

ISSN 2308054-X

ПАЁМИ

ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ
ТИҶОРАТИ ТОҶИКИСТОН

Маҷаллаи илмӣ

ВЕСТНИК

ТАДЖИКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА КОММЕРЦИИ

Научный журнал

HERALD

TAJIK STATE UNIVERSITY OF COMMERCE

Scientific journal

ISSN 2308-054X

2(31)/2020

ПАЁМИ

ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ
ТИҶОРАТИ ТОҶИКИСТОН

ВЕСТНИК

ТАДЖИКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА КОММЕРЦИИ

HERALD

OF THE TAJIK STATE
UNIVERSITY OF COMMERCE

2(31)

Душанбе, 2020

**ПАЁМИ ДОНИШГОҲИ
ДАВЛАТИИ ТИҶОРАТИ
ТОҶИКИСТОН**

«Паёми Донишгоҳи давлатии
тиҷорати Тоҷикистон» аз
соли 2011 ба таъб мерасад

**ВЕСТНИК ТАДЖИКСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА КОММЕРЦИИ**

«Вестник Таджикского
государственного университета
коммерции» публикуется с 2011 года

Сармухаррир

Ректори ДДТТ Факеров Х.Н.

Главный редактор

Ректор ТГУК Факеров Х.Н.

Муовини сармухаррир

Доктори илмҳои иқтисодӣ,
профессор Раҷабов Р.К.

Заместитель главного редактора

Доктор экономических
наук, профессор Раҷабов Р.К.

АЪЗОЁНИ ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ

Адамов Н.А.	д.и.и., профессор, ОАО «ИТКОР», ш. Москва
Аминов И.А.	д.и.и., дотсент, ДИС ДДТТ, ш. Хучанд
Амонова Д.С.	д.и.и., профессор, ДМТ, ш. Душанбе
Чабборов А.Д.	д.и.и., профессор, ДДТТ, ш. Душанбе
Исраилов М.	д.и.и., профессор, ДСКР, ш. Бишкек
Ризоқулов Т.Р.	д.и.и., профессор, ДИС ДДТТ, ш. Хучанд
Тарасова Е.Е.	д.и.и., профессор, ДКМБ, ш. Белгород
Улмасов Р.У.	д.и.и., профессор, ДСРТ, ш. Душанбе
Ҳабибов С.	д.и.и., профессор, ДДТТ, ш. Душанбе
Шаропов Ф.Р.	д.и.и., дотсент, ДДТТ, ш. Душанбе
Зубайдов С.	н.и.т., дотсент, ДДТТ, ш. Душанбе

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Адамов Н.А.	д.э.н., профессор, ОАО «ИТКОР», г. Москва
Аминов И.А.	д.э.н., доцент, ИЭТ ТГУК, г. Худжанд
Амонова Д.С.	д.э.н., профессор, НУТ, г. Душанбе
Джабборов А.Д.	д.э.н., профессор, ТГУК, г. Душанбе
Исраилов М.	д.э.н., профессор, КРСУ, г. Бишкек
Ризоқулов Т.Р.	д.э.н., профессор, ИЭТ ТГУК, г. Худжанд
Тарасова Е.Е.	д.э.н., профессор, БУПК, г. Белгород
Ульмасов Р.У.	д.э.н., профессор, РТСУ, г. Душанбе
Ҳабибов С.	д.э.н., профессор, ТГУК, г. Душанбе
Шаропов Ф.Р.	д.э.н., доцент, ТГУК, г. Душанбе
Зубайдов С.	к.т.н., доцент, ТГУК, г. Душанбе

*Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон
Таджикский государственный университет
коммерции*

ИЛМҶОИ ИҚТИСОДӢ, СОҶИБКОРӢ ВА СОҶАИ ИҚТИМОӢ

1. Раҷабов Р.К., Гулов Х.Р. Бозори сӯзишвории автомобилӣ: моҳият, нақш ва аҳамият дар низоми муносибатҳои бозорӣ	7
2. Машокиров Ҷ. Н., Султонов З.С. Тиҷорати электронӣ ва мавқеи он дар рушди иқтисоди рақамӣ	22
3. Раҷабова Н.Р., Ғаюрова Р.С. Самтҳои афзалиятноки рушди ҳадамоти гумрук дар асоси маркетинг дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	29
4. Буриева М.Ч., Зафарова М.А., Амирхонов Х.К. Заминаҳои ташаккули сармоягузориҳои хориҷӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	35
5. Ғазиев М.Н. Таҳлили сохтори ҳаҷми пул ва низоми ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ дар иқтисодиёти Тоҷикистон	40
6. Холиқова Н.А. Таҳқиқи омилҳои, ки ба рушд ва ҷойгиршавии комплекси минтақавии нақлиёти автомобилӣ таъсир мерасонанд	46
7. Исломов Х.С. Нақши нишондиҳандаҳои демографӣ дар назарияи гузариши демографӣ	56
8. Курбанова С.М. Вазъи таъминоти иттилотии рушди сайёҳии осоишгоҳию табобатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	61
9. Маҳмудов М. А. Асосҳои методологӣ, принципҳо ва хавфҳои бонкҳои дар қарздиҳӣ ба соҳибкорӣ хурд	74
10. Мирзоев С.С., Маҷидов А.А. Таҳқиқи иқтисодӣ-омории таркиб ва шумораи захираҳои меҳнатӣ ва пешгӯии онҳо	80
11. Одинаев Ҷ.О., Зарипов Э.Ш. Самаранокии равишҳои илмӣ дар рушди соҳаи кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	84
12. Муқаддасзода Ф.М., Тагаев Б. Ш. Баъзе масъалаҳои таъминоти инфрасохториҳои соҳибкорӣ истеҳсоли дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	91
13. Неғматов Ҷ.С. Ташаккули механизми рушди идоракунии ташкилотҳо дар бозори синамои Ҷумҳурии Тоҷикистон	101
14. Нидоев П.Ф., Шохназари Х.Ғ. Таъсири танзими хизматрасониҳои гумрукӣ дар дастгирӣ ва ҳимояи соҳибкорӣ истеҳсоли Ҷумҳурии Тоҷикистон	108
15. Раҳматов С. М. Арзёбии гаронии андоз дар сатҳи макроиқтисодӣ дар як қатор кишварҳои Осиёи Марказӣ ва Аврупо	117
16. Одинаев К.С. Таҳқиқи омилҳо ва сабабҳои иқтисодӣ-иқтисодии муҳочирати меҳнати аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон	124
17. Юнусова М.М. Таҳқиқи навоарӣ – ҳамчун омилҳои рушди иқтисод	130
18. Буриева М.Ч., Сангинова Ш.Э., Нурматов А.Р. Тоҷикистон ва бозори ҷаҳонии қоғазҳои қиматнок: замина ва имкониятҳои воридшавӣ	133
19. Шохназари Х.Ғ., Тагаев Б.Ш. Танзими хизматрасониҳои гумрукӣ дар дастгирии соҳибкорӣ истеҳсоли ва рушди содироти Ҷумҳурии Тоҷикистон	140
20. Рустамов Р.У., Ҳабибуллоев М.Ҳ. Роҳҳои баландбардорӣ самаранокии истифодаи иқтисодии меҳнати аҳоли дар соҳаи сохтмон	148
21. Юнусова М.М., Ғафурова Ҳ.Ш. Рушди иқтисод ва муаммои неқӯаҳволӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон	157
22. Тураева М.Т. Таҳқиқи иқтисодӣ-омории тавозуни барқии Ҷумҳурии Тоҷикистон	161

23. Раҳмонов И.Қ. Хусусиятҳои низоми менеҷменти сифат дар корхонаҳои меҳмонхонадорӣ	167
24. Хушвахтзода Қ.Х., Раҷабов О.Қ. Самтҳои методологии таҳқиқоти омории шуғл ва бекорӣ дар бозори меҳнат	172
25. Ҳабибуллоев М.Ҳ., Рустамов Р.У. Мушкилотҳои гузариш ба низоми электронии пешниҳоди хизматрасониҳои давлатӣ ба аҳоли	179
26. Набиев У.Л. Омилҳои таъмини рушди устувор ва рақобатпазирии соҳибкории хурд	183
27. Раҷабова З.Қ. Таъмини инноватсионии рушди устувори корхонаҳои саноатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	191
28. Толибов Қ.Қ. Усули арзёбии сифати хизматрасонӣ дар корхонаҳои савдои чакана	197
29. Ашуров Ғ.Д. Ташаккул ва рушди бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ ҳамчун унсуре муҳими муносибатҳои бозорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	205

ИЛМҲОИ ГУМАНИТАРӢ

1. Акрамов Ф. М., Гурезов Қ. Н. Истифодаи калимаҳои иқтибосии арабӣ дар забони тоҷикӣ ва баррасии баъзе хусусияти онҳо	215
2. Раҳмонқулов.М., Алиев. С.М. Мавқеи технологияи информатсионӣ дар ташаккул додани малакаи талаффуз ва шавкмандкунии донишҷӯён ба омӯзиш	221
3. Алиев Ф. Ш. Фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон ва масъалаи ташаккули давлати ҳуқуқбунёд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	225
4. Қурбонов А.А. Хусусиятҳои ташкили таҳсили фосилавӣ барои мактаббачагон дар раванди омӯзиши технологияи иттилоотӣ	230
5. Наботов С.Х., Мизроев С.А. Ҳифзи ҳуқуқи соҳибкории инфиродӣ дар арбитражи байналмилаллии тичоратӣ	237
6. Боиров Ф. Ғ. Рушди қонунгузорӣ дар соҳаи моликияти саноатӣ	241
7. Наботов С.Х. Реҷаи ҳуқуқӣ: мафҳум ва аломатҳо	248
Маълумот оид ба муаллифон	253
Маълумот барои муаллифон	257

СОДЕРЖАНИЕ

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ, ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО И СОЦИАЛЬНАЯ СФЕРА

1. **Раджабов Р.К., Гулов Х.Р.** Рынок автомобильного топлива: сущность, роль и значение в системе рыночных отношений 7
2. **Машокиров Д. Н., Султонов З.С.** Электронная коммерция и ее место в развитии цифровой экономики 22
3. **Раджабова Н.Р., Гаюрова Р.С.** Приоритетные направления развития таможенной службы на основе маркетинга в Республике Таджикистан 29
4. **Буриева М.Ч., Зафарова М.А., Амирхонов Х.К.** Предпосылки формирования и обеспечения условий привлечения иностранных инвестиций в Республику Таджикистан 35
5. **Газиев М.Н.** Анализ структуры денежной массы и система безналичных расчетов в экономике Таджикистана 40
6. **Холикова Н.А.** Исследование факторов, влияющих на развитие и размещения регионального автотранспортного комплекса 46
7. **Исломов Х.С.** Роль демографических показателей в контексте теории демографического перехода 56
8. **Курбанова С.М.** Состояние информационного обеспечения развития санаторно-оздоровительного туризма в Республике Таджикистан 61
9. **Махмудов М. А.** Методологические основы банковских рисков и принципов кредитовании малого предпринимательства 74
10. **Мирзоев С.С., Маджидов А.А.** Экономико-статистическое исследование состава и численности трудовых ресурсов и их прогнозирование 80
11. **Одинаев Дж.О., Зарипов Э.Ш.** Эффективность научного подхода в развитии сельского хозяйства Республики Таджикистан 84
12. **Мукаддасзода Ф.М., Тагаев Б. Ш.** Некоторые вопросы инфраструктурного обеспечения производственного предпринимательства в Республике Таджикистан 91
13. **Негматов Дж.С.** Формирование механизма управления развитием организаций кинорынка в Республике Таджикистан 101
14. **Нидоев П.Ф., Шохназари Х.Г.** Влияние регулирование таможенных услуг в поддержке и защиты производственного предпринимательства Республики Таджикистана 108
15. **Рахматов С. М.** Оценка налоговой нагрузки на макроуровне в ряде стран Центральной Азии и Европы 117
16. **Одинаев К.С.** Исследование социально-экономических факторов и причин трудовой миграции населения Республики Таджикистан 124
17. **Юнусова М.М.** Исследования инновации – как фактор экономического роста 130
18. **Буриева М.Ч. , Сангинова Ш.Э., Нурматов А.Р.** Таджикистан и мировой рынок ценных бумаг: предпосылки и возможности вхождения 133
19. **Шохназари Х.Г., Тагаев Б.Ш.** Регулирование таможенных услуг в процессе поддержки производственного предпринимательства и развития экспорта Республики Таджикистан 140
20. **Рустамов Р.У., Хабибуллоев М.Х.** Пути повышения эффективности использования трудового потенциала населения в сфере строительства 148
21. **Юнусова М.М., Гафурова Х.Ш.** Экономический рост и проблемы благосостояния Республики Таджикистан 157

22. Тураева М.Т. Экономико-статистическое исследование электробаланса Республики Таджикистан	161
23. Рахмонов И.К. Особенности системы управления качеством в гостиничных предприятиях	167
24. Хушвахтзода К.Х., Раджабов О.Дж. Методологическое направление статистического исследования занятости и безработицы на рынке труда	172
25. Хабибуллоев М.Х., Рустамов Р.У. Проблемы перехода на электронные системы предоставления государственных услуг населению	179
26. Набиев У.Л. Факторы обеспечения устойчивого развития и конкурентоспособности малого предпринимательства	183
27. Раджабова З.Дж. Инновационное обеспечение устойчивого развития промышленных предприятий в Республике Таджикистан	191
28. Толибов К.К. Метод оценки качества услуг на торговых предприятиях	197
29. Ашуров Г.Д. Формирование и развитие рынок страховых услуг как основной фактор рыночных отношении в Республике Таджикистан	205

ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

1. Акрамов Ф.М., Гурезов Дж.Н. Использование арабских слов в таджикском языке и их особенности	215
2. Рахмонкулов.М., Алиев. С.М. Роль информационных технологий на формирование навыков и мотивированию студентов к обучению	221
3. Алиев Ф. Ш. Правовая культура молодежи и формирование правового государства в Республике Таджикистан	225
4. Курбонов А.А. Особенности организации дистанционного обучения школьников в процессе обучения информационной технологии	230
5. Наботов С.Х., Мизроев С.А. Защита прав индивидуальных предпринимателей в международном коммерческом арбитраже	237
6. Боиров Ф. Г. Развитие законодательства в области промышленной собственности	241
7. Наботов С.Х. Правовой режим: понятие и признаки	248
Сведения об авторах	253
Памятка для авторов	257

Рачабов Р.К., Гулов Х.Р.

БОЗОРИ СӢЗИШВОРИИ АВТОМОБИЛӢ: МОҲИЯТ, НАҚШ ВА АҲАМИЯТ ДАР НИЗОМИ МУНОСИБАТҲОИ БОЗОРӢ

Дар мақола асосҳои назариявии омӯзиши бозори сӯзишвории автомобилӣ, моҳият, нақш ва аҳамияти он дар низоми муносибатҳои бозаргонӣ муҳокима карда мешаванд. Ба муайянсозии бозори сӯзишвории автомобилӣ диққати махсус дода шудааст, хусусиятҳои асосие, ки речаи бозори озоди сӯзишвории автомобилро баъо медиҳанд структураи бозори маҳсулоти нафтӣ ва маҳсулоти нафтӣ, сохтори кунунӣ ва бозорҳои маҳаллӣ дида баромада шуда, сегментатсияи бозори яклухти маҳсулоти нафтӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон гузаронида шудааст. Маълум карда шуд, ки бозори сӯзишвории автомобилӣ иқтисоди миллиро аз нарасидани сӯзишворӣ ва гази моеъи карбон озод намуда, пайвастагии устувори байни анборҳо, нуктаҳои фурӯши сӯзишворӣ ва истеъмолкунандагонро таъмин менамояд, инчунин мушкilotи иқтимоию иқтисодиро бомуваффақият ҳал менамояд ва дар муҳити бозор ҷои асосиро ишғол менамояд.

Вожаҳо калидӣ: бозори мошинҳои сӯзишвории автомобилӣ, сохтор, концепсия, модели амалиётӣ, бозорҳои маҳаллӣ, сегментатсия, истгоҳҳои сӯзишворӣ, анборҳои нафт, истеъмолкунандагон

Раджабов Р.К., Гулов Х.Р.

РЫНОК АВТОМОБИЛЬНОГО ТОПЛИВА: СУЩНОСТЬ, РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ В СИСТЕМЕ РЫНОЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ

В статье рассмотрены теоретические основы исследования рынка автомобильного топлива, изучена ее сущность, роль и значение в системе рыночных отношений. Особое внимание уделено определению рынка автомобильного топлива, выделены основные признаки, определяющие режим свободного рынка автомобильного топлива, рассмотрена структура рынка нефти и нефтепродуктов, действующая структура и локальные рынки автомобильного топлива, а также проведена сегментация оптового рынка нефтепродуктов в Республике Таджикистан. Выявлено, что рынок автомобильного топлива освобождает народное хозяйство от дефицита топлива и сжиженного углекислого газа, обеспечивая устойчивую связь между нефтебазами, автозаправочными станциями и потребителями, а также успешно решая социально-экономические проблемы, занимает ведущее место в рыночной среде.

Ключевые слова: рынок автомобильного топлива, структура, понятие, действующая модель, локальные рынки, сегментатсия, автозаправочные станции, нефтебазы, потребители

AUTOMOTIVE FUEL MARKET: ESSENCE, ROLE AND SIGNIFICANCE IN THE MARKET ECONOMY SYSTEM

The article discusses the theoretical foundations of the study of the automotive fuel market, its essence, role and significance in the system of market relations are studied. Particular attention is paid to the definition of the automotive fuel market, the main features that determine the regime of the free automobile fuel market are highlighted, the structure of the oil and oil products market, the current structure and local automobile fuel markets are examined, and the segmentation of the wholesale oil products market in the Republic of Tajikistan is carried out. It was revealed that the automotive fuel market frees the national economy from a shortage of fuel and liquefied carbon dioxide, providing a stable connection between oil depots, gas stations and consumers, as well as successfully solving socio-economic problems, and takes the leading place in the market environment.

Key words: automobile fuel market, structure, concept, operating model, local markets, segmentation, gas stations, tank farms, consumers.

Новые реалии рыночной экономики предъявляет сложные конкурентные вызовы товарным рынком, транспортным комплексом, рынком транспортных услуг и автомобильного топлива. Поэтому важным считаем дать определение понятию рынка автомобильного топлива.

В ходе исследования научных трудов [1. С.45], для выявления рынка сбыта, на наш взгляд, более приемлемы подходы, такие как современный и классический. На основе использования этих подходов можно предугадать и компенсировать спрос на товары и услуги с учетом формирования и внедрения по средствам рыночных механизмов и др. Поэтому важным считаем изучение и определение обобщающих показателей, характеризующих различные аспекты функционирования рынка и ее различных сегментов.

В новых условиях важным считается характеристика понятия рынок и рыночной экономики. Мировой опыт показывает, что трактовка понятия «рынок» за все свое существование, имел многоликий облик, как по форме, так и по содержанию.

В научных трудах «рынок» понимают, как определенную нишу где сбывают или приобретают товары, или услуги. Некоторые авторы считают, что «рынок» - это многогранный механизм, по средствам которого регулируются взаимосвязь между производителем товаров и его покупателем. Третьи считают, что «рынок» - это определенная форма отношений индивидуальных хозяйствующих субъектов, которые сами определяют свою экономическую деятельность.

Исследование множества экономических литератур показало, что имеется разные интерпретации термина «рынок», но, единого определения выявить так и не удастся.

Коллектив авторов, таких как, Макконелл К.Р., а также Брю С.Л., считают, что: «...институт или механизм, сводящий вместе покупателей (предъявителей спроса) и продавца (поставщиков) отдельных товаров и услуг» [7. С.18-20].

Исследователь-экономист Камаев В.Д., считает, что: «с профессиональной точки зрения, под рынком понимается физически определенное место (например, торговый зал биржи) или сфера профессиональной деятельности, привязанная к этому места» [22. С.592].

В свою очередь Белокрыловой О.С., отмечает, что: «...под рынком понимается динамика цен, отражающая колебания платежеспособного спроса и предложения продукта и услуг» [21. С.366].

На наш взгляд, рынок в целом, в некотором понимании ориентирован на социальную составляющую, так как это выражается в процессе воспроизводства товаров и предоставления разного рода услуг для нужд включающие в себя все сферы жизнедеятельности потребителей, что в свою очередь влияет на экономические процессы в целом.

На сегодняшний день большинство стран мира работают в форме рыночной экономики и состоят в плотной связке глобального рынка. Что же является рыночной экономикой и как она работает. Этот вопрос стоит на протяжении длительного времени у большинства ученых-экономистов, которые сделали ряд заключений, где они считают, что рыночная экономика, это экономика, где хозяйствующие субъекты осуществляют свою экономическую деятельность с учетом интересов и потребностей субъектов рынка, то есть – потребителей. Исходя из этого, мы считаем, что термин «рынок» в экономической теории занимает главенствующую роль в развитии любого государства.

На основе этого считаем, что «рыночная экономика» - это процесс отношений в экономике по средствам приобретения и сбыта товаров и предоставления услуг с учетом открытой конкуренции, и свободной ценовой активности, которая может эффективно повлиять на рост как социальных, так и экономических явлений. Настоящее цель рыночная экономика представляет собой сложнейший организм, состоящий из огромного количества разнообразных производственных, коммерческих, финансовых и информационных структур, взаимодействующих на фоне разветвлённой системы правовых норм бизнеса, и объединяемых единым понятием – рынка.

Анализ экономической литературы показывает, что следует выделить следующие принципы функционирования экономики в условиях рыночных отношениях:

- «свобода экономической, хозяйственной, предпринимательской деятельности, социальной группы;
- примат потребителя: появляется особый вид ответственности перед потребителем, и потребитель диктует свою волю, желания, вкус производителю;
- рыночное ценообразование: цена на рынке формируется в результате торга продавца и покупателя, взаимодействия спроса и предложения;
- договорные отношения;
- конкуренция;
- государственное регулирование рынка и рыночных отношений. В качестве инструментов регулирования рынка выступают государственные программы, налогообложение, финансово – кредитная и банковская система;
- открытость экономики: хозяйственные организации и предприниматели обладают правом осуществления внешнеэкономических операций при соблюдении определенных условий и ограничений;
- обеспечение социальной защищённости населения» [10. С.675].

Учитывая эти положения целесообразно рыночных отношений исследовать в условиях конкретной территории или именно это система в условиях регионов охватывает совокупность взаимосвязанных рынков различного типа, основной целью которой является обеспечение эффективного развития рыночной экономики.

Анализ показывает, что в настоящее время обеспечение стабильной экономики достигается с множеством трудом. При этом показатели, характеризующие тенденции ее развития и стратегические решения еще недостаточно сформированы. Решение этих задач требует использования современных статистических методов, позволяющие оценить влияния различных факторов, прежде всего, экономических, на ожидаемые результаты.

Основу экономики составляет рынок. Поэтому на рынке взаимодействуют экономические агенты, а исследование параметров рыночного равновесия и возможности их изменения считается приоритетным. Для определения параметры развития

экономических агентов в основном используют методы и модели прогнозирования, учитывая поведение конкурентов и структурных элементов, которые дают возможность оценить уровень развития рынка учитывая все параметры и воздействия всевозможных факторов.

Анализируя рынок и его структурную составляющую дает определенное понимание участникам рыночных отношений. Госорганы в лице министерств и местных органов самоуправления проводят мониторинг в рыночных отношениях, оценивая уровень монополии со стороны отдельных участников рыночных отношений, тем самым определяют грани антимонопольных нормативно-правовых актов. В такой ситуации хозяйствующие субъекты периодически проводят мониторинг рынка, тем самым ищут способы увеличения своих возможностей, притесняя конкурентов путем слияния или полного их поглощения.

При проведении исследований нами использованы труды ведущих зарубежных и отечественных ученых [19. С.800], которые занимаются этими вопросами. Эти работы позволяют изучить элементы, типы и порядок проведения анализа структуры товарного рынка и его основных компонентов.

Ученый Лавриков В.В. определяет: «рынок как механизм взаимодействия покупателей, основанный на функционировании рыночных законов и принципов, а рыночные отношения следует рассматривать как отношения между покупателями и продавцами в ходе совершения рыночных операций» [6. С.311].

Ученый-экономист Котлер Ф., считает, что: «...рынок есть сфера потенциальных обменов, а также как совокупность существующих и потенциальных потребителей» [5. С.1072].

Ученый И.В. Спирин считает, что: «рынок как экономическую систему, в рамках которой осуществляется согласование и реализация экономических интересов между субъектами хозяйствования в процессе обмена на основе использования механизма рыночных цен» [11. С.400].

Кроме того, анализ выполненных исследований показывает, что многие авторы выделяют понятие «региональный рынок» и мы их поддерживая считаем, что «данный рынок представляет собой открытую систему взаимоотношений рыночных агентов в пределах конкретной территории и формируется под воздействием внутри региональных, межрегиональных и межгосударственных связей» [12. С.129].

Важно заметить, что формирование рынка происходит с учетом определенных действий, таких как - перераспределение трудовых отношений, тесное взаимодействие производителей товаров и услуг, вне зависимости от их экономической активности и свободы действий.

На основе изучения работы Солкиной А.А. нами установлено, что «формирование и функционирование рынка характеризуется рядом особенностей, обусловленных как спецификой товарного обращения средств производства, спецификой хозяйственных систем, так и проводимыми рыночными преобразованиями. При этом функционирование и развитие регионального рынка осуществляется под влиянием ряда факторов: положение на рынке финансов; степень развития экономики и уровень конкуренции в регионе; степень развития межотраслевых, межрегиональных и межгосударственных связей; состояние рыночной инфраструктуры; наличие и степень освоения природных ресурсов; схема товародвижения до потребителей» [12. С.158].

Результаты анализа процессов формирования региональных и межрегиональных рынков позволили выявить, что данный процесс связано: а) с определением количества требуемых ресурсов производственного потребления для обеспечения нормального функционирования предприятий различных отраслей региона; б) с анализом межотраслевых связей и их пространственной характеристикой; в) с выявлением

характера и ареала потребления товарной продукции каждого региона, формирующих экономическое пространство; г) с оценкой конъюнктуры на мировом рынке; д) с решением проблемы взаимозаменяемости отдельных видов сырья и материалов» [12. С.158].

С другой стороны, для эффективного функционирования рынка нужны определенные обстоятельства, которые позволяют выявить в экономических отношениях форму собственности, ценообразование и чистую конкуренцию. Здесь целесообразно выделить спрос, цена и предложение.

Необходимо отметить, что в рыночных отношениях, как значимого экономического процесса, свойственны такие положения дел, которые выявляют его характеристики, свободное ведение бизнеса, окупаемость спроса, а также предложения с учетом с потребностями клиентов, кроме того, необходимо наличие соответствующей инфраструктуры, здоровой конкуренции и т.д.

Анализ показывает, что на формирование и функционирования региональных рынков существенно влияют различные факторы (табл.1.1).

Таблица 1.1.

Перечень факторов, влияющих на формирование и функционирования рынков

Название теорий	Важнейшие факторы
Теория локальных рынков	Поведение продавцов Поведение покупателей Технологии Спрос Доходность
Микроэкономическая теория	Микроэкономические параметры, Деятельность субъектов рынка
Теория цен	Цена
Транзакционная теория	Динамика трансакций Темпы перераспределения рынка
Теория квазиконкурентных рынков	Барьеры входа в отрасль и уровень конкуренции на рынке
Концепция стратегического управления	Стратегические решения

Источник составлено автором на основе: Солкина А.А. Региональные рынки нефтепродуктов и автомобильного топлива: формирование, функционирование и эволюция в условиях обострения межотраслевой конкуренции: дисс...канд. экон. наук: 08.00.05/ Анна Александровна Солкина. -Краснодар, 2018. -158с.

Важным при этом считаем проведение анализа в отраслевом разрезе. Результаты такого анализа показывают, что в ее структуре могут быть организации и бизнес-структуры, научные объединения [20. С.11] и т.д., с наличием товарных рынков.

«Под товарным рынком понимается сфера реализации конкретного товара (услуги) или группы товаров, связанных между собой определенными признаками производственного или потребительского характера. Основой данной классификации является материально-вещественная форма товара» [9. С.58].

Анализируя действия хозяйствующего субъекта на рынок, важным является мониторинг рынка, выявить сколько потенциальных конкурентов и др.

«Однако, рыночный механизм имеет сложную структуру, имеет свои характерные признаки, комбинация которых представляется в виде рыночной структуры» [3. С.95].

«Структура рынка, рассматривается как совокупность количественных и качественных показателей, к которым относятся: число хозяйствующих субъектов и доли, занимаемые ими на данном товарном рынке; показатели рыночной концентрации; условия входа на рынок; открытость рынка для межрегиональной и международной торговли» [17. С.448].

В целом, единый рынок включает в себя отдельные элементы, отдельные рынки, их виды и подвиды. «Существует такие критерии, по которым можно выявить основные составляющие единой рыночной системы: характер конкуренции (классический, или рынок совершенной конкуренции); объекты купли-продажи (рынок ресурсов и потребительских товаров); субъекты рынка (покупателей; продавцов; посредников; промежуточных продавцов; рынок государственных учреждений); характер продаж (оптовый и розничный); уровень насыщения товарной массой и степень удовлетворения спроса (рынок равновесный; дефицитный; убыточный); соответствие законодательству (легальный; нелегальный (теневой, черный) рынки); транспортно-географический фактор (местный; региональный; национальный; мировой рынки); учет различий в потребностях покупателей и др.».

Особое место при исследовании рынка следует уделить его сегментации. Под сегментацией следует понимать «разделение единой рыночной системы на ряд участков, зон, частей, долей на основе учета особенностей спроса потенциальных потребителей товаров и услуг в соответствии с различиями их вкусов, моды, потребностей в целом». В качестве «критериев классификации покупателей и отнесении их к однородным группам используют различные факторы, которые, определяют сегментацию рынка» [3. С.96].

Как показывает практика, «сегментация рынка» - это объект исследования маркетологов. При этом хотелось бы обратить внимание на исследование спроса и предложения. Исходя из этого необходимо выделить «гибкость цен, также к базовым условиям относят законодательную среду» [15. С.6].

Исходя из вышеперечисленного требуется выделить процессы, которые происходят на рынке, которые имеют разные характеристики, таких как: «чистая (совершенная) конкуренция; чистая монополия; монополистическая конкуренция; олигополия» [2. С.109]. Здесь следует отметить проведение анализа структуры рынка проводимыми местными органами государственной власти его исключительное право с учетом определения нарушений и применения соответствующих мер. Также данные действия способствуют выявлению положительных и отрицательных сторон конкурентов или участников рынка для захвата доли рынка.

Особенно важным считаем формирования и развития рынка нефтепродуктов и рынка реализации автомобильного топлива. Проведенный анализ указанного рынка показывает, что в условиях жесткой конкуренции на зарубежном рынке нефтепродуктов, нефтегазовые бизнес-структуры периодически всесторонне обновляются.

Например, опыт Российской Федерации показывает, что создаются вертикально-интегрированные нефтяные компании (ВИНК), которые обеспечивают сохранность и приумножают имеющихся преимуществ, как на национальных рынках, так и международных.

Вертикально-интегрированные нефтяные компании при формировании стратегии необходимо учитывать ситуацию на основе плотного госрегулирования любых действий компании и «это определяется следующими факторами:

- ВИНК консолидированы, относятся к стратегическим отраслям экономики и в значительной мере определяют экономическую мощь государства, экономическую обстановку, их деятельность существенно влияет на социальное положение общества;

- топливно-энергетические ресурсы в различных формах потребляются всеми отраслями экономики и населением, выдвигая вопросы энергопотребления, оборота энергоресурсов на первый план в экономической политике;

- энергетические отрасли отличаются высокой инерционностью развития, капиталоемкостью и тесной зависимостью от не менее ресурсоемких инфраструктурных проектов при участии государства» [18. С.87].

На примере развитых стран можно увидеть, что «многие нефтяные компании начинали свою деятельность как геологоразведочные организации и затем постепенно развивали вертикальную интеграцию в ходе разработки собственных месторождений. Этот процесс продолжился посредством создания танкерных флотилий, нефтеперегонных заводов и предприятий по оптовому сбыту нефтепродуктов. Затем нефтяные компании стали заниматься продвижением брэндов конечных продуктов, маркетингом и розничной торговлей, а также они управляют целыми сетями мелких заправочных станций» [15. С.274].

Структурный анализ вертикально-интегрированные нефтяные компании указывает на то, что они, компании, в своих активах имеют такие подразделения, которые начиная от добычи нефти ее дальнейшей переработки и последующей транспортировки до пункта назначения.

На сегодняшний день по мимо вертикальной структурой управления есть еще и горизонтальные. Для понимания полноты картины необходимо раскрыть горизонтальную структуру управления, которая имеет два уровня, это корпоративный центр или производственная единица.

В сложившейся ситуации разделения властных полномочий между субъектами рынка требуется определенные действия, такие как, формирование стратегии главным участником, который ведет первоочередные и значимые проекты, также ведет куплю-продажу определенных активов, а другие участники рынка будут участвовать в их реализации и администрировать.

Сейчас на рынке автомобильного топлива функционируют разнообразные производители услуг: юридические и частные лица, дочерние предприятия, нефтебазы, автозаправочные станции. По мимо прочего, в процессе функционирования, рынок должен балансировать спрос по отношению спроса и наоборот на автомобильное топливо, а также экологичности, этики и безопасности в условиях конкретных границ обслуживания.

Ведущее место на рынке автомобильного топлива занимают автозаправочные станции (АЗС). АЗС представляет собой ряд секционных сооружений и оборудования, огражденную территорию, которая служит исключительно для пополнения топливом автомашин разного класса.

Обычно по объему предоставляемых услуг АЗС можно разделить на несколько видов, такие как, исключительно для пополнения топливом, а также АЗС на которых помимо топлива можно использовать услуги, как техобслуживание, чистку машин, магазин, фаст-футы и многое др.

Исходя из вышеперечисленного следует классифицировать [8. С.407] автозаправочных станций, как:

а) АЗС традиционные - это комплекс, который имеет подземные резервуары с колонками (топливораздаточные колонки ТРК)) для разного рода топлива и необходимым оборудованием;

б) АЗС блочные - с подземным расположением резервуаров для хранения топлива, технологическая схема, которой характеризуется размещением ТРК над блоком хранения топлива, выполненным как единое заводское изделие;

в) АЗС модульные - с надземным расположением резервуаров для хранения топлива, технологическая схема, где характеризуется разнесением ТРК и контейнера хранения топлива, выполненного как единое заводское изделие;

г) АЗС передвижные - предназначенные для розничной продажи топлива, мобильная технологическая система, которой установлена на автомобильном шасси, прицепе или полуприцепе и выполнена как единое заводское изделие;

д) АЗС контейнерные - с надземным расположением резервуаров для хранения топлива, технологическая система, которой характеризуется размещением ТРК в контейнере хранения топлива, выполненном как единое заводское изделие.

е) автомобильные газозаправочные станции - на территории, которой предусмотрена заправка баллонов топливной системы: грузовых, специальных и легковых транспортных средств сжатым природным газом.

ж) АЗС многотопливные - на территории которой предусмотрена заправка транспортных средств разными видами топлива, среди которых допускается жидкое моторное топливо (бензин, керосин и т.д.), сжиженный газ (сжиженный пропан-бутан) и сжатый природный газ.

Кроме того, при определении понятия рынка автомобильного топлива следует брать во внимание работу определенных структур не ведущие предпринимательскую деятельность и можно констатировать, что: *«рынок автомобильного топлива – это прогнозирование, управление и удовлетворение спроса на автомобильный бензин, дизельное топливо и сжиженный углеродный газ, транспортировки и оказания других услуг».*

На наш взгляд, с целью того, что хотят потребители, необходимо прогнозировать спрос на автомобильное топливо, на основе проведения маркетинговых исследований, учитывая важность потребительского спроса.

Спрос на нужды потребителей нефтегазового топлива включает в себя состояние мирового топливного рынка сбыта, некоммерческих предприятий и др. А общественный спрос также состоит из нужд населения, сотрудников коммерческих и некоммерческих организаций, которые влияют на функционирование сегментов топливного рынка.

При соблюдении главных принципов, а также осуществлении функций рыночной системы процесс рынка автомобильного топлива завершается обменом между его субъектами с учетом поведения конкурентов. Поэтому выделяем существенные признаки, определяющие режим свободного рынка автомобильного топлива (рис. 1).

С другой стороны, при организации системы свободного рынка автомобильного топлива не должно быть монополии. Для анализа роли экономической составляющей государства данного сегмента топливного рынка, требуется отдельное тщательное исследование.

Давно установленный факт, что, важными параметрами рынка автомобильного топлива это цена, спрос и предложение, также установлена между ними тесная взаимосвязь, так как если спрос на топливо будет высокий, то и цена будет соответственной.

В рыночных отношениях рост цен на автомобильное топливо приводит к большой конкуренции на разного рода услуги в данном сегменте рынка. Исходя из этого при определении спроса в рыночных условиях формируется соответствующая реакция предложения по реализации автомобильного топлива.

При этом, в данном контексте, уместно считать сохранность рыночного механизма вне зависимости от трансформации цен с учетом растущего спроса и предложения на рынке, потребления, инвестиций и ряд других действий хозяйствующих субъектов рынка автомобильного топлива.

Поэтому рынок автомобильного топлива следует рассматривать как механизм, основанный на конкуренции материально-заинтересованных сторон в удовлетворении их потребностей, эффективного использования инвестиций, стимулирующий внедрение достижений научно-технического прогресса, хранение, повышение качества и минимизации расходов по транспортировке и реализации автомобильного топлива, а также оказываемых других услуг.

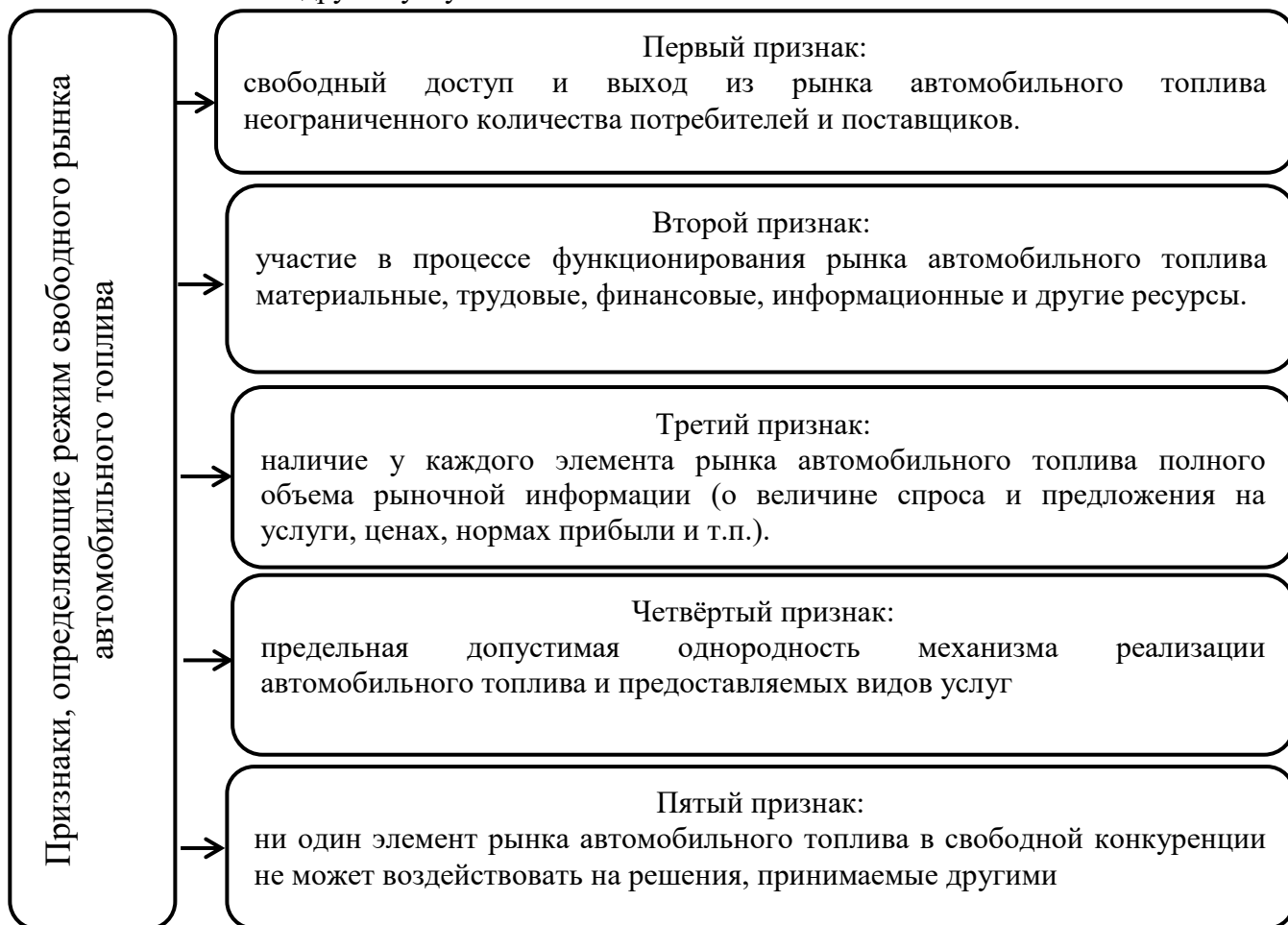

Рисунок 1 – Основные признаки, определяющие режим свободного рынка автомобильного топлива

Анализ функционирования рынка нефти и нефтепродуктов показывает, что можно выделить следующую его структуру (рис.2)

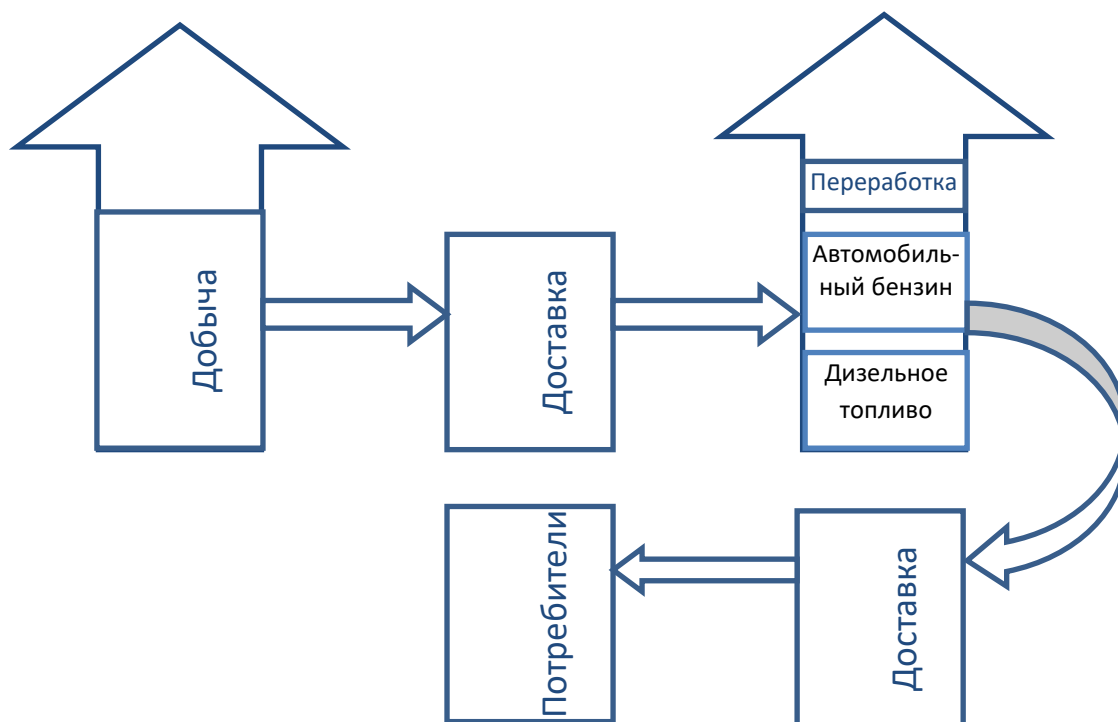

Рисунок 2– Структура рынка нефти и нефтепродуктов

С учетом этого выделяем следующую структуру рынка автомобильного топлива и возложенных на них задач (табл.1.2).

Таблица 1.2

Структура рынка автомобильного топлива

Сегменты рынка	Содержание
Автомобильный бензин	Реализация автомобильного бензина предприятиям, малому бизнесу и населению
Дизельное топливо	Реализация дизельного топлива предприятиям, малому бизнесу и населению
Сжиженный углекислый газ	Реализация СУГ предприятиям, малому бизнесу и населению
Нефтебазы	Хранение автомобильной топливо и других нефтепродуктов
Автозаправочные станции	Реализация автомобильного бензина, дизельного топлива и СУГ предприятиям, малому бизнесу и населению
Логистическая сеть	Транспортировка автомобильного бензин, дизельного топлива и СУГ, мобильные заправщики
Производство нефтепродуктов	Производство нефтепродуктов в республике
Дополнительные услуги	Оказания различных видов услуг клиентам

Источник: предложено автором.

Как видно из таблицы 1.2 есть множество видов нефти-газового рынка. Если учесть проблемы и особенности разного сегмента топливного рынка, то необходимо также

решать задачи по организации качественного менеджмента в масштабе конкретных территорий.

По результатам проведенных нами исследований установлено, что можно давать следующую определению рынка автомобильного топлива «рынок автомобильного топлива – это институт, основанный на конкуренции участников с целью бесперебойного удовлетворения спроса крупных предприятий, малого бизнеса и населения на автомобильное топливо на основе эффективного использования инвестиций и внедрения инноваций, снижения затрат по доставке и повышения качества предоставляемым топливом, а также обеспечении эффективных транспортно-экономических связей». Действующая структура рынка автомобильного топлива Таджикистана показана на рис. 3.

Современный уровень развития автомобильного транспорта показывает, что его эффективность функционирования зависит от обеспечения его автомобильным топливом. Рынок транспортных услуг находится в тесном взаимодействии с рынком автомобильного топлива. Как показывает практика, данный сегмент рынка также является значимым элементом народного хозяйства, с помощью которого экономика, как и страна в целом идет к устойчивому развитию. В связи с этим, со стороны государства проводится периодический мониторинг данного рынка во избежание разного рода незаконных спекуляций. Автомобильное топливо относится к таврам повседневного спроса. Несвоевременный учет существующей ситуации влияет на обеспечение эффективности рыночных преобразований.

В результате проведенного исследования на рынке товаров было выявлено, что территориальная грань рынков устанавливаются объемами издержек на коммуникацию между потребителем товара и продавцом или логистические составляющие, которые имеют соотношения в районе от пяти до десяти процентов от стоимости. Исходя из этого, топливные затраты по транспортировке товаров можно выделить следующим образом:

- выявление средних объемов авто топлива;
- определить цену закупаемого объема топлива;
- определить стоимостную нагрузку передвижения транспорта с учетом объемов используемого топлива;
- рассчитать расстояние от точки выхода до пункта назначения товара.

Проводя действия в условиях реализации указанных этапов определяют радиус обслуживания нефтебазой и АЗС, что требует выделить важность регулирования рынка автомобильного топлива в условиях страны и ее регионов.

Анализ показывает, что наряду с региональным рынком следует выделить локальные или местные рынки. В проведенных исследованиях границы локального рынка определяются как территория муниципального рынка, что в свою очередь идет в разрез экономическим характеристикам по определению критериев рынка. В связи с этим, определение территориальных границ необходимо обосновать, установив, как административные, так и территориальные границы с учетом товарной номенклатуры.

Многие исследования, которые были проведены ранее о территориях и транспортно-логистическими узлами в целях удовлетворения нужд потребителя автомобильным топливом с учетом доступа к АЗС, которые в свою очередь также входят в цепочку локального рынка. Исходя из этого, мы предлагаем выделить некоторые пути по определению локального рынка топлива, а также их территории (таблица 1.3.)

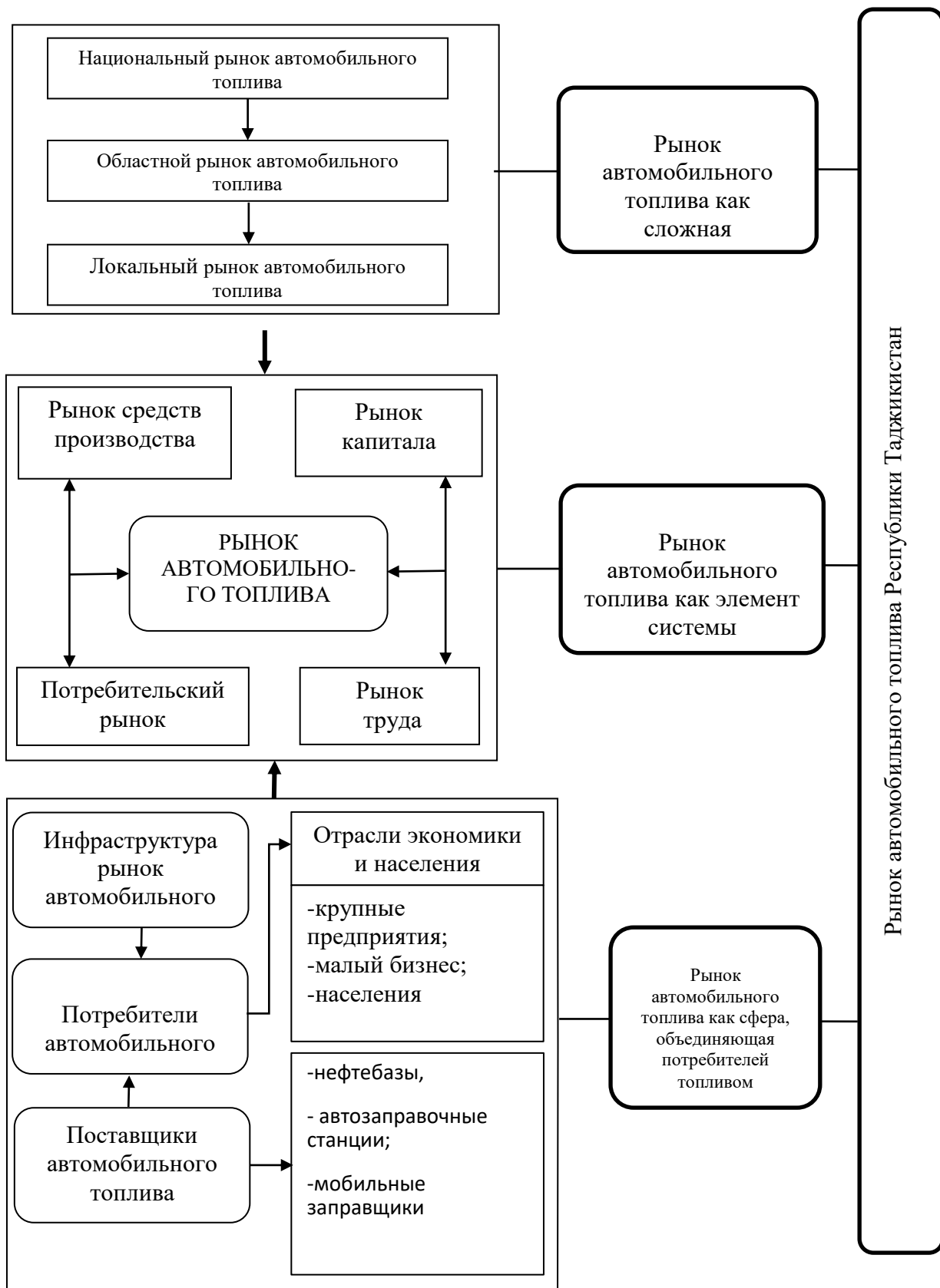

Рисунок 3 – Действующая структура рынка автомобильного топлива Республики Таджикистан

Таблица 1.3

Подходы к определению рынка автомобильного топлива в территории

Показатели	Существующий подход	Предлагаемый подход
Факторы, определяющие географические границы рынка	Административные границы территорий	- транспортная связанность различных территорий; - межтерриториальная хозяйственная интеграция; - степень детализации территориальной статистики
Объект управления рынка автомобильного топлива	Территории города, района, сельского населенного пункта	Территория одного или нескольких граничащих между собой районов

Источник: составлено автором

Следовательно, если брать во внимание территории рынка сбыта автомобильного топлива и имеющаяся информационная поддержка для мониторинга рынка, то необходимо обратить внимание на деятельность розничной торговли рынка автомобильного топлива.

В связи с этим, отделяем локальный рынок как одну из цепочек регионального рынка в территориальных границах находящиеся рядом между собой регионов, тем самым подчеркивая их как общую систему хозяйственных отношений спроса и предложения, но при этом делаем уклон на социально-экономическое состояние локальных рынков в разрезе этих регионов.

Выявляя границы товаров как альтернативу товарам (бензин и дизельное топливо), то можно рассмотреть, как вариант сжиженный углеводородный газ (СУГ), но в тоже время альтернативные параметры качества используют показатель перекрестной эластичности спроса по цене, исчисляемый как отношение изменения количество продаж авто топлива (X) в процентах к изменению цены продукта (Y) в процентах за конкретный промежуток времени. Исходя из этого, чем больше положительный коэффициент, тем больше степень взаимозаменяемости товаров. Полученный перекрестный коэффициент эластичности, как количество продаж сжиженного углеводородного газа в процентном соотношении к средней стоимости на бензин дает нам возможность проанализировать взаимозаменяемость между этими двумя типами товаров сжиженного углеводородного газа и бензина.

Как показывает практика, на территории Республики Таджикистан АГЗС в принципе отсутствуют, так как есть проблемы с заменой сжиженным углеводородным газом. Данные проблемы обусловлены определенными техническими критериями, для которых нужны дополнительные финансовые затраты. Вместе с тем, количество АЗС в стране будет расти.

Ниже в таблице 1.2., нами выделены локальные рынки автомобильного топлива по Республике Таджикистан

Таблица 1.2

Локальные рынки автомобильного топлива в Республике Таджикистан

Территории	Товарные границы	
Регионы страны	Автомобильный бензин, дизельное топливо сжиженный углеводородный газ (СУГ)	Автомобильный бензин, дизельное топливо
	г. Душанбе, Согдийская область, Хатлонская область, РРП	ГБАО

Источник: предложено автором

Мы считаем, что, определив территориальные границы локальных рынков дает нам четкое понимание при принятии административно-управленческие решений, которые будут направлены на эффективность рыночных отношений в Республике Таджикистан.

Установлено что, рынки можно рассматривать как оптовые, так и розничные, где экономические возможности на оптовых рынках преобладают над розничными. В связи с этим следует проводить сегментацию оптового рынка нефтепродуктов по географическому признаку, учитывая однородность состава потребителей бензина, дизельного топлива и СУГ, основных конкурентов, особенностей размещения нефтебаз (табл. 1.3)

Таблица 1.3

Сегментация оптового рынка нефтепродуктов Республики Таджикистан

Номер	Сегменты	Радиус обслуживания сбытовых предприятий, км
1.	Город Душанбе	5
2.	Районы республиканского подчинения	80
3.	Согдийская область, все города и районы	100
4.	Хатлонская область, все города и районы	80
5.	ГБАО	150

Исходя из этого, границы обслуживания больших компаний оптовой продукцией составляет в пределах пяти до сто пятьдесят километров, что в свою очередь определяет радиус охвата оптовых рынков автомобильного топлива.

В Таджикистане действующая модель рынка автомобильного топлива представлена на рисунке 4.

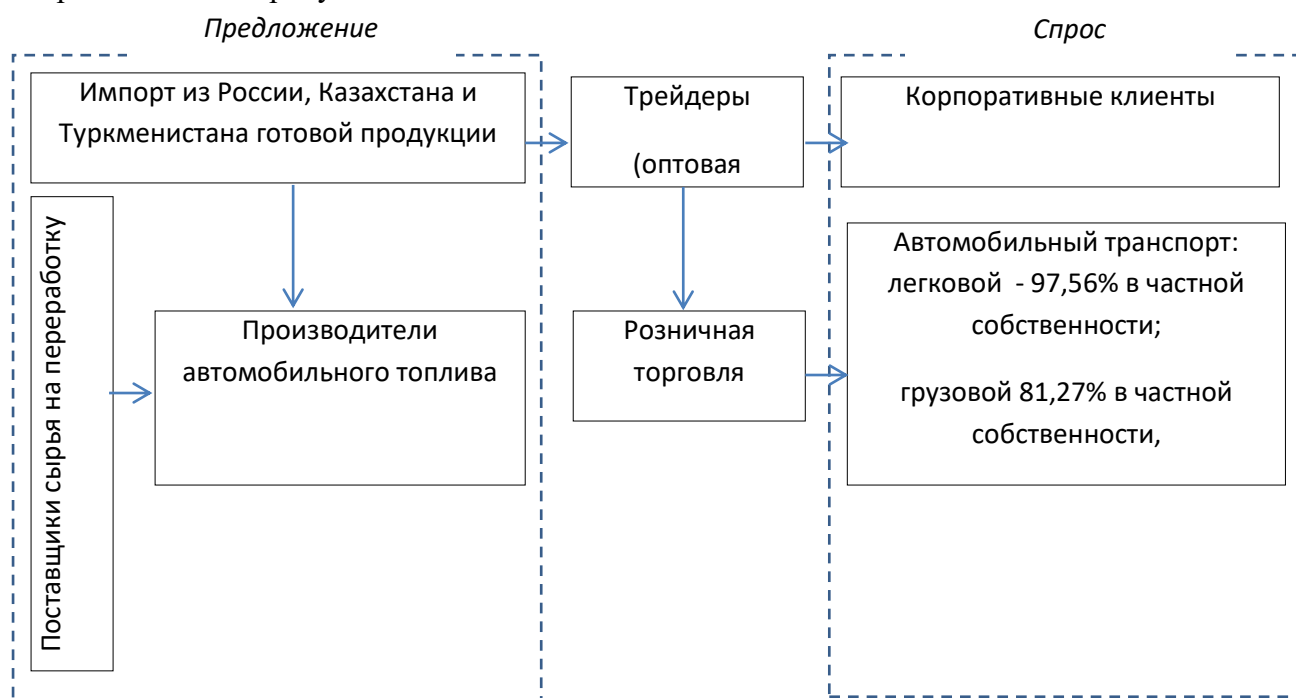

Рисунок 4. Существующая модель рынка автомобильного топлива Республики Таджикистан (предложено автором)

Колебание цен на топливо является естественным процессом в мировой практике, где основными факторами являются спрос и предложение. Исходя из этого, некорректные управленческие действия производителей топлива могут повлиять на рынок ценовым ростом.

По этапный переход Республики Таджикистан на экологически чистое топливо стандартов Евро-4 и Евро-5 будет неизбежен. Исходя из этого требуется принять максимум усилий по минимизации автомобилей у которых наблюдается физический износ и переход на автомобильный транспорт нового образца.

Влияние новых кризисов будет способствовать на снижение спроса сырой нефти на мировых рынках, что в свою очередь будет отражаться на цену коечного продукта.

Таким образом, рынок автомобильного топлива освобождает народное хозяйство от дефицита топлива и сжиженного углекислого газа, обеспечивая устойчивую связь между нефтебазами, автозаправочными станциями и потребителями, а также успешно решая социально-экономические проблемы, занимает ведущее место в рыночной среде. Вместе с тем рынок автомобильного топлива не в состоянии гарантировать решение всех социально-экономических проблем по обеспечению экономического роста в современном обществе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аникин Е.Н. Проблемы моделирования развития регионального транспортного комплекса/ Е.Н.Аникин // Вестн. Чуваш. ун-та. - 2008. - № 3. - С. 266-271; Бобоев О.Б. Модернизация транспортно-коммуникационной модели Республики Таджикистан / О.Б.Бобоев. - Душанбе: «Нодир», 2012. - 317 с.; Фурсов В.А. Формирование и функционирование региональных рынков транспортных услуг: теория, методология, практика. Автореферат дисс...докт. экон. наук: 08.00.05/ Виктор Александрович Фурсов. -Ставрополь,2011. -45с.
2. Государственное регулирование рыночной экономики: под общ. ред. Кушлина В.Г., Волгина Н.А.; Редкол.: Владимирова А.А. и др. – М.: ОАО «НПО Экономика», 2000. – 735 с.-С.109.
3. Корырев В.М. Основы современной экономики/В.М.Корырев. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 528 с.-С.95.
4. Корырев В.М. Основы современной экономики/В.М.Корырев. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 528 с.-С.96.
5. Котлер Ф. Основы маркетинга. / Ф. Котлер, Г. Армстронг, Д. Сондерс, В. Вонг. - Издательство: Вильямс, 2007. Котлер Ф., Армстронг Г. Основы маркетинга. Профессиональное издание, 12-е изд.: Пер. с англ. – М.: ООО «И. Д. Вильямс», 2009. – 1072с.
6. Лавриков В.В. Стратегия развития рынка образовательных услуг в сфере оптовой торговли продовольствием: диссертация ... доктора экономических наук: 08.00.05 / Лавриков Виктор Васильевич. - Москва, 2011. - 311с.
7. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: учебник/К.Р.Макконелл, С.Л.Брю. -М.: Издательство: ИНФРА-М 2003. - 983с.-С.18-20.
8. НПБ 111–98* - Автозаправочные станции. Требования пожарной безопасности; Бондарь, В. А. Операции с нефтепродуктами. Автозаправочные станции / Е. И. Зоря, Д. В. Цагарелли — М.: ООО «Паритет Граф», 2000. - 407с.
9. Романов А.И. Маркетинг / А.И. Романов, Ю.Ю. Корлюгов, С.А. Красильников. – М: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1996. – 560 с.-С.58.
10. Рыночная экономика: учебник по экономической теории. -М., 2016. -89с.; Рональд Г.Коуз. Фирма, рынок и право.-М.: Новое издательство, 2007.-227с.; Фишер С. Дорнбуш Р. Шмалензи Р. Экономика.-М.:Экономика, 1995.-675с.

11. См.: Спирин И.В. Организация и управление пассажирскими автомобильными перевозками. М.: ИЦ «Академия», 2003. – 400с.
12. Солкина А.А. Региональные рынки нефтепродуктов и автомобильного топлива: формирование, функционирование и эволюция в условиях обострения межотраслевой конкуренции: дисс...канд.экон.наук:08.00.05/ Анна Александровна Солкина.- Краснодар, 2018.-158с.; Фомичев П.В. Формирование условий эффективного функционирования локальных рынков автомобильного топлива: дисс...канд.экон.наук:08.00.05/ Павел Витальевич Фомичев.-Тюмень, 2008.-129с.
13. Солкина А.А. Региональные рынки нефтепродуктов и автомобильного топлива: формирование, функционирование и эволюция в условиях обострения межотраслевой конкуренции: дисс...канд. экон. наук:08.00.05/ Анна Александровна Солкина. - Краснодар, 2018. -158с.
14. Там же.
15. Уорд Кит. Стратегический управленческий учет: пер. с англ. – М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2002. – 448 с.-С.274.
16. Шерер Ф. Структура отраслевых рынков/ Ф. Шерер, Д. Росс. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 698 с.-С.6.
17. Экономика отрасли / А.С. Пелих, В.М. Джуха, А.В. Курицин и др. – Ростов н/Д: «Феникс», 2003. – 448 с.
18. Экономика отрасли / А.С. Пелих, В.М. Джуха, А.В. Курицин и др. – Ростов н/Д: «Феникс», 2003. – 448 с.-С.87.
19. Экономика химической отрасли / И.А. Садчиков, В.Е. Сомов, М.Л. Колесов, В.А. Балукова; Общ. ред. И.А. Садчиков. – СПб: Химиздат, 2000. – 384 с.; Государственное регулирование рыночной экономики: под общ. ред. Кушлина В.Г., Волгина Н.А.; Редкол.: Владимирова А.А. и др. – М.: ОАО «НПО Экономика», 2000. – 735 с.; Борисов Е.Ф./ Экономическая теория/Е.Ф.Борисов. – М.: Юрайт, Центральный институт непрерывного образования «знание» России, 1998. – 478 с.; Шерер Ф. Структура отраслевых рынков/ Ф. Шерер, Д. Росс. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 698 с.; Основы экономической теории: принципы, проблемы, политика. Германский опыт и российский путь / Базелер У., Сабов З., Хайнрих Й., Кох В. – СПб: Издательство «Питер», 2000. – 800 с.
20. Экономика химической отрасли / И.А. Садчиков, В.Е. Сомов, М.Л. Колесов, В.А. Балукова: под общ. ред. И.А. Садчиков. – СПб: Химиздат, 2000. – 384 с.- С.11.
21. Экономика: Краткий словарь: под ред. Белокрыловой О.С. -М.: Феникс, 2001. - 336 с.
22. Экономическая теория: пол ред. Камаева В.Д.-М.: ВЛАДОС, 2003. - 592 с.

УДК 338.465.2

Машокиров Ч. Н., Султонов З.С.

ТИҶОРАТИ ЭЛЕКТРОНӢ ВА МАВҶЕЪИ ОН ДАР РУШДИ ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ

Мақолаи мазкур ба масоили мубрами рушди муҳимтарин баҳши иқтисодӣ, соҳаи тиҷорати электронӣ ва рушд бехтар намудани хизматрасонӣ ба аҳоли баҳшида шудааст. Яке аз шартҳои муосир мавҷудияти ҳама гуна иқтисодӣ ин рақобатпазирии баланд буда, дар навбати худ имкон медиҳад, ҳамеша устувор

бошад. Тиҷорати электронӣ имконият медиҳад, ки раванди идоракунии инноватсионӣ мунтазам боқи монда қодир бошад барои рушди босуботи бахшҳои мухталифи иқтисодӣ саҳмгузор бошад. Дар мақолаи мазкур нақш ва рушди он инчунин дурнамои рушди бозори тиҷорати электронӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ дар давраи гузариш барраси гардидааст.

Калид вожаҳо: соҳаи хизматрасонӣ, хизматрасонӣ, савдо, самаранокии, ғайриистехсолии хизматрасонӣ, сифати хизматрасони, хизматрасонии пулакӣ, идоракунии сифат, бозори тиҷорати электронӣ, онлайн-савдо.

Машокиров Д. Н., Султонов З.С.

ЭЛЕКТРОННАЯ КОММЕРЦИЯ И ЕЕ МЕСТО В РАЗВИТИИ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Данная статья посвящена актуальным вопросам экономического развития страны по средствам предоставления электронных услуг населению.

Одним из критериев эффективного функционирования любого сектора экономики является высокая конкурентоспособность, что, в свою очередь, дает, возможность сделать его устойчивым. Электронная коммерция, позволяющая осуществлять управление инновационными процессами, способна принести заметный вклад в эффективное и в то же время стабильное развитие любого сектора экономики. В статье рассматривается роль и развитие, а также оценивается перспективность электронной коммерции в современной экономике Республики Таджикистан. Проанализирована перспектива развития рынка электронной коммерции в условиях глобализации за прошедший период.

Ключевые слова сфера услуг, услуга, торговля, эффективность, непроизводственные услуги, качество услуг, платные услуги, менеджмент качества, рынок электронной коммерции, онлайн-торговля, интернет-коммерция.

Mashokirov J. N., Sultonov Z.S.

ELECTRONIC COMMERCE AND ITS PLACE IN THE DIGITAL ECONOMY DEVELOPMENT

This article is devoted to topical issues of the development of the most important sector of the economy, e-commerce and the development of improved public services. One of the modern conditions of existence of any sector of the economy is high competitiveness, which, in turn, gives the opportunity to make it sustainable. E-commerce allows managing innovation processes that can make a significant contribution to the effective and at the same time stable development of any sector of the economy. The article discusses the role and development, as well as evaluates the prospects of electronic commerce of the modern economy of the Republic of Tajikistan. The article analyzes the prospects for the development of the e-Commerce market in the context of globalization over the past period.

Keywords services, services, trade, efficiency, non-production services, quality of services, paid services, quality management, e-commerce market, online commerce, online commerce.

Давлате, ки дар соҳаи бизнес технологияи комуникатсиониро самаранок истифода мебарад, роҳҳои самараноки идора, муносибат ва робитаҳои хориҷӣ пайдо мекунад. Истифодаи рӯзафуни технологияи иттилоотии камункатсионӣ барои шаклгирии транзаксияи электронӣ барои таъмини талабот ба маҳсулот, хизматрасонӣ, қувваи қорӣ ва ислохоти сиёсӣ ба вуқӯъ мепайвандад.

Муносибатҳои иқтисодӣ дар ҷомеаи иттилоотӣ ҳам хусусияти тиҷоратӣ ва ҳам комёбиҳои барҷастаи технологияҳои муосирро дар бар гирифта истодааст. Иттиҳодияи онҳо шакли фаъолияти маблағҳо, истеҳсолот ва хариду фурӯширо бо истифодаи компютер ва дастгоҳҳои дурмуошират пурра иваз кардааст.

Рушди илм ва технологияҳои иттилоотӣ муоширатӣ ба имконияти чашмнорас дар соҳаи тиҷорат ба вуқӯ меоварад. Сол аз сол маблағҳо дар таркиби ММД зиёд шуда, қисми хизматрасонӣ дар соҳаи иттилоотӣ дар ҷомеаи мо афзуда истодааст. Асоси ин гуна иқтисодӣ иттилоотиро саноати иттилоотӣ ташкил медиҳад.

Гузариши инсоният аз ҷомеаи саноатӣ ба ҷомеаи иттилоотӣ зарурати иваз гардидани технологияи саноатӣ ба технологияи иттилоотиро ба миён меорад. Истеҳсолот ғайримоддӣ мешавад. Ва дар ивази маҳсулоти хом ва энергия технологияи информатсионӣ асоси технологияи саноати иттилоотӣ, яъне захираҳои иттилоотӣ ва дониш меояд. Яке аз роҳҳои дурбинона дар иқтисоди иттилоотӣ шабакаи иқтисодӣ ё Интернет-иқтисод (иқтисоди виртуалӣ) ба шумор меравад.

Рушди технологияи иттилоотӣ ва телекоммуникатсионӣ фазои фаъолияти иқтисодӣ тавассути Интернет, инфрасохтори шабакаи глобалии Интернет барои комерсиализатсияи Интернет ва ташкили бозори электронӣ, ки дар асоси принципҳои иқтисоди шабакавӣ ташкил ёфтаанд, ба вучуд овардааст.

Истифодабарандагони Интернет барои дастрас кардани иттилооти лозимӣ имконияти васеътар доранд, ва ҳоло дар Ҷумҳури Тоҷикистон мувофиқи омили расми ҳудуди 40% аҳоли ба интернет дастраси дошта, зиёда аз 3-милион нафар ба шабакаи Интернет пайваст мебошанд. Дар ин давра дар Ҷумҳури шумораи муштариёни алоқаи мобилӣ 6625324 нафарро ташкил медиҳад, аз он ҷумла 3954772 нафарашон муштариёни фаъол мебошанд. Шумораи истифодабарандагони Интернет дар якҷоягӣ бо истифодабарандагони интернетии мобилӣ ва маҳаллӣ 2,2 млн. нафар муштариро дар бар гирифтааст [5].

Дар муқоиса ба иқтисоди саноатӣ, ки аз рӯи миқёс миллиӣ ба шумор меравад, иқтисоди шабакавӣ характери глобалӣ дорад. Он ба таври чашмрас шумори таъмингарон, фармоишгарон, партнёрҳо ва рақибонро меафзояд. Имрӯз фаъолияти тиҷоратӣ дар Интернет ба ҳама дастрас аст.

Афзалияти Тиҷорати электронӣ **24 соат шабонарӯз, 7 рӯзи ҳафта**, давоми сол, харидор метавонад аз дилхоҳ кунҷи дунё маҳсулоти лозимаро харидори намояд.

- Интиҳоби васеъ
- Нархи арзон
- Расонидани мол
- Музоядаи бесарҳад
- Муколамаи маҷозӣ

Масалан, фурӯши маҳсулот бевосита ба мизочон тавассути Интернет ба як бизнеси нав табдил ёфтааст. Дар шароити иқтисоди шабакавӣ амалиётҳо дар шакли электронӣ ба амал меоянд, ки ба робитаи виртуалии байни партнерҳои бизнесӣ ва субъектҳои дигари бозори виртуалӣ оварда мерасонад.

Субъектҳои тиҷорати электронӣ ҳамчун маҷмӯи зернизомҳои субъектҳои ҳалқаҳо (звеноҳо) ва бахшҳо (соҳаҳо)-и алоҳидаи иқтисод (субъекти бозор, субъекти моликият, субъекти қарз ва ғайра) сурат мегирад. Дар нақшаи мазкур кушиш намудем субъектҳои тиҷорати электрониро бо назардошти рушди соҳаҳо тартиб диҳем. Ниг. Ба нақшаи №1:

Субъектҳои тиҷорати электронӣ

Вазифаҳои субъектҳои иқтисодӣ дар тиҷорати электронӣ, мустақиман аз ҷониби ҳуди онҳо вобаста ба шароитҳои табиӣ, таърихӣ, анъанаҳои миллӣ, сарчашмаҳои муайяни молиявӣ, сиёсати иқтисодию иҷтимоӣ дар доираи ҳодиса ва равандҳои иқтисодӣ ҳаллу фасл карда мешавад.

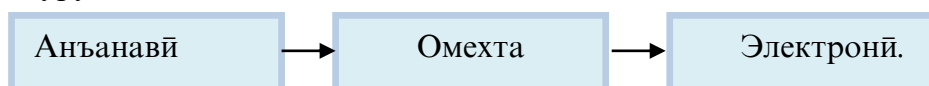
Инкишофи саноати иттилоотӣ дар ҳар кишвар ба бисёр омилҳо вобаста аст. Вале нишондиҳандаҳои асосӣ ин ҳаҷми сармоягузорӣ дар соҳаи телекоммуникатсия, миқдор ва сифати истифодаи компютерҳо дар саноати иттилоотӣ ва шумораи истифодабарандагони Интернет ба ҳисоб мераванд.

Чихеле, ки ба ҳамагон маълум аст, дар замони иқтисоди бозорӣ тамоми фирмаву ташкилотҳо, чи истеҳсолӣ ва чи ғайриистеҳсолӣ бошанд, фаъолияти худро бо истифода аз шабакаҳо ва технологияҳои камуникатсионӣ ба роҳ мондаанд. Дар замони муосир тамоми корхонаҳо пеш аз ба кор шурӯъ намудан, аввал намоёндагии худро дар шабакаи Интернет ишғол менамоянд. Яке аз фаъолияти ширкатҳо бо истифода аз шабакаи Интернет ин тиҷорати электронӣ мебошад.

Тиҷорати электронӣ истилоҳ барои нишон додани фаъолияти тиҷоратӣ дар шабакаи Интернет мебошад. Он барои харидорӣ, фурӯш, хизматрасонӣ, гузаронидани чамъомадҳои маркетингӣ тавассути истифода аз шабакаҳои компютерӣ имкон фароҳам меоварад. Тиҷорати электронӣ (ба маънои васеъ) фаъолияти соҳибкорӣ дар гузаронидани малиётҳои тиҷоратӣ бо истифода аз васоити мубодилаи электронии санадҳо мебошад. Тиҷорати электронӣ аз маҷмӯи иштироккунандагон ва чараёни мулоқоти онҳо, дар ҳудуди қонунҳои муайян шуда иборат аст. Асоси тиҷорати электрониро сохтори иттилоотӣ ва технологияи телекоммуникатсионӣ ташкил менамояд. Хусусиятҳои асосии тиҷорати электронӣ:

- дар тиҷорати электронӣ теъдоди зиёди фурӯшанда ва харидорон иштирок менамоянд;
- барои ворид шудани иштирокчиёни нав ягон маҳдудият вучуд надорад;
- ҳамаи иштирокчиёни тиҷорати электронӣ имконияти аз иттилооти лозима истифода бурданро доранд ва гайраҳо мебошад.

Нисбат ба тиҷорати электронӣ корхонаҳое, ки дар бозори ҳозира фаъолият доранд ба се гурӯҳ тақсим мешаванд:

Корхонаҳои анъанавӣ дар бозор воқеъбинона (реально) фаъолият мебаранд. Ин намуд корхонаҳо ба тиҷорати электронӣ муроҷиат намеkunанд. Корхонаҳои омехта як қисми фаъолияти худро дар Интернет иҷро менамоянд. Корхонаҳои

электронӣ танҳо дар Интернет фаъолият мебаранд. Харидорони тичорати электронӣ аз харидорони дар бозори анъанавӣ иштирок дошта, бо сатҳи дониш ва даромади худ фарқ мекунад. Яке аз шартҳои асосӣ иштирок дар бозори электронӣ мавҷудияти техникаи компютерӣ ва пайвастишавии он ба шабакаи Интернет мебошад. Аз ин лиҳоз, ба муштариён баъзе талаботҳои иловагӣ пешбинӣ карда мешавад. Яке аз онҳо мавҷуд будани суроғаи электронӣ, ҳамёнҳои электронӣ дар системаҳои пардохти электронӣ, мавҷуд будани малакаи кори амалӣ дар ин системаҳо ва монанди онҳо мебошад.

Одатан дар бозори анъанавӣ истехсолкунанда моли истехсол кардаи худро бо иштироки дистрибутер ва диллерҳо мефурӯшанд. Дар бозори электронӣ бошад эҳтиёҷ ба чунин ашхос ҷой надорад. Аз ин лиҳоз, дар бозори электронӣ системаеро бояд дарёфт, ки он барои самаранок фаъолият бурдани стратегияи рушди тичорати электронӣ мусоидат намояд.

Таъсири шабакаи Интернет нафақат дар сатҳи корхонаҳо ва ташкилотҳо (микросатҳ), инчунин дар сатҳи макроиқтисодиёт низ мушоҳида карда мешавад. Фаъолияти босуръати иқтисодӣ дар Интернет мафҳуми нави «тичорати электрониро» ба миён овард. Аз таълими иқтисодӣ ба мо маълум аст, ки «тичорат» ин фаъолияти гуногун буда, барои гирифтани фоида равона карда шудааст. Тичорати электронӣ яке аз намуди тичорат буда, тавассути истифодаи системаҳои иттилоотӣ ва технологияи телекоммуникатсионӣ ба роҳ монда мешавад. Дар ин ҷода бояд қайд кард, ки тичорат ва соҳибкорӣ мафҳумҳои гуногунро доро мебошанд.

- Соҳибкорӣ – ин фаъолияти тичоратӣ буда хусусиятҳои хоси он аз мунтазамӣ, истифодаи инноватсия, сармоягузорӣ ва таҳдиди иқтисодӣ иборат аст.
- Тичорат – ин фаъолияти шахсони алоҳида ва корхонаҳо мебошад, ки бо мақсади гирифтани фоида амалиётҳои хариду фурӯшро ба роҳ мемонанд.

Ду тарзи фаъолияти тичоратро ҷудо кардан лозим аст:

- фаъолияти, ки асоси онро харидани мол бо мақсади фурӯши он ташкил медиҳад. Дар ин ҷода амалиётҳои тичоратӣ амалиётҳои асосӣ буда, ниғадорӣ, боркашонӣ, хизматрасонӣ амалиётҳои иловагӣ ба шумор мераванд.
- Фаъолияти корхонаҳо ва ташкилотҳо, ки ашёи лозими барои истехсоли мол харидорӣ менамоянд.

Имрӯзҳо чихеле, ки назар афканем дар ҷумҳурии мо низ фаъолияти тичорати электронӣ васеъ истифода шуда истодааст. Мисол, илова кардани маблағ ба телефони дастӣ, дӯкони пулгирӣ (банкамат), харидори намудани чиптаҳои ҳавопаймоӣ, марказҳои хизматрасонии маишӣ, марказҳои фароғатӣ, марказҳои савдои техникӣ ва монанди инҳоро овардан мумкин аст. Яке аз хусусиятҳои баланди тичорати электронӣ ин сарфа намудани вақт аст.

Дар вақти хариди ягон намуди мол ё маҳсулотҳо аз мағозаҳои электронӣ чунин намудҳои пардохт аз ҳамдигар ҷудо карда мешаванд:

- Бо кортҳои пластикӣ;
- Ба таври нақдӣ баъд аз қабул кардани маҳсулот;
- Гузаронидан ба воситаи почта ё ин ки телеграф;
- Бо воситаи пардохтҳои Интернет - системаҳои гузаронидани ҳисоббаробаркуниҳо байни ширкатҳо ва истифодабарандагони шабакаи Интернет ва ғайра мебошад.

Дар тамоми ҷаҳон инчунин дар ҷумҳурии мо низ тичорати электронӣ талабгори (муштариёни) худро зиёд карда истодааст. Ширкатҳо онро бисёртар барои баландбардории рақобатпазирӣ истифода мебаранд. Якчандто фазилатҳои (преимущество) тичорати электронӣ мавҷуд аст ки ин:

- баландбардории меҳнати истехсолкунандагон;

- паст кардани вақти амалиёти кофтуковӣ;
- паст кардани харочот.

Дар замони муосир пешрафти дилхоҳ соҳаро бидуни технологияи муосир имконнопазир медонем. Тиҷорати электронӣ, ки дар заминаи технология рушд мекунад пайваста ба як бозори ҷаҳонӣ (глобалӣ) табилай ёфта истодааст.

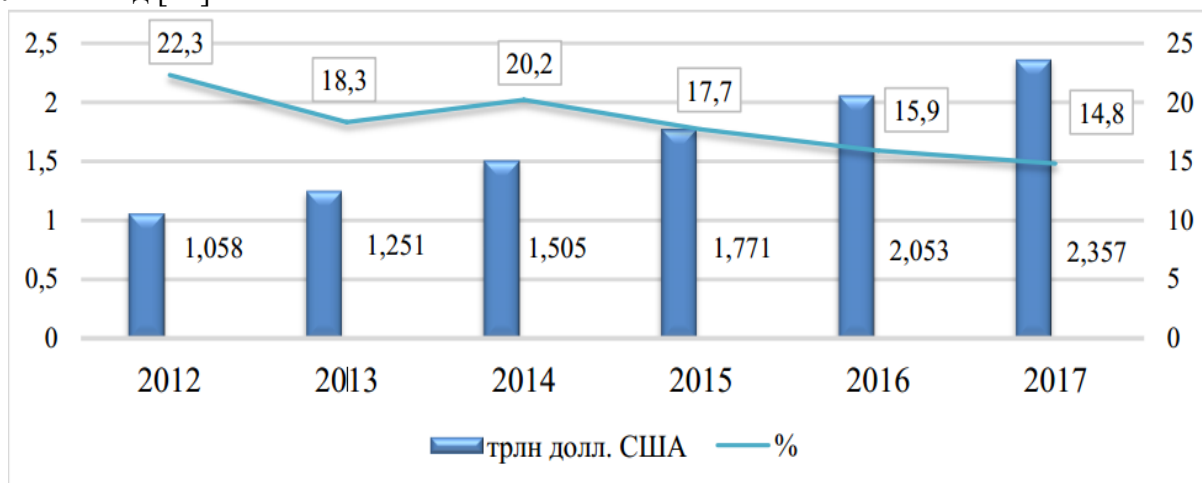
Бе шак интернет ҷойгузини бозорҳои воқеӣ гашта бо мубодилаи 1,5 трл долл дар соли 2015 пешсаф гаштааст. Мафҳуми «тиҷорати электронӣ» якҷанд бахшҳои дигаро низ мутахид менамояд ба мисоли - EDI (Electronic Data Interchange – мубодилаи электронии маълумотҳо), почтаи электронӣ, Интернет, интранет (*мубодилаи маълумоти дохилифирмавӣ*), экстранет (мубодилаи иттилооти берунӣ). Бо ҳамин мазмун тиҷорати электронӣ фарогири тамоми паҳлуҳои ташкили бизнес дар Шабаккаи Интернет гуфтан мункин аст.

Дар ҳисоботи иқтисоди рақамӣ 2018 (Digital economy compass 2018) омадааст, ки соли 2017, ҳаҷми гардиши савдо дар бозори тиҷорати электронӣ 1,5 триллион долларро буда, Ҷумҳурии Халқии Хитой ҳамчун бузургтарини бозори тиҷорати электронӣ дар саросари ҷаҳонӣ бо даромади 497 млрд доллар ташкил намудааст. Мувофиқи таҳлилҳо суръати афзоиши он дар ин мамлакат ҳарсолаи 14%, буда, соли 2022 то ба 959 млрд доллар ҳоҳад расид [11].

Ширкатҳое, ки дар ҷаҳон дар бахши тиҷорати электронӣ пешсаф ҳастанд бо гардиши ҳаҷми калони гардиши савдо чунин арзёби гардидаанд:

1. Amazon- арзиши ширкат 702.46 млрд. долл;
2. eBay- арзиши ширкат 2054.79 млрд. долл;
3. Walmart- арзиши ширкат 239 млрд. долл;
4. BestBuy- арзиши ширкат 50,3 млрд. долл;
5. Target- арзиши ширкат 67,4 млрд. долл;
6. Alibaba- арзиши ширкат 500 млрд. долл;
7. NewEgg- арзиши ширкат 2,3 млрд. долл;

Мувофиқи маълумоти eMarketer, портали асосӣ барои таҳқиқоти маркетинг, сатҳи миёнаи солонаи бозори тиҷорати электронӣ дар ҷаҳон тақрибан 18-20% дар як сол мебошад [12].

Нақшаи №1 - Мубодилаи тиҷорати электронӣ дар ҷаҳони, триллион доллар, тағйирот нисбат ба соли гузашта

Дар Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Консепсияи ташаккули Ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 30 декабри соли 2011№ 643 омадааст, ки «инфрасохтори ҳукумати электронӣ - системаҳои ба ҳам мувофиқи иттилоотӣ - технологӣ ва ба низоми даровардани чараёнҳои маълумотро дар бар мегирад» [7].

Ҳамзамон инфрасохтори мазкур қоидаҳоеро ба худ ҳамроҳ менамояд, ки ҳамаи мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ ва муассисаҳои давлатии ҷумҳурӣ хангоми иҷроии вазифаҳои худ, ба хусус, дар ҳолатҳои худ, ки ин вазифаҳо аз ҷониби якчанд мақомот дар як вақт иҷро карда мешаванд, ҳамчун дастурамал истифода менамоянд.

Қисматҳои асосии инфрасохтор аз инҳо иборатанд:

- архитектурам (сохтори) ягонаи давлатӣ;
- гардиши воситаҳои имзои электронӣ - рақамӣ;
- ҳуҷҷатгузори электронӣ;
- савдои электронӣ;
- системаи электронии пардохтҳо;
- смарт - кортҳои қабулқунандагони хизматҳо;
- смарт- кортҳои мақомоти ҳокимияти давлатӣ;
- алоқаи мобилӣ;
- системаи мохворагӣ;
- ҳуҷҷатҳои интерактивӣ.

Тамоюли асосии рушди тамаддуни муосир бештар таъя ба иттилоот намуда, ин тамоюлро «баъдисаноатӣ», «иттилоотӣ» ном бурда ҳамчун иқтисодиёти иттилоотӣ ва ё иқтисоди рақамӣ пазируфтаанд. Фаъолияти тижоратӣ дар шабакаи Интернет дар шакли байни субъектҳои бозор тариқи электронӣ сурат мегирад ҳамчун тижорати электронӣ метавон таъриф намуд.

АДАБИЁТ

1. Воронов, В.И. Электронная коммерция и бизнес-интернет: СПб /В.И.Воронов, 2012 - 193с.
2. Воронов, В.А. Организация электронной коммерции: Маркетинг / В.А.Воронов, 2015 – 93с.
3. Гаврилов, Л.П. Информационные технологии в коммерции: учебное пособие/ Л.П.Гаврилов, 2014 – 261с.
4. Кобелев, О.А. Электронная коммерция: Учебное пособие, подред. проф / О.А.Кобелев, 2011 - 674с.
5. Маълумоти таҳлили оид ба фаъолияти Хадамоти алоқаи назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2017 [Захираи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <http://khadamotialoqa.tj/malumoti-ta-lil-oid-ba-faoliyati-hadamoti-alo-ai-nazdiu-kumati-um-urii-to-ikiston-dar-n-mo-i-soli-2017/> (санаи вурӯд: 25.03.2020).
6. Молчанова, В.С. Перспективы развития электронной коммерции в мире: Известия Сочинского государственного университета / В.С. Молчанова, 2016 – 95с.
7. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Концепсияи ташаккули Ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 30 декабри соли 2011 № 643 [Захираи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <http://maorif.tj/storage/Dokument%27s/Varnomaho/6675e4fc7e70b56b2ad8e190dfa75259.pdf> (санаи вурӯд: 22.03.2020).
8. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Концепсияи иқтисоди рақамӣ дар Љумъурии Тоҷикистон» аз 30 декабри соли 2019 № 642 [Захираи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://medt.tj/images/news/2019/KCERTj.pdf> (санаи вурӯд: 15.04.2020).
9. Обзор телеком рынка Таджикистана: Доступ в интернет и интернет-услуги [Захираи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://digital.report/tadzhikistan-dostup-v-internet/> (санаи вурӯд: 04.03.2020).

10. Обзор развития электронной коммерции в продвижении сельскохозяйственной продукции и перспективы её применения в Республики Таджикистан. Ассоциация Научно Технической Интеллектуальной Таджикистана худжанд 2009 [Захираи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: http://hilfswerk.tj/dwfuloads/E-commerce_Tajikistan.pdf (санаи вуруд: 12.04.20).
11. Digital Economy Compass [Захираи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: http://static2.statista.com/download/pdf/Digital_Economy_Compass_2018_print.pdf (санаи вуруд: 05.04.2020).
12. Global B2C Ecommerce Sales to Hit \$1.5 Trillion This Year Driven by Growth in Emerging Markets. Asia-Pacific leapfrogs North America to become world's largest regional ecommerce market [Electronic resource]. — Mode of access: <http://www.emarketer.com/Article/GlobalB2C-Ecommerce-Sales-Hit-3615-TrillionThis-Year-Driven-by-Growth-EmergingMarkets/1010575> (санаи вуруд: 05.04.2020).
13. Tajikistan - Telecoms, Mobile and Broadband - Statistics and Analyses [Захираи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://www.budde.com.au/Research/Tajikistan-Telecoms-Mobile-and-Broadband-Statistics-and-Analyses> (санаи вуруд: 12.03.2020).

УДК:339.543

Рачабова Н.Р., Гаюрова Р.С.

САМТҲОИ АФЗАЛИЯТНОКИ РУШДИ ХАДАМОТИ ГУМРУК ДАР АСОСИ МАРКЕТИНГ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола ташкил ва рушди хадомоти гумрук дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ карда мешавад. Масъалаҳои истифодаи маркетинг дар ташаккулёбии самтҳои рушди хадомоти гумрук баррасӣ карда мешаванд. Механизми мавқеъгирии низоми гумрук дар бозор, омилҳои, ки ба ташаккули фалсафа ва сиёсат дар соҳаи гумрук таъсир мерасонанд, ғояҳои асосии системавӣ, ки татбиқи онҳо дурнамои рушди хадомоти гумрукро муайян мекунанд, омӯхта шудаанд. Ба ташаккули бозори хизматрасониҳои давлатӣ, аз ҷумла дар соҳаи гумрук, инчунин сатҳи методологӣ, функционалӣ, протсессӣ ва технологӣ, самтҳои асосие, ки дар онҳо низоми хизматрасониҳои гумрукӣ ташаккул ёфтаанд, эътибори махсус дода мешавад. Самтҳои афзалиятноки рушди хадомоти гумрукӣ бо назардошти ташкили низоми мутаваззини гумрукӣ ва пешрафти самараноки он дар бозори хизматрасонии гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод карда мешаванд.

Вожаҳои калидӣ: хадомоти гумрук, маркетинг, бозори хизматрасониҳои гумрукӣ, маъмурияти гумрукӣ, дурнамои рушд.

Раджабова Н.Р., Гаюрова Р.С.

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ТАМОЖЕННОЙ СЛУЖБЫ НА ОСНОВЕ МАРКЕТИНГА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассмотрены вопросы становления и развития таможенной службы в Республике Таджикистан. Исследованы вопросы применения маркетинга при разработке направлений развития таможенной службы. Изучен механизм позиционирования таможенной системы на рынке, факторы, влияющие на формирование философии и политики в области таможенного дела, выделены основные системные идеи, реализация которых определит перспективу развития таможенной службы. Особое место уделено

проблема формирования рынка государственных услуг, в том числе и в таможенной сфере, а также определены методические, функциональные, процедурные и технологические уровни и основные направления, по которым можно формировать систему таможенных услуг. Предложены приоритетные направления развития таможенной службы с учетом формирования результативной сбалансированной таможенной системы и эффективного продвижения ее на рынке таможенных услуг Республики Таджикистан

Ключевые слова: таможенная служба, маркетинг, рынок таможенных услуг, таможенное администрирование, перспективы развития

Radjabova N.R., Gayurova R.S.

PRIORITY AREAS OF DEVELOPMENT OF THE CUSTOMS SERVICE BASED ON MARKETING IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article considers the formation and development of the customs service in the Republic of Tajikistan. The questions of the use of marketing in the development of directions for the development of the customs service are investigated. The mechanism of positioning the customs system in the market, the factors influencing the formation of a philosophy and policy in the field of customs, the basic systemic ideas are identified, the implementation of which will determine the prospects for the development of the customs service. A special place is given to the formation of the market for public services, including in the customs sphere, as well as methodological, functional, procedural and technological levels and the main directions in which it is possible to form a system of customs services are identified. Priority directions for the development of the customs service are proposed taking into account the formation of a balanced balanced customs system and its effective promotion in the customs services market of the Republic of Tajikistan

Key words: customs service, marketing, customs services market, customs administration, development prospects

Дар давраи соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бунёди сохтори идоравии давлатӣ натиҷаҳои муҳим ба даст оварда шуданд, ки ин бештар дар равандҳои рушд ва ташкили хадамоти гумрук инъикос ёфтааст.

Роҳнамои дурусте, ки дар ибтидои таъсиси Хадамоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон интихоб шуда буд, имкон дод, ки таваҷҷуҳ ба технологияи иттилоотӣ ва муайян кардани қоидаҳои оқилонаи барасмиятдарории гумрукӣ дар асоси меъёрҳои конвенсияҳо ва тавсияҳои байналмилалӣ дода шуда, ин хадамот ба маъмурияти гумруки табдил ёбад, ки ба принципҳои асосии тичорат мисли хадамоти гумруки давлатҳои пешрафтаи ҳаҷон асос ёбад. Умуман, маъмурияти гумрукиро ҳамчун низомии чораҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, ташкилӣ ва дигар чорабиниҳои муҳим баррасӣ намудан зарур аст, ки барои татбиқ ва ҳифзи манфиатҳои иқтисодии дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити рушди муносибатҳои бозаргонӣ нигаронида шудаанд.

Низомии гумрук мушкилоти фароҳам овардани шароити иқтисодӣ, ҳуқуқӣ, протсессӣ ва технологӣ барои фаъолияти баҳши тичорати хориҷии иқтисодиёти Тоҷикистон ва вазифаи назорати риояи чунин шартҳоро дар раванди фаъолияти воқеӣ ҳал менамояд. Ҳалли мушкилоти мавҷуда бо истифодаи технологияҳои мушаххас ба роҳ монда шуда ин низом як қатор хизматрасониҳоро ба давлат барои ноил шудан ба ҳадафҳои худ, пеш аз ҳама дар соҳаи фаъолияти иқтисодии хориҷӣ, алаҳусус дар занҷираи байналмилалӣ молрасонӣ фароҳам меорад.

Дар натиҷаи ҳалли мушкилиҳо маъмурияти гумрукӣ дар баҳши тичорати хориҷӣ истифодаи технологияҳои рақамиро таҳия ва ҷорӣ намуда, танзими бомуваффақият ва мавқеи устувори низоми гумрукиро дар соҳаи хизматрасонии ҷамъиятӣ бо истифодаи усулҳо ва воситаҳои муайян таъмин менамояд [4,6].

Дар асоси таҳлил муайян карда шуд, ки механизми мавқеъгирии низоми гумрукӣ дорои сохтори дусатҳӣ мебошад.

Дар сатҳи аввал, рақобати сохторҳои давлатӣ барои таъсири тақсими сегментҳои бозор баррасӣ мешавад. Пеш аз ҳама, мо дар бораи сохтори бозор ва сохти дахлдори низоми идоракунии давлатӣ (мутобиқи қобилияти онҳо ва хусусиятҳои соҳаҳои бозор) барои ноил шудан ба ҳадафҳои давлат дар марҳилаи муайяни таърихӣ сухан меронем (чун қоида, савол дар бораи назорати пурра ё инҳисоркунии бозор). Умуман, масоили мавқеъгирии як муассисаи давлатӣ дар бозори идоракунии давлатӣ ҳал шуда истодааст.

Дар сатҳи дуюм, дараҷаи рақобат миёни баҳши давлатӣ ва хусусӣ дар баҳши тичорати хориҷӣ арзёбӣ мешавад.

Барои хидмати гумрукӣ мушкilotи мавқеъгирии он дар бозори хизматҳои гумрукӣ зарур аст. Робитаи байни сатҳҳо хеле содда буда мавқеи бомуваффақияти мавқеъгирии низоми гумрукро дар бозори хизматрасонии гумрукӣ дар раванди идоракунии давлатӣ таъмин менамояд. Дар ин замина, барои мавқеи устувори бозори хизматрасонии давлатӣ бояд идеология, мақсад ва стратегия, ташкил ва технологияҳои низоми гумрукӣ барои ба даст овардани самараи иҷтимоӣ нигаронида шуда, бо стратегияи милли рушди кишвар ҳамоханг карда шаванд.

Ба ибораи дигар, низоми гумрук хизматрасонии давлатиро ба бозор пешниҳод намуда танзими гумрукиро барои тичорати хориҷӣ ба роҳ мемонад. Боз ҳам муваффақона амалӣ гардидани ин функцияи умумидавлатӣ рақобати низоми гумрукро дар бозори хизматрасонии давлатӣ ба роҳ монда, афзалият ва устувори мавқеи ин ҳадамотро нисбат ба дигар сохторҳои давлатӣ таъмин менамояд.

Дар айни замон, Ҳадамоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сатҳи рушди институтсионалӣ қарор дорад. Равандҳои танзим ва маъмурияти гумрукӣ дар сатҳи сифатан нав - сатҳи хизматрасонӣ сохторбандӣ шудаанд.

Имрӯз ҳадамоти гумрукӣ ба як ҷанбаи муҳими фалсафаи гумрук табдил ёфтааст. Ин самти асосии рушд буда, онро ба тақмил додани механизми нави ташкилӣ, иқтисодӣ ва технологӣ барои татбиқи босифат ва самарабахши сиёсати давлатӣ дар рушди иқтисодиёт ва тичорати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон равона мекунад.

Масъалаи ташкили танзими гумрукӣ ҳангоми хизматрасонии гумрукӣ бо назардошти таъмини сифат ва самарабахшии ҳадамоти гумрук бо соддагардонӣ, самаранокӣ ва эътимоднокии берунӣ онҳо гузошта шуда амалӣ карда мешавад.

Омилҳои асосии характери умумибашаридошта, ки ба ташаккули фалсафа ва сиёсат дар соҳаи гумрук бевосита таъсир мерасонанд, тамоюли устувори ҳамгирии кишварҳои гуногуни ҷаҳон ба иттиҳодияҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ, инчунин тамоюл ба сӯи ҷаҳонишавии равандҳои истеҳсолӣ, савдо ва молиявӣ мебошанд [3,6].

Дигар омилҳои муҳиме, ки мустақиман муайянкунандаи зарурати тақмил додани воситаҳои муосири гумрукӣ, роҳи танзими соҳаи идоракунии иқтисоди хориҷӣ ва гумрукӣ мебошанд, инҳоянд:

- ✓ таъсиси фазои ягонаи иқтисодӣ ва гумрукии кишварҳои Иттиҳоди иқтисодии Евросиё, ба итмом расонидани созмондиҳии Иттиҳоди гумрукӣ;
- ✓ ислоҳоти идоракунии давлатӣ, бо назардошти шароити нави институтсионалии маъмурияти гумрук;

- ✓ такмили идеологияи нави бучетсозӣ, ки шароити ташаккули бозори хизматрасониҳои давлатиро фароҳам меорад;
- ✓ созмондиҳии идеологияи ҳамаҷонибаи рушди савдо, самти низоми гумрукӣ ба хизматрасонӣ ба тичорат дар соҳаи савдои хориҷӣ.

Омили муҳимтарини муайянкунандаи самт ва динамикаи равандҳо дар соҳаи фаъолияти иқтисодии хориҷӣ ва гумрукӣ ин информатизатсияи босуръати ҷаҳонӣ, яъне ташаккули иқтисоди рақамӣ мебошад. Ташаккули фазои иттилоотии ҷаҳонӣ, ташкили технологияҳои ҷаҳонӣ ва низомҳои иттилоотӣ, сохтори ҷараён ва захираҳои иттилоотӣ, тағйироти сифатӣ ва тавсеаи доираи хизматрасониҳои иттилоотӣ, табдил додани иттилоот ба мавзӯи талаботи бозор, ба тамоюлҳои иқтисодии ҷаҳонӣ таъсири назаррас расонида парадигмаи куллан нави танзими гумрукиро ташкил медиҳад.

Таҳлили тавсияҳои Созмони Умумиҷаҳонии Савдо, таҷрибаи муносири хориҷӣ, тамоюлҳои мавҷудаи таҷрибаи мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон, принципҳои таҳия ва равишҳои илмӣ ҳалли ин масъала ба мо имкон дод, ки ғояҳои асосии системавино, ки татбиқашон рушди ояндаи хизматрасонии гумрукиро муайян мекунад, таҳия намоем:

- татбиқи принципи «равзанаи ягона» дар низоми гумрукӣ;
- батанзимдарорӣ ва назорат;
- васеъ намудани фазои назорати иттилоотии гумрукӣ то ҳудуди сарҳадҳои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- ташкил ва татбиқи низоми идоракунии электронии маъмурияти гумрукӣ;
- таъсиси маркази ягонаи иттилоотӣ ва шабакаи тақсимшудаи ҷойҳои корӣ, ки ба ҷорӣ намудани технологияи муносири маъмурияти электрониро имконият медиҳанд;
- ҷорӣ намудани стандарти идоракунии сифат ҳангоми татбиқи расмиёт ва технологияҳои барасмиятдарорӣ ва назорати гумрукӣ (аз ҷумла технологияҳои рақамӣ);
- ташаккул ва танзими бозори хизматрасониҳои гумрукӣ;
- рушди идеологияи маъмурияти гумрук дар асоси принципҳои менеҷменту маркетинг ва ғайра.

Дар стратегияи рушди Хадамоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон васеъ намудани доираи назорати иттилоотии гумрукӣ дар ҳудуди сарҳади иқтисодии иттифоқҳои (созмонҳои) байналмилалӣ баназар гирифта шудааст. Пеш аз ҳама бо давлатҳое, ки ба чунин назорат тақозо дошта, назорати соҳаҳои муайяни молҳо ё ҷараёни борҳо манфиатдоранд. Дар робита ба ин, тавсия дода мешавад, ки ба таркиби функсияҳои асосие, ки хадамоти гумрук иҷро менамояд, вазифаи иттилоотӣ-таҳлилий дохил карда шавад.

Боля қайд намуд, ки марҳила ба марҳила дар Тоҷикистон низоми маъмурияти электронии гумрукӣ (маъмурияти электронӣ) дар заминаи иттилоотисозии равандҳои барасмиятдарории гумрукӣ, назорати гумрукӣ, идоракунии дар низоми мақомоти гумрук, инчунин дар заминаи такмил додани технологияи идоракунии хавфҳо ташаккул меёбад. Ҳалли мушкили ташаккули бозори хизматрасонии давлатӣ, аз ҷумла дар соҳаи гумрук, бо самтҳои асосии рушди иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон зич алоқаманд аст. Шакли асосии онҳо аз ҷониби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда шуда, фаъолияти хадамоти гумрук барои ҳалли масъалаҳои зерин равона карда мешаванд:

- бо назардошти пур кардани бучети ҷумҳуриявӣ баланд бардоштани самаранокии назорати давлатӣ дар соҳаи фаъолияти иқтисодии хориҷӣ;
- фароҳам овардани фазои мўътадили мусоиди тичорати хориҷӣ, аз ҷумла тавассути фароҳам овардани хизматрасониҳои давлатӣ ва хусусӣ оид ба мусоидат ба тичорати хориҷӣ;

- татбиқи расмиёти маъмурияти гумрукӣ дар асоси дастовардҳои нав дар соҳаи технологияҳои рақамӣ, иттилоотӣ ва идоракунии, стандартҳо, меъёрҳо ва қоидаҳои байналмилалӣ;
- гузариш ба истифодаи Санади ягонаи маъмури ва Низоми нави транзити электронӣ (NCTS), ки дар кишварҳои хориҷӣ истифода мешавад;
- муҳайё кардани шароити зарурии корӣ барои истеҳсолкунандагони Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳам дар бозори беруна ва ҳам дохилӣ, рақобатпазирии онҳоро таъмин менамояд;
- фароҳам овардани шароит барои ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ ба иқтисодиёт тавассути тақмили сифати маъмурияти гумрукӣ;
- фароҳам овардани шароит барои рушди иқтисодии содироти истеҳсолкунандагони Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Дар айни замон маъмурияти гумрукӣ мустақиман хангоми барасмиятдорории гумрукӣ ва дар асоси маълумоти назорати гумрукӣ амалӣ карда мешавад. Ин ҳолат монеаи асосии суръатбахшии гардиши мол ва баланд бардоштани сифати назорати гумрукӣ мебошад. Сатҳи рушди муносибатҳои савдо, принципҳо ва усулҳои пешрафтаи маъмурияти гумрукӣ, аз ҷумла усулҳои дар Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон инъикосёфта, коркарди усулҳои нави ташкили низоми назорати гумрукиро тақозо мекунад [6,8].

Истифодаи батанзидарории гумрукӣ ва назорати гумрукӣ ҳамчун намуди хизматрасонии давлатӣ ва таъмини самаранокии баланди он ба воситаи самтҳои зерин имконпазир аст:

- расонидани хизматрасониҳои давлатӣ хангоми барасмиятдорории гумрукӣ, дар асоси стандартҳои Ташкилоти Умумичаҳонии Савдо ва Ташкилоти Умумичаҳонии Гумрук, меъёрҳо ва қоидаҳои конвенсияҳо ва созишномаҳои байналмилалӣ гумрукӣ, стандарти сифат ISO 90001;
- истифодаи низоми идоракунии хавфҳо хангоми қабули қарор оид ба иҷозати мол дар асоси маълумотҳои пешакӣ;
- истифодаи васеи расмиёти соддагардонидашудаи гумрукӣ дар асоси баҳодихии эътибори (мавқеи) иштирокчиёни фаъолияти иқтисодии хориҷӣ ва пешакӣ огоҳонидани онҳо;
- татбиқи принципи пешниҳоди ягонаи иттилоот бо мақсади гумрукӣ;
- дар натиҷаи ҳамкорӣ бо иштирокчиёни фаъолияти иқтисодии хориҷӣ суръат бахшидани санҷиши гумрукӣ;
- кам намудани шумораи мақомоти назоратии идоракунии давлатӣ (аз ҷумла дар нуқтаҳои гузаргоҳҳо аз сарҳади давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки мустақиман селани молҳоро назорат мекунанд) бо сабаби ба ҳамдигар тақсим кардани функсияҳо;
- банизомдарорӣ ва тавсеаи пойгоҳи иттилоотӣ барои қабули қарор дар бораи иҷозати мол, аз ҷумла тавассути истифодаи захираҳои иттилоотии шӯъбаҳои дигар, ташкили маркази қабули қарор оид ба вазъи бавучудомада;
- ташкили шабакаи воқеии мубодилаи маълумот дар байни мақомоти гумрук, аз ҷумла дар нуқтаҳои гузаргоҳҳо аз сарҳади давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, хангоми зарурат аз моҳвораҳои алоқавӣ;
- муайян кардани мақомоти мушаххаси гумрук барои декларатсияи мол дар шакли электронӣ, ки ба иштирокчиёни фаъолияти иқтисодии хориҷӣ дастрасии озодро ба ин тартиб фароҳам меорад;
- истифодаи усулҳои навтарини техникаи назорати гумрукӣ;
- дар сохтори мақомоти гумрук ҷудо кардани воҳидҳо, ки вазифаҳои баҳисобгирии далелҳои интиқоли молро аз сарҳади гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон анҷом

медиханд ва воҳидҳои назоратӣ, ки иттилоотро дар бораи ин гуна ҳаракат назорат мекунанд;

- таъмини дастрасии иштирокчиёни фаъолияти иқтисодии хориҷӣ ба маълумоти гумрукӣ;

- ташкили механизми ҳамкориҳои мақомоти гумрук ва иштирокчиёни фаъолияти иқтисодии хориҷӣ оид ба воқуниш ба бозори хизматрасонии гумрукӣ.

Таҳлилҳо ба мо имконият медиҳанд, ки чунин сатҳҳо ва соҳаҳои асосиро муайян созем, ки дар онҳо низоми ҳадамоти гумрук ташаккул меёбад:

- сатҳи методологӣ (интихоби чораҳои танзими тарифӣ ва ғайритарифӣ, беҳсозии сохтори низоми гумрукӣ);

- сатҳи функционалӣ (муайян кардани хизматрасониҳо, ки дар ҷараёни иҷрои вазифаҳои иқтисодӣ, ҳифзи ҳуқуқ, иттилоот ва дигар низомҳои муҳими гумрукӣ пешниҳод карда мешаванд);

- сатҳи расмиеӣ (муайян кардани хизматрасонииҳо, ки мустақиман дар ҷараёни расмиеӣ барасмиятдоронии гумрукӣ, ҳисоб, назорат ва ҷамъоварии пардохтҳои гумрукӣ, дар маҷмӯъ назорати гумрукӣ пешниҳод карда мешаванд);

- сатҳи технологӣ (муайян кардани хизматрасониҳо оид ба соддагардонии технологияҳои гумрукӣ бо шароити тағйирёбанда ва шаклҳои назорат, идоракунии хавфҳои гумрукӣ, ҷорӣ кардани технологияҳои иттилоотӣ дар амалияи ҳамкориҳои мақомоти гумрук ва иштирокчиёни фаъолияти иқтисодии хориҷӣ).

Барои ташаккул додани низоми мутавозини гумрукӣ ва пешрафти муассири он дар бозори хизматрасониҳои гумрукӣ иҷрои чунин амалҳо, зарур аст:

- муайян кардани рақобатпазирии ҳадамоти гумрук (ҳам дар бахши давлатӣ ва ҳам дар соҳаи хизматрасонии хусусӣ);

- муайян кардани тарафҳои қавӣ ва заифи низоми мавҷудаи гумрукӣ, инчунин имконот ва таҳдидҳои берунии раванди татбиқи идеологияи пешбурди тиҷорат бо истифодаи усулҳои гумрукӣ дар асоси истифодаи натиҷаҳои таҳлили SWOT;

- коркарди стратегияи таъсис ва пешбурди фаъолияти гумрукӣ, ҳамчун як нақшаи мантиқан асосёфта ва маҷмӯии қабули қарорҳо;

- такмил додани низоми гумрукӣ дар заминаи идеологияи нав, бо дарназардошти рушди он дар доираи тағйироти ҷорӣ стратегӣ;

- фароҳам овардани шароити мусоид барои ташкили низоми маркетингӣ бо назардошти сатҳи ташкилӣ ва созмондиҳии зерсистемаи идоракунии ҳадамоти гумрукӣ ҷиҳати хизматрасониҳои гумрукӣ [2];

- муайян намудани меъёр ва усулҳои арзёбии манфиатҳои иҷтимоӣ, ва иқтисодии рушди низоми гумрукӣ, ҳамчун низоми хизматрасонӣ;

- рушди низоми ягонаи автоматикунонидашудаи иттилоотии мақомоти гумрук ва ғайра [1,5,7].

Ҳамин тариқ, дар дурнамои стратегӣ ҳадафи ниҳоии ташкил, фаъолият ва рушди низоми гумрукӣ ҳамроҳангсозии самарабахши тамоми фаъолияти гумрукӣ бо қонунҳои мавҷуда ва рушди бозор бидуни вайрон кардани сифати назорати гумрукӣ ба ҳисоб меравад. Ҳукумат, иштирокчиёни фаъолияти иқтисодии хориҷӣ ва ҳуди кормандони мақомоти гумрук барои ноил шудан ба ин мақсад ҳавасманд мебошанд.

Дар маҷмӯъ амалӣ намудани самтҳои пешниҳодшуда имконият медиҳад, ки низоми мукаммали гумрукӣ созмон дода шуда, рушди босуботи иқтисодие кишвар таъмин карда шуда, барои беҳдошти муносибатҳои содиротию воридотӣ шароити мусоид фароҳам оварда шуда, сатҳи зисту зиндагонии мардум баланд бардошта шуда, барои таъмини ҳадафҳои иқтисодӣ ва беҳатарии Тоҷикистон нақши гумрук баланд бардошта шавад.

АДАБИЁТ

1. Барамзин С. В. Управление качеством таможенной деятельности учебник/С.В.Барамзин. - М.: РИО РТА, 2014. - 356 с.
2. Дианова В. Ю. Маркетинг в сфере таможенных услуг: учебник/В.Ю.Дианова. -М.: РИО РТА, 2010. - 292 с.
3. Дианова В.Ю. Управление развитием таможенных органов на основе сбалансированной системы показателей: монография/В.Ю.Дианова. - М.: Российской таможенной академии, 2014. - 368с.
4. Макрусев В.В. Государственные таможенные услуги: монография/В.В.Макрусев. - М.: РИО РТА, 2013. - 363с.
5. Парфенов Р.Н. Совершенствование таможенного администрирования на основе маркетингового подхода: дисс. ... канд. экон. наук:08.00.05/Р.Н.Парфенов. - М.: РИО РТА, 2014. - 186 с.
6. Раджабов Р.К. Региональные особенности развития рынка таможенных услуг: монография/Р.К.Раджабов. - Душанбе: «Ирфон»,2014-152с.
7. Русецкий М.Г. Таможенное декларирование в электронной форме: преимущества и перспективы развития/М.Г. Русецкий // Ученые записки Российской Академии предпринимательства. - 2014. - № 38. - С. 207-212.
8. Таможенный кодекс Республики Таджикистан. - Душанбе: ТСРТ, 2019. - 162с.

УДК 336.4

Буриева М.Ч., Зафарова М.А., Амирхонов Х.К.

ЗАМИНАҶОИ ТАШАККУЛИ САРМОЯГУЗОРИҶОИ ХОРИЧӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои ташаккул ва таъмини шароитҳои сармоягузориҳои хориҷӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор гирифтааст. Қайд гардидааст, ки роҳҳои асосие, ки ҷалби сармояи хориҷиро таъмин менамояд, инҳоянд: устувории вазъи сийёсии мамлакат, такмил додани низоми андоз; аниқ будани номгуӣ лоиҳаҳо оид ба сармоягузорӣ ва тавсифи онҳо ба ҳар як соҳа ва ноҳия, пешниҳод кардани баҳои мумайизон (баҳои техникӣ, молиявӣ, экологӣ ва ғайра) барои ҳар як лоиҳа ва ғ. Инчунин дар доираи маълумотҳои омори расмӣ сохтори соҳавӣ ва минтақавии сармоягузориҳоро омӯхта, қайд намудааст, ки дар соли 2018 бештар сармоягузориҳои мустақим ба иқтисодиёти кишвар ворид гардида, ҷалби сармояи мустақими хориҷиро дар сатҳи ҷумҳурӣ ва минтақаҳои он мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Муайян гардидааст, ки дар соли 2019 ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон сармояи мустақими хориҷӣ бештар аз ҷониби Ҷумҳурии Халқии Хитой, Федератсияи Россия, Шоҳигарии Британияи Кабир, Кипр, Швейтсария ворид гардида, ба рушди соҳаҳои хизматрасонии молиявӣ, алоқа, сохтмон, омӯзиши геологӣ ва истихроҷ, саноати сохтмонӣ, истихроҷ ва истеҳсоли маҳсулоти нафтӣ ва газӣ) равона гардидаанд. Дар охир дар доираи маълумотҳои таҳлилий сабабҳои ниёзманд будани Тоҷикистонро ба сармоягузориҳои хориҷӣ қайд намуда фиқуру хулосаҳо дар ин самт ҷой дода шуданд.

Калидвожаҳо: сармоягузори хориҷӣ, ҷаъолияти сармоягузорӣ, сарчашмаҳои сармоягузорӣ, лоихаҳои сармоягузорӣ, минтақаҳо, сармоягузориҳои мустақим, сармоягузориҳои чомадонӣ.

Буриева М.Ч., Зафарова М.А., Амирхонов Х.К.

ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ И ОБЕСПЕЧЕНИЯ УСЛОВИЙ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В РЕСПУБЛИКУ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье рассматривается и анализируется формирование и обеспечение условий для привлечения иностранных инвестиций в Республику Таджикистан. Было отмечено, что основные пути привлечения иностранных инвестиций это: стабилизация политической ситуации в стране, улучшение налоговой системы; достоверность перечня инвестиционных проектов и их описание для каждого сектора и региона, предоставление экспертных оценок (технических, финансовых, экологических и т. д.) для каждого проекта и т. д. Также были проанализированы отраслевая и региональная структура инвестиций в рамках официальной статистики. Отмечено, что в 2018 году по сравнению с портфельными инвестициями и другими видами инвестиций больше в экономику страны поступили прямые инвестиции. Определено, что в 2019 году экономика Республики Таджикистан поступили прямые иностранные инвестиции из Китайской Народной Республики, Российской Федерации, Великобритании, Кипра, Швейцарии для развития сферы финансовых услуг, связи, строительства, геологии и горнодобывающей промышленности, строительство, добыча нефти и газа).

В целом, в рамках аналитических данных были отмечены причины потребности Таджикистана в иностранных инвестициях и были предложены авторские выводы и предложений.

Ключевые слова: иностранные инвесторы, инвестиционная деятельность, источники инвестиций, инвестиционные проекты, регионы, прямые инвестиции, портфельные инвестиции.

Burieva M. Ch., Zafarova M. A., Amirkhonov Kh.

BACKGROUND OF FORMING AND ENSURING THE CONDITIONS OF ATTRACTING FOREIGN INVESTMENT IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article discusses and analyzes the formation and provision of conditions for attracting foreign investment in the Republic of Tajikistan. It was noted that the main ways to attract foreign investment are: stabilization of the political situation in the country, improvement of the tax system; the reliability of the list of investment projects and their description for each sector and region, the provision of expert assessments (technical, financial, environmental, etc.) for each project, etc. The industry and regional structure of investments were also analyzed in the framework of official statistics. It was noted that in 2018, compared with portfolio investments and other types of investments, direct investments came to the country's economy more. It was determined that in 2019 the economy of the Republic of Tajikistan received direct foreign investments from the People's Republic of China, the Russian Federation, Great Britain, Cyprus, Switzerland for development financial services, communications, construction, geology and mining, construction, oil and gas production).

In general, within the framework of analytical data, the reasons for the need of Tajikistan in foreign investments were noted and authors' conclusions and suggestions were proposed.

Key words: foreign investors, investment activity, sources of investment, investment projects, regions, direct investments, portfolio investments.

Инсоният ҳамеша баҳри пурра қонё намудани талаботҳои моддию маънавии худ саъю кӯшиш менамояд ва ҳар қадар, ки талаботҳо пурратар қонё гардонида шаванд, ҳамон қадар одамон худро хушбахт меҳисобанд. Ин аст, ки давлатҳо ҷаҳд мекунад то бо истифода аз роҳҳои гуногуни рушддиҳандаи иқтисодӣ сатҳи некӯахлоқии мардумонро боло баранд. Бинобар ин, яке аз роҳҳои асосии қомеб гардидан дар ҳалли мақсадҳои муҳими давлатӣ ин ташкили шароити мусоид барои ҷалби сармоя ба ҳисоб меравад. Бояд қайд кард, ки яке аз шароитҳои зарурии рушди иқтисодӣ давлат ва корхона ҷалби сармоя ба ҳисоб меравад. Аз ҳамин лиҳоз, дар шароити имрӯза, раванди сармоягузори дар рушди иқтисодӣ давлатамон аҳамияти калон дорад. Зеро, ки давлати соҳибистиклол вобаста аз дараҷаи тараққӣ иқтисодӣ ба сармоягузори, хусусан ба сармояи хориҷӣ эҳтиёҷоти калон пайдо менамояд. Аз ин хотир, Тоҷикистон ҷидду ҷаҳд дорад, ки мушкilot ва муаммоҳои иқтисодию-иҷтимоӣ ва молиявӣ худро бо роҳи ворид ва ҳавасманд намудани сармоягузориҳои хориҷӣ ҳал намуда, аз ин ҳисоб соҳаҳои номукамал ва инкишофнаёфтаи худро бо маблағ ва таҷҳизоти лозимаи муосир таъмин намояд.

Дар ҳамин асос 15.03.2016 таҳти №1299 аз тарафи Президенти кишвар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сармоягузори» ба имзо расид. Қайд кардан бамаврид аст, ки қабули қонуни мазкур ба беҳтар гардидани шароити сармоягузори Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат менамояд, зеро муносибатҳои вобаста ба амалӣ намудани фаъолияти сармоягузори ба танзим дароварда шуда, асосҳои ҳуқуқию иқтисодии ҳавасмандгардонӣ ва дастгирии давлатии сармоягузори бо роҳи пешниҳоди низоми ҳуқуқии баробар ва қафолати ҳимояи ҳуқуқи сармоягузори муайян мегарданд [3, С.1]. Дар маҷмӯъ бо дигар санадҳои қонунгузори, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ҷалби сармояи хориҷию ватанӣ дастгирии сохторҳои бозори ва инкишофи низомҳои тиҷоратӣ, молиявӣ ва бонкӣ шароити мусоид фароҳам оварда шудааст. Дар навбати худ рушди устувори иқтисодӣ мамлакатро ба назар гирифта, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои охир оид ба беҳтар намудани муҳити сармоягузори тадбирҳои муайян андешида истодааст.

Бояд қайд кард, ки барои ҷалби сармояи хориҷӣ сараввал бояд иқлими мусоиди сармоягузори фароҳам оварда шавад [2, С.3].

Аз ин рӯ роҳҳои, ки ҷалби сармояи хориҷиро таъмин менамояд, инҳоянд:

- устувори вазъи сиёсии мамлакат;
- тақмил додани низоми андоз;
- аниқ будани номгуи лоиҳаҳо оид ба сармоягузори ва тавсифи онҳо ба ҳар як соҳа ва ноҳия;
- пешниҳод кардани баҳои мумайзон (баҳои техникӣ, молиявӣ, экологӣ ва ғайра) барои ҳар як лоиҳа;
- ташкили минтақаҳои озоди сармоягузори.

Бояд қайд намуд, ки дар соли 2018 бештар сармоягузори мустақим ба иқтисодӣ кишвар ба роҳ монда шудааст. Иқлими мусоиди ҷойдоштаи сармоягузори дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба инобат гирифта, дар доираи маълумотҳои Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2018-ум ҷалби сармояи мустақими хориҷиро дар сатҳи ҷумҳурӣ ва минтақаҳои он мавриди таҳлил қарор медиҳем. Дар соли мазкур воридоти умумии сармояи мустақими хориҷӣ 326761,9 ҳаз. доллари ИМА-ро ташкил додааст, ки нисбат ба соли 2017 бо ифодаи мутлақ 3304984,6 ҳаз. доллари ИМА қошиш ёфтааст. Тибқи маълумоти Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

нишондиҳандаҳо ҷиҳати сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ аз рӯи намудҳои фаъолияти иқтисодии корхонаҳо дар соли 2018 чунин аст [1, С. 224].

Воридоти сармояи мустақими хориҷӣ ба ҷумҳури дар соҳаи парвариши зироат сабзавотпарварию молӣ ва боғпарварӣ – 15178,5 ҳаз. доллари ИМА, истихроҷ ва тоза намудани маъданҳои курғошим ва руҳ - 156443,9 ҳаз. доллари ИМА, истеҳсоли нӯшокиҳои беспирт, пур кардани обҳои маъданӣ ба бутилкаҳо (шишаҳо) –16829,0 ҳаз. доллари ИМА, тайёр кардани маснуоти газворӣ – 27260,2 ҳаз. доллари ИМА, истеҳсоли нуриҳо – 11305,7 ҳаз. доллари ИМА, истеҳсоли маснуот аз бетон, семент ва гулгач - 13199,1 ҳаз. доллари ИМА, истеҳсоли хишт ва сафолҳо -15923,1 ҳаз. доллари ИМА, сохтмони роҳҳои автомобилгард-5222,7 ҳаз. доллари ИМА, Меҳмонхонаҳо; ва дигар ҷойҳо барои сукунати кӯтоҳ-муддат -16990,2 ҳаз. доллари ИМА, ҳаргуна хизмат-расонию иҷтимоӣ -12774,8 ҳаз. доллари ИМА-ро ро ташкил медиҳад.

Таби солҳои охир тафриқабандии сармоягузориҳо дар сатҳи минтақаҳои алоҳидаи кишвар ба назар мерасад. Ин тамоюл пеш аз ҳама аз сатҳи инкишофи иҷтимоиву иқтисодии минтақаҳо ва ҷараёни воридшавии сармоягузориҳо ба минтақаҳо гувоҳӣ медиҳад. Дар ҷадвали дар поён оварда шуда таносубҳои сармоягузори дар сатҳи минтақаҳо вобаста ба маблағгузориҳо оварда шудааст [1, С.257].

Ҷадвали 1. Сохтори минтақавии сармоягузориҳо

	Сармоягузориҳои Мустақим		Сармоягузориҳои ҷомадонӣ		Дигар сармоягузориҳо	
	ҳаз.долл. ИМА	бо %	ҳаз.долл. ИМА	бо %	ҳаз.долл. ИМА	бо %
Сармоягузорию умумӣ ҳамагӣ	326761,9	100,0	1,3	100,0	317658,7	100,0
Аз ҷумла:						
ВМБК	335,2	0,1	-	-	-	-
Вилояти Суғд	171049,0	52,3	1,3	100	84449,9	26,6
Вилояти Хатлон	59922,4	18,3	-		22148,8	6,97
ш. Душанбе	63423,4	19,4		-	207924,4	65,4
НТҶ	32031,8	9,8	-	-	3135,6	0,99

Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе. – 2019. Саҳ.257

Аз нишондиҳандаҳои ҷадвали болоӣ маълум аст, ки ҳамагӣ сармоягузориҳои мустақим дар сатҳи минтақаҳо 326761,9 ҳаз. доллари ИМА-ро ташкил дода, вазни қисми он дар ВМБК – 0,1%, дар вилояти Суғд- 52,3%, дар Хатлон- 18,3%, дар ш. Душанбе – 19,4,3% ва дар НТҶ бошад, 9,8 %-ро ташкил додааст. Аз рӯи ин нишондиҳанда дар байни минтақаҳо вилояти Суғд баргарӣ дорад. Омили тараққиёт дар ин вилоят рушди соҳибқорию истеҳсоли ва ба истифода додани 59 корхонаи саноатӣ бо 969 ҷойҳои кории нав ба ҳисоб меравад [6].

Аз рӯи сармоягузориҳои ҷомадонӣ низ, нишондиҳандаҳо дар вилояти Суғд назаррасанд, ки 100 %-и ин намуди сармоягузориҳо ро ташкил медиҳанд. Сармоя бештар ба истеҳсоли моддаҳои фармасевтӣ, тиббӣ, моддаҳои кимёвӣ ва истеҳсоли маҳсулоти растаниҳои доруворӣ дар минтақа равона гардидааст.

Аз рӯи дигар намуди сармоягузориҳо нишондиҳанда дар шаҳри Душанбе, ки 207924,4 ҳаз. доллари ИМА ё вазни қисми он 65,4%-ро нисбати дигар минтақаҳо дар ҳаҷми умумӣ дар мегирад, бештар назаррас аст. Диққати асосӣ дар ин минтақа ба соҳаҳои саноати сабук дода мешавад, лекин корхонаҳои бузург ба монанди

мошинсозӣ, электронӣ, радиотехникӣ ва ғайра чолиби диққати сармоягузори хориҷӣ нест.

Ноҳияҳои тобеи марказ аз ҷиҳати ҷалби сармоягузориҳо дар ҷои чорум қарор гирифтанд. Маблағи сармоягузориҳои 35167,4 ҳаз. долларро ташкил додааст, ки 9,8%-и онро сармояи мустақим ва 0,98%-ро бошад, дигар сармоягузориҳо ташкил медиҳанд.

Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон бошад, 44% ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистонро ишғол карда, яке аз вилоятҳои аз канданиҳои фойданок, сангҳои қимматбаҳо бӣ мебошад, вале аз рӯи нишондиҳандаҳо оид сармоягузориҳо дар зинаи охир мавқеъ гирифтааст.

Бояд қайд намуд, ки дар соли 2019 ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон сармояи мустақими хориҷӣ бештар аз ҷониби Ҷумҳурии Халқии Хитой – 262,3 млн. долл. ИМА – 75,8% (хизматрасонии молиявӣ, алоқа, сохтмон, омӯзиши геологӣ ва истихроҷ, саноати сохтмонӣ, истихроҷ ва истеҳсоли маҳсулоти нафтӣ ва газӣ), Федератсияи Россия - 33,1 млн. долл. ИМА – 9,6% (хизматрасонии молиявӣ, алоқа, сохтмон), Шохигарии Британияи Кабир – 13,9 млн. долл. ИМА – 4,0% (хизматрасонии молиявӣ, саноат, омӯзиши геологӣ ва истихроҷ), Туркия – 13,5 млн. долл. ИМА – 3,9% (саноати коркард, сохтмон, хизматрасонии молиявӣ), Кипр – 10,3 млн. долл. ИМА – 3% (хизматрасонии молиявӣ), Швейтсария – 5,8 млн. доллари ИМА – 1,7% (хизматрасонии молиявӣ) ва аз ҷониби дигар давлатҳо бошад – 7,0 млн. долл. ИМА – 2% ворид гардидааст.

Аз маълумотҳои таҳлилгардида бармеояд, ки сабабҳои ниёзманд будани Тоҷикистон ба сармоягузориҳои хориҷӣ зиёданд ва онҳо аз лаҳзаи барҳам хӯрдани Иттифоқи Шӯравӣ, ки маблағгузори асосии давлати мо буд, оғоз гардида, тамоми мушкилоти ба сари халқи тоҷик фурурехтаро дар бар мегиранд, ки он ҷанги шаҳрвандӣ (миллиардҳо доллар зарари моддӣ) муҳоҷирати қувваи асосии корӣ, паст шудани сатҳи истеҳсолоти ватанӣ, безътимодии сармоягузориҳои хориҷӣ, ҳичрати мутахассисони соҳаҳои мухталифи илмӣ ва ғайра мебошанд.

Дар рафти таҳлил доир ба масъалаи зикргардида хулосаю пешниҳодҳо зерин пешниҳод мегардад:

- яке аз омилҳои асосие, ки ба фазои сармоягузори метавонад таъсири мусбӣ расонад, ин низоми мавҷудбудаи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сармоягузори” мебошад, ки меъёри ҳуқуқи фаъолияти сармоягузори дар қаламравӣ кишвар батанзим медарорад. Бо дарназардошти ин, ҷиҳати ҷалби бештари сармоя ба иқтисодиёти миллии Тоҷикистон ба мақсад мувофиқ мешумерем, ки Қонуни зикргардида такмил дода шавад. Инчунин мутобикаткунии қонунгузориҳои мамлакат ба меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ва ҳамкорӣ дар фаъолияти сармоягузори мутобик карда шавад;

- воситаи асосии таъмини рушди устувори кишвар манбаъҳои дохилии сармоя ба шумор меравад. Лекин яке аз хусусиятҳои манфӣ ва воқеии иқтисоди миллии Тоҷикистон он аст, ки ғайр аз касри будани бучети давлатӣ имкониятҳои молиявӣ иқтисодӣ он маҳдуд мебошад. Аз ҷумла манбаъҳои дохилии сармоягузори (маблағҳои хусусии субъектҳои хоҷагидор ба монанди фонди амортизатсионӣ, қарзҳо ва маблағҳо аз фуруши сахмияҳо) дар ҳаҷми на чандон зиёд дар гардиши иқтисодиёти кишвар истифода мешаванд. Аз ин лиҳоз, ҷиҳати таъмин намудани аҳоли бо ҷойҳои нави корӣ дар баробари ин, таъмини рушди устувори иқтисодиёт дар давраи гузариши Ҷумҳурии Тоҷикистон ба иқтисоди бозорӣ яке аз воситаҳои асосии ҷалби сармоя дар таҷрибаи ҷаҳонӣ ин таъсиси корхонаҳои муштарак мебошад.

- бинобар мавҷуд набудани бозори дуомдараҷаи фуруши коғазҳои қиматнок имконияти ҷалби сармоя ба корхонаҳои ватанӣ, барои фароҳам овардани шароитҳои

мӯътадили техникую иқтисодӣ барои истехсоли маҳсулоти рақобатпазир барои содир намудани маҳсулот ба хориҷа мебошад. Чиҳати баргараф намудани камбудихоӣ ҷойдошта зарур мешуморем, ки аз тарафи мақомотҳои дахлдори ҷумҳурӣ имконияти ба фурӯш баровардани қоғазҳои қимматнок корхонаҳои ватанӣ барои ҷалби сармоя ташкили бозори дуҷумдараҷаӣ фурӯши қоғазҳои қимматнок ҷораҳои зарурӣ андешида шавад;

- бояд барномаи тағйироти сохтории бонкҳои кишвар амалӣ гардонида шавад, то ки сатҳи боварӣ ба сектори молиявӣ баланд гардад. Сармояи дохилӣ ва хориҷӣ дар таъмини фаъолияти сармоягузори ба низоми устувори бонкӣ ниёз дорад;

- барои таъмини фаъолияти бевоситаи МОИ фишангҳои татбиқи меъёрҳои андозию гумруки бояд мушаххас гардонида шавад, ҳамзамон масъалаи бақайдгирии субъектҳои МОИ, ки мувофиқи муқаррароти равшанаи ягона ҳамчун субъектҳои соҳибкорӣ аз ҷониби Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайд гирифта мешаванд, бояд аниқ карда шавад;

АДАБИЁТ:

1. Омори солони Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, 2018; 2. Ҳафтаномаи 2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи созишномаи сармоягузори. ш. Душанбе, 28 феввали соли 2013, № 468.

3. Қонуни ҚТ «Дар бораи сармоягузори», аз 15.03.2016 таҳти №1299.

4. Сарори Ҳукумати Ҳумӯрии Тоҷикистон «Дар бораи Тартиби пешбурди феирсти лоиаҳои сармоягузорх», 2019 № 83

5. Ҷавонони Тоҷикистон №7 (9329) аз 13-феввали соли 2014;

6. <https://tg.wikipedia.org/wiki/>.

УДК 33.336.74

Газиев М.Н.

ТАҲЛИЛИ СОХТОРИ ҲАҶМИ ПУЛ ВА НИЗОМИ ҲИСОББАРОБАРКУНИҲОИ ҒАЙРИНАҚДӢ ДАР ИҚТИСОДИЁТИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола тамоюли тағйирёбии сохтор ва ҳаҷми пули милли инъикос ёфта, оқибатҳои тағйирёбии вазъи муомилоти пулӣ дар кишвар таҳлил карда мешавад. Инчунин таҳлили тағйирёбии агрегатҳои пулӣ дар иқтисодиёти Тоҷикистон ба амал омада вазъи низоми ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ дар муомилот ва бартарихи ин низом мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор гирифтааст. Тамоюл ва вазъи нишондиҳандаҳои дигари муҳимтарини миқдори пул – суръати гардиши пулӣ ва сатҳи монетизатсияи иқтисодиёт дар мақола оварда шудааст.

Вожаҳои калидӣ: ҳаҷми пул, пулҳои нақдӣ, воситаҳои ғайринақдӣ, муомилоти пулӣ, агрегатҳои пулӣ, Бонки миллии Тоҷикистон, низоми бонкӣ, ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ, сохтори ҳаҷми пул, суръати гардиши пул, сатҳи монетизатсия.

Газиев М.Н.

АНАЛИЗ СТРУКТУРЫ ДЕНЕЖНОЙ МАССЫ И СИСТЕМА БЕЗНАЛИЧНЫХ РАСЧЕТОВ В ЭКОНОМИКЕ ТАДЖИКИСТАНА

В статье раскрываются тенденции изменения структуры и объёма денежной массы, анализируются последствия происходящих изменений для состояния денежного обращения в стране. Анализируются изменения денежных агрегатов в экономике Таджикистана, а также рассматривается состояние безналичных платёжных систем в их обороте и преимущества этой системы. В статье приведена тенденция и состояние другого важного показателя денежной массы – скорость обращения денег и уровень монетизации экономики.

Ключевые слова: денежная масса; наличные деньги; безналичные средства; денежное обращение; денежные агрегаты; Национальный банк Таджикистана; банковская система; безналичные расчеты; структура денежной массы; скорость обращения денег; уровень монетизации.

Gaziev M.N.

ANALYSIS OF THE MONEY STRUCTURE AND A CASHLESS CASH SYSTEM IN THE ECONOMY OF TAJIKISTAN

The article reveals the trends in changes in the structure and volume of the money supply, analyzes the consequences of the changes for the state of money circulation in the country. Changes in monetary aggregates in the Tajik economy are analyzed, and the state of non-cash payment systems in their circulation and the advantages of this system are examined. The article shows the trend and condition of another important indicator of money supply - the velocity of money and the level of monetization of the economy.

Key words: money supply; cash; cashless funds; money turnover; monetary aggregates; National Bank of Tajikistan; banking system; cashless payments; money supply structure; money velocity; monetization level.

Яке аз нишондиҳандаҳои асосие, ки сиёсати пулию қарзӣ, аз ҷумла гардиши пулиро тавсиф мекунад, ҳаҷми (масса) пул мебошад. Ҳаҷми пул ин маҷмӯи пулҳои нақдӣ дар муомилот буда, инчунин бақияи воситаҳои ғайринақдӣ дар суратҳисобҳои шахсони ҳуқуқию воқеӣ ва давлат мебошад. Ҳамчунин ҳаҷми пул – ин маҷмӯи воситаҳои пулиест, ки барои пардохти мол ва хизматрасониҳо таъйин шудаанд. Тағйирёбии суръати афзоиши ҳаҷми пул дар иқтисодиёт ба шуғли аҳоли, меъёри фоиз ва ҳаҷми истехсолот таъсир мерасонад. Дар назарияи муомилоти пулӣ назарияи миқдорӣ пул мавқеи хосса дорад, ки тавассути он миқдори пули барои муомилот зарур муайян карда мешавад. Миқдори пули барои муомилот зарур – ин маҷмӯи ҳамаи воситаҳои пулии дар шакли нақдӣ ва ғайринақдӣ мавҷудбударо мефаҳманд, ки вазифаҳои воситаи муомилот, пардохт ва андӯхтро иҷро мекунанд [5, с.82].

Ҳамин тавр Ҳукумати давлатҳо дар шахсияти Бонки марказӣ (дар ҚТ, Бонки миллии Тоҷикистон, ки фаъолияти худро дар асоси Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон», ки 28 июни соли 2011 таҳти №722 қабул шудааст, амалӣ мегардонад) иқтисодиётро тавассути тағйир додани ҳаҷми пули дар муомилот буда ба танзим мебароранд. Дар раванди таҳияи сиёсати иқтисодӣ ва муқаррар намудани нишондиҳандаҳои миқдорӣ таносубҳои макроиқтисодӣ, мамлакатҳо нишондиҳандаҳои гуногуни маҷмуавӣ (агрегиронӣ) ва ҳаҷми пешниҳоди

пул – унсурҳои (агрегат) пулиро истифода мебаранд. Агрегатҳои пулӣ барои таҳлил намудани ҳаҷми (масса) пул дар вақт ва давраи муайян истифода бурда мешаванд. Барои таҳлили тағйирёбии ҳаҷми пул дар омили молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон агрегатҳои пулӣ истифода бурда мешавад. Дар ҚТ 5 агрегати пулӣ истифода мешавад: M_0 – пулҳои нақдӣ берун аз банкҳо; $M_1 = M_0 +$ амонатҳои дархостшаванда бо пули миллий (агрегати пулии M_1 – ин воситаҳои пулӣ дар маънои маҳдуд, бо истифода аз он аксарияти амалиётҳои мубодилавӣ гузаронида мешавад); $M_2 = M_1 +$ амонатҳои муҳлатнок бо пули миллий (агрегати пулии M_2 – ин воситаҳои пулӣ дар маънои васеъ. Ин воситаҳои пулӣ аксар вақт барои таҳлили макроиктисодӣ истифода бурда мешаванд.); $M_3 = M_2 +$ қоғазҳои қиматноки давлатӣ; $M_4 = M_3 +$ амонатҳо бо асъори хориҷӣ [2, стр.18]. Агрегати пулии M_4 ё нишондиҳандаи васеи ҳаҷми пул ифодакунандаи қобилияти харидории мардум буда, барои банақшагирии истеҳсоли воридоти маҳсулот ва хизматрасонӣ истифода мешавад.

Ҳаҷми пул дар иқтисодиёти Тоҷикистон – ин суммаи пулҳои нақдӣ ва воситаҳои ғайринақдӣ дар муомилот буда ба ҳисоб меравад. Динамикаи ҳаҷми пулро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар чадвали зерин нишон додан мумкин аст.

Чадвали 1. Динамикаи ҳаҷми пули ҚТ дар солҳои 2013-2018 [2,3]

(млн. сомонӣ)

Агрегатҳои пулӣ	2013	2014	2015	2016	2017	2018
M_0	4 144	4 054	4 591	7 588	10 950	12 196
M_1	4 789	4 885	5 403	8 728	12 258	13 495
M_2	5 627	5 826	6 535	10 238	13 982	15 387
M_3	5 627	5 826	6 535	10 238	13 982	15 387
M_4	8 492	9 092	10 790	14 788	18 018	18 949

Чи хеле аз чадвали 1 аён аст, ҳаҷми пули миллий (M_2) дар давоми солҳои 2013-2018 зиёд шуда истодааст ва пулҳои нақдӣ берун аз банкҳо (M_0) 2,94 маротиба афзоиш ёфтааст. Афзоиши яке аз чузъҳои асосии ташаккулёбандаи агрегатҳои пулӣ - пули нақд берун аз банкҳо дар соли 2018 нисбат ба соли 2017 11,3%-ро ташкил дода бо дарназардошти ҷалби амонатҳои муҳлатнок афзоиши ҳаҷми пули миллий (M_3) 10% ва нишондиҳандаи васеи ҳаҷми пул (M_4) вобаста ба тағйир ёфтани ҳаҷми пасандозҳо бо асъори хориҷӣ 5,2%-ро ташкил дод.

Маълумотҳои чадвали 1 нишон медиҳад, ки аз сабаби набудани бозори дуумдараҷаи қоғазҳои қиматнок дар мамлакат, нишондиҳандаҳои агрегати пулии M_3 ба агрегати пулии M_2 баробар мебошад.

Чадвали 2. Нишондиҳандаҳои таҳлили динамикаи ҳаҷми пул дар ҚТ [2,2]

Солҳо	Агрегати пулии M_2	Афзоиши мутлақ, млн, сомонӣ		Суръати рушд, %		Суръати афзоиш, %	
		Базисӣ	Занҷирӣ	Базисӣ	Занҷирӣ	Базисӣ	Занҷирӣ
2012	4 743	-	-	-	-	-	-
2013	5 627	8 84	8 84	118,6	118,6	18,6	18,6

2014	5 826	1 083	1 99	122,8	103,5	22,8	3,5
2015	6 535	1 792	7 09	137,8	112,2	37,8	12,2
2016	10 238	5 495	3 703	215,8	156,6	115,8	56,6
2017	13 982	9 239	3 744	294,8	136,6	194,8	36,6
2018	15 387	10 644	1 405	324,4	110,0	224,4	10,0

Ҳангоми таҳлили маълумотҳои ҷадвали 2 қайд кардан мумкин аст, ки ҳаҷми пул (M_2) дар соли 2018 нисбати соли қаблӣ 1 405 млрд сомонӣ ва нисбати соли базисӣ 10 644 млрд сомонӣ афзоиш ёфтааст. Суръати афзоиши он бошад дар соли 2018 10% ва нисбати соли базисӣ 224,4% зиёд шудааст. Дар давраи бӯҳрони молиявӣ соли 2014 он амалан зиёд нашудааст (суръати афзоиш нисбати соли 2013 тақрибан 3,5%-ро ташкил дод). Болоравии назарраси афзоиши ҳаҷми пул дар соли 2016 ба назар расида, 56,6%-ро ташкил медиҳад. Ин нишондиҳанда нисбати соли 2013 38,1% афзудааст ва дар солҳои минбаъда тамоюли пастравиро нишон медиҳад. Дар соли 2018 нисбати соли 2017 26,6% коҳиш ёфтааст. Дар соли 2018 афзоиши он 10%-ро ташкил медиҳад. Дар умум метавон хулоса баровард, ки ҳаҷми пули милли (M_2) дар давраи баррасишаванда тамоюли болоравиро дорад.

Хусусияти хоси сохтори ҳаҷми пул дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ин ҳиссаи баланди пули нақд дар нишондиҳандаи васеи ҳаҷми пул мебошад. Дар сохтори ҳаҷми пул дар давраи баррасишаванда ҳиссаи пулҳои нақди афзоиш ёфта истодааст, ки аз заиф будани рушди ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ ва пулҳои электронӣ шаҳодат медиҳад (ҷадвали 3).

Дар Паёми навбатии худ ба Маҷлиси Олӣ Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон, ба рушди низоми бонкии кишвар диққати махсус дода супориш дод, ки тадбиқи амалияи ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ дар муомилоти пулии кишвар вусъат бахшида, ин тартиб соли 2019 дар пардохти хизматрасониҳо ва низоми савдо ба таври васеъ қорӣ карда шавад. Ҳамчунин Президент қайд карданд, ки соли 2018 ҳиссаи пули нақде, ки берун аз низоми бонкӣ дар муомилот қарор дорад, дар гардиши умумии пулии кишвар 64 фоизро ташкил кард [7, стр. 8]. Бинобар ин бо назардошти равандҳои муосир, Сарвари давлат қарордони соҳаи бонкиро ҷиҳати вусъат додани иқтисодиёти рақамӣ ва дар соҳаи иҷтимоиву иқтисодӣ қорӣ кардани технологияҳои рақамӣ вазифадор намуд. Яъне иқтисоди рақамӣ заминаи мусоидро барои анҷоми фаъолиятҳо, уҳдадорихо ва аз ҷумла ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ ҳам барои ҷомеа ва ҳам барои давлат фароҳам меорад.

Таъмини фаъолияти самарабахши низоми пардохти кишвар яке аз омилҳои калидии фаъолияти босубот ва босуръати низоми бонкӣ махсуб ёфта, рушди низоми ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ ба шаффофияти иқтисодиёти кишвар мусоидат менамояд. Қорӣ намудан ва рушди ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ дар иқтисодиёти муосир аҳамияти хоса дорад. Коҳиш додани ҳиссаи гардиши пулҳои нақдӣ ба иқтисодиёт таъсири мусбӣ расонда, шаффофияти онро таъмин менамояд ва хароҷотҳои мухталифро барои интишор ва нигоҳдории ҳаҷми пул кам мекунад. Инчунин рушди ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ ҳамчун омилҳои инкишофи низоми молиявӣ дар ғайри гардонидани буҷети кишвар нақши муҳим дорад. Истифодаи оммавии воситаҳои электронии пардохтӣ ҳангоми ҳисоббаробаркуниҳо (хариди молу хизматрасониҳо) ба шаффоф гаштани чараёнҳои молиявӣ, коҳиш ёфтани ҳаҷми иқтисодиёти ғайрирасмӣ, афзоиши воридоти маблағҳои андоз ва дигар пардохтҳои хатмӣ ба буҷети давлатӣ, инчунин ба зиёдшавии ҳаҷми амонатҳо мусоидат менамояд.

Инро таҷрибаи дигар кишварҳо тасдиқ мекунад, ки он ҷо ҳиссаи пулҳои нақдӣ сол то сол коҳиш меёбад. Масалан, дар иқтисодиёти Шветсия пулҳои нақдӣ ҳамагӣ 3%-ро аз ҳаҷми умумии пул ташкил медиҳад, дар ИМА ин нишондиҳанда дар ҳудуди 7% мебошад [4]. Аксарияти кишварҳои ҷаҳон тадриҷан аз ҳисоббаробаркуниҳои нақдӣ ба усулҳои нисбатан мувофиқ, арзон ва самарабахши ҳалли ҳисоббаробаркуниҳои нақдӣ мегузаранд.

Бо мақсади рушди низоми пардохтҳои ғайринақдӣ дар иқтисодиёти кишвар вусъат додани истифодаи воситаҳои электронии пардохтӣ ҳангоми ҳисоббаробаркуниҳо аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор “Оид ба тадбирҳои вусъат додани ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ” 30 ноябри соли 2018, таҳти №565 тасдиқ гардид ва мутобиқи он вазорату идораҳо, корхонаю муассисаҳои давлатии амаликунандаи хизматрасониҳои пулакӣ ба аҳоли, вазифадор шудаанд, ки дар баробари ҳисоббаробаркуниҳои нақдӣ, ба таври ҳатмӣ қабули ҳаққи ҳама намуди хизматрасониҳоро аз аҳоли ба таври ғайринақдӣ бо истифодаи воситаҳои электронии пардохтӣ таъмин намоянд.

Ҷадвали 3. Сохтори ҳаҷми пул дар ҚТ (бо %) [2,3]

Нишондиҳанда	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Ҳаҷми (масса) пул	100	100	100	100	100	100
Пулҳои нақдӣ	48,8	44,5	42,5	51,3	60,8	64,3
Воситаҳои ғайринақдӣ	51,2	55,5	57,5	48,7	39,2	35,7

Маълумотҳои ҷадвали 3 нишон медиҳад, ки аз ҳаҷми умумии пул дар миёнаи солҳои 2016-2018 пулҳои нақдӣ нисбати воситаҳои ғайринақдӣ бартарӣ доранд. Вазни қиёсии пулҳои нақдӣ дар мамлақати дар муқоиса бо давлатҳои пешрафта нисбатан баланд ба назар мерасад ва ин шаҳодати онро медиҳад, ки дар кишвар сатҳи иқтисоди ниҳонӣ баланд аст. Инчунин нобоварии аҳоли нисбати низоми бонкӣ вучуд дорад ва аз ин рӯ як қисми муайяни пасандозҳо дар бонкҳо ҷамъоварӣ (аккумуляция) намешаванд.

Яке аз нишондиҳандаҳои муҳими миқдории пул ин суръати гардиши пул мебошад. Суръати гардиш ин миқдори гардишҳоеро, ки як воҳиди пул дар бунёди маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ хизмат мерасонад, нишон медиҳад. Инчунин ҳаҷми гардиши пул ин қулли воситаҳои пардохтӣ, харидорӣ ва пасандозҳои мебошанд, ки ба шахсони ҳуқуқию воқеӣ ва давлат тааллуқ доранд. Тавассути ин гуна маблағҳо, субъектҳои иқтисодӣ байни ҳамдигар амалиётҳои молияи пулии худро ба роҳ монда, ҷараёни мубодилаи хизматрасониҳои гуногунро мавриди амал қарор медиҳанд. Нишондиҳандаи баръакси суръати гардиши пул, ки дараҷаи таъминнокии иқтисодиётро бо пул нишон медиҳад, ин коэффитсенти монетикунонии иқтисодиёт (дараҷаи таъмин будани муомилот бо пул) мебошад, ки муносибати байни нишондиҳандаи васеи ҳаҷми пул (агрегати пулии М₄) ба маҷмӯи маҳсулоти дохила мебошад (ҷадвали 4). Дар як қатор нашрияҳои илмӣ на танҳо нишондиҳандаи сатҳи монетикунонии аз рӯи М₄/ММД, инчунин аз рӯи М₂/ММД ва М₀/ММД баҳогузори карда мешавад [1]. Ҳар қадар нишондиҳандаи М₃/ММД дар муқоиса бо М₀/ММД баландтар бошад, ҳамон қадар низоми пардохтҳои ғайринақдӣ ва иқтисоди молиявии иқтисодиёт бештар рушд ёфтааст. Фарқияти на он қадар зиёд шаҳодати онро медиҳад, ки дар кишвари мазкур ҳиссаи назарраси муомилоти пулӣ тавассути пули нақд анҷом шуда истодааст ва низоми бонкӣ суст инкишоф ёфтааст.

Чадвали 4. Динамикаи монетикунонӣ ва суръати гардиши пул дар ҚТ [2,2]

Нишондиҳандаҳо	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Сатҳи монетикунонии иқтисодиёт аз рӯи М ₂	13,9%	12,8%	13,5%	18,8%	22,8%	22,7%
Сатҳи монетикунонии иқтисодиёт аз рӯи М ₄	20,9%	19,9%	22,3%	27,1%	29,5%	27,5%
ММД-и номиналӣ (млрд сомонӣ)	40 524,5	45 605,2	48 401,6	54 471,1	61 093,6	68 844,0
Суръати гардиши пул аз рӯи М ₂	7.20	7.83	7.41	5.32	4.37	4,47
Суръати гардиши пул аз рӯи М ₄	4.77	5.02	4.49	3.68	3.39	3,63

Дар чадвали 4 коҳиш ёфтани суръати гардиши пул дар муомилот ба назар мерасад ва сатҳи монетизатсия дар иқтисодиёт тамоюли зиёдшавиро дорад, аммо ҳамзамон сатҳи он дар муқоиса бо дигар кишварҳо хело паст аст. Сатҳи монетизатсия (муносибати байни нишондиҳандаи васеи ҳаҷми пул М₄ ба ММД) дар Тоҷикистон дар охири соли 2018 27,5%-ро ташкил дод, ки ин нисбат ба давлатҳои пешрафтаи ғарбӣ (70-120%) ва ҳатто як қатор кишварҳои дорои бозорҳои рушдбанда (масалан, дар Хитой андозаи ин нишондиҳанда 200%-ро ташкил медиҳад) [8]. Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҳадди аққал пасттар аст (50-52%) ва аз ҳадде, ки коршиносон барои кишварҳои бо иқтисодиёти гузариш барои нигоҳ доштани афзоиши иқтисодии зарурӣ ва тавозун байни сатҳи таваррум ва афзоиши ММД тавсия медиҳанд (70-80 %) хело кам аст [8].

Ҳамин тавр дар рафти таҳлил аз вазъи ҳаҷми пул ва ҳолати ҳисоббаробаркуноҳои ғайринақдӣ дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин хулоса баровардан мумкин аст:

- аз ҳаҷми умумии ҳаҷми пул дар миёнаи солҳои 2016-2018 пулҳои нақдӣ нисбати воситаҳои ғайринақдӣ бартарӣ доранд. Аз сабабе ки қисме аз пулҳои нақдӣ дар амалиётҳои ғайриқонунӣ истифода мешавад, бинобар ин ҳиссаи баланди пулҳои нақдӣ дар мамлакат аз васеъ шудани иқтисоди нисбонӣ шаҳодат медиҳад;
- ҳиссаи пулҳои нақд дар сохтори ҳаҷми пули мамлакат нисбати дигар давлатҳо баланд ба назар мерасад. Асосан дар давлатҳои пешрафта ҳиссаи пули нақд дар ҳаҷми умумии пул 8-10%-ро ташкил медиҳад. Дар Британияи Кабир бошад андозаи хурдтарини он зиёда аз 3%-ро ташкил медиҳад, ки ин рушди давлатро дар низоми пардохтҳои ғайринақдӣ ва таъминнокии корхонаҳоро бо захираҳои молиявӣ нишон медиҳад [6];
- низоми бонкиро зарур аст, ки ҳамкориро бо мақомотҳои давлатӣ дар самти чорӣ намудани ҳисоббаробаркуноҳои ғайринақдӣ вусъат бахшад;
- амалияи ҳисоббаробаркуноҳои ғайринақдӣ дар пардохти хизматрасониҳо ва низоми савдо ба таври васеъ бояд чорӣ карда шавад, зеро афзалиятҳои асосии ҳисоббаробаркуноҳои ғайринақдӣ дар иқтисодиёти муосир ин бехатарӣ, муносиб, назорати хароҷотҳо ва тартиботи низоми буҷет мебошад;
- сатҳи монетикунонии иқтисодиёти ҚТ нисбатан паст ба назар мерасад, дар ҳоле ки андозаи муқаррарии ин нишондиҳанда дар баъзе мамлакатҳои мутараққӣ то 100% ва зиёда аз онро ташкил медиҳад. Дар Тоҷикистон (соли 2018) ин нишондиҳанда 27,5%-ро ташкил медиҳад, ки норасоии ҳаҷми пулро нишон медиҳад;
- чун қоида дигар шудани суръати гардиши пул ба ҳаҷми пул ва қобилияти харидории мардум таъсир мерасонад, бинобарин таъсири манфии дигар шудани суръати гардиши пулро бояд муайян намуд.

- аз ҳаҷми умумии пулҳои нақдии дар муомилот танҳо миқдори ками онҳо дар ҳазинаи бонкҳои ташкилотҳои молиявӣ нигоҳ дошта мешавад. Ин аз эътимод надоштани аҳоли ба низоми бонкӣ дар ҚТ шаҳодат медиҳад ва ҳиссаи муайяни пасандозҳо дар бонкҳо ҷамъоварӣ намешаванд. Бинобар ин Бонки миллии Бояд ҷавобгарии барои аз байн бурдани чунин нобоварӣ чораҳои амалиро ба кор барад.

АДАБИЁТ

1. Абдуразаков Т.К. Сущность уравнения обмена и проблема скорости расчета обращения денег // Финансы и кредит. - № 5. - 2007. - с. 31-43.
2. Бюллетени омили бонкӣ. Июл, 2011, №7(192) (нашрияи расмӣ). – Душанбе, Бонки миллии Тоҷикистон, 2011 – 130 саҳ.
3. Банковский статистический бюллетень. Декабрь, 2018, №12(281) (официальное издание). – Душанбе, Национальный банк Таджикистана, 2018 – 132 стр.
4. Безналичные расчеты - путь к развитию экономики. [Электронный ресурс] http://www.narodnaya.tj/index.php?option=com_content&view=article&id=8417:2019-02-14-06-01-21&catid=53:economika&Itemid=58
5. Қодиров Ш.Ш., Раҳмонов О.Н., Хоркашов И.С., Фозилхонов Д.О. Назарияи иқтисод. (қисми 2). Китоби дарсӣ – Душанбе, 2008. – 181 с.
6. Никонова Ю. С., Власенко Р. Д. Анализ структуры и динамики денежной массы России // Молодой ученый. — 2016. — №10. — С. 797-800.
7. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии ҚТ, ш. Душанбе, 26.12.2018, ҚВД КТН “Шарки озод” – 47 стр.
8. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://realty-vesta.com.ua/svyaz-monetizatsii-i-urovnya-razvitiya-i-ekonomicheskogo-rosta>
9. Уровень монетизации экономики Армении в 2012 году составил 33,8%
10. [манбаи электронӣ]. http://arka.am/ru/news/analytics/uroven_monetizatsii_ekonomiki_armenii_v_2012_godu_sostavil (санаи истифодабарӣ 29.04.2013с.).

УДК 332.13 (575.3)

Холиқова Н.А.

ТАҲҚИҚИ ОМИЛҲОЕ, КИ БА РУШД ВА ҶОЙГИРШАВИИ КОМПЛЕКСИ МИНТАҚАВИИ НАҚЛИЁТИ АВТОМОБИЛӢ ТАЪСИР МЕРАСОНАНД

Дар мақола самтҳои асосии рушди комплекси минтақавии нақлиёти автомобилӣ дар заминаи принсипҳои асосии таҳия ва рушди онҳо дида баромада шуда, омилҳои омили рушд ва ҷойгиршавии комплекси минтақавии нақлиёти автомобилӣ таъсир мерасонанд омӯхта шуда, таснифи омилҳои ҳудудӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ, демографӣ, истеҳсолӣ, техника-технологӣ ва инноватсионӣ ва омилҳои вақт гузаронида шуда, ҷадвали сохтор ва ҳолати парки нақлиётии комплекси минтақавии нақлиёти автомобилӣ дида баромада шуда, таъсири ин комплекс ба рушди минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити бозор баҳо дода шудааст. Вожаҳои калидӣ: хусусиятҳо, принсипҳо, бозори хизматрасонии нақлиётӣ, комплекси минтақавии нақлиёти автомобилӣ, омилҳо, самтҳои асосии рушд, ҷойгиршавӣ, сохтор ва ҳолати парки нақлиётӣ

Холикова Н.А.

ИССЛЕДОВАНИЕ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА РАЗВИТИЕ И РАЗМЕЩЕНИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО АВТОТРАНСПОРТНОГО КОМПЛЕКСА

В статье рассмотрены основные направления развития регионального автотранспортного комплекса на основе основных принципов их обоснования и разработки, изучены и выявлены факторы, влияющие на развитие и размещения регионального автотранспортного комплекса, осуществлено классификации территориальных, социальных, экономических, демографических, производственных, технико-технологических и инновационных факторов и факторов времени, рассмотрена граф структуры и состояния парка транспортных средств регионального автотранспортного комплекса, дана оценка влияние этого комплекса на развитие регионов Республики Таджикистан в условиях рыночных отношений

Ключевые слова: особенности, принципы, рынок транспортных услуг, региональный автотранспортный комплекс, факторы, основные направления развития, размещение, структура и состояние транспортного парка

Kholikova N.A.

RESEARCH OF FACTORS INFLUENCING THE DEVELOPMENT AND PLACEMENT OF A REGIONAL MOTOR TRANSPORT COMPLEX

The article discusses the main directions of development of the regional motor transport complex on the basis of the basic principles of their substantiation and development, studies and identifies factors affecting the development and location of the regional motor transport complex, classifies territorial, social, economic, demographic, production, technical, technological and innovative factors and time factors, the graph of the structure and condition of the fleet of vehicles of the regional motor transport complex is considered, the impact of this complex on the development of the regions of the Republic of Tajikistan in the conditions of market relations is assessed

Key words: features, principles, transport services market, regional motor transport complex, factors, main directions of development, location, structure and condition of the transport park

Формирование инновационной экономики выдвигает новые требования к развитию регионального автотранспортного комплекса, как важного компонента, обеспечивающего социального и экономического развития национальной экономики, ее отраслей и сфер. На основе анализа установлено, что место, роль регионального автотранспортного комплекса, особенности и проблемы функционирования, развития и размещения оцениваются на основе месторасположения и специфики региона, степени взаимодействия и взаимосвязи с другими компонентами социально-экономического развития, а также оценки и измерения влияния различных факторов и условий формирования.

На основе анализа мнений отечественных и зарубежных ученых нами установлено, что формирование, функционирования, размещения и развития основных компонентов регионального автотранспортного комплекса зависит различных факторов. Поэтому считаем целесообразным их систематизации с учетом сферы влияния на внешние и внутренние, возникающие на макроуровне (народного хозяйства) и макроуровне (предприятий и организаций различных видов собственности).

При этом внутренних факторов делят на субъективные, которые непосредственно влияют на формирование, функционирования, размещения и развитие регионального

автотранспортного комплекса. Обычно их называют- инфраструктурообразующие факторы.

Анализ функционирования, размещения и развитие регионального автотранспортного комплекса показывает, что внешние факторы влияют не только на указанные процессы, но и на инфраструктуру рынка и создают требуемые условия для развития этого комплекса в структуре народного хозяйства.

Важно заметить, что региональный автотранспортный комплекс в условиях конкретной территории характеризуется влиянием инфраструктурообразующих факторов, а также условий функционирования, и в целом определяющим фактором, характеризующим социально – экономическое развитие территориальных образований.

Вместе с тем влияние регионального автотранспортного комплекса на развитие территорий усиливается / снижается, под воздействием указанных внутренних и внешних факторов. При этом следует оценить влияния регионального автотранспортного комплекса для обеспечения, сбалансированного и пропорционального социально-экономического развития территориальных образований, учитывая факторы и условия его формирования, а также использования оптимального механизма управления транспортной деятельности. Поэтому в условиях Республики Таджикистан должны быть уделены внимания решению проблем оптимизации управления развития регионального автотранспортного комплекса, внедрению единых автоматизированных систем организации управления, а также современных информационно-коммуникационных технологий.

В новых условиях развития экономики Таджикистана приоритетным считается создание опорной транспортной сети, которая является инструментом увязки развития и размещения производительных сил и автотранспортного комплекса, а также основой для формирования транспортно-экономического баланса республики.

Мы согласны с позиции отечественных ученых и считаем, что: «при разработке транспортно-экономического баланса расчетные перспективные пропускные и провозные мощности коммуникации и транспортные узлы, а также приоритетные направления территориального развития инфраструктуры увязываются с долгосрочными перспективами развития производительных сил, регионов, а также и внешней торговли» [1, 5]. При этом, должна учитываться транспортная деятельность, вне рынка транспортных услуг, а также с целью оказания требуемых транспортных услуг экономики и населению, используя индивидуальный автотранспорт и совершенствуя механизм государственного регулирования транспортной деятельности

Затем с учетом этого разрабатывают транспортно-экономический баланс, и на его основе модернизируют и развивают опорной сети, формируют приоритетные транспортные программы, а также планов и программ развития отдельных видов транспорта в регионе.

Анализ выполненных исследований показывает, что многие исследователи для разработки основных направлений развития регионального автотранспортного комплекса используют следующие принципы:

1. Модернизации и развития производственных мощностей транспортного комплекса наряду с нового строительства объектов;
2. Выделения земель для строительства транспортных с учетом снижения загрязнения природной среды;
3. Рациональное использование объектов и коммуникаций транспорта при рациональной организации внутренних, внешнеторговых и транзитных перевозок;
4. Создание условий для обеспечения развития автотранспортного комплекса в сочетании с развитием энергетической и телекоммуникационной инфраструктуры и других инфраструктурных отраслей;

5. Экономия ресурсов за счет сооружения объектов многофункционального назначения;
6. Совершенствование координации вариантов действий при реализации схем развития транспортной инфраструктуры;
7. Обеспечение развития транспортной инфраструктуры в городах на основе соблюдения принципов градостроительства;
8. Развитие системы специализации объектов транспортной инфраструктуры;
9. Рациональное использование государственных и частных средств, особенно привлеченных иностранных средств при реализации перспективных схем строительства и реконструкции транспортной инфраструктуры [2].

В процессе исследования нами установлено, что существуют несоответствия в развитии регионального автотранспортного комплекса и развития опорной сети и это требует дифференцированный подход к их формированию и в условиях рыночных отношений.

На наш взгляд, особенно важным в условиях Таджикистана считается развитие автотранспортного комплекса на основе модернизации и комплексного развития транспортной сети, создание международных транспортных коридоров, повышение пропускной способности автодорожной сети, ликвидация «узких мест» на подходах к крупным городам. При этом следует выделить эффективное использование международных коридоров, функционирующих в республике, которые способствуют эффективному использованию транспортно-транзитного потенциала страны и ее регионов.

Кроме того, в составе опорной транспортной сети следует выделить место и роль пограничных переходов по территории страны. Данный вопрос считается приоритетным с целью развития экспортно-импортных отношений с соседними странами.

Важно заметить, что определенные коммуникации и объекты инфраструктуры закреплены в государственной собственности, что свидетельствует о роли государства в развитии регионального автотранспортного комплекса и улучшение транспортно-экономических связей со соседними государствами.

«В Республике Таджикистан объекты и коммуникации регионального автотранспортного комплекса могут относиться к инфраструктуре общего и необщего пользования, и их использование регулируется действующим законодательством, и контролируются государством» [3,4].

С другой стороны, автотранспортный комплекс и его инфраструктура считается системообразующей отраслью национальной экономики, обеспечивает территориальную целостность страны и единство пространства. Поэтому вопросы развития регионального автотранспортного комплекса, мы рассматриваем как важнейшим условием формирования инновационной экономики, а также способствующим повышению уровня жизни населения страны, городов и ее районов. В этих условиях необходимо изучить основные параметры, характеризующие опорной транспортной сети и их рационально использовать при формировании приоритетов развития регионального автотранспортного комплекса [1,2,3].

Важным также считаем исследование факторов, характеризующие уровень регионального автотранспортного комплекса и общие территориальные параметры его формирования: «площадь и конфигурация границ, число и жителей, проживающих в населенных пунктах; размещения населенных пунктов; экспорт товаров и услуг и др.».

Важно заметить, что среди факторов, которые оказывают влияние на функционирование регионального автотранспортного комплекса относятся такие территориальные факторы как: «уровень и тип ландшафта территорий и природной зоны, доля площади освоенной территории и др.».

При этом следует выделить факторы, характеризующие уровень формирования и развития регионального автотранспортного комплекса: «параметры потока грузов и пассажиров, показатели безопасности перевозок, техническая характеристика автодорог и других)» [1,2].

Кроме того, важными факторами, показывающие достигнутый уровень формирования и развития регионального автотранспортного комплекса, являются параметры социально-экономико-экологического развития региона.

В современных условиях развития Республики Таджикистан приоритетным направлением считаем исследование влияния регионального автотранспортного комплекса на осуществление транспортного процесса, а также зависимость его развития и размещения от территориальных факторов, учитывая возможности внутренних и межрегиональных транзитных транспортных потоков.

В современных условиях следует исследовать перечень факторов, влияющих на размещение предприятий регионального автотранспортного комплекса (таблица 1).

Таблица 1

Классификация факторов, влияющих на размещение предприятий регионального автотранспортного комплекса

Усл. обоз.	Перечень факторов	Описание факторов
Х ₁	Территориальные	<ul style="list-style-type: none"> - наличие и размещение существующих транспортных предприятий в рассматриваемом регионе; - структура парка автомобильного транспорта общего и ведомственного пользования; - площадь района обслуживания автотранспортных предприятий; - природно-климатические условия (расчетная температура воздуха, влажность, сейсмичность, продолжительность зимнего периода); - сеть и состояние автомобильных дорог; - обеспеченность территории маршрутной сетью, охват ею всех населенных пунктов, ее рост; - появление новых предприятий промышленности, АПК и сельского хозяйства и крупных строек в регионе (создание новых территориально-производственных комплексов); - наличие курортно-лечебных учреждений, культурно-просветительных организаций, центров массового туризма; - наличие существующих парков легковых автомобилей, автобусов и грузовых автомобилей различных видов собственности; - развитие других видов транспорта (железнодорожного, воздушного и т.д.) в регионе.
Х ₂	Производственные	<ul style="list-style-type: none"> - мощность и тип предприятий автомобильного транспорта; - уровень организации производства; - мощность зон технического обслуживания и ремонта, хранения транспортных средств; - сложность управления предприятием и объединением; - обеспеченность водительскими и рабочими кадрами, их

		квалификация, формы организации работы.
X ₃	Социальные	<ul style="list-style-type: none"> - уровень развития народного хозяйства региона и его структура; - показатели благосостояния населения, динамика, структура (денежные доходы на душу населения, товарооборот государственной и кооперативной торговли и т.п.), и их рост; - потребность экономики и населения в услугах автомобильного транспорта; - наличие индивидуальных транспортных средств различных модификаций.
X ₄	Демографические	<ul style="list-style-type: none"> - наличие трудовых ресурсов в регионе; - общее число населения региона (района, области, города, республики) и его рост; - структура населения (возрастная, структура по занятости, селитенная миграция, классовая) и ее рост; - насыщенность (плотность) территории населением и ее рост.
X ₅	Технико-технологические и инновационные	<ul style="list-style-type: none"> - типоразмерный ряд подвижного состава, размеры и периодичность пополнения и выбытия его парка, технические характеристики подвижного состава (эксплуатационные качества); - отраслевая стратегия обеспечения региона автомобильными перевозками; - основные направления развития автомобильного транспорта с учетом тенденции роста внутриотраслевой концентрации, специализации и кооперирования; - использование инвестиций и обеспечение инновационного развития автотранспортных предприятий в регионе.
X ₆	Факторы времени	<ul style="list-style-type: none"> - изменение во времени потребности в подвижном составе; - научно-техническая революция и технический прогресс на автомобильном транспорте; - внедрение современных единых автоматизированных систем управления регионального автомобильного транспорта; - изменение во времени форм организации транспортного производства.
X ₇	Общие факторы	<ul style="list-style-type: none"> - условия обеспечения сырьем, топливом (теплом), электроэнергией, водой и другими материалами; - сброс промышленных стоков; наличие и дислокация площадок для строительства производственных, жилых и других объектов; - наличие и дислокация нефтебаз, автозаправочных станций и их мощность; - наличие и дислокация авторемонтных предприятий. сети предприятий, оказывающие автосервисные услуги и их мощность;

		<ul style="list-style-type: none"> - наличие сети объектов приавтотранспортного сервиса в регионе - наличие пассажирских терминалов (автостанций), автовокзалов и планирование их развития на ближайшую перспективу; - организация новых маршрутов, необходимых для обеспечения внутрирегиональных и межрегиональных экономических связей.
--	--	---

Источник: составлен автором на основе: Раджабов Р.К. Проблемы формирования и развития транспортной инфраструктуры // Монография. - Душанбе: «Ирфон», 1999. - 187 с.; Бобоев К.О. Эффективность функционирования и развития региональной транспортной инфраструктуры (на материалах Республики Таджикистан): дисс...канд. экон. наук:08.00.05/Комилджон Олимович Бобоев. -Душанбе, 2016. -214с.; Руднева Л.Н, Кудрявцев А.М. Транспортная инфраструктура региона: понятия и факторы формирования//Российское предпринимательство, М.; 2013. - № 24. -139 – 144 с.

Решение задачи планирования рационального размещения предприятий регионального автотранспортного комплекса на перспективу неразрывно связано с изучением структуры и состояния транспортного парка (рис. 1).

Важно заметить, что существующая структура парка транспортных средств определяет удовлетворения спроса экономики и населения в перевозках. Объема спроса влияет на величину параметров основных показателей развития регионального автотранспортного комплекса, в частности, играет ведущую роль при определении объема капитальных вложений для развития производственно- технической базы, включая средств для приобретения и содержания транспортных средств различных типоразмеров.

Кроме того, структура парка также выявляет потребность в кадрах и это требует подготовки кадров (водителей, ремонтных рабочих и. т.д.) и повышение их квалификации с учетом использования перспективных моделей подвижного состава.

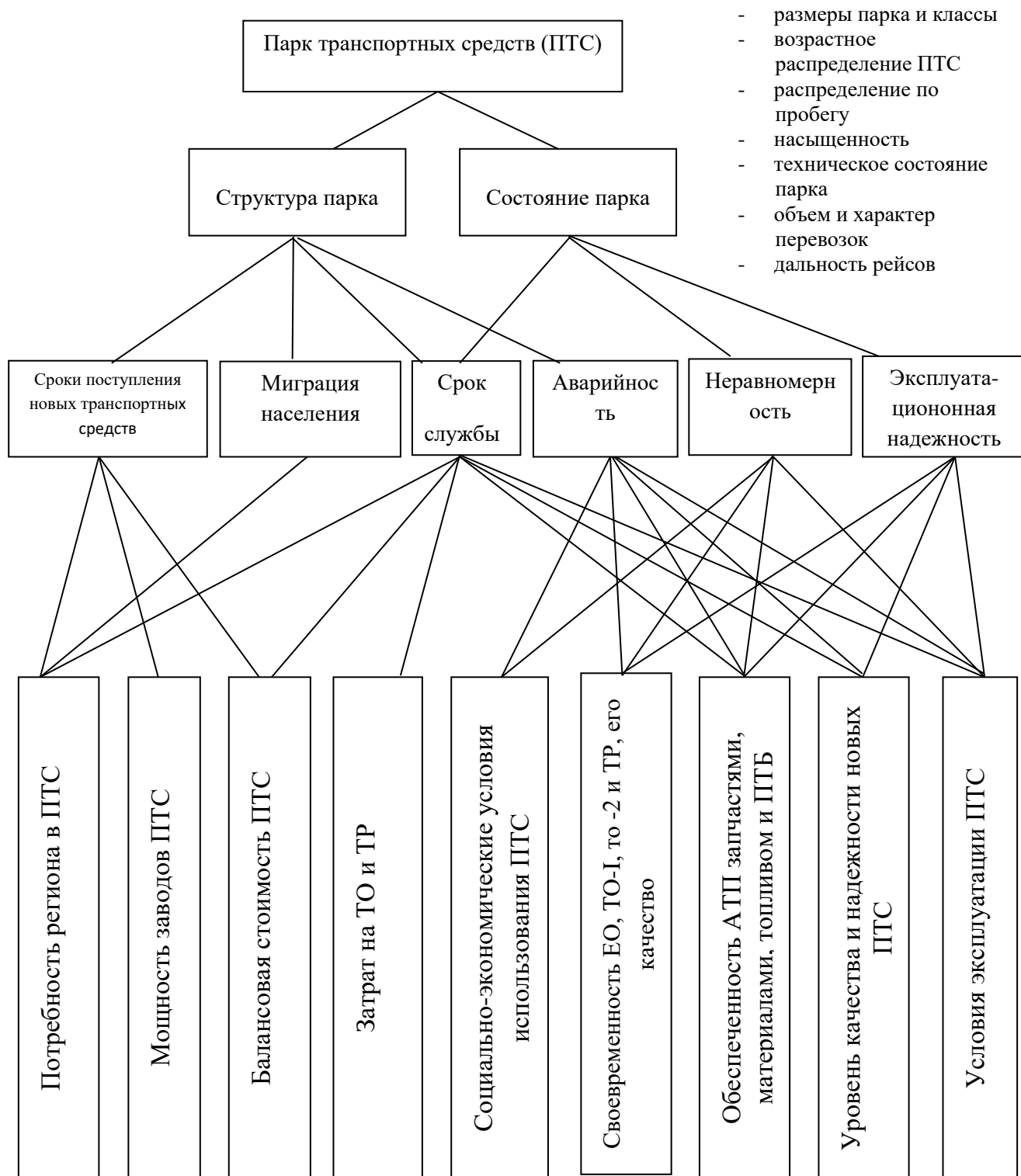

Рисунок 1- Граф структуры и состояния парка транспортных средств регионального автотранспортного комплекса

В целом, выявление и систематизация факторов, влияющих на формирование, функционирования, размещения и развития регионального автотранспортного комплекса, позволяет перейти к формированию описательной и экономико-математических постановок решаемой задачи, и в конечном итоге разработки экономико-математических моделей определения параметров развития регионального автотранспортного комплекса

на кратко-долгосрочный перспективный период.

С другой стороны, при решении этой проблемы и выбора рациональной структуры транспортного парка в регионах следует руководствоваться решениями местных органов государственной власти и самоуправления.

В диссертации также при исследовании факторов уточнена влияния транспортного комплекса на развитие регионов (таблица 2).

Таблица 2

Влияние транспортного комплекса на развитие регионов

Характер влияния	Преимущества и эффекты влияния транспортного комплекса
Прямое	1.Снижение/ повышение издержек на производство продукции. 2.Снижение/ повышение эффективности работы местных предприятий. 3.Рост /сдерживание мобильности, рекреационных возможностей населения, социальных контактов. 4.Расширение /ограничение межтерриториальных взаимодействий
Опосредованное	Рост производства валового регионального продукта. Выравнивание уровней развития территории региона. Улучшение инвестиционного климата. Повышение инновационной активности. Стимулирование интенсивного развития смежных отраслей. Повышение эффективности использования других факторов производства; повышение рыночных возможностей их использования. Формирование совокупного спроса.
По продолжительности	1.Долгосрочное воздействие: удовлетворение потребностей бизнеса и населения в качественных транспортных услугах; повышение налоговых поступлений от наличия транспортного комплекса; доставка населения до рабочих мест; предоставление (доставка) населению товаров. 2. Краткосрочное воздействие: эффекты снижения или, напротив, повышения издержек; удовлетворение потребности населения в переездах различного целевого назначения в определенное время года.
По способу воздействия	1.Эндогенное влияние: улучшение транспортного сообщения для предприятий и населения; повышение инвестиционной привлекательности региона и как места постоянного проживания. 2. Экзогенное влияние: включение региона в межрегиональные и внешнеэкономические связи.
По уровню воздействия	1.Местный уровень – развитие внутренних перевозок, расширение локальных рынков, повышение спроса для бизнеса, повышение мобильности населения. 2.Региональный уровень – расширение бизнеса, повышение возможностей формирования агломерации; мобильность населения и улучшение кадрового обеспечения предприятий. 3.Национальный уровень- обеспечение национальной безопасности, территориальной целостности страны, создание возможностей для масштабирования бизнеса, мобильности населения и капиталов.

Источник: Составлено автором на основе: Раджабов Р.К. Проблемы формирования и развития транспортной инфраструктуры // Монография. - Душанбе: «Ирфон», 1999. - 187 с.; Бобоев К.О. Эффективность функционирования и развития региональной транспортной инфраструктуры (на материалах Республики Таджикистан): дисс...канд. экон. наук:08.00.05/Комилджон Олимович Бобоев. -Душанбе, 2016. - 214с.;

Учет этих положений нами будет использована при экономико-математическом моделировании параметров регионального транспортного комплекса.

Анализ показывает, что густота транспортно-дорожной сети прямо влияет на доходы бюджета различных уровней. Это свидетельствует о том, что само наличие регионального автотранспортного комплекса считается важным фактором размещения местного производства, формирующие доходной части бюджета. Вместе с тем существует обратная связь между доходной части бюджета и объема грузовых перевозок, когда они выполняются различными автотранспортными предприятиями из других регионов.

Таким образом, региональный автотранспортный комплекс существенно влияет на социально-экономическое развитие страны, ее городов, районов и населенных пунктов. Оценка ожидаемых результатов и показатели социально-экономического развития региона на основе учета влияния автотранспортного комплекса приведены в таблице 3.

Таблица 3. Ожидаемые результаты и показатели социально-экономического развития региона, на которые оказывает влияние автотранспортный комплекс

Вид результата	Характеристика результата	Показатель результата
Развитие предпринимательской деятельности в регионе	Улучшение состояния предпринимательского потенциала региона, рост уровень предпринимательской активности	- увеличение число предприятий и организаций в регионе; - рост малых и средних предприятий на тыс. населения; - увеличение численности занятых на предприятиях малого и среднего бизнеса
Уровень инвестиционной и инновационной активности	Рост инвестиционного потенциала и фактическая инвестиционная активность в регионе.	- объем инвестиций в основной капитал; - объем инновационных товаров, работ и услуг; - уровень затрат на инновации на предприятиях
Социально-экономическая интеграция регионов	Степень выравнивания уровня социально – экономического развития регионов	- удельного веса валового регионального продукта; - объем импорта товаров и услуг в регион; -показатели миграции населения
Уровень и качество жизни населения	Степень удовлетворения материальных и социальных потребностей населения	- численность экономически активного населения; - уровень занятости и денежных доходов населения
Уровень обеспеченности социальными услугами	Формирование бюджетной обеспеченности систем образования, здравоохранения и социального обеспечения	- объем налоговых платежей; - доходы республиканского бюджета на душу населения
Развитие межрегионального сотрудничества	Развитие межрегиональных связей	- объем перевозок грузов и пассажиров; - трудовая миграция

Источник: составлено автором на основе: Раджабов Р.К. Проблемы формирования и развития транспортной инфраструктуры // Монография. - Душанбе: «Ирфон», 1999. - 187 с.; Бобоев О. Модернизация транспортно – коммуникационной модели Республики Таджикистан. - Душанбе, Издательство «Нодир», 2012. – 317 с.

Таким образом, можно сформулировать вывод о том, что влияния развития регионального автотранспортного комплекса на социально-экономическом развитие региона способствует развитию предпринимательской деятельности, повышение уровня инвестиционной и инновационной активности, уровень и качество жизни населения, уровень обеспеченности социальными услугами, социально-экономической интеграции регионов и развитие межрегионального сотрудничества в условиях рыночных отношений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бобоев К.О. Эффективность функционирования и развития региональной транспортной инфраструктуры (на материалах Республики Таджикистан): дисс...канд.экон.наук:08.00.05/Комилджон Олимович Бобоев.-Душанбе, 2016.-214с.
2. Бобоев О. Модернизация транспортно – коммуникационной модели Республики Таджикистан.- Душанбе, Издательство «Нодир», 2012. – 317 с.
3. Закон Республики Таджикистан о дорожном движении. Ахбори Мачлиси Оли Чумхурии Тоҷикистон №22,1995.
4. Закон Республики Таджикистан «Об автомобильных дорогах и дорожной деятельности. Ахбори Мачлиси Оли Чумхурии Тоҷикистон № 4. 2002;
5. Раджабов Р.К. Проблемы формирования и развития транспортной инфраструктуры // Монография. - Душанбе: «Ирфон», 1999. - 187 с.
6. Руднева Л.Н, Кудрявцев А.М. Транспортная инфраструктура региона: понятия и факторы формирования//Российское предпринимательство, М.; 2013. - № 24.-139 – 144 с.

УДК: 312.1 (575.3)

Исломов Х.С.

НАҚШИ НИШОНДИҲАНДАҶОИ ДЕМОГРАФӢ ДАР НАЗАРИЯИ ГУЗАРИШИ ДЕМОГРАФӢ

Дар мақолаи мазкур нуқтаҳои асосии назарияи гузариши демографӣ нишон дода шудааст. Қайд карда шудааст, ки дар вақти таҳлили ин ҳодиса фақат ба таносуби нишондиҳандаҳои ғавт ва тавлид такя кардан нодуруст мебошад ва ин нишондиҳанда вазъи ҳақиқии гузариши демографиро пурра нишон намедихад. Барои ҳамин таҳлили гузариши демографӣ бояд умуман нишондиҳандаҳои асосии рушди демографиро дар бар гирад. Нишон дода шудааст, ки дар механизми ҷудошавии оила, никоҳ, муҳочират, шакли оилаҳо ва ғайра, дар рафти рушди ҷамъият низ аз як шакл ба шакли дигар мегузаранд, ки ин ҳолат ба вазъи гузариши демографӣ таъсири калон мерасонад.

Дар маҷмӯи ин гузаришҳо мазмунӣ гузариши умумии демографӣ ифода меёбад. Ин ҳолатро албатта дар таҳлили гузариши демографӣ бояд баназар гирифт. Нишон дода шудааст, ки дар раванди гузариш, ҷои махсусро парокандашавии оила ишғол менамояд, барои он ки таъсири он ба тавлид, шакли оила, вафот, муҳочират, никоҳ ва ғайра муайянкунанда мебошад.

Калидвожаҳо: гузариши демографӣ, оила, никоҳ, талоқ, тавлид, ғавт, муҳочират.

Исломов Х.С.

РОЛЬ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ В КОНТЕКСТЕ ТЕОРИИ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО ПЕРЕХОДА

В статье изложены основные положения теории демографического перехода и показано, что при анализе этого процесса ориентироваться только на соотношение показателей рождаемости и смертности является не вполне корректным и может показать неправильно состояние демографического перехода конкретной страны или региона. Потому, что переход должен осуществляться во всей системе демографического развития, а не только в рождаемости и смертности. Показано, что в механизме развода семей, брака, миграции, типа семей и т.д. по мере развития общества также происходит переход от одного типа к другому.

Совокупность этих переходов составляет содержание демографического перехода, что надо учитывать при анализе демографического перехода и при определении ее места в демографическом развитии страны.

Показано, что особое место в этих переходных процессах занимает разводимость семей, который влияет на все перечисленные выше показатели.

Ключевые слова: демографический переход, семья, развод, рождаемость, смертность, брачность, миграция.

Islomov H.S.

THE ROLE OF DEMOGRAPHIC INDICATORS IN THE CONTEXT OF GENERAL THEORY OF DEMOGRAPHIC TRANSITION

Main conditions of theory of demographic transition stated in this article and analysis shows that during of researching this process rely on fertility and mortality to some extent is not correct and due to this demographic transition would be incorrectly shown of country or region. That is why transition must come out in all system of demographic development. It is shown that mechanism of divorce of family, marriage, migration, types of families and etc. also changes pattern from one to another because of societal development.

In general, the transition of all these events convert to demographic transition that must be taken into account during analyzing of demographic transition and determining it role in demographic development. It is shown the important role of family divorce in all above mentioned processes.

Key words: demographic transition, family, divorce, fertility, mortality, nuptiality, migration.

В научной литературе, демографический переход представляется в историческом плане как смена типа воспроизводства населения, т.е. рождаемости и смертности по мере смены типов социально-экономического развития.

Каждому типу воспроизводства населения характерен определенный тип рождаемости и смертности.

Различают до-традиционный тип рождаемости и смертности, которому характерны высокая неограниченная рождаемость, супер-высокая смертность. Естественный прирост населения очень низкий, доходящая до грани простого воспроизводства. По мере социально-экономического развития общества, семьи, брака, науки, культуры, уровня жизни населения, производительных сил и общественных экономических отношений, становится возможным обществу осуществить демографический переход к так

называемому традиционному типу воспроизводства населения. Благодаря указанному социально-экономическому прогрессу общества появляется возможность сократить смертность в целом и в особенности младенческую смертность. Рождаемость населения сохраняется высоким и при снижении уровня смертности населения, естественный прирост населения резко возрастает. Появляются новые типы семейного устройства, брака и развода, все это еще больше становится общественно управляемыми.

Переход общества на капиталистический путь развития интенсивное развитие машинного производства, значительное развитие научно-технического и социального прогресса (здравоохранения, образования, культуры и т.п.) смертность населения остается низким, но рождаемость населения также снижается, но это еще обеспечивает достаточно высокий уровень естественного прироста населения. Этот процесс был характерен для большей части стран европейской части СССР. Постепенно по мере изменения потребности в детях происходит снижение рождаемости и в некоторых развитых странах повышение смертности населения. Происходит переход к так называемому современному типу демографического перехода, которой характерно низкий естественный приростом населения, доходящий во многих странах до уровня отрицательного прироста населения. Появились новые формы брака, развода, типов семей, миграции населения, качества населения невиданные достижения науки и техники и т.д.

По вопросу дальнейшего этапа развития демографического перехода существуют различные точки зрения: одни считают, что будет четвертый, пятый, шестой и т.д. типы демографического перехода, другие считают, что будет евро-азиатский демографический переход. [1,120] третьи считают, что после третьего типа будет совершенно переход к новому, а и именно социальному типу демографического перехода – господство человеческого ума, сознания взамен биосоциального т.е. биологического господства в новом социальном типе демографического перехода не будет [2, 288].

Произойдет новый порядок общественного устройства, по-другому будет решаться судьба семьи, брака, разводы иначе говоря это будет во всех отношениях новое человеческое (если можно так сказать) общество.

Из этого небольшого экскурса из истории развития населения следует, что тип демографического перехода зависит только от смены рождаемости и смертности составляющих. Однако такой переход осуществляется не только посредством изменения уровня рождаемости и смертности, но на этом пути должен осуществляться переход и в характере брачности, разводимости, семейного устройства, подвижности населения, в целом качестве населения и т.п. Без знания состояния демографического перехода в других демографических показателях в целом, совершить демографический переход на основе лишь перехода рождаемости и смертности нам кажется, может дать неправильное представление об этом процессе. Например, если не будет установлен демографический переход в характере разводимости, который существенно может повлиять на уровень рождаемости дать полную картину демографического перехода проблематично. Тоже самое относится к не учету в процессе демографического перехода изменения типа, размера, структуры семьи. Ведь их состояние определяет уровень рождаемости и смертности населения. Также это относится и к брачности и разводимости населения, которые функционально оказывает влияние на типы воспроизводства населения.

Таким образом, в процессе анализа демографического перехода только основываться на соотношения рождаемости и смертности, отрицать изменения семьи, брака, развода, миграции и т.д. которые влияют на уровень рождаемости и смертности населения и соответственно на соотношение темпом развития рождаемости и смертности населения в целом не верно. Между тем в процессе развития общества и демографического перехода вместе с рождаемостью и смертностью осуществляется изменения масштабов, форм и типов семьи, брака, развода, миграции и т.п. тем самым

осуществляется соответствующая масштабу демографического перехода по смертности и рождаемости и эти демографические показатели.

Теперь попытаемся рассмотреть влияние изменения типов семьи на рождаемость в призме разводимости семей. Согласно данным статистики и научных исследований, семьи классифицируются на несколько типов: с одной брачной парой с детьми без детей, с одним из родителей супругов, с другими и более брачными парами: отцы или матери с детьми и т.д. [2,129].

Семьи с большим числом членов больше имеются на селе, в городах с меньшим числом членов. Тот регион или страна, которая более аграрная, имеет высокую рождаемость в селах и меньше в городах. Поэтому, если подойти проще больше имеет рождаемость и меньше смертность. Например, в Республике Таджикистан по переписи населения 2010 года доля больших семей составляла 23,9%, доля сельского населения составляло в 2016 году около 76,6%, коэффициент рождаемости составляло в 2016 г. – 26,6, а общий коэффициент смертности – 3,9. В Америке эти цифры составляли в 2016 г. по общему коэффициенту рождаемости – 15 (на 1000 населения) и смертности – 8-9 (на 1000 населения) [2, 95].

Исследования показатели, что в больших семьях развод меньше и рождаемость выше. Изложенное говорит о том, что тип семей, которые меняются в процессе общественно-экономического и социально-культурного развития способствуют специфическому типу развития демографического перехода: высокая рождаемость, низкая смертность, высокая брачность и низкий развод. Следовательно, при разработке теории демографического перехода - это обязательно необходимо учитывать.

Можно дать схожее объяснение влиянию масштабной внешней миграции населения страны, на демографический переход. Вообще этот процесс начался с 1985 года в результате введения М. Горбачевым политики демократизации общества и распада СССР начался массовый отъезд населения отдельных этнических групп в страны своего исторического выхода. Кроме этого в отдельных странах (например, Таджикистан) в результате гражданской войны и других перестроечных явлений этот процесс усилился. В Таджикистане, произошел массовый переезд сельского населения города. Произошел смешивание населения с разным репродуктивным поведением: резко повысилась рождаемость населения городов и другие перестроенные процессы, которые изменили соотношение показателей рождаемости, смертности, брачности, разводимости территориальной подвижности населения. Эти процессы не могли не оказать влияние на процессы демографического перехода, которые в Таджикистане были более традиционными с учетом не только традиционных показателей (рождаемости и смертности), но и в результате усиления фактора разводимости семей на эти процессы. Кроме этих процессов из Таджикистана выехали большое число пришлого населения, которые имели 1-2 детные или бездетные семьи и были основаны на интернациональных браках, которые имели недостаточно устойчивые семьи т.е. развод был высоким. Все это значительно разбалансировало составные части демографического перехода выступили в качестве пороговых ограничений демографического перехода.

Миграция населения и в особенности внешняя трудовая миграция женщин оказывают влияние на воспроизводство населения. Судя по имеющимся статистическим данным в 1997 году выехали из Таджикистана 10233 и прибыло – 1292 женщин, в 2018г. соответственно выехали из страны 1343 и прибыли – 234 женщин. Конечно отсюда трудно определить число участвовавших женщин в реальном миграционном обороте: выехавшие женщины участвовали в миграционный оборот или в этот процесс участвовали вновь прибывшие и выбывшие.

Это важно, чтобы знать число женщин выехавшие на постоянное жительство.

Следует, также отметить, что выехавшие женщины в основном были демографически активного возраста и они выключались из воспроизводства населения Таджикистана, уменьшая число рождений. Много были семей, которые осуществляли развод при выбытии из страны.

В стране прибытия эти женщины в основном имели цель трудиться и зарабатывать средства для жизни. Это означает, что они и в стране прибытия участвуют в воспроизводстве населения весьма слабо.

В целом, если взять, то внешняя трудовая миграция отрицательно может повлиять на рождаемость населения на соотношение рождаемости и смертности посредством увеличения разводимости семей и в итоге на демографический переход стран выхода и стран приема.

Соотношение рождаемости и смертности могла изменяться под влиянием воздействием природных и космических процессов. В результате различных природных катаклизмов могли на Земле произойти процессы, приводящие к огромным лесным пожарам, как в 2019 году в Австралии, к водным затоплениям во многих странах мира, к мощным землетрясениям и тому подобным природным явлениям в результате которых погибли огромное число людей. К таким природным катаклизмам можно отнести и распространение различных микробов, как коронавирусом в 2019-2020 годах приведшие во многих странах мира к большим человеческим потерям. Все эти явления в той или иной мере способствовали разрушению сбалансированности между рождаемостью и смертностью населения в системе демографического перехода и тем самым разрушали, тормозили сроки перехода от одного типа к другому выступая в качестве объективных факторов. Как отметили выше не малую роль в демографическом перехода играет субъективные и объективные пороговые ограничения демографического перехода.

Применительно Средней Азии советский демограф Б.П.Денисов отметил, что использование в Средней Азии таких пороговых ограничений демографического развития монокультур как хлопководство, табаководство, слабое развитие промышленности и т.п., явилось причиной задержки перехода рождаемости от высокого уровня к низкому, как это имел место в многих республиках бывшего СССР. Это естественно, приводил к задержке демографического перехода. Применительно к Таджикистану с высокой рождаемостью, низкой смертностью, низким разводом и т.д. В своих исследованиях Денисов Б.П. поставил под сомнение целесообразность хлопковой направленности региона и сделал заключение, что именно отказ от монокультуры будет тем порогом, перешагнув который республики Средней Азии вступят в завершающую стадию демографического перехода, который будет сопровождаться повышением качественных характеристик населения, и развитию населения в целом. [3, 23].

Немалую роль в этом, как следствие будет играть создание условий для демографического перехода и в таких демографических показателях как разводимость, брачность, смертность населения в разных возрастных когортах населения.

Рост урбанизации также оказывает влияние на уровень разводимости населения за счет более высокого уровня этого показателя в городах и сравнительно низкого уровня разводимости семей на селе.

Например, за все 1989-2018 годы на селе коэффициент разводимости колебался от 0,1 до 0,9, в городах этот коэффициент составлял от 1,1 до 2,1. При этом за все эти годы коэффициент разводимости был выше среди городского населения, чем у сельского.

Низкая разводимость семей при прочих равных условиях может обеспечить более высокую рождаемость населения. Следствием этого явится изменение основных показателей демографического перехода – рождаемости и смертности.

Таким образом, не учет влияния указанных показателей на уровень рождаемости и смертности даст не реальную картину состояния демографического перехода. Отсюда

надо разработать методику учета влияния этих показателей на демографический переход, что важно для прогнозирования демографического перехода и в целом демографического развития Республики Таджикистан.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ионцев В.А. Субботин А.А. Современные сценарии демографического будущего мира. (На примере России и Германии). // Журнал «Экономика Таджикистана», Душанбе, 2018 г. 3 3 – С. 120-129
2. Исламов С.И. Биосоциальное развитие человека. Демографический и социальный переходы. – Душанбе, 2019-С-288
3. Денисов Б.П. Пороговые ограничения демографического развития. Автореферат диссертации. – М. 1990-С-23
4. Демографический ежегодник Республики Таджикистан, 2019. – Душанбе, 2019. - С. - 350

УДК 338.48

Курбанова С.М.

ВАЗЪИ ТАЪМИНОТИ ИТТИЛОТИИ РУШДИ САЙЁҶИИ ОСОИШГОҶИЮ ТАБОБАТӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола тасаввуроти муосир оид ба нақш ва мавқеи таъминоти иттилоотӣ дар механизми танзим ва фаъолияти комплекси осоишгоҳию табобатӣ вобаста ба воқеияти Ҷумҳурии Тоҷикистон чамъ оварда шудааст. Хусусиятҳои ташаккул ва таҳлили ҳолати таъминоти иттилоотии сайёҳии осоишгоҳию табобатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон инъикос гардидааст. Натиҷаҳои таҳқиқоти хоҳиши истеъмолгарон дар асоси мониторинги захираҳои шабакавӣ вобаста ба муассисаҳои алоҳидаи осоишгоҳию табобатии Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ шудаанд. Пешниҳодҳо оид ба тақмили таъминоти иттилоотии сайёҳии осоишгоҳию табобатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон манзур гардидаанд.

Вожаҳои калидӣ: комплекси осоишгоҳию табобатӣ, хизматрасониҳои осоишгоҳию табобатӣ, сайёҳии табобатӣ, таъминоти иттилоотӣ.

Курбанова С.М.

СОСТОЯНИЕ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ РАЗВИТИЯ САНАТОРНО-ОЗДОРОВИТЕЛЬНОГО ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье обобщаются современные представлений о роли и месте информационного обеспечения в механизме регулирования и функционирования санаторно-курортного комплекса применительно к реалиям Республики Таджикистан. Производится обзор особенностей формирования и анализ состояния информационного обеспечения санаторно-оздоровительного туризма в Республике Таджикистан. Представляются и обсуждаются результаты исследования потребительских предпочтений на основе мониторинга доступных сетевых ресурсов в отношении отдельных санаторно-курортных учреждений Республики Таджикистан. Формулируются предложения по совершенствованию информационного обеспечения санаторно-оздоровительного туризма в Республике Таджикистан.

Ключевые слова: санаторно-курортный комплекс, санаторно-оздоровительные услуги, оздоровительный туризм, информационное обеспечение.

Kurbanova S.M.

STATE OF INFORMATION SUPPORT OF HEALTH TOURISM DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article summarizes modern ideas about the role and place of information support in the mechanism of regulation and functioning of the sanatorium complex in relation to the realities of the Republic of Tajikistan. A review of the features of the formation and analysis of the state of information support of health tourism in the Republic of Tajikistan is carried out. The results of a study of consumer preferences based on monitoring available network resources in relation to individual sanatorium-resort institutions of the Republic of Tajikistan are presented and discussed.

Key words: sanatorium-resort complex, sanatorium-improving services, health tourism, information support.

Усилия Республики Таджикистан по развитию туристической отрасли в последние годы приносят ощутимые плоды – несомненные успехи, выразившиеся в многократном и неуклонном росте количественных показателей въездного туризма, числа туроператоров и трудоустроенного в отрасли персонала, доходах бюджета и бизнеса. В принятой в 2018 году «Стратегии развития туризма на период до 2030 года» на первой позиции среди приоритетных направлений туризма указано санаторно-курортное лечение и отдых. Данная сфера, как и вся отрасль туризма республики в целом, переживает этап стремительного развития. Благодаря развитию форм миграционного учета и информированию персонала, работающего на пунктах пропуска, регистрируется рост числа въезжающих в республику туристов, указывающих целью поездки лечение [4].

В своем послании к парламенту страны 26 декабря 2019 года Президент Таджикистана Эмомали Рахмон отметил достижения в туристической сфере, но обратил внимание на то, что потенциал Таджикистана в этом вопросе еще не полностью раскрыт. При этом он сформулировал задачи «...принимать дополнительные меры для развития ... туризма ...», «... улучшать условия туристической инфраструктуры...», «... повышать уровень и качество обслуживания...», а также достичь цели «... большей популяризации исторических, культурных, альпинистских, развлекательных, лечебных и экологических зон Таджикистана...».

Действительно, если в 2018 году по отношению к 2017 число въезжающих на территорию туристов выросло в два с половиной раза, то за 2019 год рост данного показателя был скромнее – 21,6% [9]. При этом доля туризма в ВВП страны достигла 2,2%. Если же рассматривать в совокупности все отрасли, в которых имеется предоставление туристических услуг, то можно говорить о внушительных 10,4%. В таких условиях актуализируются вопросы поддержания стабильного функционирования и постоянного совершенствования оказания санаторно-курортных услуг (СКУ). Одним из направлений такой деятельности является формирование соответствующего информационного обеспечения. Причиной тому является интенсивная информатизация туристического продукта, так как современное мировое развитие характеризуется формированием информационного (кибернетического) пространства. Подобно тому, как в прошлом географическое пространство постепенно объединило различные культуры и цивилизации, так в современности информационное пространство связывает разные социумы и культурно-экономические ценности, не однородные по месту и времени формирования.

Сегодня информация играет роль стратегически важного ресурса лечебного и оздоровительного туризма и стоит в одном ряду с такими традиционными ресурсами, как природно-рекреационный потенциал и инфраструктура санаторно-курортных организаций (СКО) [8]. Обеспечивая взаимосвязь между производителем и потребителем туристского продукта, информация становится самостоятельным и основным фактором общественного развития и одновременно продуктом общественного производства, а следовательно – товаром. В свою очередь, особенности реализации СКУ не позволяют говорить о полноценном рынке без соответствующего информационного обеспечения.

В связи с этим, в данной статье решаются следующие задачи:

1. Обобщение современных представлений о роли и месте информационного обеспечения в механизме регулирования и функционирования санаторно-курортного комплекса страны.

2. Обзор особенностей формирования и анализ состояния информационного обеспечения санаторно-оздоровительного туризма в Республике Таджикистан.

3. Представление и обсуждение результатов исследования потребительских предпочтений на основе мониторинга доступных сетевых ресурсов в отношении отдельных СКО Республики Таджикистан.

4. Выявление недостатков и формулирование предложений по совершенствованию информационного обеспечения санаторно-оздоровительного туризма в Республике Таджикистан.

Информационное обеспечение выступает важнейшей составляющей санаторно-курортной и туристско-рекреационной деятельности, направленной на обеспечение здоровья и долголетия населения, что соответствует целям обеспечения национальной безопасности [2]. С усилением пропаганды здорового образа жизни данный вид туризма становится все более популярным в мировой практике и уверенными шагами превращается в один из наиболее перспективных и экономически выгодных направлений мирового туризма [1].

Мировая практика свидетельствует, что развитие СКУ в регионе несет прямую выгоду: возврат на инвестиции в туристическую сферу в целом составляет от 370 до 570%, хотя могут иметься и некоторые негативные последствия [7]. Что же касается конкретных СКО, то здесь могут быть получены сопоставимые результаты, в зависимости от качества управления предоставляемыми услугами. Известно, что рекреационная и санаторно-оздоровительная деятельность характеризуется широкой информационной базой. Информационное обеспечение нужно формировать, учитывая особенности предоставления санаторных и лечебных услуг, прежде всего их временные характеристики. К таковым особенностям следует отнести:

1. Непрерывный обмен информацией между санаторно-курортной организацией (производителем лечебно-оздоровительного продукта) и потребителем – пациентом-рекреантом. В современных условиях средой информационного обмена выступают ресурсы и сервисы сети Интернет.

2. Персонализация предоставления лечебно-оздоровительной услуги с учетом потребностей потребителя рекреационного продукта.

3. Ограниченные временные промежутки предоставления услуги, поскольку услугу можно получить в определенном месте в определенное время, то есть потребление услуги происходит в месте предложения с одновременным ее формированием, а сохранить ее нельзя, потому что это уже будет другая услуга.

4. Субъективность оценки качества предоставления СКУ, поскольку удовлетворенность услугой зависит от предпочтений отдельного пациента-рекреанта, природных факторов в момент получения услуги, а также от отзывов других потребителей санаторно-курортного продукта, поскольку СКУ сначала продают, а потом получают.

Из этих особенностей следует, что санаторно-курортная деятельность требует формирования качественного информационного обеспечения на основе достоверной и полной информации из различных источников с применением методов интеграции информационных ресурсов. Качество информационного обеспечения санаторно-курортной деятельности, в свою очередь, зависит от прагматических качеств информационного наполнения рекреационно-туристического продукта, предлагаемого широкому кругу потребителей на рынке. Здесь стоит перечислить такие качества, как уровень соответствия ожиданиям потенциальных потребителей, совокупность сложившихся в результате конкуренции СКО представлений о содержании тех или иных СКУ, актуальность и репрезентативность сведений, набор форм и методов представления информации и других.

Следовательно, информационное обеспечение рекреационной деятельности формируется как некий информационный продукт, который должен удовлетворять потребности потребителя рекреационно-туристического продукта. Этот информационный продукт фактически является документацией, содержащей сгруппированную по разделам информацию о предлагаемом комплексе СКУ. Для создания такой документации, которая бы в полной мере удовлетворяла интерес потенциального пациента-рекреанта, необходимо учесть его потребности и требования. Таким образом, для СКО и туристических агентств, предлагающих санаторно-курортные туры, важнейшей задачей становится мониторинг запросов и пожеланий потребителей рекреационно-туристического продукта. Ведь зачастую туристы заказывают услуги заранее на основе отзывов других потребителей туристического продукта. Поэтому необходимо постоянно улучшать технологии обработки и представления туристической информации, а также формирования и управления комплексом СКУ.

С помощью информационных потоков можно обеспечить непрерывное предоставление услуг, то есть наладить двустороннюю связь между учреждением санаторно-курортной сферы и потребителем лечебной или рекреационной услуги. Рынок СКУ характеризуется взаимодействием большого числа участников. Его основу составляют множество санаторно-курортных организаций и множество потенциальных и реальных пациентов-рекреантов. Но на содержание их деятельности активно воздействуют государственные органы (регулирующие, статистические органы), бюджетные и внебюджетные фонды социального страхования, коммерческие организации (туристические агентства), а также профессиональные ассоциации и экспертное сообщество, рисунок 1.

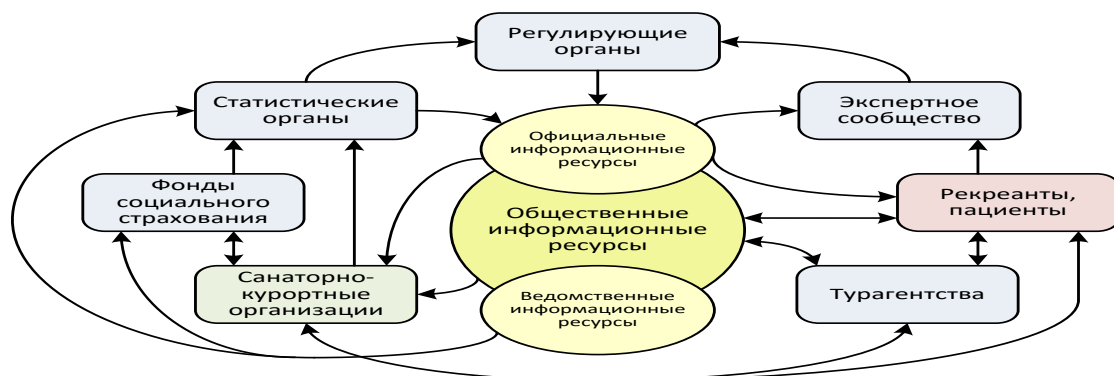

Рисунок 1 – Информационное взаимодействие субъектов санаторно-курортной сферы (разработано автором)

Все они находятся в процессе информационного взаимодействия, как непосредственного, так и опосредованного, через общественные информационные ресурсы. Сегодня такие ресурсы в основном представлены открытыми веб-ресурсами. Эпоха бумажных путеводителей давно прошла, и сейчас туристы получают информацию в основном онлайн. Аналогично, статистическая, правовая и нормативная информация, потребителями которой являются операторы туристической индустрии, руководители СКО и отраслевые эксперты, широко представлена в Интернете.

Нужно отметить, что сегодня на базе интерактивных панорам создаются экскурсии, туры, а также презентации рекреационного потенциала целых стран. Государства, стремясь повысить привлекательность тех или иных направлений, создают целые виртуальные проекты, с помощью которых продвигают национальный турпродукт и привлекают в регион поток отдыхающих. Для создания оптимальных туристических маршрутов и санаторно-курортных локаций экспертное сообщество и регуляторные органы используют доступные в сети Internet сведения о действующих курортах, природных условиях, наборе основных и сопутствующих услуг, ценах и т.д.

Развитие в Республике Таджикистан информационной составляющей туристической индустрии в целом, и санаторно-курортного комплекса в частности, позволит аккумулировать в составе общественных информационных ресурсов многоаспектные данные о природно-климатических, рекреационных и лечебных ресурсах региона, статистические данные и аналитические выводы о состоянии и развитии внешнего и внутреннего лечебного и санаторно-курортного туризма. Осознавая это, таджикские власти пытаются в комплексе решать проблему недостаточности имеющегося информационного обеспечения и рекламы рассматриваемой сферы.

Так, за период 2017-2019 гг. регулирующими органами Таджикистана, в число которых входит относительно недавно созданный Комитет по развитию туризма, в области информационного обеспечения туризма проделана большая работа. В частности, можно перечислить следующие основные мероприятия по информатизации и цифровизации отрасли:

- с января 2017 года в Таджикистане была внедрена система электронной визы для иностранных граждан, позволяющая заполнить электронную заявку онлайн и получить электронную визу без явки в консульское учреждение Таджикистана за рубежом. Теперь иностранцы могут сразу оформить в электронном виде пропуск в Горно-Бадахшанскую автономную область (ГБАО). Раньше его приходилось получать отдельно в Душанбе, что было крайне неудобно, затратно и портило общее впечатление от поездки гостям республики;
- с начала 2018 года значительно усовершенствована система статистического мониторинга туризма. Теперь в Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан все объекты сферы туристических услуг, включая СКО, раз в полгода предоставляют подробную статистическую отчетность, позволяющую детально анализировать состояние и тенденции в сфере туризма [4];
- с сентября 2018 года медиагруппа «Азия-плюс» на ежегодной основе приступила к изданию туристического справочника «Салом», распространяемого бесплатно во всех аэропортах страны, гостиницах, на пограничных пунктах;
- в марте 2019 года в Международном аэропорту Душанбе в круглосуточном режиме заработал Туристический информационный центр, предоставляющий всем желающим необходимый набор информации о Таджикистане;
- с 8 по 10 августа 2019 года в Душанбе прошли Международный туристический форум и выставка «Таджикистан-2019», в работе которых приняли участие 400 представителей 25 государств мира. Гостям мероприятия – академическому и туристическому сообществу

- были представлены основные санаторно-курортные и туристические объекты республики;
- в октябре 2019 года состоялась презентация ряда печатных информационных изданий. Так, специалистами Всемирного банка в сотрудничестве с партнерскими организациями Таджикистана подготовлена и опубликована брошюра «Десять сокровищ Таджикистана», куда включены наиболее привлекательные, по мнению авторов, места и объекты страны. А в Национальной библиотеке состоялась презентация русскоязычной книги «Знакомство с Таджикистаном», рассказывающей об истории и культуре, традициях и достопримечательностях республики. Примечательно, что инициатором составления и издания книги выступили дочерние предприятия Китайской национальной нефтегазовой корпорации.

В результате реализации вышеперечисленных и иных мероприятий в 2018 году Британский туристический журнал «Wanderlust» включил Таджикистан в число десяти самых привлекательных для туризма стран. Социальная сеть «Globe Spots» поместила Таджикистан в десятку привлекательных для приключенческого туризма стран, известный русский журнал «National Geographic» включил автодорогу Памира в число 10 красивейших в мире. Издание «Independent» зачислило город Душанбе в десятку наилучших мест по обеспечению безопасности в ночное время суток. Также в октябре 2019 года город Душанбе избран столицей туризма стран Организации экономического сотрудничества на 2020-2021 годы. А согласно данным аналитического агентства «ТурСтат» России, Душанбе вошел в топ-10 оптимальных для осеннего туризма стран СНГ городов.

Вместе с тем, в области информационного обеспечения медицинского и оздоровительного туризма остается нерешенным большое количество проблем. Экспертное сообщество прямо указывает на несовершенство официального статистического учета в сфере санаторно-оздоровительного туризма, отсутствие механизма эффективного рекламирования со стороны местных компаний. Разработанные правительственными структурами рекламные видеоролики о туристических возможностях страны, набирают небольшое количество просмотров на популярных платформах, таких как Youtube и Facebook. Обращает на себя внимание неполнота практической туристической информации и отсутствие системы мультиязычного онлайн-консультирования, в том числе онлайн-справочников с фиксированными расценками на оздоровительные и сопутствующие услуги для самостоятельно передвигающихся туристов.

Указанные недостатки непосредственно вытекают из комплексной проблемы дефицита в республике квалифицированных кадров, конкурентоспособных в мировом масштабе, а также отсутствия тесного сотрудничества туроператоров и СКО с высшими образовательными учреждениями и академическим сообществом по широкому спектру прикладных задач [5]. В частности, последний аспект проявляется в недостаточном использовании соответствующими специалистами и экспертами при анализе состояния санаторно-оздоровительного туризма в республике дополнительной информации: нормативных документов; данных социологических исследований; материалов методических конференций, семинаров по проблемам туризма и туристской деятельности; данных специальных наблюдений и исследований. Ощущается недостаток данных полевых исследований санаторно-курортных дестинаций и отзывов рекреантов о качестве СКУ в социальных сетях и прочих сервисах сети Интернет по итогам посещения СКО.

В этом отношении следует констатировать, что в целом отечественное академическое и экспертное сообщество живо отреагировало на стоящие перед республикой вызовы по развитию туризма. Об этом свидетельствуют результаты анализа динамики публикационной активности на основе таких сервисов как Российский индекс

научного цитирования (РИНЦ) и электронная научная библиотека «Киберленинка». Так, в период 2010-2019 гг. число ежегодно публикуемых научных статей, содержащих в тексте или аннотации слова «Таджикистан» и «туризм» неуклонно увеличивалось. В абсолютном выражении рост составил 2-3 раза, рис. 2.

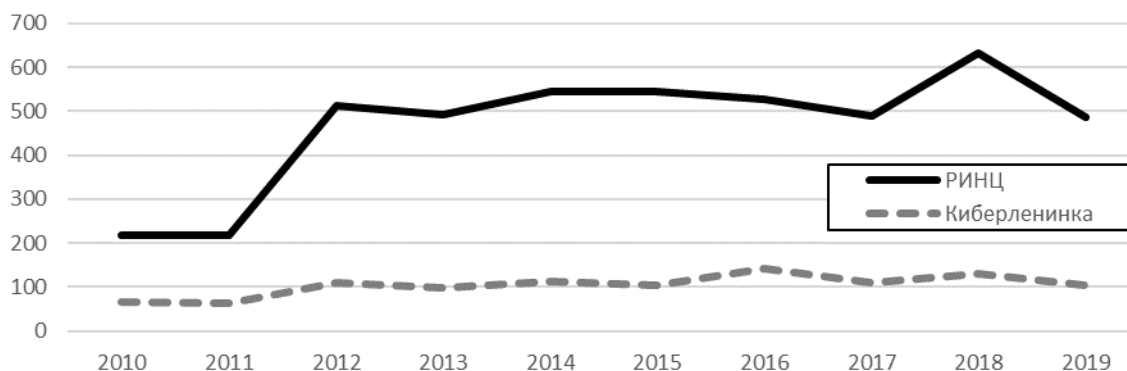

Рисунок 2 – Динамика публикации научных статей по туризму в Республике Таджикистан (разработано автором)

При этом аналогичный показатель по научным публикациям, содержащим упоминание санаторно-курортной сферы Таджикистана, не демонстрирует выраженной повышательной динамики, рис. 3. Несмотря на трехкратное колебание числа таких публикаций от года к году, наблюдается нейтральный тренд. В целом количество публикаций, посвященных медицинскому и оздоровительному туризму, составляет немногим более 22% от количества публикаций общей туристической направленности. Отсюда можно заключить, что приоритет санаторно-оздоровительного рынка для научного сообщества пока относительно невысок, хотя традиционно данный сектор экономики является наиболее устойчивым с точки зрения занятости, а также обладает существенной туристской ёмкостью.

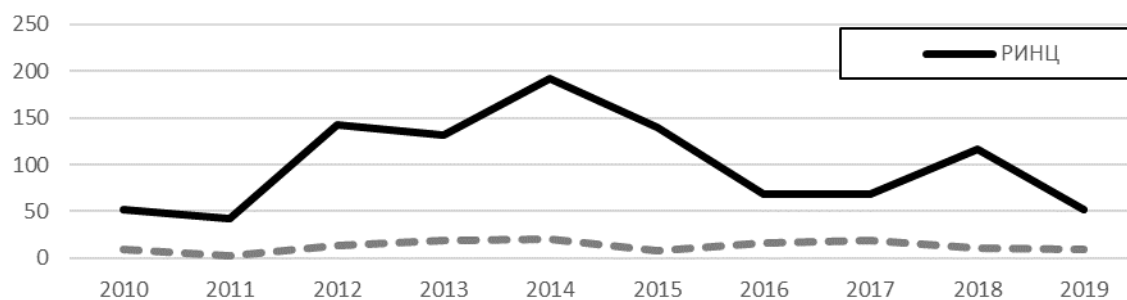

Рисунок 3 – Динамика публикации научных статей по санаторно-курортному комплексу и оздоровительному туризму в Республике Таджикистан (разработано автором)

Схожая информационная картина наблюдается при рассмотрении публикаций в общедоступных средствах массовой информации. Получить соответствующие количественные данные позволил поиск статей, размещенных на популярном новостном ресурсе «Азия-плюс», по тэгам «Таджикистан» и «туризм», а также «Таджикистан» и «санаторий», рис. 4.

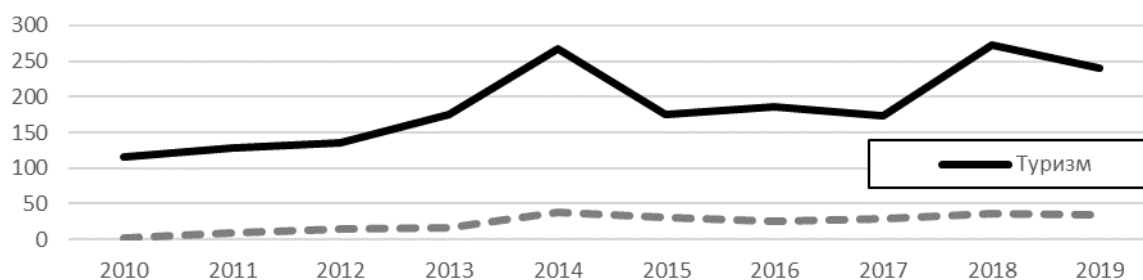

Рисунок 4 – Динамика публикаций в средствах массовой информации по туризму и санаторно-курортному комплексу в Республике Таджикистан (разработано автором)

Примечательно, что на фоне неуклонно возрастающего потока информационных материалов, наблюдаются два «всплеска» — в 2014 и 2018 году, синхронные активности государственных органов в области развития туристической сферы. При этом доля публикаций СМИ, посвященных медицинскому и оздоровительному туризму, составляет немногим более 12% от количества публикаций общей туристической направленности. Таким образом, вопросам оздоровительного и медицинского туризма в прессе уделяется даже меньше внимания, чем в академической и экспертной среде.

Между тем, общественный запрос на санаторно-курортные услуги неуклонно возрастает. Представление об этом может дать анализ статистики запросов пользователей сети Интернет к популярным поисковым системам, в которых встречаются сочетания слова «Таджикистан» и одного из следующих слов: «туризм», «санаторий», «лечение», «отдых» и «курорт».

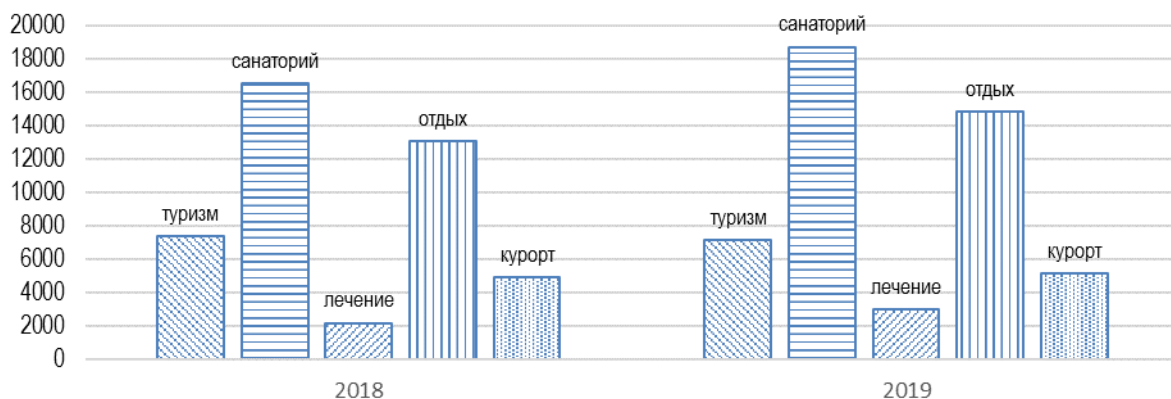

Рисунок 5 – Статистика запросов в поисковой системе Яндекс, ассоциированных с Таджикистаном по ключевым словам (разработано автором)

Как видно из рис. 5, что наибольшее число запросов связано с тематикой отдыха и санаторного лечения (за 2019 год в сумме таких было 33,5 тыс.). Эти же две категории продемонстрировали рост порядка 13% в годовом сравнении. А вот запрос на лечение невысок, но за год показал наибольший прирост (+37%), хотя этот результат может быть объяснен эффектом низкой базы. Напротив, число запросов по словам «туризм» и «курорт» практически не изменилось.

Примечательно, что при рассмотрении распределения указанных запросов в течение года наблюдается ярко выраженная сезонность в отношении запроса «санаторий», что характерно для посещаемости санаторно-курортных организаций в целом. При этом

для запросов общей туристической тематики сезонность существенно менее выражена, рис. 6. Указанное обстоятельство может выступать одним из аспектов среднесрочного планирования и управления набором услуг СКО.

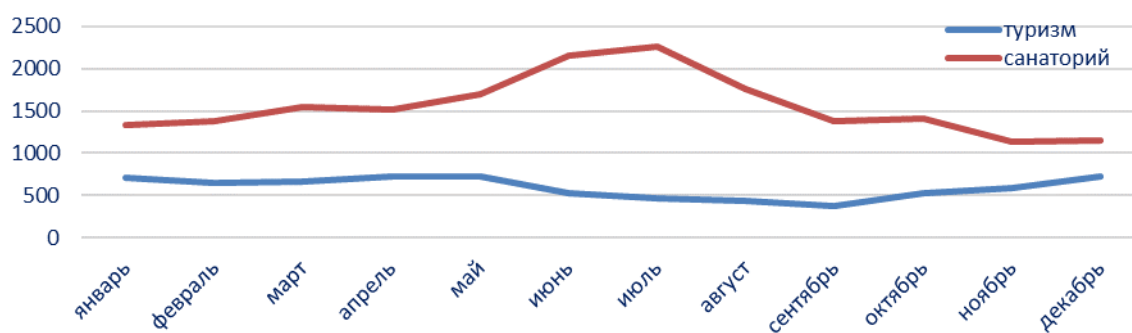

Рисунок 6 – Распределение поисковых запросов, по ключевым словам, «санаторий» и «туризм» в течение 2019 года (разработано автором)

Что касается интереса пользователей к конкретным СКО, то предлагаемый поисковыми системами инструментарий позволяет осветить и этот вопрос, рис. 7.

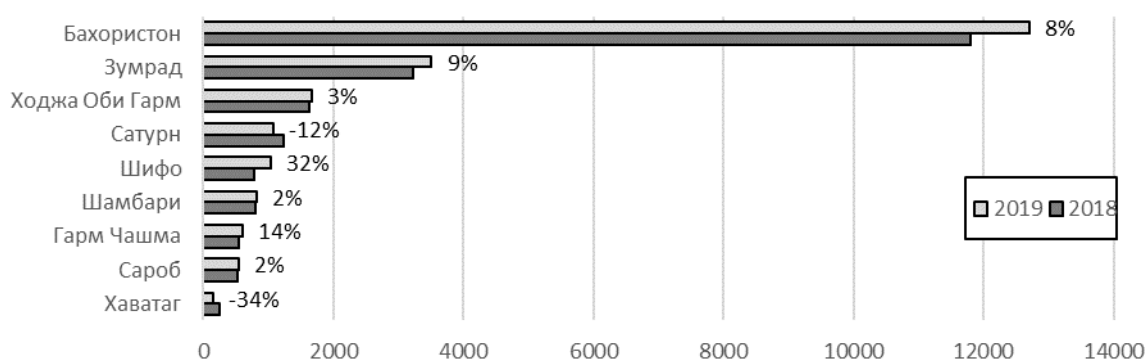

Рисунок 7 – Статистика запросов в поисковой системе Яндекс, ассоциированных с санаториями Таджикистана (разработано автором)

Как видно из представленной диаграммы, интерес к большинству отечественных санаториев в 2019 году увеличился по сравнению с 2018 годом. При этом возглавляют приведенную статистику признанные в Таджикистане санатории-лидеры по посещаемости. Это свидетельствует о развитии информационной сферы туризма Таджикистана, которая достаточно адекватно отражает реальную ситуацию.

В этом отношении заслуживает внимания практически полное отсутствие актуальной аналитики, отражающей рейтинги местных туроператоров и туристических дестинаций, опирающейся на количество запросов пользователей по тому или иному туроператору в поисковой системе Яндекс и Google, о чем прямо указывают некоторые ученые [5]. Автор выражает надежду, что приведенные данные позволят дать старт этому важному исследовательскому направлению в сфере оздоровительного и медицинского туризма Таджикистана.

К началу 2020 года в стране функционировало 202 туристические фирмы, прирост за 2019 год составил 58 туроператоров. Это уже значимое количество организаций, при котором интенсивное применение информационных технологий может переключить рельеф рынка услуг оздоровительного туризма. Использование таджикскими туристическими организациями сети Internet в качестве канала распространения своих услуг может помочь потенциальным туристам и всем заинтересованным лицам получить нужную информацию, что очень важно для пропаганды и развития санаторно-оздоровительного туризма в Республике Таджикистан.

При этом Таджикистан обладает небольшим опытом использования возможностей Интернета для продвижения дестинацией – конкретных санаториев или курортов. Поскольку дестинация – это прежде всего географическая зона, то для ее продвижения в сети Internet актуальным является вопрос представительства интернет-проекта. Продвижение в Сети требует затрат, поэтому интернет-проекты дестинаций априори финансируются из бюджета. К примеру, в Таджикистане отсутствует действующая версия официального сайта Комитета по развитию туризма при Правительстве Республики Таджикистан. В туристском бизнесе качество информационного обмена и предоставляемой информации в непосредственной степени влияет на конкурентоспособность не только туристских предприятий, но и конкурентоспособность туристских дестинаций [3]. Преимущества использования сети Internet для субъектов туристического рынка республики очевидны: она дает неограниченный доступ к информации, разрешает экономить финансы при междугородных и международных переговорах, предоставляет информацию о передовых технологиях, разрешает обмениваться мнениями с коллегами. Необходимо также отметить, что реклама в сети Internet дешевле обычной, а в большинстве случаев эффективней, поскольку направлена на целевую аудиторию.

Если допустить такой вариант, что взаимодействие туроператора со своими потенциальными туристами осуществляется интерактивно, то интерес виртуального потребителя туристического продукта можно определить на основе анализа:

- отзывов и оценок на различных тематических веб-форумах;
- поисковых запросов;
- рейтинга, созданного на основе отзывов туристов, оставленных на сайтах туристических фирм;
- данных анкетных форм и заказов;
- комментариев, жалоб и предложений, оставленных туристами на сайтах туристических фирм в электронной форме.

Практическую возможность получения соответствующих данных мы показали выше. Далее продемонстрируем результаты оценки веб-сайтов пяти наиболее популярных санаториев республики, выделенных по суммарному числу отзывов, оставленными посетителями на различных туристических ресурсах сети интернет: noalone.ru, tripadvisor.ru, tophotels.ru, mysanatorium.com, google.com, 101hotels.ru, yandex.ru, booking.com, tur-hotel.ru, oteleus.ru, tadjhikistan.spr.ru, insee.me, ostrovok.ru, otzovik.com и других. Полученный таким образом рэнкинг сведен в таблицу 1.

Таблица 1 – Рэнкинг популярности санаториев по числу оценок от посетителей*

Место	Название санатория	Адрес сайта	Количество оценок	Бронь online
1	Бахористон	bahoriston.com	930	Есть
2	Ходжа-оби-Гарм	khojaobigarm.tj	248	Нет

3	Пули Сангин	pulisangin.tj	140	Есть
4	Зумрад	zumrad.tj	87	Нет
5	Сароб	sarob.ru	80	Есть

Примечания: * – по состоянию на 01.01.2020 г., ** – по итогам 2018 года

Как видно из таблицы 1, количество оценок пользователей сети Интернет коррелирует с поисковыми запросами относительно санатория (рис. 7), что позволяет производить исследования спроса, потребностей и ожиданий потенциальных рекреантов относительно СКУ. Следует отметить, что на веб-сайтах представленных санаториев только у трёх из них имеется возможность онлайн-бронирования. Более того, из всех представленных в русскоязычном интернете сайтов санаториев Таджикистана, таковые системы имеются лишь у четырёх: «Сароб», «Бахористон», «Сатурн» и «Пули Сангин». Отличительной особенностью данных сайтов является отсутствие формы с платежной информацией и возможности оплаты номера онлайн любым удобным способом. Используемые же на указанных сайтах системы бронирования носят региональный характер и ориентированы, прежде всего, на русскоязычного пользователя.

Сегодня на международном рынке туризма существует четыре глобальные системы бронирования, а именно – Amadeus, Galileo, Sabre и Woldspan. В Таджикистане официально не представлена ни одна из них, поскольку функционирование и эффективность этих систем требуют, чтобы поставщики туристических услуг имели хотя бы минимальный уровень технологий, для того, чтобы получать доступ к глобальным системам бронирования и быть на них представленными [3].

Помимо возможности составления рэнкингов популярности, анализ выставляемых посетителями электронных ресурсов (бывшими рекреантами) оценок и соотнесение их с текстовыми отзывами позволяет выявить сильные и слабые стороны той или иной СКО, оценить ассортимент СКУ. Пример такой оценки приведен в таблице 2.

Таблица 2 – Рейтинг оценок качества услуг санаториев Таджикистана, оставленных пользователями ресурсов сети Интернет

Санаторий	Общая оценка от посетителей				Средний балл*	Место
	Noalone.ru	tripadvisor.ru	Google	Yandex		
Сароб	3,4	–	4,6	–	4,5	II
Ходжа-Оби Гарм	3,8	–	4,2	–	4,2	V
Оби-Гарм	–	–	4,2	–	4,2	V
Шифо	3,7	–	4,6	–	4,0	VII
Бахористон	4,0	4,0	4,3	4,0	4,3	IV
Сатурн	3,7	–	4,5	–	4,4	III
Шамбари	–	–	4,0	–	4,0	VII
Сангчашма	3,5	–	–	–	3,5	VIII
Санавбар	4,5	–	–	–	4,5	II
Зумрад	3,5	–	4,4	4,2	4,1	VI

Пули Сангин	3,7	–	4,6	–	4,6	I
Авис-сити	–	–	4,3	–	4,3	IV
Хаватаг	–	–	–	–	–	–
Уротеппа	–	–	4,4	–	4,4	III
Гарм-Чашма	–	–	4,3	–	4,3	IV
Somon-ТМ	–	–	4,2	–	4,2	V
Эдем-Аква	4,0	–		–	4,0	VII

* Примечание: средняя оценка дана с учетом количества посетителей ресурса по состоянию на 01.01.2020 года.

Как следует из таблицы, наиболее посещаемые санатории республики не обязательно обладают наилучшими оценками. При этом, конечно, представленные данные носят предварительный характер и должны быть подкреплены данными анкетирования и интервьюирования пациентов указанных санаториев, проведенных в рамках отдельного полевого исследования.

Если взаимодействие СКО со своими потенциальными посетителями происходит очно в офисе учреждения, то интерес и отношение потребителя лечебно-оздоровительного продукта можно определить на основе анализа:

- анкетных данных;
- информации о туристско-экскурсионных маршрутах;
- информации о наличии и приобретении сувенирной продукции;
- пожеланий по представлению информации;
- отзывов, жалоб и предложений, оставленных рекреантами в устной, письменной (в том числе электронной) формах.

Несмотря на то, что очное анкетирование и интервьюирование рекреантов позволяет точнее определить их потребности и отношение к предоставленному набору услуг, оно требует приложения значительно больших усилий от соответствующей службы СКО (туроператора, исследователя). Не стоит забывать и о наличии соответствующих компетенций. Особенно это касается иностранных посетителей санаториев и курортов, и возможного наличия языкового барьера. Стоит отметить, что социально-экономические причины, подвигающие людей получать медицинские услуги за границей, различны. Большинство участников таких туров, не имея возможности своевременно получить квалифицированное лечение у себя на родине, едут за рубеж за конкретными видами лечения (медицинский туризм), для уточнения диагноза и обследования (диагностический туризм), для оздоровления и улучшения внешнего вида (оздоровительный туризм) [6]. Такие клиенты подчас не могут позволить себе «пробную» поездку, они предпочитают заранее и как можно подробнее составить представление о планируемом туре. И удобнее всего реализовать это через интернет, на основе отзывов предшественников.

Исходя из представленных выше соображений и описательной статистики представляется обоснованным сделать следующие выводы и предложения:

1. Качество информационного обеспечения санаторно-курортной деятельности зависит от таких прагматических качеств информационного наполнения рекреационно-туристического продукта, как уровень соответствия ожиданиям потенциальных потребителей, совокупность сложившихся в результате конкуренции СКО представлений о содержании тех или иных SKU, актуальность и репрезентативность сведений, набор форм и методов представления информации.

2. Сохраняющиеся недостатки в информационном обеспечении санаторно-курортной деятельности Республики Таджикистан непосредственно вытекают из комплексной проблемы дефицита квалифицированных кадров, а также отсутствия тесного сотрудничества туроператоров и СКО с высшими образовательными учреждениями и академическим сообществом по широкому спектру прикладных задач.

3. В целом отечественное академическое и экспертное сообщество живо реагирует на стоящие перед республикой вызовы по развитию туризма. Число ежегодно публикуемых научных работ по проблематике туризма в Таджикистане за последнее десятилетие возросло в абсолютном выражении в 2-3 раза. В то же время ощущается недостаток данных полевых исследований санаторно-курортных дестинаций и отзывов рекреантов о качестве и ассортименте полученных услуг в социальных сетях и прочих сервисах сети Интернет по итогам посещения санаторно-курортных организаций.

4. Приоритет санаторно-оздоровительного рынка для научного сообщества пока относительно невысок, хотя традиционно данный сектор экономики является наиболее устойчивым с точки зрения занятости, а также обладает существенной туристской ёмкостью. При этом вопросам оздоровительного и медицинского туризма в прессе уделяется даже меньше внимания, чем в академической и экспертной среде.

5. Результаты анализа количественных данных запросов пользователей в поисковых системах свидетельствуют о развитии информационной сферы туризма Таджикистана, которая достаточно адекватно отражает реальную ситуацию. Так, распределение санаториев по популярности запросов соответствует объективным статистическим данным об их посещаемости. Также отмечается наличие сезонности в запросах, связанных с рекреацией и санаторно-курортным лечением.

6. Наиболее посещаемые и крупные санатории республики не входят в число лидеров с позиций отзывов пользователей о качестве полученных услуг. Эти данные носят предварительный характер и должны быть подкреплены данными традиционного анкетирования и интервьюирования пациентов указанных санаториев, проведенных в рамках отдельного полевого исследования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахмадуллина, Л.Р. Роль информационного обеспечения в развитии культурного туризма / Л.Р. Ахмадуллина // Гуманитарные научные исследования. – 2013. – № 3. [Электронный ресурс]. URL: <http://human.snauka.ru/2013/03/2534> (дата обращения: 26.03.2019).
2. Блиничкина, Н.Ю. Развитие туризма как основа системы экономической безопасности Республики Таджикистан / Н.Ю. Блиничкина // Азимут научных исследований: экономика и управление. – 2015. – № 4(13). – С. 11-14.
3. Информационное обеспечение туризма: учебник / Н.С. Морозова и др. – М.: Федеральное агентство по туризму, 2014. – 288 с.
4. Курбанова, С.М. Состояние санаторно-курортного комплекса Республики Таджикистан / С.М. Курбанова // Вестник Педагогического университета. – 2019. – № 2. – С. 112-119.
5. Мирбобоев, Ф.Н. Проблемы развития сферы туризма в Республике Таджикистан / Ф.Н. Мирбобоев // Таджикистан и современный мир. – 2019. – №2(65). – С. 26-34.
6. Полещук, Н.И. Оздоровительный туризм – популярное направление в развитии мирового туризма / Н.И. Полещук // Материалы международной научно-практической конференции «Преодоление финансово-экономического кризиса: опыт Германии и Беларуси». – Минск, 19 октября 2010 г. – С. 108-111.
7. Попович, Л.Д. Эпоха экономического кризиса: есть ли потенциал развития у санаторно-курортной отрасли? / Л.Д. Попович // Кто есть, Кто в медицине. – 2017. – № 2(85). – С. 68-69.

8. Рутинський, М.И. Туристический комплекс Карпатского региона Украины: учеб. пособие. / М.И. Рутинський, А.В. Стецюк. - Черновцы: Книги - XXI, 2008. - 440 с.
9. Социально-экономическое положение Республики Таджикистан. Январь-декабрь 2019. – Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2020. – 158 с.

УДК 336.71

Махмудов М. А.

АСОСҶОИ МЕТОДОЛОГӢ, ПРИНЦИПҶО ВА ХАВФҶОИ БОНКҶОИ ДАР ҚАРЗДИҶӢ БА СОҶИБКОРИИ ХУРД

Таҳлили нақши бонк бо иштироки давлат дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар маҷмӯъ ва дар ташкили қарздиҳӣ басоҳибкории хурд пеш аз муайян кардани дастгоҳи истилоҳӣ, яъне моҳияти иқтисодии қарз ва бонк бо иштироки давлат муайян карда мешавад.

Бонкҳои ватанӣ бо иштироки давлат, ҳамчун агентҳои сиёсати давлатӣ вазифаҳои тичоратӣ ва ғайритичоратиро иҷро мекунанд, ки дар натиҷаи иштироки давлат дар сармояи онҳо, дар маҷмӯъ дар иқтисодиёт ва дар робита босоҳибкории хурд нисбат ба бонкҳои хусусӣ вазифаҳои махсус мебошанд, ки ин хусусияти хоси иқтисодиёти ҳар як кишвар мебошад.

Калидвожаҳо: Бонк бо иштироки давлат, қарз, молиявию қарзӣ, иқтисодиёт, соҳибкории хурд, маблағгузорӣ, қарздиҳӣ, хавфи бонкӣ.

Махмудов М. А.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ БАНКОВСКИХ РИСКОВ И ПРИНЦИПОВ КРЕДИТОВАНИЯ МАЛОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Анализ роли банка с государственным участием в банковской секторе Республики Таджикистан в целом и в организации кредитования малого предпринимательство определяется до определения терминологического устройства, то есть экономической природы кредита и банка с государственным участием.

Отечественные банки с участием государства в качестве агентов государственной политики выполняют коммерческие и некоммерческие функции, которые в результате участия государства в их капитале, в экономике в целом и с точки зрения малого предпринимательство являются особыми функциями по сравнению с частными банками. страна.

Ключевые слова: банк с государственным участием, кредит, финансово-кредитный, экономика, малое предпринимательство, финансирование, кредитование, банковский риск.

Mahmudov M. A.

METHODOLOGICAL BASES OF BANK RISKS AND PRINCIPLES OF LENDING TO SMALL BUSINESS

An analysis of the role of the bank with state participation in the banking system of the Republic of Tajikistan as a whole and in the organization of lending to small businesses is

determined before determining the terminological structure, that is, the economic nature of the loan and the bank with state participation.

Domestic banks with state participation as agents of state policy perform commercial and non-commercial functions, which, as a result of state participation in their capital, in the economy as a whole and from the point of view of small business, are special functions in comparison with private banks. the country.

Keywords: bank with state participation, credit, financial and credit, economy, small business, financing, lending, bank risk.

Моҳияти принципҳои фаъолияти банк бо иштироки давлат аз қоидаҳои бунёдии фаъолият иборат аст, ки ба фаъолияти банк бо иштироки давлат фаъолияти худро мувофиқи ҳадафҳои таъсис ва функцияҳои онҳо роҳнамоӣ мекунад.

Фаъолияти банк бо иштироки давлат ба принципҳои умумии банкдорӣ асос ёфтааст. Принципҳои банкдорӣ дар мақолаҳои Азарская М.А., Асланова Д.И., Белоглазова Г.Н., Киреева И.В., Лаврушина О.И., Севек Р.В., омӯхта ва ғайраҳо, таҳлил карда шудаанд.

Пешрафти техникӣ ва рушди муносибатҳои молиявӣ қарзӣ таҳаввули доимии нуқтаи назарро дар бораи принципҳои банкҳо бо иштироки давлат ва қарзидҳӣ ба соҳибкорӣ хурд тақозо мекунад, ки ин аз таҳқиқи адабиёти иқтисодӣ шаҳодат медиҳад.

Муаллифон принципҳои фаъолияти банкиро тавсиф мекунанд, ки ба истисноӣ таҳқиқоти кори илмӣ Киреева И.В., ки принципҳои мушаххаси фаъолияти банкҳои дорои иштироки давлатро дарбар мегирад: фарогирӣ, тамаркуз, тағйирпазирӣ, мутобикат, оқилӣ ва шаффофият, мебошад. Мо принципи қайдкардаи Белоглазова Г.Н-ро қайд мекунем, ки нисбат ба соҳибкорӣ хурд хизмати ҳамаҷонибаи онҳоро дар назар дорад, мебошад.

Ҳамчунин дар ёд доред, ки дар кори илмӣ "Ташкили қарзидҳии банкӣ ба соҳибкорӣ хурд" Н. Н. Соловов принципи парвариши мизочонро ҳамчун иловагӣ барои қарзидҳӣ ба тичорати хурд таъкид менамояд, навиштаанд.

Принципҳои банк бо иштироки давлат дар соҳаи қарзидҳӣ ба соҳибкорӣ хурд дар ҷадвали 1 оварда шудаанд.

Ҷадвали 1 - Принципҳои банкҳо, ки бо иштироки давлат дар пешниҳоди захираҳои кредитӣ ба тичорати хурд ҷудо карда шудаанд

<i>Принсип</i>	<i>Мӯҳтавои иқтисодӣ</i>
<i>1</i>	<i>2</i>
Принсипи ихтисос	Барқарор кардани муносибатҳо бо фармоишгари махсус
Принсипи харочоти мақсаднок	Қарзидҳӣ ба тичорати хурд аз рӯи барномаҳои давлатӣ

Омӯзиши асосҳои назариявӣ ташкили фаъолияти донишгоҳҳои кишвар имкон дод, ки принципҳои мушаххаси фаъолияти онҳо дар қарзидҳӣ ба соҳибкорӣ хурд муайян карда шаванд, ки хавфҳои ба гурӯҳи таҳлилшаванда хосро муайян мекарданд.

Фаъолияти ҳар як банк ҳамеша бо хавфҳо ҳамроҳ аст.

Тибқи натиҷаҳои омӯзиши равишҳои гуногуни муаллифон (Бабанов В.Н., Зиядин С.Т., Конягина М.Н., Леонтьев В.Е., Пенюгалова А.В., Раизберг Б.А., Саитғалина Л.С., Соловов Н.Н.) ва дигарон) ба хусусияти иқтисодии хавфи банкӣ метавон гуфт, ки бисёр корҳо барои муайян кардани хавфи банкӣ гузаронида шудаанд, таҳлили заминаи меъёриро ҳуқуқӣ нишон дод, ки қонунгузорӣ хусусияти иқтисодии хавфи банкӣ муайян карда шудааст, ки риоя кардани ҳамчун моҳияти иқтисодии он пешниҳод карда мешавад.

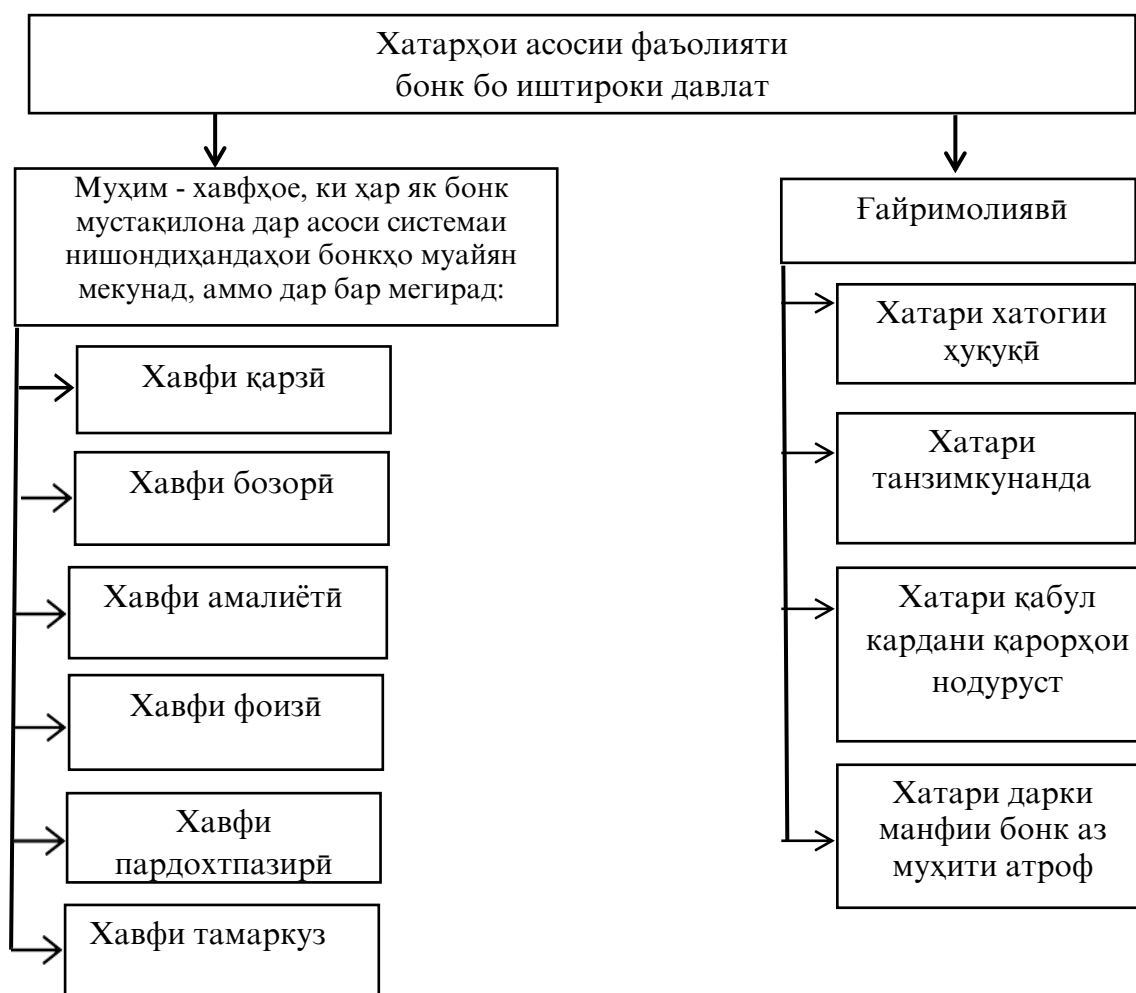

Ҳамин тариқ, дар зери хавфи фаъолияти банк бо иштироки давлат, мо онро ҳамчун эҳтимолияти кам ё гум шудани пардохтпазирӣ аз ҷониби банк бо иштироки давлат дар натиҷаи ҳодисаҳои манфӣ, ки бо омилҳои дохилӣ ва берунии фаъолияти он бо назардошти хусусиятҳои иқтисодии он, принципҳо ва функцияҳои фарқкунанда ба вучуд меоянд, пешниҳод мекунем.

Ҳангоми ҳамкорӣ бо соҳибкории хурд фаъолияти банк бо иштироки давлат ба ҳатари асосии банкӣ хос аст, ки онҳо низ барои банкҳои тичоратӣ хосанд, зеро банк бо иштироки давлат яке аз намудҳои онҳост.

Тағири номгуӣ ҳатарҳои банкӣ дар чаҳорҷӯбаи қонунгузорӣ чунин аст:

- 1) хавфҳои назаррас ва ғайримолиявӣ ба гурӯҳҳои алоҳида тақсим мешаванд;
- 2) хавфҳои молиявӣ ба як гурӯҳ тақсим карда намешаванд;
- 3) хавфҳои нави ғайримолиявӣ таҳия карда мешаванд (хавфи танзим, хавфи қабули қарорҳои нодуруст ва ҳатари дарки тамоси манфӣ аз ҷониби муҳити атроф) ва хавфи назаррас хавфи муттамарказ шудан аст;
- 4) чунин ҳатарҳо ба монанди кишвар, стратегӣ ва обрӯ аз рӯйхат хориҷ карда мешаванд;
- 5) мисли пештара, ба банкҳои, ки бо иштироки давлат мавҷуданд, тақсими хавфҳои мушаххас мавҷуд нест.

Ҷадвали. 2. Таснифи хавфҳои банкҳои ватанӣ бо иштироки давлат.

Азбаски муносибатҳои молиявӣ иқтисодии банкҳо бо муҳити тамос гуногунанд, коршиносон оид ба намудҳои хавфҳои банкӣ дар қорашон назари гуногун доранд.

Ҳамзамон, хатарҳои асосии ба бонкҳо хос дар маҷалаҳои иқтисодӣ инъикос карда мешаванд: хавфҳои қарзӣ, бозорӣ ва пардохтпазирӣ.

Нисбат ба соҳибкории хурд олимони А.Меркушев ва Соловов Н.Н. боварӣ доранд, ки сатҳи баланди хавфи қарзӣ мушкили муҳимест барои маҳдуд кардани қарздиҳӣ ба соҳибкории хурд ва рушди онҳо мебошад.

Олими иқтисодии дигар Космачева Н.М. мегӯяд, ки барои бонкҳои тичоратӣ қарздиҳӣ ба соҳибкории хурд на ҳама вақт судманд аст, зеро он бо афзоиши хароҷоти амалиётӣ бо фоизҳои нисбатан паст ва хавфи баланди пардохтпулӣ алоқаманд аст.

Мувофиқи тафсири мушаххаси хусусияти хавфи бонк бо иштироқи давлат, танзими ҳуқуқи хавфҳо, принципҳо ва вазифаҳои бонк бо иштироқи давлат, мо таснифи васеи хавфҳои бонк бо иштироқи давлатро ҳангоми пешниҳоди қарз ба соҳибкории хурд пешниҳод намудем (Ҷадвали 3).

Дар байни хавфҳои фаъолияти бонкҳо, ки иштироқи давлат дар қарздиҳӣ ба тичорати хурдро таъсир медиҳанд, хавфҳо хеле баланд буданд, ки дар нақшаи 3 нишон дода шудаанд, мо онҳоро тавсиф мекунем:

1) хавфҳои молиявии дохилӣ:

- хавфи ҳавасмандкунӣ - хавфе, ки дар он вақте ки бонк бо иштироқи давлат аз шиддатҳои раванди қарздиҳӣ ба тичорати хурд фоидаи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ба даст намеорад;

- хавфи сармоягузорӣ - хатар аз даст додани бонки давлатӣ, агар сармоягузори институтсионӣ ва хусусӣ соҳибкории хурди ҷолибро ба назар нагиранд;

- хавфи пардохтпазирӣ - хавфи зарари аз ҷониби бонк бо иштироқи давлат бинобар имконнопазирӣ иҷроӣ ӯҳдадорӣ оид ба амалиёти ғайрифавол дар робита бо сиёсати беасоси қарздиҳӣ нисбат ба тичорати хурд ба амал омад, ки дар хавфи фоизӣ инъикос ёфтааст, ки дар сурати муқаррар кардани меъёри фоизи ғайрибозорӣ ва дар ҳолати эҳтиётӣ қарор мегирад. Дастгирии қарзӣ барои соҳибкории хурд ин як масъалаи муҳим аст, ки давлат бояд то кадом меъёр бонкҳоро маблағгузорӣ кунад;

- хавфи қарзӣ - хавфе, ки дар натиҷаи пурра ё қисман иҷро накардан ё сари вақт иҷро накардани ӯҳдадорӣ қарзгирандаи соҳибкории хурд дар назди бонк бо иштироқи давлат дар асоси шартҳои қарз, ки боиси талафоти бонк бо иштироқи давлат мегардад;

2) хавфҳои дохилии ғайри молиявӣ:

- хавфи консентратсионӣ - хавфи кам шудани ҳиссаи дигар намудҳои муштариён ва бартарияти тичорати хурд дар портфели муштари бонк аз ҳисоби ташаккули сиёсати қарздиҳӣ оид ба қарздиҳӣ ба тичорати хурд;

- хавфи кормандон - хавфе, ки дар натиҷаи хатогиҳо дар таҳияи сиёсати кадрӣ аз ҷониби бонк ба вучуд омадааст, ки дар кам шудани андозаи даромади фоизи бонк аз қарздиҳӣ ба соҳибкории хурд инъикос меёбад;

- хавфи иҷтимоӣ - хавфи кам шудани пойгоҳи муштарӣ аз сабаби кам шудани сатҳи эътимоди муштариён ба бонк бо иштироқи давлат; ин хавф ба муносибатҳои фарқкунандаи гурӯҳи бонкҳои омӯхташуда ба категорияҳои гуногуни қарзгирандагон, пеш аз ҳама, додани қарзҳои имтиёзнок ба соҳибкории хурд вобаста аст;

3) хавфи молиявии берунӣ:

- хавфи бозорӣ - хавфе, ки ба бозори ватани қарзҳои бонкӣ хос аст ва зарурати ба тасҳеҳи доимии сиёсати қарздиҳӣ аз ҷониби бонк бо иштироқи давлатро ба вучуд меорад;

4) хавфҳои берунии ғайри молиявӣ:

- хавфи соҳавӣ - хавфе, ки бонк бо иштироқи давлат ҳангоми додани қарз ба қарзгирандагон соҳибкории хурд дар соҳаҳои гуногун фаъолият мекунанд;

- хавфи вобастагии молиявӣ - хавфи қарздиҳӣ ба соҳибкории хурд бо иштирок дар татбиқи барномаҳои давлатии бонк бо иштироқи давлат ва бо вобастагии қисман вобастагии молиявӣ аз сиёсати давлатӣ нисбат ба соҳибкории хурд;

- хавфи иттилоотӣ - хавфи қабули қарори нодурусти қарз аз сабаби пешниҳоди маълумоти нодуруст аз ҷониби қарзгирандаи соҳибқорӣ хурд.

Иҷрои хатарҳо, ки муаллиф муайян кардааст, дар ҳаҷми даромади аз дастрафтаи банк бо иштироки давлат ифода ёфтааст.

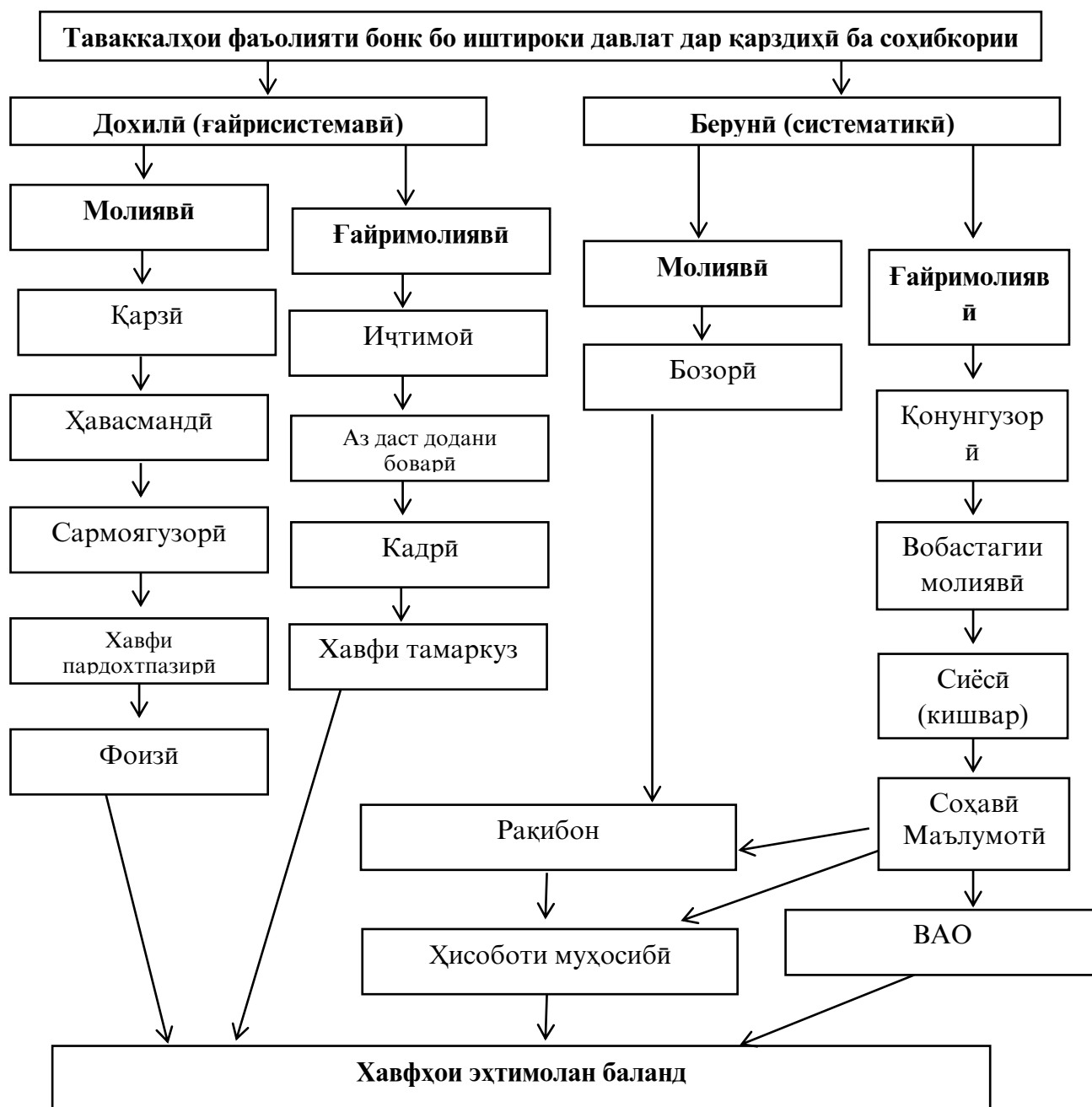
Ҳамин тариқ, дарёфт шуд, ки ду вариант барои муайян кардани хатарҳои ҷудогонаи банк бо иштироки давлат имконпазир аст:

1) агар банк дар татбиқи барномаҳои давлатӣ иштирок накунад, таваккали қарздиҳӣ ба соҳибқорӣ хурд ба банк пурра дода мешавад;

2) агар банк дар татбиқи барномаҳои давлатӣ ширкат варзад, пас як қисми хавфҳои банк ва ба муассисаҳои бо он алоқаманд мегузарад.

Биёед натиҷаҳои асосии омӯзиши муаллифии принципҳо ва хавфҳои фаъолияти банк бо иштироки давлат ҳангоми қарздиҳӣ ба соҳибқорӣ хурдро тартиб диҳем:

Қадвали 3. Таснифи хавфҳои банкҳои бо иштироки давлат дар пешниҳоди қарзҳо ба соҳибқорӣ хурд

1) принципҳои фарқкунандаи қарздиҳӣ ба соҳибкории хурд, ки дар қори бонк бо иштироки давлат таъкид шудаанд;

2) тағирот дар заминаи меъёрию ҳуқуқи хавфҳои бонкӣ нишон дода шудааст;

3) рӯйхати хатарҳои ба бонк бо иштироки давлат вобаста ба субъектҳои соҳибкории хурд васеъ карда шуд, ки дар онҳо хавфҳои бонуфуз инъикос ёфтаанд ва идоракунии таҷдиди хавфҳоро дар амалияи бонкӣ тавассути ҷанбаи назариявӣ тақмил медиҳанд, ки баъдан ба раванди қарздиҳӣ таъсир мерасонанд;

4) муайян карда шуд, ки истифода бурдан аз афзалиятҳои категорияи омӯхташаванда аз сабаби шумораи зиёди хатарҳои назаррас ҳангоми қарздиҳӣ ба соҳибкории хурд дар бонк бо иштироки давлат имконнопазир аст.

Ҳамаи ин ба мо имкон медиҳад, ки моҳияти низоми қарзиро тасаввур кунем. Низоми қарзӣ - маҷмӯи унсурҳои ба ҳам алоқаманд, ки ташкили раванди қарздиҳӣ дар бонк ва танзими онро тибқи принципҳои асосии қарздиҳӣ муайян мекунад, инчунин танзими муносибатҳои қарзӣ аз ҷониби ташкилотҳои пулӣ навишта шудааст.

АДАБИЁТ:

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Бонки Миллии Тоҷикистон» ш. Душанбе, 28 июни соли 2011, №722

2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкӣ» ш. Душанбе, 19 майи соли 2009 №524

3. Бабаев, С.С. Эффективность деятельности банков с государственным участием С.С. Бабаев // Автореферат... кандидата экон. наук: 08.00.10 - «Финансы, денежное обращение и кредит». - Москва: РАНХиГС, 2010. - 33 с.

4. Азарская, М.А., Поздеев, В.Л. Принципы экономической безопасности коммерческих банков / М.А. Азарская, В.Л. Поздеев // Вестник Московского университета МВД России. - 2016. - № 6. - С. 149-152.

5. Ислангериева, А.М., Асланов, Д.И. Принципы и критерии эффективности деятельности коммерческого банка / А.М. Ислангериева, Д.И. Асланов // Актуальные проблемы экономики, социологии и права. - 2017. - № 3. - С. 37-41.

6. Мегарегулятор: взаимодействие с кредитными организациями и финансовыми рынками: коллективная монография / под ред. д-ра экон. наук, проф. Г.Н. Белоглазовой, д-ра экон. наук, проф. Н.П. Радковской. - СПб.: Изд-во СПбГЭУ, 2014. - 229 с.

7. Киреева, И.В. Особенности финансовой аналитики в управлении банком с государственным участием / И.В. Киреева // Диссертация... кандидата экон. наук: 08.00.10 - «Финансы, денежное обращение и кредит». - Москва: Институт экономики РАН, 2011. - 191 с.

8. Верников, А.В. Доля государственного участия в банковской системе России / А.В. Верников // Финансы и кредит. - 2009. - №11. - С. 4-14.

9. Глушкова, Е.А. Банки с государственным участием в системе финансового посредничества на современном этапе / Е.А. Глушкова // Автореферат... кандидата экон. наук : 08.00.10 - «Финансы, денежное обращение и кредит». - Москва: НИУ ВШЭ, 2011. - 25 с.

10. Лаврушин, О.И. Роль кредита в экономическом развитии / О.И. Лаврушин // Банковское дело. - 2011. - № 2. - С. 32-38.

11. Меркушев, А.И. Прогнозирование кредитного риска субъектов малого бизнеса на основе эволюционно-симулятивного метода / А.И. Меркушев // Предпринимательство. - 2012. - № 3. - С. 22-31.

12. Тихомирова, Е.В. Сущностные характеристики кредита и кредитных отношений / Тихомирова Е.В. // Деньги и кредит. - 2015. - № 3. - С. 54-58.

Мирзоев С.С., Мачидов А.А.

ТАҲҚИҚИ ИҚТИСОДИ-ОМОРИИ ТАРКИБ ВА ШУМОРАИ ЗАХИРАҶОИ МЕҲНАТӢ ВА ПЕШГӢИИ ОНҶО

Дар мақола усулҳои омории ҳисоби нишондиҳандаҳои таркиб ва сохтори захираҳои меҳнатӣ пешниҳод гардида, усулҳои муайянкунони ва баланси ин захираҳо оварда шуда, тағйирёбии шумора ва сохтори захираҳои меҳнатӣ таҳлил гардидаанд. Инчунин нишондиҳандаҳои такрористеҳсоли захираҳои меҳнатӣ, ва шумораи миёнасолони онҳо ҳисоб гардида бо истифода аз усули экстраполятсия ҳаҷми тағйирёбии шумораи захираҳои меҳнатӣ пешгӯи карда шудааст.

Вожаҳои калидӣ: захираҳои меҳнатӣ, бозори меҳнат, қувваи корӣ, шумораи миёнасолони, нишондиҳандаи сарбории демографӣ, усули экстраполятсия.

Мирзоев С.С., Маджидов А.А.

ЭКОНОМИКО-СТАТИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СОСТАВА И ЧИСЛЕННОСТИ ТРУДОВЫХ РЕСУРСОВ И ИХ ПРОГНОЗИРОВАНИЕ

В статье представлены статистические методы расчета состава и структуры трудовых ресурсов. Используя статистическую методологию, были проанализированы изменения численности и структуры рабочей силы. Также произведен расчет показателя воспроизводства трудовых ресурсов и ее средне статистический показатель, а количество трудовых ресурсов прогнозируется методом экстраполяции.

Ключевые слова: трудовые ресурсы, рынок труда, рабочая сила, среднегодовая численности, показатель демографическая нагрузка, метод экстраполяция

Mirzoev S.S., Majidov A.A.

ECONOMIC AND STATISTICAL RESEARCH OF THE COMPOSITION AND NUMBER OF LABOR RESOURCES AND THEIR FORECASTING

The article presents statistical methods for calculating the composition and structure of labor resources. It was analyzed changes in the number and structure of labor resources by using a statistical methodology. It was calculated indicators of reproduction of labor resources and their average quantity. The quantity of labor resources was projected by using the method of extrapolation.

Keywords: labor resources, labor market, labor force, average annual number, demographic dependency indicator, extrapolation method

Захираҳои меҳнатӣ чузъи муҳими иқтисодиёти дилхоҳ давлат буда, дар раванди такрористеҳсол ҷаълола ширкат варзида омили асосии таъсиррасон ба раванди истеҳсоли мол ва иҷрои хизматасониҳо дар сатҳи макроиқтисодиёт ба ҳисоб мераванд. Аз ин лиҳоз омӯзиши шумора, таркиб ва сохтори захираҳои меҳнатӣ ё

динамикаи тағйирёбии инҳо дар омор аҳамияти муҳим дошта бо воситаи нишондиҳандаҳои муайян омӯхта ва таҳқиқ мегардад. Пеш аз ҳама аз рӯи методологияи омори захираи меҳнати гуфта шахсеро меноманд, ки нерӯмандона дар раванди истеҳсоли мол ва иҷрои хизматрасониҳо метавонад иштирок намояд [4]. Дар шароити муосир захираҳои меҳнатиро қисми муҳим ва асоситарини омори шуғл номида, мувофиқи таснифоти ТБМ аз қувваи корӣ, яъне (истифодашуда дар иқтисодиёт) ва қувваи кории истифоданашуда дар иқтисодиёт иборат мебошанд. Шумораи захираҳои меҳнатиро бо ду усул метавон муайян намуд, яъне аз рӯи манбаъҳои ташаккулёбӣ ва ҳолати шуғли воқеӣ. Аз рӯи манбаъҳои ташаккулёбиашон шумораи захираҳои меҳнати аз аҳолии синни қобили меҳнат, аз синни қобили меҳнат калонтар ва наврасонӣ то 15 сола иборат мебошанд. Худуди синну солиро тибқи қонунгузори муайян менамоян, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба он якҷанд маротиба тағйиротҳо ворид гардида, ниҳоятан аз соли 2005 синну соли қобили меҳнат чунин муқаррар шуд: барои мардон 15-62 сола ва занон 15-57 сола, синну соли аз қобили меҳнат хурд 0-14 сола, синну соли аз қобили меҳнат калон – мардони 63 сола ва калонтар ва занони 58 сола ва калонтар.

Аз рӯи ҳолати шуғли воқеӣ шумораи захираҳои меҳнати аз аҳолии дар иқтисодиёт машғул, шахсони синни қобили меҳнат, хонандагони истеҳсолотро тарк намуда ва шахсоне, ки ба фаъолияти меҳнати машғул нестанд, иборат мебошад. Яққоякунонии ин ду усули ҳисоби шумораи захираҳои меҳнати имконият медиҳад, ки баланси захираҳои меҳнати таҳия карда шавад. Баланси захираҳои меҳнати низоми нишондиҳандаҳо мебошад, ки шумора ва таркиби захираҳои меҳнати, ва тақсими ин захираҳо дар секторҳои иқтисодиёт ифода намудааст. Дар асоси маълумотҳои ин баланс метавон сохтори тақсимшавии захираҳои меҳнати, динамикаи аз нав тақсимкунонии ин захираҳо аз рӯи намуди фаъолиятшон, тағйирёбии шумора ва сохтори аҳолии ба фаъолияти меҳнати машғул набуда, таҳлил карда шавад. Аз рӯи маълумотҳо оид ба шумораи захираҳои меҳнати метавон инчунин нишондиҳандаи сарбории демографиро низ ҳисоб намуд.

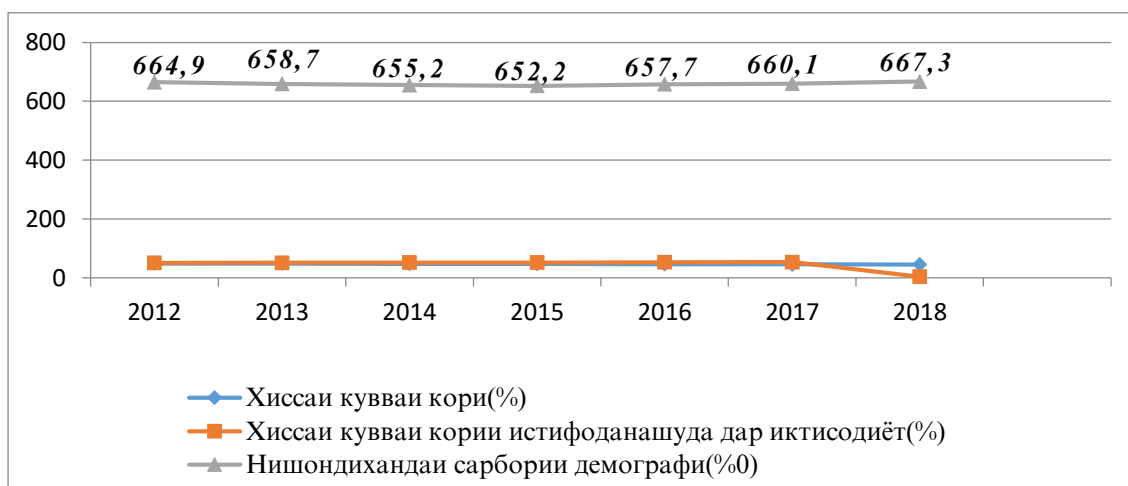
Ҷадвали 1. Нишондиҳандаҳои бозори меҳнат (ҳаз. наф.)

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Захираҳои меҳнати (ҳамагӣ)	4796	4859	4983	5111	5224	5326	5427
Суръати афзоиши захираҳои меҳнати (%)	-	1,01	1,02	1,03	1,02	1,02	1,02
аз он ҷумла; Қувваи корӣ	2347	2362	2382	2437	2438	2460	2478
Ҳиссаи қувваи корӣ дар шумораи умумии захираҳои меҳнати (%)	48,9	48,6	47,8	47,7	46,7	46,2	45,6
Қувваи кории истифоданашуда дар иқтисодиёт	2449	2497	2601	2674	2786	2866	2949
Ҳиссаи қувваи кории истифоданашуда дар иқтисодиёт (%)	51,1	51,4	52,2	52,3	53,3	53,8	54,4
Нишондиҳандаи сарбории демографӣ(%)	664,9	658,7	655,2	652,2	657,7	660,1	667,3

Ҳисоби муаллиф аз рӯи маълумотҳои омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон 2019, саҳ. 25, 81. [3]

Натиҷаи ҳисоби нишондиҳандаҳои бозори меҳнат муайян намуд, ки суръати афзоиши захираҳои меҳнати қариб якхела буда, ба ҳисоби миёна ҳар сол 2%-ро ташкил намуда истодаанд. Лекин дар таркиби дигар нишондиҳандаҳои бозори меҳнат қисман тағиротҳо ба вуҷуд омадааст, аз ҷумла ҳиссаи қувваи кори дар шумораи умумии захираҳои меҳнати тамоюли коҳишбӣ дошта дар ин муддат 3,3 ҳазор нафар кам гардидааст. Ин ҳолат мутаносибат ба афзоиши ҳиссаи қувваи кори истифода нашуда дар сатҳи иқтисодиёт мусоидат намуаст, ки ин нишондиҳанда соли 2018 нисбати соли 2012 мутаносибан 3,3 ҳазор нафар зиёд гардида аз самаранок истифода нубурдани қувваи кори шаҳодат медиҳад. Қувваи кори, ки асос ва пешбарандаи соҳаҳои истеҳсоли ва хизматрасонӣ мебошад бояд самаранок, ба мақсад мувофиқ ва пурра дар сатҳи иқтисодиёт истифода гардад. Ҳамчунин дигар нишондиҳанда, ки ба ин ҳолат алоқамандии бевосита дорад сарбории демографӣ мебошад. Гарчанде нишондиҳандаи сарбории демографӣ дар давраи таҳқиқгардида каме коҳиш ёфта бошад, лекин солҳои охир тамоюли афзоишбӣ дорад. Ин раванд ҳам аз мушкил гардидани ҳолати аҳолии қобили меҳнат шаҳодат медиҳад.

Тамоюли тағйирёбии нишондиҳандаҳои бозори меҳнатро дар шакли нақшавӣ [1]

Омӯзиши оморӣ таркиб ва ҳолати захираҳои меҳнати имконият медиҳад, ки раванди таҷдид ё такрористеҳсоли захираҳо таҳқиқ карда шавад. Яъне ҳолати мунтазам аз нав барқароршавии захираҳои меҳнати аз рӯи манбаъҳои табиӣ ва механикӣ, лекин аз рӯи самти тағйирёбиашон ба афзоиш (зиёдшаванда) ва хориҷшаванда ҷудо мегарданд [2]. Ҳолати афзоиш ё зиёдшавандаи захираҳои меҳнати, яъне пурра гардидани шумораи ин захираҳо аз ҳисоби ворид гардидани аҳоли ба гуруҳи синни қобили меҳнат, ва ҷалби наврасону нафақахӯрон ба кор мефаҳманд, лекин раванди хориҷшавии захираҳои табиӣ вобаста аз расидан ба синни нафақа, фавт, беморӣ, маъҷубӣ ё дигар ҳолатҳо тарк кардани таркиби захираҳои меҳнати фаҳмида мешавад. Шиддатнокии раванди такрористеҳсоли захираҳои меҳнати бо воситаи якчанд нишондиҳандаҳо арзёбӣ мегардад. Яъне коэффитсиентҳои пуррақунонии табиӣ, хориҷшавии табиӣ, афзоиши табиӣ ва механикӣ, афзоиши умумӣ ва дигар нишондиҳандаҳои захираҳои меҳнатиро дар

омор ҳисоб менамоянд. Ҳангоми ҳисоби ин нишондиҳандаҳо шумораи миёнасолонаи захираҳои меҳнатиро ҳисоб намудан зарур аст, ки онро аз рӯи формулаи миёна хронологӣ бо истифода аз маълумотҳои дар ҷадвали 1. овардашуда чунин ҳисоб менамоем:

$$\overline{ЗМ} = \frac{0,5 * 4796 + 4859 + 4983 + 5111 + 5224 + 5326 + 0,5 * 5427}{7 - 1} = 5102,4$$

Аз натиҷаи ҳисоб маълум гардид, ки шумораи миёнасолонаи захираҳои меҳнатӣ дар давраи таҳқиқгардида ба 5102,4 ҳаз. наф. баробар мебошанд, аз рӯи маълумотҳои омори расмӣ афзоиши табиӣ аҳоли соли 2018 ба 198,3 ҳаз. наф. баробар буда, коэффитсиенти пурракунонии табиӣ захираҳои меҳнатӣ чунин аст:

$$K_{ПТ}(2018) = \frac{198,3}{5102,4} * 1000 = 39$$

Ин нишондиҳанда маънои онро дорад, ки дар сатҳи иқтисодиёт 1000- нафар захираи меҳнатӣ барои таъмини 39 нафар таввалшудагон имкониятҳои худро иловатан сарф намоянд. Пешгӯӣ ва ҳисоби минбаъдаи шумораи захираҳои меҳнатӣ аҳамияти хоса дошта, онро бо ду усул, яъне ҷойивазкунонӣ ё тағйир додани синну сол ва ё усули экстраполятсия гузаронидан мумкин аст. Усули тағйир додани синну-сол ба нишондиҳандаи ҷадвали ҷавт асоснок гардида, асосан барои ҳисоби шумораи захираҳои меҳнатӣ дар гуруҳҳои алоҳидаи синну-солӣ истифода мегардад. Лекин усули экстраполятсия яке аз усулҳои маъмул ва бештар истифодашаванда буда ба нишондиҳандаи такрористеҳсоли захираҳои меҳнатӣ ва имконияти тағйирёбии ояндаи онҳо асоснок карда мешавад. Пешгӯи дар намуди формулави чунин ифода карда мешавад: $ЗМ_n = ЗМ_0 \left(1 + \frac{K_{аф.ум}}{1 - \frac{1}{2}K_{аф.ум}}\right)^2$

Камбудии ин усул аз он иборат аст, ки онро барои давраҳои дарозмуҳлат истифода бурдан ғайри имкон буда бо ин усул асосан ба мӯҳлати аз 3 то 5 сол пешгӯи менамоянд. Дар асоси маълумотҳои омори расмӣ ҳиссаи захираҳои меҳнатиро барои соли 2018 муайян намуда барои солҳои 2019-2021 тағйирёбии шумораи онро чунин пешгӯи намудан мумкин аст:

Ҳиссаи захираҳои меҳнатӣ соли 2018: $d_{ЗМ} = 5427/9126,6 = 0,594$. Коэффитсиенти афзоиши умумии чунин муайян мекунанд:

$$K_{аф.ум.} = K_T - K_{ф.} + K_{аф. мех.} = 25,6 - 3,6 + (-0,3) = 21,7\%; K_{аф.ум.} = 0,0217$$

Нахуст тағйирёбии шумораи аҳоли (А)-ро барои солҳои 2019-2021 пешгӯи менамоем.

$$A_1 = 9126,6 \left(1 + \frac{0,0217}{1 - \frac{1}{2}0,0217}\right) = 9326,82;$$

$$A_2 = 9126,6 \left(1 + \frac{0,0217}{1 - \frac{1}{2}0,0217}\right)^2 = 9531,43;$$

$$A_3 = 9126,6 \left(1 + \frac{0,0217}{1 - \frac{1}{2}0,0217}\right)^3 = 9740,53$$

Барои пешгӯии минбаъдаи шумораи захираҳои меҳнатӣ (ЗМ) натиҷаи ба даст овардашудаи шумораи аҳолиро бо ҳиссаи захираҳои меҳнатӣ тасҳеҳ менамоем.

$$3M_1 = A_1 * d_{3M} = 9326,82 * 0,594 = 5540,13;$$

$$3M_2 = A_2 * d_{3M} = 9531,43 * 0,594 = 5661,67;$$

$$3M_3 = A_3 * d_{3M} = 9740,53 * 0,594 = 5785,87;$$

Аз натиҷаи ҳисоб маълум гардид, ки соли 2021 эҳтимолияти зиёд гардидани шумораи захираҳои меҳнатӣ то 5785,87 ҳаз. наф. дар назар дошта мешавад. Бинобар ин зарур аст, ки дар сатҳи макроиқтисодӣ чораҳои зарурӣ андешида шаванд, ки пеш аз ҳама ташкили ҷойҳои нави корӣ ва ҷалби бевоситаи ин захираҳо ба раванди истеҳсолоти ҷамъиятӣ бояд ҳалли худро ёбад.

АДАБИЁТ

1. Бозори меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2019 с.
2. Елисеева И.И. Статистика. Москва. Высшее образование. 2007 г.
3. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2019 с.
4. Харченко Л.П. Статистика. Москва ИНФРА-М, 2010 г.

УДК 31(334)

Одинаев Ҷ.О., Зарипов Э.Ш.

САМАРАНОКИИ РАВИШҲОИ ИЛМӢ ДАР РУШДИ СОҲАИ КИШОВАРЗӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Таҳқиқоти мазкур ба омӯзиши ҷанбаҳои омори рушди соҳаи кишоварзӣ дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Ба таври муфасал омори рушди соҳаи кишоварзӣ инчунин масъалаҳои ташаққул додани методология ва таҳлили маҷмӯи маҳсулот ва рушди соҳаи кишоварзӣ барои қабули қарорҳои оқилона дида шудаанд.

Вожаҳои калидӣ: Системаи ҳисобҳои миллӣ, маҷмуи маҳсулоти дохили, омори рушди соҳаи кишоварзӣ, мушоҳидаҳои оморӣ, маҷмуи маҳсулоти минтақа, омори рушди иқтисодӣ.

Одинаев Дж.О., Зарипов Э.Ш.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ НАУЧНОГО ПОДХОДА В РАЗВИТИИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Данное исследование посвящено изучению эффективности научного подхода статистических аспектов развития сельского хозяйства на примере Республики Таджикистан.

Подробно рассматриваются статистика развития аграрного сектора, а также вопросы разработки методологии и анализа товарного пакета и развития аграрного сектора для принятия рациональных решений.

Ключевые слова: Система национальных счетов, внутренняя упаковка продукта, статистика развития сельского хозяйства, статистические наблюдения, валовой региональный продукт, статистика экономического развития.

EFFICIENCY OF THE SCIENTIFIC APPROACH IN THE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This study is devoted to the study of statistical aspects of agricultural development on the example of the Republic of Tajikistan. The development statistics of the agricultural sector as well as the issues of developing a methodology and analysis of the product package and the development of the agricultural sector for making rational decisions are considered in detail.

Keywords: National Accounts System, internal product package, agricultural development statistics, statistical observations, gross regional product, economic development statistics

Тақмили методология ва амалии омӯзиши омили рушди соҳаи кишоварзӣ пеш аз ҳама ба ҷамъбасти ва коркарди назариявӣ, мавҷуд будани методологияи соҳаҳои гуногуни илмӣ аз ҷумла таҳрири дубораи воситаҳои илмӣ ва амалии мушоҳидаҳои омили вобаста аст.

Дар ин самт корҳои бунёдии олимони хориҷӣ У. Петти, Г. Конринг, Г. Ахенвал, А. Кетле, Ф. Гальтон, К. Пирсон, В. Госсета, Р. Фишер барои гузаронидани амик, ва рушди минбаъдаи илми омили дар назария ва амалия нақши назаррас доранд.

Дар байни самтҳои мушоҳидаи омили мушкилиҳои рушди истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ, манбаҳои он, самтҳо ва нишондиҳандаҳои арзёбӣ мавқеи махсусро ишғол мекунанд. Илмҳои омили шӯравӣ барои ба даст овардани арзёбии рушди равандҳои иқтисодии як системаи нишондиҳандаҳои макроиқтисодиро таҳия намудаанд, ки паҳлуҳои гуногуни рушди иқтисоди миллиро тавсиф мекунанд. Аммо, ҳамзамон илми омили ватанӣ аз истифодаи усулҳои мушоҳидаҳои омили, ки дар амалияи ҷаҳонӣ пазируфта шудаанд ва методологияи таҳлили падидаҳо ва равандҳои иқтисодиро таҳия кардаанд, истифода менамояд. Дар натиҷа аксар вақт дар ҳисоботҳои омили ва ҳулосаҳои, ки тақрибан дар ҳама сатҳҳои идоракунии иқтисодӣ милли пешниҳод мешуданд, маълумоти нодуруст ворид карда мешуд, ки вазъи воқеии иқтисоди кишварро таҳриф мекард. Бо ин мақсад методологияи хеле муфассал барои ҳисоб кардани нишондиҳандаҳои ҳаҷми физикии истеҳсолот таҳия карда шуд, ки имкон медиҳад нишондиҳандаҳои нисбии динамикаи ҳаҷми истеҳсолот тавсиф карда шаванд, ин тағйирёбии вазни молҳои моддии дар давраи таҳлилшавандаро нисбат ба базаи истеҳсолшаванда тавсиф менамояд. Дар ин самти илми омили саҳми назаррасро Л.С. Казиноц гузоштааст. Баъдтар, дастовардҳои ӯ аз ҷониби Н.Ф. Дюдяев таҳия ва тақвим дода шуданд. Гузариши иқтисодӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ба муносибатҳои танзимшавандаи бозор зарурати тағйир додани методологияи омили арзёбии нишондиҳандаҳои рушди иқтисодии кишвар дар ҷумҳурӣ ва минтақаҳои алоҳида, ки ба таркиби он дохил карда шудааст ва муқоисаи нишондиҳандаҳои миқдори гирифташударо бо параметрҳои шабеҳи кишварҳои хориҷӣ муайян кардааст. Дар асоси методологияи дар сатҳи байналмилалӣ эътирофшуда, аз оғози солҳои 90-уми асри XX, Ҷумҳурии Тоҷикистон гузариш ба системаи баҳисобгирии милли (СХМ) - ро оғоз кард, ки онро илмҳои омили ва амалияи хориҷӣ барои ҳисоб кардани нишондиҳандаҳои рушди иқтисодӣ истифода менамояд.

Масъалаҳои ташаккул додани методология ва таҳлили маҷмӯи маҳсулоти минтақавӣ (ММД) ва ҷузъҳои алоҳидаи он аз ҷониби олимони рус А. А. Бараховский, Р. Бугаев, В.Н. Воробев, Л.Н.Выставкина, И. .Климова, Н.С. Кудратов, В.Ю. Кузнецова, О.В. Кузнецова, Ю.С. Куликова, А.Н.Лавров, А.А.Миредов, Н.Ю.Михеева, В.М.Мхтиандар, Н.Е.Номпчева, К.Штавлон, В.В.Сивелкин, В. Нсиднина, Е. Слоуш, Н. Л. Сорокина, Ҷ. С.

Сушкеев, Т.П.Теплухина, К.Г.Чобану, Шарофйгина О. Н. мавриди омузиш қарор гирифтааст.

Ҳамзамон як қатор мушкилиҳое, ки бо баҳодиҳии омории динамикаи нишондиҳандаҳо дар омили кишоварзӣ омӯзиши омилҳои назаррас дорад сатҳи рушди онро муайян мекунад дар нашрияҳои илмӣ ва амалияи омории ба таври кофӣ фаро гирифта нашудаанд.

Дар коркарди масъалаҳои методологии таҳлили иқтисодӣ ва омории асарҳои олимони хориҷи аз қабилӣ: Агапов Т.Н., Аксененко А.Ф., Афанасьев В.Н., Баканов М.А., Башин О.Е., Белов Н.В., Беляевский И. К., Божко В.П., Гохберг Л.М., Грачев В.А., Дубров А.М., Дуброва Т.А., Елисеєва И.И., Эндовитский Д.А., Ефимова М.Р., “Заров Е.В., Иванов Ю.Н., Ильенков С.Д., Ильенков Н.Д., Карманов М.В., Коробкин А.Д., Мельник М.В., Мхитарян В. С, Назаров М.Г., Панков В.В., Петров В.И., Рябикин В.И., Рябцев М.В., Рябушкин Б.Т., Савицкая Г.В., Тихомиров Н. ва олимони ватанӣ Абдурахмонов Ш.[1], Шарифов З.Р.[2] ва дигарон саҳми назаррас доранд. Ғайр аз ин муҳаққиқони қаблӣ ҷанбаҳои ташкили системаи нави мувофиқати вақт дар доираи омории соҳавии марбут бо баланд бардоштани эътибори сиёсати давлатӣ дар соҳаи кишоварзӣ дар асоси омилҳои, ки сатҳи рушди соҳаи кишоварзиро дар минтақа муайян мекунад, барои идоракунии самарабахши рушди соҳаи кишоварзӣ дар минтақа маълумоти объективӣ, шаффоф ва боэътимод зарур аст он имкон медиҳанд, ки тамоюлҳо ва нақшаи таҳияи пешгӯиҳои илмӣ ва стратегияи рушди минбаъдаро муайян намоянд диққати ҷиддӣ додаанд.

Ҷазои иттилоотӣ барои таҳлили хушсифатии омории ва пешбинӣ ҳамчун асос хизмат мекунад. Аз ин рӯ, мушкилоти эҷоди ҷазои ягонаи иттилоотӣ ҳам дар соҳаи омор ва ҳам дар маҷмӯъ дар илми иқтисодӣ яке аз афзалиятҳои назаррасро фарогиранда мебошад. Бори аввал консепсияи ҷазои иттилоотӣ дар асарҳои олимони хориҷӣ З.В. Алфєрова, В.Л. Божко, О.В. Ролосов, Г.Р. Громов, Р.С. Козлова, С.А. Охрименко, И.-Иродионова, А.Н. Романова, В.В. Скобары, А.А. Спирин, В.П. Тихомирова, В.А. Цветкова дида мешаванд. Ҳамзамон, муносибати маҷмӯӣ оид ба муайянсозӣ ва ташкили ҷазои ягонаи иттилоотӣ ҷиҳати идоракунии самарабахши рушди соҳаи кишоварзӣ то ҳол татбиқ нашудааст.

Набудани таҳқиқотҳои назариявӣ ва методологӣ дар ин самт аҳамият ва зарурати ташаққули асосҳои мониторинги омории рушди соҳаи кишоварзиро дар системаи омории минтақавӣ муайян менамояд. Барои такмил додани методологияи таҳқиқоти омории дар заминаи мониторинги рушди соҳаи кишоварзӣ истифодаи дастовардҳои назарияви ва методологӣ дар соҳаҳои мухталифи илм истифодашаванда ва пеш аз ҳама дубора таҳлил намудани воситаҳои илмӣ ва амалии назорати омории зарур аст. Масъалаҳои самаранокӣ рушди устувор ва моделсозии равандро дар соҳаи кишоварзӣ аз ҷониби олимони хориҷӣ А.И. Алтухов, Артемова Э.И., В.М. Баутин, Борисов М.Ю., Буробкин И.Н., Добрынин В.А., Землянский А.А., Лукьянов Б.В., Нечаев В.И., Оксанич Н.И., Онищенко А.М., Оглобин Е. С., Свободин В.А., Сорокин Г.М. “Ушчаев И.Г., Ходос Д.В. ва ғайра мавриди таҳқиқот фаро гирифта шудааст, Аз таҳқиқоти илмии муосири хориҷӣ дар соҳаи омории кишоварзӣ, таҷрибаи кишварҳои Иттиҳоди Аврупо ва ИМА омӯхта шудааст.

Олимони Олмон ва Итолиё (Г.Стродтманн, Ханс-Тео Шпет, Шлезвиг-Ҳолштейн, Доменико Чиачиа, Гуалтиєро Скиринци, Бруно Массоли) чунин ақида доранд, ки мониторинги омории рушди соҳаи кишоварзӣ бояд бо назардошти хусусиятҳои миллӣ гузаронида шавад (масалан, сохтори ҳукумат) ва на танҳо қонунҳои миллӣ, балки қонунҳои минтақавӣ танзим карда мешаванд [1]. Омории минтақавӣ дар соҳаи кишоварзӣ бояд бештар ба таҳқиқоти мунтазами минтақаҳои таҳқиқоти кишоварзӣ асос ёбад, ки диққати бештар ба таҳқиқоти хоҷагиҳо дар ду сол як маротиба барои омӯхтани миқдор ва сохтори хоҷагиҳо дода мешавад.

Мушоҳидаҳои оморӣ асосан ба тадқиқоти интихобӣ ва натиҷаҳои мушоҳидаҳои минтақавӣ асос ёфтаанд. Дар чараёни таҳқиқот мушкilotҳои умумии байналмилалӣ зирини мониторинги омори рушди соҳаи кишоварзӣ муайян карда шуданд:

- ташкили феҳристи мукаммали воҳидҳои бизнес ҳамчун асоси ташаккули мониторинги бозътимод;
- мушкilotи методологии муайянкунии нишондиҳандаҳои оморӣ аз сатҳи маълумоти аввала то нишондиҳандаҳои ҷамъбасти;
- беҳтар кардани сифати мушоҳидаҳои оморӣ ва баҳодиҳии таъсири омилҳои субъективӣ;
- аҳамияти истифодаи методологияи ягонаи аврупоӣ дар омори кишоварзӣ;
- саривақт муайян ва бартараф кардани хатогиҳои эҳтимоли дар усулҳои ҷамъоварӣ ва коркарди нишондиҳандаҳои оморӣ.

Асоси илмӣ гузаронидани таҳқиқоти амиқ, ки рушди минбаъдаи назария ва амалияро дар соҳаи асосноккунии таҳлилӣ ва мониторинги омори рушди соҳаи кишоварзӣ таъмин менамояд, тақмили дастгоҳи концептуалӣ, маҷмӯӣ, систематизатсия ва мушаххасоти афкори мавҷуда дар илми иқтисод оид ба муайян кардани мафҳумҳои «минтақа», «самаранокӣ», «система», «рушди кишоварзӣ», «мониторинг», «асосноккунии таҳлилии рушди соҳаи кишоварзӣ» ташкил медиҳад. Равандҳои ҷаҳонишаванда дар иқтисодиёти Тоҷикистон ва ҷаҳон боиси тағйири нақши минтақаҳо дар маҷмаи иқтисодии Тоҷикистон гардиданд, ки аз омилҳои зерин вобастаанд:

- минтақаҳо барои пешбурди фаъолияти иқтисодӣ имкониятҳои объективӣ доранд; бо мураккабӣ ва якпорчагии иқтисодиёт, ихтисоси иқтисодӣ, мавҷудияти мақомоти идоракунанда, ки ҳалли масъалаҳои минтақаро таъмин мекунад ва барои идоракунӣ даромадҳои аз тичорат ба даст омада ваколатдор мебошанд;
- ташаккули бозорҳо, корпоратсияҳои бузург танҳо бо таваккал ба бозорҳои ҳамгирошудаи минтақавӣ метавонад амалӣ карда шавад;
- зарурати додани афзалияти ҷанбаи худудии рушди соҳавӣ равшантар шуда истодааст.

Вобаста ба ин зарурати аниқ намудани мафҳуми «минтақа» барои тадқиқоти илмӣ ба миён омадааст. Омӯзиши адабиёти махсуси илмӣ ва амалӣ собит месозад, ки тафсири мухталифи мафҳум вучуд дорад [2] аммо ҳамаи ин мафҳумҳоро метавон бо ду гурӯҳ ҷудо намуд:

1. минтақа ҳамчун қаламрав;
2. минтақа ҳамчун як сохтори иҷтимоӣ.

Минтақаҳои кишвар дар шароити муосир субъекти иқтисодӣ буда, метавонад сийёсати мустақили иқтисодиро пеш баранд ва як қатор василаҳои иқтисодиро барои рушди худ татбиқ намоянд.

Маҳсулоти кишоварзӣ ба ду намуди зерин ҷудо мешавад:

- 1) растанипарварӣ;
- 2) чорводорӣ.

Акнун динамикаи баъзе аз нишондиҳандаҳои маҳсулоти кишоварзиро таҳлилу тадқиқ менамоем.

Оид ба ҷамъи умумии маҳсулоти кишоварзӣ ва таркиби он маълумот дар ҷадвали 1 оварда шудааст.

Ҷадвали 1. Нишондиҳандаҳои намудҳои маҳсулоти кишоварзӣ ва таркиби онҳо [3,саҳ. 284, 290, 292].

Солҳо	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Растанипарварӣ млн. сомонӣ	13667,8	14706,5	14838,9	15046,6	15813,9	16977,8	18229,3
аз ҷумла:							

Ғалла вазни аввала, ҳаз. т.	1232,6	1392,6	1317,8	1392,7	1435,8	1447,6	1296,2
вазни баъди коркард, ҳаз. т.	1207,2	1263,8	1299,7	1365,3	1412,5	14,24,5	1277,4
пахтаи хом, ҳ.т	418,0	392,8	372,7	270,0	284,7	386,5	300,3
аз ҷумла пахтаи маҳинах, ҳаз. т.	3,8	0,6	0,4	0,4	1,3	0,6	0,4
нахи пахта, ҳаз. т	135,2	111,6	105,0	98,4	84,9	112,7	98,2
картошка, ҳаз. т	991,0	1115,7	853,7	887,4	898,1	782,9	964,6
сабзавот, ҳаз. т	1342,4	1490,6	1549,5	1667,8	1748,3	1859,1	2119,4
полизии озуқаворӣ, ҳаз. т	465,0	495,3	545,7	529,4	594,2	631,4	641,7
чорводорӣ, млн. сомонӣ	5257,6	5651,9	6358,4	6816,2	7194,3	7598,2	8141,1
гушт, ҳаз. т.	81,0	86,5	99,4	108,8	116,7	124,4	131,0
аз ҷумла:							
гушти гов ва гусола, ҳаз. т.	31,7	38,5	41,9	45,9	48,6	51,6	64,7
гусшти гусфанд ва буз, ҳ.т	45,1	43,0	51,6	56,1	61,6	66,0	62,7
гушти мурғ, ҳ.т	4,2	5,0	5,9	6,8	6,5	6,8	3,6
шир, ҳаз. т	778,3	828,2	854,7	888,9	918,0	950,0	983,0
тухм, млн дона	291,6	343,7	350,0	357,2	337,1	341,4	450,0
пашм, т.	6361	6565	6776	7033	7304	7522	7638

Аз ҷадвали 1 аён аст, ки даромади аз растанипарвари бадаст омада дар соли 2018 нисбат ба ҳамина нишондиҳанда дар соли 2012 33,37% барои соҳаи чорводори бошад зиёда аз 54% зиёд шудааст. Ҳаҷми истеҳсоли аксарияти маҳсулоти растанипарварӣ дар соли 2018 нисбат ба соли 2012 зиёд шудааст. Фақат ҳаҷми истеҳсоли пахта ва картошка дар соли 2018 нисбат ба соли 2012 кам шудааст. Ҳаҷми истеҳсоли пахтаи маҳинах соли 2018 нисбат ба давраи базисӣ 9,5 маротиба кам шудааст. Ин намуди пахта нисбат ба пахтаи миёнанаҳ арзиши хело баланд дорад ва дар ҷумҳурӣ имконияти якҷанд маротиба зиёд намудани ҳаҷми ин намуди маҳсулот мавҷуд аст. Дар фосилаи 2012 -2018 ҳаҷми истеҳсоли аксарияти маҳсулотҳои растанипарвари каму зиёд шудааст. Аз маълумотҳои ҷадвал аён аст, ки ҳаҷми истеҳсоли тамоми намудҳои маҳсулоти чорводори ба ғайр аз гушти мурғ дар соли 2018 нисбат ба соли 2012 зиёд шудааст. Истеҳсоли гушти мурғ бошад то соли 2017 ба ғайр аз соли 2016 зиёд шуда соли 2018 нисбат ба соли 2012 14,29% ва нисбат ба соли 2017 47,06% кам шудааст.

Аз маълумоти ҷадвал аён аст, ки дар маҷмуи маҳсулоти кишоварзи ҳиссаи маҳсулоти чорводорӣ зиёд мебошад.

Истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ аз омилҳои зерин вобастагии бештар дорад:

1. мавҷудияти заминҳои киштбоб бо мақсади коридани зироатҳо, шинонидани ниҳолҳои ҳосилдиҳанда ва кишти алафҳо барои хуроки чорво;
2. мавҷудияти нуриҳои минерали бо мақсади баланд бардоштани ҳосилнокии замин;
3. техника барои шудгор, кишт кардони зироатҳо ва кашонидани хуроки чорво ва дигар маҳсулоти хоҷагии қишлоқ;
4. мавҷудияти қувваи қори барои сари вақт кишт кардани замин, нигоҳубини чорво ва ҷамъ намудани маҳсулоти хоҷагии қишлоқ.

Қайд кардан зарур аст, омили чорум дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо барзиёдати мавҷуд аст. Омилҳои 2-4 вобаста ба имконияти хоҷаги ба ҳосилнокии заминҳои кишт таъсир мерасонад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зери таъсири омилҳои зерин масоҳати заминҳои киштбоб кам шуда истодааст:

- барои сохтани манзилҳои истиқомати намудани замин;
- шура задани қабатҳои болоии замин;
- дар натиҷаи боронҳои сел шуста шудани қабатҳои болоии замин.

Маълумот оид ба заминҳои киштбоб ва тақсими он барои истеҳсоли зироатҳо дар ҷадвали 2 оварда шудааст.

Ҷадвали 2. Динамикаи заминҳои кишт дар маҷмӯъ ва барои зироатҳои алоҳида [3,сах.286-287], ҳазор гектар

Солҳо	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Соли 2018 нисбати 2012
Ҳамаи замини кишт	860,1	864,9	828,4	830,6	837,3	837,2	826,7	0,963
Аз он ҷумла:								
Зироати ғалла ва ғаладонаҳои лубийӣ	424,3	437,4	412,6	422,9	423,5	411,6	374,9	0,883
Зироатҳои техники	231,6	223,0	207,7	188,6	190,6	203,3	214,6	0,926
Аз ҷумла пахтаи маҳинах	2,0	0,4	0,2	0,3	1,7	0,2	0,2	0,1
Зироати рағандор	29,0	28,2	26,8	23,5	23,8	25,5	27,0	0,931
Картошка	41,7	44,8	35,5	39,8	41,6	40,6	49,6	1,189
Сабзавот	49,0	50,7	48,5	55,4	58,2	59,7	68,3	1,393
Полизи озуқаворӣ	18,4	17,4	19,4	21,4	20,0	20,3	19,9	1,081
Кишти хӯроки чорво	94,9	91,8	104,6	102,4	103,2	101,5	99,2	1,042

Аз ҷадвали 2 аён аст, ки заминҳои киштбоб дар ҷумҳури соли 2018 нисбат ба соли 2012 қариб 4% кам шудааст, аммо шумораи аҳоли зиёда аз 14% зиёд шудааст. Замини кишти пахтаи маҳинах 10 маротиба кам шудааст. Дар давраи таҳлилшуда масоҳати кишти хӯроки чорво, полизи озуқаворӣ, картошка ва сабзавот аз 4,2% то 39,3% зиёд шудааст. Масоҳати замини кишти зироатҳои боқимонда кам шудааст.

Ба нишондиҳандаҳои омили хоҷагии қишлоқ инҳо мансубанд:

• ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти хоҷагии қишлоқ дар маҷмӯъ, аз рӯи категория ва намудҳои фаъолият;

- фурӯши маҳсулоти хоҷагии қишлоқ аз рӯи намудҳои маҳсулот;
- миқдори истеҳсолкунандаҳои маҳсулоти хоҷагии қишлоқ;
- арзиши аслии маҳсулоти хоҷагии қишлоқ аз рӯи намудҳои маҳсулот;
- фойданокии фурӯш;
- фойданокии истеҳсоли маҳсулоти хоҷагии қишлоқ аз рӯи категория;
- даромад аз фурӯши мол, маҳсулот, қор, хизматрасонӣ;
- арзиши иловашудаи қоркарди маҳсулоти хоҷагии қишлоқ[4].

Маълумот оид ба миқдори истеҳсолкунандаҳои маҳсулоти хоҷагии қишлоқ дар ҷадвали 3 оварда шудааст.

Ҷадвали 3

Адади қорхона ва ташкилотҳо дар соҳаи кишоварзӣ, дар охири сол, воҳид

Солҳо	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Ҳамагӣ	73807	87595	108036	123380	145108	164632	172668
аз ҷумла							

Хоҷагиҳои давлатии кишоварзӣ	1	1	1	1	1	1	1
хоҷагиҳои деҳқонӣ	73806	87594	108035	123379	145107	164631	172668

Аз ҷадвали 3 аён аст, ки дар давраи таҳлилшаванда миқдори хоҷагиҳои давлатии кишоварзӣ бетағйир монда миқдори хоҷагиҳои деҳқонӣ ва маҷмӯи корхонаю ташкилотҳо афзоиш ёфтааст.

Маълумот оид ба ҳаҷми истеҳсол ва фурӯши маҳсулоти кишоварзӣ дар ҷадвали 4 оварда шудааст.

Ҷадвали 4

Динамикаи истеҳсол ва фурӯши маҳсулоти хоҷагии қишлоқ дар маҷмӯъ ва яке аз намудҳои он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он [3, саҳ. 284,296].

Солҳо	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
ҳамагӣ, млн сомонӣ	18925,4	20358,5	21197,3	21862,8	23008,3	24576,0	26370,4
Ширчушии миёна аз ҳар сар модагов, кг							
Ҷумҳурии Тоҷикистон	1506	1521	1618	1680	1676	1793	1785
ВМКБ	1110	943	958	967	1035	1043	919
Вилояти Хатлон	1393	1387	1438	1477	1519	1576	1629
Вилояти суғд	1310	1300	1404	1485	1491	1589	1611
НТҚ	2341	2520	2596	2638	2584	2864	2504

Аз ҷадвали 4 аён аст, ки маҳсулнокии аз ҳама баланд дар НТҚ мебошад. Маҳсулнокии миёна дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи таҳлилшаванда афзуншаванда мебошад. Маҳсулнокии миёнаи пасттарин дар ВМКБ мебошад. Дар ин вилоят соли 2013 маҳсулноки нисбат ба соли гузашта паст шуда, баъд аз ин то соли 2017 маҳсулноки зиёд шудааст. Соли 2018 нисбат ба соли 2017 ширчуши аз ҳар модагов камшудааст. Дар вилоятҳои Хатлон ва Суғд ширчушии миёна аз ҳар сар модагов соли 2013 нисбат ба соли 2012 кам шуда солҳои минбаъда дар давраи таҳлилшаванда зиёд шудааст.

Барои рушди кишоварзӣ ва таъмини бехатарии озуқаворӣ аз дастовардҳои илмҳои кишоварзӣ истифода бурдан зарур аст. Аз ҷумла барои бардоштани ҳаҷми истеҳсоли гушту шир хушзот намудани чорво лозим аст. Барои баланд бардоштани ҳосилнокии зироатҳо ва дарахтони мевадиханда аз тухмиҳои хушсифат ва пайванди дарахтони мевадиханда бояд истифода бурд.

Дар боло қайд намудем, ки шумораи аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи таҳлилшаванда зиёда аз 14% зиёд шуда масоҳати заминҳои кишт кам шудааст. Барои зиёд намудани истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ чораҳои зеринро андешидан зарур аст:

- аз ҳисоби паст намудани обҳои зеризаминӣ ва шустани қабати болои заминҳои шуразада масоҳати заминҳои киштбоб зиёд карда шавад;
- бо истифода аз нуриҳои минералӣ ҳосилнокии заминҳо баланд бардошта шавад;
- масоҳати заминҳои обёришаванда зиёд карда шавад;
- аз тухмиҳои серҳосил истифода бурда шавад.

Рушди соҳаи кишоварзӣ ҳамеша кафолати амнияти озуқаворӣ ва иқтисодии кишвар аст. Аз ин рӯ, дастгирии давлат пеш аз ҳама ба рушди босамари соҳаи кишоварзӣ, эҷоди қобилияти рақобатпазирии он ва табдил ба бахши даромадноки иқтисодиёт мегардад. Натиҷаҳои таҳлили бархӯрдҳои гуногунро дар омӯзиши мафҳуми самаранокӣ чамъбаст намудан мумкин аст. Сарфи назар аз он, ки самаранокӣ ба хусусиятҳои мақсадноки ҳар як субъекти хоҷагидорӣ дахл дорад ва бисёр муҳаққиқон ба арзёбии он машғул буданд,

Дар шароити истеҳсолоти капиталистӣ, К. Маркс таърифи классикӣ ва эҳтимолан бефосилаи самарабахши иқтисодиро “бо мақсади ба даст овардани ҳадди зиёни зиёдати бо ҳадди ақали сармояи пешрафта” дода буд. Вай самаранокии иқтисодиро бо қонуни сарфа кардани вақти корӣ пайваст намуд. Бо назардошти ин, андешаи Р.М. Нуреев, ки боварӣ дошт, ки самаранокӣ ба даст меояд, дар сурати имконнопазирии дубора тақсим кардани захираҳои нақдӣ барои зиёд кардани ҳосилнокии як маҳсулоти иқтисодӣ бидуни коҳиши ҳосилнокии дигар. [5].

Баланд бардоштани самаранокии истеҳсоли маҳсулоти кишоварзи дар кишвар боиси беҳтар шудани сатҳи зиндагонии аҳоли мегардад, Самаранокии истеҳсолоти кишоварзи категорияи объективии иқтисодӣ буда муносибатҳои истеҳсолиро ифода мекунад, ки шакли зухуроти он манфиатҳои иқтисодӣ мебошанд. Аммо самаранокӣ дараҷаи татбиқи ин ҳадафҳоро бо амали қонунҳои иқтисодӣ инъикос менамоянд.

АДАБИЁТ

1. Абдурахмонов Ш. Развитие органического сельского хозяйство в Центральной Азии, Материалы международной конференции, проведенной 22-24 августа 2017г. в Ташкент и Самарканде, Узбекистан
2. Шарипов З.Р. Формирование и развитие рыночных механизмов хозяйствования в АПК Таджикистана, диссертация на соискание доктора экономических наук, Душанбе, 2009
3. Омори солони Чумхурии Тоҷикистон, 2019.
4. Наседкина Т.И. Аналитическое обоснование развития сельского хозяйства на базе статистического мониторинга: теория, методология, практика. Монография. БелГСХА, 2011.- 288 с.
5. Гохберг Л.М. Инновационная деятельность в российской экономике - состояние и проблемы. // Инновационная политика и инновационный бизнес в России. - М.: Совет Федерации, Федеральное собрание РФ.-2001.-С. 81-106.
6. Евразийская экономическая статистика. [Электронный ресурс]: (Дата обращения 30.03.2020) www.curationcommission.org/metadata/Documents/spravochnik, 2016

УДК 388.22 (575.3)

Муқаддасода Ф.М., Тагаев Б. Ш.

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ ТАЪМИНОТИ ИНФРАСОҲТОРИИ СОҲИБКОРИИ ИСТЕҲСОЛӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур арзёбии ҳолати муосири таъминоти инфрасохтори соҳибкории истеҳсоли дар Ҷумхурии Тоҷикистон гузаронида шуда, дар заминаи омӯзиши адабиёти иқтисодӣ унсурҳои асосии инфрасохтори соҳибкории истеҳсоли ҷудо карда шудаанд.

Инчунин дар мақолаи мазкур таҳлили ҳолати муосири ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ дар пасманзари инкишофи инфрасохтори соҳибқорӣ истеҳсоли гузаронида шуда, ҳолати муосири инкишофи унсурҳои инфрасохтори соҳибқорӣ истеҳсоли дар Ҷумҳурии Тоҷикистон арзёбӣ карда шудааст.

Калид вожаҳо: соҳибқорӣ, соҳибқорӣ истеҳсоли, инфрасохтор, таъминоти инфрасохторӣ, сармоягузорӣ, инфрасохтори бонкӣ, биржа, роҳҳо.

Муқаддасзода Ф.М., Тагаев Б. Ш.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИНФРАСТРУКТУРНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье проведено оценка состояния инфраструктурного обеспечения производственного предпринимательства в Республике Таджикистан, и на основе изучения экономической литературы выделены основные элементы инфраструктуры производственного предпринимательства.

А также проведен анализ современного состояния привлечения иностранных инвестиций в контексте развития инфраструктуры производственного предпринимательства, а следовательно дана оценка современного состояния развития элементов инфраструктуры производственного предпринимательства в Республике Таджикистан.

Ключевые слова: предпринимательство, производственное предпринимательство, инфраструктура, инфраструктурное обеспечение, инвестиции, банковская инфраструктура, биржа, дороги.

Muqaddaszoda F.M., Tagaev B. Sh.

SOME ISSUES OF INFRASTRUCTURE SUPPORT OF PRODUCTION ENTREPRENEURSHIP IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

There is in the article assessed the state of the infrastructural support of industrial entrepreneurship in the Republic of Tajikistan and based on the study of economic literature highlighted the basic elements of the infrastructure of industrial entrepreneurship.

Besides in the article analyzed the current state of attracting foreign investment in the context of developing the infrastructure of production entrepreneurship, and there is in the article assessed the current state of development of elements of the infrastructure of production entrepreneurship in the Republic of Tajikistan.

Keywords: entrepreneurship, production entrepreneurship, infrastructure, infrastructure support, investments, banking infrastructure, exchange, roads.

Дар шароити кунунии рушди иқтисоди миллӣ ҷиҳати таъмини ҳадафи саноатикунонии босуръат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва табодули модели рушди иқтисоди миллӣ аз кишоварзӣ саноатӣ ба саноатӣ кишоварзӣ фароҳамсозии фазаи мусоиди рушди соҳибқорӣ аз ҷумлаи самтҳои калидӣ ба ҳисоб меравад.

Аз ҷониби дигар фазаи мусоиди соҳибқорӣ ва рушди устувори соҳибқорӣ сармоягузорӣ ба муҳайёсозии инфрасохтори таъминкунандаи фаъолият ва робитаҳои объект ва субъекти соҳибқорӣ вобастагии калон дорад.

Дар ин чода маҷмӯи институтҳои давлатию хусусӣ ва ҷамъиятӣ, ки ба манфиатҳои субъектҳои фаъолияти соҳибкорӣ хизмат карда, самаранокии фаъолияти хоҷагидорӣ онҳоро таъмин мекунад, ба ҳайси инфрасохтори соҳибкорӣ баромад мекунад.

Дар ин замина инфрасохтори соҳибкорӣ асосан ба инфрасохтори ташкилию техникӣ, молиявӣ қарзӣ ва иттилоотӣ таҳлилӣ ҷудо карда мешавад.

Таҳлили адабиётҳои илмӣ иқтисодӣ доир ба моҳият ва таъиноти инфрасохтор [1; 2; 3; 4] нишон медиҳад, ки муҳаққикон инфрасохторро ҳамчун маҷмӯи шароитҳои арзёбӣ мекунад, ки фаъолият ва инкишофи соҳибкориро дар соҳаҳои асосии иқтисоди миллӣ ва дар баробари ин, талаботи аҳолиро бо молу хизматрасониҳо таъмин менамояд. Дар марҳалаи муосири инкишофи инфрасохтори соҳибкорӣ, қабл аз ҳама зарур аст, ки ба инфрасохтори ташкилию техникий он, яъне унсурҳои зеринзоми аввалия, аз ҷумла биржаҳои молӣ, марказҳои миёнаравӣ, машаваратӣ, ширкатҳои лизингӣ, асотсиатсияҳои соҳибкорон, инфрасохтори нақлиётӣ алоқа ва дигар объектҳои бозорӣ ташкил карда шаванд.

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Бояд қайд кард, ки таҳқиқи масоили инкишофи инфрасохтори соҳибкорӣ истеҳсолӣ ва ҷустуҷӯи роҳҳои нави ҳалли мушкилоти соҳибкорон аз ҷумлаи самтҳои афзалиятноки рушди минбаъдаи иқтисоди миллӣ мебошад. Ҳоло дар сиёсати иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъмин ва инкишофи соҳибкорӣ нақши калидӣ дошта, омилҳои мазкур дигаргунсозихоро дар тамоми иқтисодиёти мамлакат таъмин менамояд.

Таҳлили вазъии рушди соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки соли 2020 Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи рейтингӣ пешбурди соҳибкорӣ (бизнес) миёни давлатҳои хоҷагии ҷаҳонӣ маҷмаи 106 – ро касб намудааст.

Диаграммаи 1. – Мавқеи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар пешбурди фаъолияти соҳибкорӣ тӯли солҳои 2014-2020

Сарчашма: Таҳқиқоти Бонки Умумичаҳонӣ: Пешбурди соҳибкорӣ дар солҳои 2014-2020 -[Маъхази электронӣ]- URL: <http://gtmarket.ru/news/state/2010/11/05/2720>

Воқеан, маълумоти диаграммаи мазкур ба он водор месозад, ки дар мамлакат харчи зудтар бояд шароит ва инфрасохтори таъминкунандаи пешбурди фаъолияти соҳибкорӣ фароҳам оварда шавад.

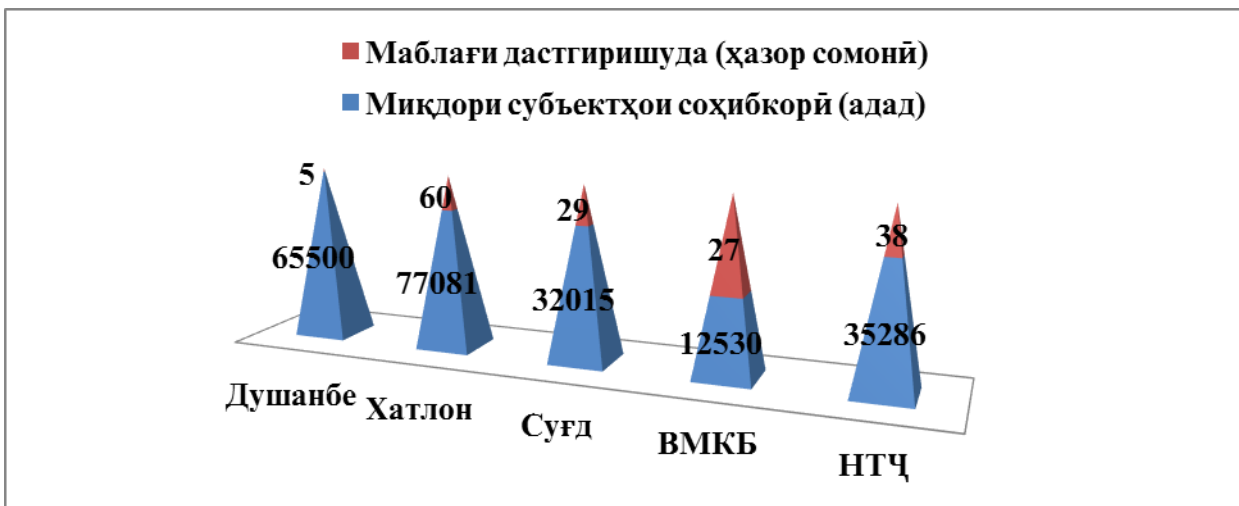
Ба андешаи мо, маҳз дастгирии инфрасохторӣ ба корхонаҳои истеҳсолӣ имкон фароҳам месозад, ки ба омилҳои асосии истеҳсолӣ дастрасӣ пайдо намоянд. Зеро онҳо дар ҳалли масъалаҳои асосии раванди истеҳсолӣ нақши калидӣ доранд.

Ташаккул ва инкишофи инфрасохтори соҳибкории истеҳсолӣ баҳри ҳалли масоили мубрами соҳибкорӣ дар самти ҷалби захираҳои молиявии хориҷӣ, гирифтани қарзи бонкӣ, ба даст овардани иттилооти маркетингӣ барои пешбурди фаъолияти соҳибкорӣ, тавсеаи фаъолияти инноватсионӣ, таъминот бо ашёи хом, рушди низоми логистика, фурӯш ва ғайраҳо зарур мебошад.

Бояд зикр кард, ки арзёбии ҳолати инкишофи инфрасохтори соҳибкории истеҳсолӣ вазъи рушди унсурҳои алоҳидаи онро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад.

Аз ҷониби дигар нишондиҳандаҳои рушди соҳибкорӣ дар дилхоҳ кишвари олам ҳолати таъминоти инфрасохтори заруриро возеҳ менамояд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баҳри рушди соҳибкорӣ ва таъминоти инфрасохтории он: «Фонди дастгирии соҳибкории назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон» таъсис дода шудааст, ки то имрӯз ба ихтиёри он аз ҳисоби маблағҳои бучети давлатӣ зиёда аз 370 млн. сомонӣ ҷудо гардидааст ва тадричан маблағҳои ин Фонд тақрибан 1 млрд. сомониро ташкил хоҳад дод» [9].

Диаграммаи 2. – Миқдори субъектҳои соҳибкорӣ ва маблағи дастгиришуда аз ҷониби МД “Фонди дастгирии соҳибкории назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон” тӯли солҳои 2013-2018 (ҳаз. сомонӣ)

Сарчашма: *Сомонаи асосии Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Омори сармоягузори хориҷӣ. [Маъхази электронӣ] <https://investcom.tj/tj/sarmoya/faolijati-sarmojaguzor/27-omori-sarmojaguzorii-hori.html> (Accessed 24 February, 2020)*

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар шароити муосир Фонди дастгирии соҳибкории назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самтҳои афзалиятноки фаъолияти соҳибкории хурду миёна аз ҷумла хоҷагии қишлоқ, истеҳсол ва коркарди маҳсулот инчунин истеҳсоли молҳои мавриди ниёзи мардум, маҳсулоти ғизоӣ ва саноатӣ, сохтмон, бунёди роҳу пулҳо, нуругоҳҳои барқи обии хурд ва ғайраҳо дастгирии молиявӣ мерасонад.

Мавриди зикр аст, ки айни замон иқтисодии молиявӣ фонди зикршуда баҳри дастгирии ҳамаҷонибаи соҳибкории истеҳсолӣ нокифоя буда, зарур аст, ки бо дарёфти имкониятҳо ва захираҳо маблағҳои дастгирии соҳибкорӣ тадриҷан зиёд карда шавад.

Ҳамзамон бо ин, фаолияти бонкӣ ва дастрасӣ ба маблағҳои қарзӣ бояд ҳамчун омилҳои мусоидаткунандаи рушди соҳибкории истеҳсолӣ хизмат намояд.

Аз ҷониби дигар, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 августи соли 2011, №394 ва қарори раёсати Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 декабри соли 2011, №140 муассисаи давлатии илмӣ «Маркази рушди инноватсионии илм ва технологияҳои нав»-и Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис дода шудааст. Маблағгузориҳои марказро Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи маблағгузориҳои бучетӣ амалӣ менамояд. Мақсади асосии маркази мазкур ташкил ва гузаронидани таҳқиқоти илмӣ, ҳамчунин корҳои амалӣ дар соҳа таҳия ва амалисозии лоиҳаҳои инноватсионӣ ва технологияҳои наво мебошад, ки барои рушди соҳибкорӣ дар мамлакат аҳамияти муҳим доранд. Мавриди зикр аст, ки айни замон тибқи муқаррароти низомномаи марказ ва тартиботи мавҷуда таҳқиқоти илмӣ гузаронида шуда истодаанд, аммо натиҷаи татбиқи онҳо дар истеҳсолоти саноатӣ то ҳанӯз назаррас намебошад.

Тибқи иттилооти интернет портали инноватсионӣ муҳимтарин лоиҳаҳои инноватсионие, ки иҷрои онҳо тайи солҳои 2011-2020 ба нақша гирифта шудааст,

ҳамагӣ 15 ададро ташкил менамояд ва қариб ҳамаи онҳо дар соҳаҳои хоҷагии қишлоқ ва тиб амалӣ шуда истодаанд [7].

Ҳамчунин дар сомонӣ мазкур маълумот оид ба 50 лоиҳае оварда шудааст, ки ба сармоягузори ниёз доранд.

Имрӯзо аз ҷониби Сарвари давлат ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба рушди фаъолияти инноватсионӣ дар мамлакат диққати хосса дода мешавад. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси олии зикр намуданд, ки: «Мо инкишофи устувори минбаъдаи кишварро дар шакли индустриалӣ ва инноватсионӣ пешбинӣ карда, барои баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираву имкониятҳо дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти иқтисодиву иҷтимоӣ талош менамоем ва чиҳати роҳ надодан ба осебпазирии иқтисоди миллии кишвар дар давраи дарозмуҳлат тадбирҳои алоҳидаро амалӣ карда истодаем» [10].

Таҳлилҳо собит менамояд, ки истеҳсолоти инноватсионӣ одатан сармояталаб мебошад. Вале инфрасохтори сармоягузориҳои мавҷуда дар ин ҷода бинобар арзиши баланди маблағҳои қарзи бонкӣ, нокифоя будани имкониятҳои молиявӣ соҳибқориҳои истеҳсоли, ҳавасмандии пасти сармоягузориҳои хориҷӣ, бинобар омилҳои субъективӣ ва объективӣ мавҷуда омилҳои мусоидаткунандаи қонъсозии талабот намебошад.

Тӯли солҳои 2007-2019 воридоти умумии сармоягузориҳои хориҷӣ 9 млрд. 865,7 млн. доллари ИМА – ро ташкил дод, ки аз он 4 млрд. 345,9 млн. долл. ИМА сармоягузориҳои мустақим, 5 млрд. 17,9 млн. долл. ИМА-ро қарзҳои аз ҷониби корхонаву ташкилотҳо ҷалбгардида ва 502,0 млн. долл. ИМА-ро сармоягузориҳои портфелӣ (евробондҳо) мебошанд [6].

Воридоти сармояи мустақими хориҷӣ дар солҳои 2007-2019 аслан ба соҳаҳои энергетика - 596,8 млн. долл. ИМА, алоқа - 407,8 млн. долл. ИМА, сохтмон – 358,8 млн. долл. ИМА, хизматрасонии молиявӣ – 420 млн. долл. ИМА, омӯзиши геологӣ ва истихроҷи канданиҳои ғоиданок – 1191,9 млн. долл. ИМА, саноат – 749,7 млн. долл. ИМА, савдо – 36,1 млн. долл. ИМА, саноати хӯроқа – 34,2 млн. долл. ИМА, тандурустӣ – 5 млн. долл. ИМА, кишоварзӣ – 101,4 млн. долл. ИМА, туризм – 28,2 млн. долл. ИМА, маориф – 46,3 млн. долл. ИМА, нақлиёт – 119,8 млн. долл. ИМА, саноати сохтмон – 149,2 млн. долл. ИМА ва дигар соҳаҳо – 89,6 млн. долл. ИМА равона шудааст.

Ҷадвали 1. - Воридоти умумии сармоягузориҳои хориҷӣ ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон тӯли солҳои 2007-2019

Солҳо	Ҷалби сармоя			Ҳамагӣ, млн. долл. ИМА
	Мустақим	Дигар намуди сармоягузориҳо	Сармоягузориҳои ҷомадонӣ (портфелӣ)	
2007	388,4	472,2		860,6
2008	425,7	563,6		989,3
2009	89,4	293,8		383,2
2010	238,9	228,2		467,1
2011	161,4	164,0	0,1	325,5
2012	391,3	355,0	0,1	746,4
2013	341,1	670,6	0,2	1011,9
2014	377,4	530,4	1,4	909,2
2015	470,9	506,9	-	977,8
2016	434,2	408,4	0,1	842,7
2017	354,5	245,9	500,0	1100,4
2018	326,8	317,7		644,5

2019	345,9	261,1	0,1	607,1
Ҳамагӣ	4345,9	5017,8	502,0	9865,7

Сарчашма: Сомонаи асосии Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Омори сармоягузори хориҷӣ. [Маъхази электронӣ] <https://investcom.tj/tj/sarmoya/faolijati-sarmojaguzor/27-omori-sarmojaguzorii-hori.html> (Accessed 24 February, 2020)

Тавре аз маълумотҳо бармеояд, дар соли 2019 воридоти умумии сармоягузориҳои хориҷӣ 607,1 млн. доллари ИМА – ро ташкил намуд, ки аз он 345,9 млн. доллари ИМА сармоягузори мустақим ва 361,1 млн. доллари ИМА маблағҳои қарзиву грантӣ барои татбиқи лоиҳаҳои давлатии сармоягузорӣ мебошад.

Бояд қайд намуд, ки воридоти сармоягузори мустақим дар соли 2018 нисбат ба соли 2017 ба маблағии 27,7 млн. доллари ИМА коҳиш ёфтааст.

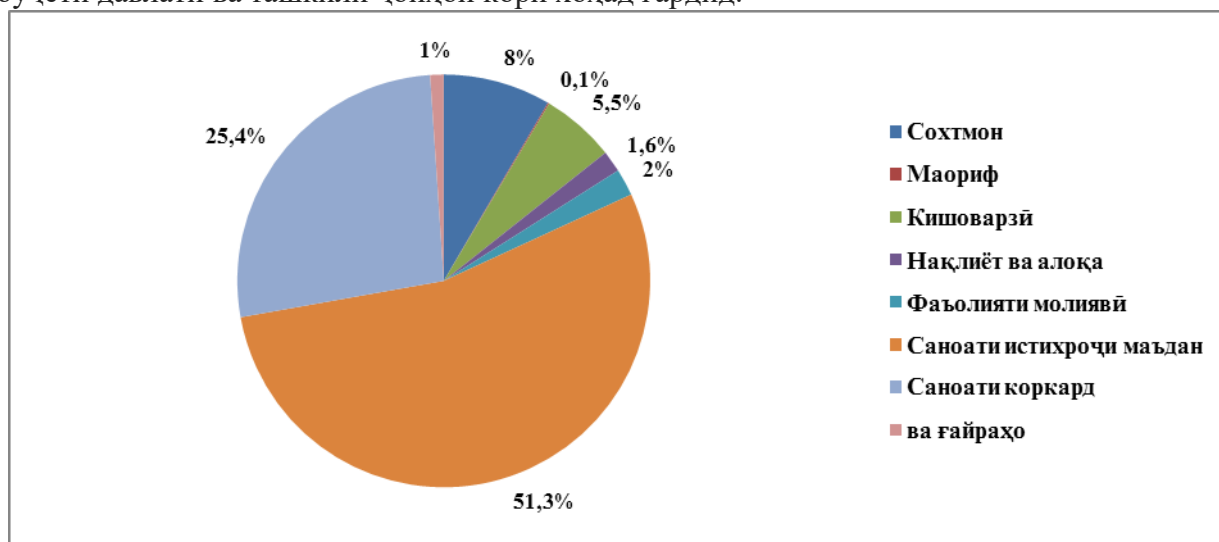
Ҳамзамон бояд қайд намуд, ки воридоти сармоягузори мустақим дар соли 2019 нисбат ба соли 2018 19,1 млн. доллари ИМА зиёд шудааст.

Сармоягузориҳои мазкур асосан ба соҳаҳои саноати коркард – 49,2 млн. долл. ИМА, саноати истихроҷи маъдан - 231,7 млн. долл. ИМА, фаъолияти молиявӣ ва ҳаргуна хизматрасониҳои тиҷоратӣ – 8,8 млн. долл. ИМА, нақлиёт ва алоқа - 36,4 млн. долл. ИМА, сайёҳӣ – 11,0 млн. долл. ИМА, саноати сохтмон - 2,7 млн. долл. ИМА ва ғайраҳо – 6,1 млн. долл. ИМА равона карда шудаанд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки 76,7% ё худ 250,7 млн. долл. ИМА сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ ба соҳаи истеҳсолоти саноатӣ равона карда шудаанд.

Вале аксари ин маблағҳо ба соҳаи истихроҷи маъдан равона гардида, амалан дар шакли ашёи хом аз Ҷумҳурии Тоҷикистон содирот гардида истодааст.

Ба андешаи мо, коркарди ҳарчи бештар ва пурраи он дар дохили мамлакат боиси рушди соҳаҳои гуногуни саноат, тавлиди арзиши иловашуда, сарчашмаҳои нави даромади бучети давлатӣ ва ташкили ҷойҳои корӣ хоҳад гардид.

Диаграммаи 3 – Ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ ба соҳаҳои иқтисодиёти миллӣ

Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2019. С. 223-224.

Мавриди зикр аст, ки дар соли 2019 сармоягузориҳои хориҷӣ бештар ба Вилояти Суғд – 52,7% (182,3 млн. долл. ИМА), шаҳри Душанбе – 39,7% (137,4 млн. долл. ИМА), Вилояти Хатлон - 3,1% (10,6 млн. долл. ИМА), Вилояти Мухтори кӯҳистони Бадахшон – 0,6% (2,2 млн. долл. ИМА) ва ба ноҳияҳои тобегӣ ҷумҳурӣ бошад – 3,8% (13,3 млн. долл. ИМА) равона гардидааст [6].

Маҷмӯи лоиҳаҳои сармоягузори давлатии амалкунанда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳолати 1 июли соли 2019 бо назардошти ба анҷом расидани татбиқи якҷанд лоиҳаҳо ва оғоз гардидани лоиҳаҳои нав аз 70 адад иборат мебошад, ки маблағи умумии онҳо 31,8 млрд. сомони ро ташкил медиҳад [6].

Тибқи маълумоти Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатӣ раванди ислоҳот ва тадбирҳои андешидаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти ҷалби сармоягузори хориҷӣ ба иқтисодиёти миллӣ дар соли 2019 имкон дод, ки 5 созишномаи сармоягузорӣ ба имзо расонида шавад. Маҷмӯан дар доираи созишномаҳои сармоягузори номбаршуда 7 корхонаи нави истеҳсоли бунёд ва барои амалигардонии онҳо наздики 200 млн. доллар сармояи ватанию хориҷӣ ҷалб карда мешавад.

Мавриди зикр аст, ки дар соли 2019 бо мақсади баланд бардоштани малакаи касбии соҳибкорон, дастгирии ташаббусҳои соҳибкорони навтаъсис ва ҷавонон, ҳавасмандгардонии истеҳсолкунандагон, содироткунандагон ва ҷорӣ намудани усулҳои нави пешбурди соҳибкорӣ, ҷиҳати ташкил ва роҳандозӣ намудани фаъолияти муассисаи давлатии «Ташаккул ва рушди соҳибкорӣ дар Тоҷикистон» ва марказҳои хизматрасонии он дар шаҳрҳои Душанбе, Бохтар, Кӯлоб, Хучанд ва Хоруғ тадбирҳои зарурӣ ба анҷом расонида шудаанд.

Бояд зикр кард, ки тибқи ҳадафҳои пешбинишуда муассисаи мазкур бо мақсади баланд бардоштани савияи донишҳои ҳуқуқӣ, молиявӣ ва иқтисодии соҳибкорон, расонидани кӯмак барои таҳияи лоиҳаҳои тижоратӣ ва дарёфти роҳҳои татбиқи онҳо, бахусус, ба субъектҳои соҳибкории навтаъсис ва ҷалби ҷавонон ба фаъолияти соҳибкорӣ дар шаҳру ноҳияҳои кишвар, ки дар як вақт вазифаи маркази таълимии соҳибкоронро иҷро мекунад, таъсис дода шудааст.

Мутаасифона фаъолияти муассисаи мазкур то ҳол назаррас набуда, дар ҳолати ибтидоӣ қарор дорад. Аз ҷониби дигар, Агентии рушди бозори қоғазҳои қиматнок ва бақайдгирии махсусгардонидашуда, ҳамчун сохтори Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мақоми ваколатдори давлатӣ оид ба танзими бозори қоғазҳои қиматнок буда, танзиму назорати давлатиро аз рӯи муносибатҳои, ки дар бозори қоғазҳои қиматнок ба амал меоянд, иҷро менамояд. Агентии мазкур бояд:

- самтҳои асосии рушди бозори қоғазҳои қиматнокро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян намуда, фаъолияти мақомоти давлатиро оид ба танзими бозори қоғазҳои қиматнок ҳамроҳанг созад;

- ҳуқуқу манфиатҳои қонунии саҳмдорон ва ҳимояи самараноки сармоягузoron ва эмитентҳоро бо ташкили системаи назорат дар бозори қоғазҳои қиматнок таъмин намояд;

- муносибатҳоро дар ҷараёни барориш ва гардиши қоғазҳои қиматнок, ки дар бозори қоғазҳои қиматнок аз ҷониби субъектҳои бозори қоғазҳои қиматнок ба амал меоянд, танзим намояд;

- ваколатҳои дигари танзими давлатии муносибатҳои дар бозори қоғазҳои қиматнок гузошташударо тибқи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ намояд.

Баъди соҳибистиклол гардидани Тоҷикистон ва гузаштан ба иқтисоди бозорӣ корхонаву ширкатҳо дар шаклҳои гуногуни моликият рӯи кор омаданд ва таъсиси ҷамъиятҳои саҳомӣ зарурати фаъолгардонии бозори қоғазҳои қиматнокро пеш овард.

Вале бинобар воқеан мавҷуд набудани бозори қоғазҳои қиматнок дар мамлакат ин механизми ҷалби сармоя то ҳол фаъол намебошад

Аз ин рӯ, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати рушди бозори молиявӣ, аз ҷумла бозори қоғазҳои қиматнок, ки иқтисодиёти миллӣ ба он ниёзи хосса дорад,

аҳамияти аввалиндараҷа зоҳир намуда, доир ба ташаккулёбии тадриҷии он чораҳои зарурӣ андешида истодааст.

Бояд қайд кард, ки барои ташаккулёбии бозори қоғазҳои қиматнок дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тавассути заминаҳои меъёрии ҳуқуқӣ шароити зарурӣ фароҳам оварда шудааст. Мутаасифона фаъолияти пурсамари бозори фондӣ то ҳол роҳандозӣ нагардидааст.

Таъсис додани инфрасохтори бозори қоғазҳои қиматнок, аз ҷумла ба роҳ мондани фаъолияти институтҳои он ва дар ин замина баланд бардоштани масъулияти иштирокчиёни касбии бозори қоғазҳои қиматнок, аз ҷумлаи масъалаҳои асосии рушди ин самти муҳими сармоягузори ба ҳисоб меравад.

Тавре маълум аст, мавҷуд будани инфрасохтори бозори қоғазҳои қиматнок яке аз масъалаҳои калидии фаъолияти мунтазами бозори тақрорӣ қоғазҳои қиматнок дар ҷумҳури ба ҳисоб меравад.

Дар ин раванд ширкатҳои, ки бо фаъолияти миёнаравӣ, фаъолияти депозитарӣ ва нигоҳдорандагони феҳристи ҷамъиятҳои саҳомӣ машғул мебошанд, таъсис ёфтанд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки то имрӯз миқдори умумии иштирокчиёни касбии бозори қоғазҳои қиматнок 17 ададро ташкил медиҳад. Аз ҷумла:

- 11 ширкатҳо бо фаъолияти миёнаравӣ (брокерию дилерӣ);

- 4 ширкатҳо бо пешбурди феҳристи саҳмдорони ҷамъиятҳои саҳомӣ ва 2 ширкатҳо бо фаъолияти (маҳфуздорӣ) депозитарӣ машғул мебошанд.

Дар маҷмӯъ, ҳолати имрӯзаи инкишофи бозори фондӣ барои рушди инфрасохтор ва бар ин васила тақвият бахшидани фаъолияти соҳибкорӣ истеҳсоли мусоидат намекунад.

Бо ин мақсад ҷиҳати рушди бозори фондӣ таъсис додани инфрасохтори бозори қоғазҳои қиматнок яке аз масъалаҳои муҳими фаъолияти мунтазами бозори тақрорӣ қоғазҳои қиматнок ба ҳисоб меравад.

Ҳамзамон бо ин таъсиси технопаркҳо ва бизнес-инкубаторҳо омили дигари муҳими рушди соҳибкорӣ истеҳсоли мебошад. Аммо айни замин таъсиси ҷунин сохторҳо ба таври зарурӣ ба роҳ монда нашудааст. Яъне ҳамбастагии фаъолияти муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ ва корхонаҳои саноатӣ таъмин намебошад.

Дар марҳалаи муосири инкишофи иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон номувофиқатӣ миёни таъмини талаботи рушди соҳибкорӣ истеҳсоли бо кадрҳои баландихтисос ва миқёсу суръати омодагии кадрҳои мазкур ҷой дорад. Мушкилоти асосӣ дар ин самт дараҷаи пасти салоҳиятнокии касбӣ ва донишҳои хатмкунандагони муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ мебошад. Бинобар ин, дар раванди омодагии мутахассисоне, ки дорои сатҳи зарурии донишҳои назариявӣ, маҳорату малакаи амалӣ бошанд, қафомониҳои ҷиддӣ мавҷуданд. Аз ҷумла, таҷрибаомӯзии истеҳсолии донишҷӯён дар корхонаҳои саноатӣ ба таври самаранок ташкил нашудааст, ки дар натиҷа аксар хатмкунандагон пас аз таъмин шудан бо ҷойи кор ба таври иловагӣ касби худро дар ҷойи кор аз худ менамоянд.

Мавҷуд набудани стандартҳои касбӣ дар самти омодагии кадрҳои соҳаи идоракунии, сатҳи пасти сифати таҳсилот, номувофиқатӣ бо талаботи бозори меҳнат, мавҷуд набудани комплексҳои таълимӣ-методии насли нав, норасоии лабораторияҳои муосир ва марказҳои рушди касбият зарурати омодагии мутахассисонро дар самти инкишофи фаъолияти инноватсионӣ тавассути таҳияи барномаҳои махсуси таҳсилотӣ ва маводи таълимӣ дар шароити низомии кредитии таҳсилот рӯзмарра ва мубрам мегардонанд. Аксар хатмкунандагони муассисаҳои таълимии ватанӣ донишҳои рӯякӣ мегиранд ва онҳое, ки дониши амиқи назариявӣ доранд, аксар маврид дар амалия татбиқ карда наметавонанд. Ҷунин

нормувофикатӣ бо оғози амалисозии лоиҳаҳои нави саноатикунони босуръат дар мамлакат, ташкили корхонаҳои нави саноатӣ ва бозсозии корхонаҳои мавҷуда, ки ба тавсеаи истеҳсолот дар мамлакат мусоидат менамояд, боз ҳам бештар густариш меёбад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ноилгардӣ ба мақсадҳо ва вазифаҳои Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, аз ҷумла инкишофи индустриалию инноватсионии иқтисодӣ мамлакат, инчунин амалисозии ҳадафи чоруми миллӣ «Саноатикунони босуръат» масоили ташаккули салоҳиятнокии устувори касбии кадрҳои соҳаи идоракунии мубрам ва рӯзмарра мегарданд.

Мавриди зикр аст, ки инфрасохтори амалкунандаи соҳибкории истеҳсоли дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қадри кофӣ функсияҳои хешро дар самти конёсозии субъектҳо ба хизматрасониҳои инфрасохторӣ иҷро намекунад.

Ҳамин тавр, мушкилоту муаммоҳои зимни таҳқиқ муайян гардида, имкон медиҳад, ки ҷиҳати ноилшавӣ ба ҳадафҳои гузошташуда, самтҳои стратегии тақмили механизми рушди инфрасохтори соҳибкории истеҳсоли мушаххас қарда шаванд.

АДАБИЁТ

1. Абукадыров Х. А. Макроэкономические аспекты развития рыночной инфраструктуры в трансформационной экономике Республики Таджикистан//VIII - международная научная конференция молодёжи. Переяслав-Хмельницкий. – Киев. 2013. – С. 25-27;
2. Абукадыров Х. А. Проблемы развития инфраструктуры предпринимательства в Республике Таджикистан. //Материалы научно-теоритической конференции молодых ученых. Издат. «Нури маърифат», - Худжанд. 2002. – С. 18-23;
3. Байматов А.А., Хошимов Х.Х. Инфраструктурный фактор устойчивого социально-экономического развития региона//Вестник Таджикского гос-ударственного университета права, бизнеса и политики. -Худжанд: «Ношир», 2016. -№ 2 (49). - С.40-48;
4. Гаврилов А.И. Производственное предпринимательство и услуги в экономике региона: монография/ А.И. Гаврилов, А.Н. Куликов, П.П. Мирошкин. – Н.Новгород: НИУ РАНХиГС, 2013. – 372 с;
5. Сомонаи асосии Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Омори сармоягузори хориҷӣ. [Маъхази электронӣ] <https://investcom.tj/tj/sarmoya/faolijati-sarmojaguzor/27-omori-sarmojaguzorii-hori.html> (Accessed 24 February, 2020)
6. Омори солони Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2019. С. 223-224.
7. Сомонаи Интернет-портали миллии инноватсионӣ. <https://www.innovation.tj/documents/menu/tj/perechent.pdf>. (Accessed 16 January, 2011)
8. Таҳқиқоти Бонки Умумичаҳонӣ: Пешбурди соҳибкорӣ дар солҳои 2014-2020 - [Маъхази электронӣ]- URL: <http://gtmarket.ru/news/state /2010/11/05/2720>
9. Эмомалӣ Раҳмон. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон.-Душанбе, 2018с. <http://www.prezident.tj>
10. Эмомалӣ Раҳмон. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Сарчашмаи электронӣ]: <http://www.prezident.tj / node/10585> (Accessed 20 January, 2016)

Негматов Дж.С.

ФОРМИРОВАНИЕ МЕХАНИЗМА УПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЕМ ОРГАНИЗАЦИЙ КИНОРЫНКА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье исследованы вопросы формирования механизма управления развитием организаций кинорынка, выявлены происходящие изменения, на сегментах кинопроката и кинопоказа, рассмотрены меры по совершенствованию схем взаимодействий между субъектами данного рынка. Предложены методы и инструменты формирования механизма управления развитием организаций, осуществлено группировка факторов, учет которых необходим при функционировании механизма управления и разработке стратегии развития с целью повышения устойчивости и эффективности функционирования организаций кинорынка и их конкурентоспособность в условиях Республики Таджикистан

Ключевые слова: формирования, функционирования, механизм, управления, развития, организации кинорынка, методы, инструменты, устойчивость, эффективность, стратегия развития

Негматов Ч.С.

ТАШАККУЛИ МЕХАНИЗМИ РУШДИ ИДОРАКУНИИ ТАШКИЛОТҶО ДАР БОЗОРИ СИНАМОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола ташаккули механизми идоракунии рушди бозори синамо дида баромада шуда, тағйиротро дар бахшҳои тақсимоти ва намоиши филмҳо баррасӣ шуда, тадбирҳои такмил додани схемаҳои ҳамкорӣ байни субъектҳои ин бозор пешниҳод гардидааст. Усул ва воситаҳои ташкили механизми идоракунии рушди ташкилотҳо пешниҳод карда шуда, гурӯҳбандии омилҳои, ки ҳангоми амалисозии механизми идоракунии ва стратегияи рушд зарур аст бо мақсади баланд бардоштани устуворӣ ва самарабахшии фаъолияти ташкилотҳои бозори синамо ва рақобатпазирии онҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод карда шудааст

Вожаҳои калидӣ: ташаккул, фаъолият, механизм, идора, рушд, ташкили бозори синамо, усулҳо, инструменти, босуботи, муассирӣ, стратегияи рушд

Negmatov J.S.

FORMATION OF A MECHANISM FOR MANAGING THE DEVELOPMENT OF FILM MARKET ORGANIZATIONS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article explores the formation of a mechanism for managing the development of film market organizations, identifies ongoing changes in the segments of film distribution and film screening, discusses measures to improve patterns of interactions between actors of this market. Methods and tools of forming a mechanism for managing the development of organizations are proposed, a grouping of factors is carried out, the consideration of which is necessary when the management mechanism is functioning and a development strategy is developed with the aim of increasing the stability and efficiency of functioning of film market organizations and their competitiveness in the Republic of Tajikistan

Key words: formation, functioning, mechanism, management, development, organization of the film market, methods, tools, stability, efficiency, development strategy

В современных условиях формирование механизма управления развитием организаций кинорынка возможно только по результатам сравнительного анализа этапов их развития, а также выявленных особенностей и факторов, характеризующие современное состояние кинорынка и его важнейших сегментов - кинопрокат и кинопоказ в структуре рынка услуг.

В Республике Таджикистан развития отечественных организаций кинорынка в основном начался в начале XXI века. При этом в стране кинопоказ считался обособленным сегментом кинорынка и распределение полученных финансовых средств проката выглядела -50 на 50, то есть 50,0% от валовых сборов получал кинотеатр, как по опыту России [2].

Важно заметить, что мировой финансово-экономический кризис 2008/2009 годы оказал негативное воздействие на все сферы кинорынка республики и эффективность функционирования его организаций. Произошли следующие изменения, отразившиеся на сегментах кинопроката и кинопоказа кинорынка:

- снизились объёмы производства фильмов, как финансируемый за счёт республиканского бюджета, так и частным сектором (инвесторам);
- ускорился процесс реструктуризации отрасли за счет укрупнения субъектов сегментов кинопроизводства и кинопроката;
- замедлился рост кинорынка, наметился переход от экстенсивных методов развития киносетей к интенсивным методам развития, прежде всего, за счет модернизации и переоснащения за счет внедрения цифровых технологий в функционирующих кинотеатрах страны.

В настоящее время в Республике Таджикистан развитие кинорынка и его основных сегментов кинопроката и кинопоказа осуществляется на основе общей концепции кинобизнеса в сфере «Таджикфильм» и «Таджиккино». При этом мы допускаем зависимость кинопроката в Республике Таджикистан от зарубежных операторов, а также считаем важным в сегменте кинопоказа функционирования коммерческих киносетей, независимых кинотеатров, государственных кинотеатров [3].

Перспективы развития организаций кинорынка зависят от совершенствования схем взаимодействий между субъектами данного рынка, особенно в сегменте кинопроката.

Важно заметить, что каждая организация кинопроката, занимает свою нишу на кинорынке, учитывая предпочтения конкретных аудиторий кинозрителей. Поэтому существует потребность в разработке и внедрении организационно-управленческих мер, направленных на повышение конкурентоспособности и устойчивости функционирования организаций кинопроката и кинопоказа при реализации механизма управления их организационным развитием. На основе этого необходимо определить основные подходы к формированию механизма управления организационным развитием организаций кинорынка. Здесь важно поддержать позицию академика Л.И. Абалкина, относительно «хозяйственного механизма» на основе выделения формы организации общественного, а также оборота средств производства, финансово-кредитных отношений» [1]. Кроме того Л.И.Абалкин считает, что механизм включает «формы и методы планирования и хозяйственного руководства, в составе которых одновременно с экономическими могут быть выделены также правовые и социально-психологические формы и методы; совокупность экономических рычагов и стимулов влияния на производство и участников хозяйственной деятельности, с помощью которых обеспечивается согласование и стимулирование хозяйственной деятельности» [1].

Ряд авторов Л. Гурвиц, Р. Майерсон и Э. Маскин, получившие в 2007 году Нобелевскую премию по экономике за вклад в теорию экономических механизмов выделяют: «понятие «экономического механизма» и считают, что информированность участников рыночной системы не позволяет использовать без корректировок теорию конкурентного рынка, то есть определять равновесные цены и приводить рынок в равновесное состояние» [4].

Поддерживая позицию С. Измалкова, К.Сониной и М.Юдкевича считаем, что для формирования механизма управления организационным развитием организаций кинорынка необходимо использовать функциональные подходы к определению категории экономического механизма [5]. Ключевая роль принадлежит экономическому анализу и диагностике, оценки взаимодействий организаций, а также проведению мониторинга и оценке внешних воздействий на систему управления с целью оценки эффективности ее функционирования в новых условиях.

При этом в структуре механизма управления организационным развитием организаций кинорынка необходимо выделить: субъект и объект управления организационным развитием; цели и задачи развития организаций; критерии эффективности управления; ресурсы, методы и инструменты управления механизма управления организационным развитием организаций кинорынка и его основных сегментов - кинопоказа и кинопроката.

Рассматривая сформированный механизм управления организационным развитием организаций выделяем, принципы формирования данного механизма (таблица 1).

Таблица 1

Основные принципы формирования механизма управления организационным развитием на кинорынке

№ пп	Принципы	Описание принципа
1.	Надёжность механизма	Определяется непрерывностью его функционирования и последовательностью управленческой деятельности, обеспечивающий развитие, что является необходимым условием для выполнения мероприятий по развитию в установленные сроки и учетом выделенных ресурсов. Для оценки качества функционирования механизма управления организационным развитием рекомендуется осуществлять оценку уровня выполнения всех плановых заданий и соблюдение утверждённых нормативов, минимизацию отклонений при осуществлении выбранной стратегии развития.
2.	Гибкость механизма	Характеризует возможность изменять критерии и функции управления организационным развитием в процессе регулирования состояния организации, менять регламенты, развивать отношения, создавать новые связи, не нарушая упорядоченности отношений.
3.	Оперативность механизма	Характеризует своевременность выявления управленческих проблем и принятия решений о совершенствовании бизнес-процессов, что обеспечивает максимальное достижение поставленных целей при сохранении

		устойчивости налаженных производственных и обслуживающих бизнес-процессов.
4.	Адаптивность механизма	Определяется как отношение показателя числа выполненных целевых функций к общему числу установленных целей и характеризует способность адаптироваться к меняющимся условиям внешней среды.
5.	Продуктивность механизма	Определяется как соотношения количества оказанных основных и дополнительных услуг или полученных объёмов выручки (кассовых сборов) и затрат на разработку и реализацию мероприятий по развитию.
6.	Экономичность механизма	Определяется как соотношение полученных результатов и затрат на его формирование и функционирование. Для оценки показателя экономичности могут использоваться такие показатели, как: удельный вес затрат на мероприятия по развитию (проекты) к общей величине затрат, удельный вес работников, занимающихся внедрением изменений к численности административно-управленческого персонала, доля себестоимости услуги к общей стоимости услуги для конечного потребителя.
7.	Саморегулирование	Предполагает выполнение основных функций по взаимодействию с другими субъектами сферы кинорынка в целом для регулирования взаимоотношений посредством разработки и установления стандартов, правил деятельности организаций, а также обеспечение действенного контроля за соблюдением требований, предъявляемых к устанавливаемым стандартам и правилам.

Источник: составлено на основе: Алейченко Е.Д. Формирование механизма управления развитием организаций кинопроката и кинопоказа: дисс...канд. экон. наук:08.00.05/ Екатерина Дмитриевна Алейченко. -СПб., 2016. -173с.; Измалков С., Сонин К., Юдкевич М. Теория экономических механизмов //Вопросы экономики. 2008, № 1, с. 4-26

Поддерживая различных ученых в качестве методов формирования механизма управления развитием организаций кинорынка в различных сегментах, считаем целесообразным использование методов системного анализа, сравнения и группировок, экстраполяции и прогнозирования.

Эффективное функционирование механизма управления организационным развитием требует соответствия системы управления организаций кинорынка и её организационной структуры стратегии развития. Прежде всего, должен быть обеспечена соответствию численного состава работников объёму и сложности работ, полноте обеспечения требуемой информацией, обеспеченности бизнес-процессов ресурсами. Исходя из этого, рекомендуем использовать следующие инструменты механизма управления организационным развитием организаций в условиях развития рыночных отношений:

1. Анализ и диагностика состояния внутренней и внешней среды организаций кинорынка и его сегментов;
2. Определение долгосрочных целей и конкурентных преимуществ организаций кинорынка и его сегментов;
3. Диагностика существующих бизнес-процессов, выявление необходимости реинжиниринга этих процессов для достижения поставленных целей развития и наращивания конкурентных преимуществ организаций кинорынка и его сегментов;
4. Разработка направлений развития и выбора стратегии развития организаций кинорынка и его сегментов;
5. Реализация мероприятий по усилению конкурентных преимуществ и достижению стратегических целей развития организаций кинорынка и его сегментов.

В целом, в целях повышения конкурентоспособности и устойчивости организаций кинорынка и его сегментов требуют обоснования основные направления развития, критерии их выбора и инструменты, обеспечивающие их реализацию, которые характеризуют действующий механизм организационного развития.

Обычно в качестве инструментов, используемых для оценки эффективности механизма управления развитием организаций кинорынка, рекомендуется использовать комплекс показателей, характеризующие эффективность управления и качества функционирования механизма управления организационным развитием.

Показатель эффективности управления организационным развитием, рассчитывается как соотношение конечных результатов деятельности организации и затрат на управление развитием. Целесообразно здесь рассматривать такие показатели: «объем оказываемых услуг, объем кассовых сборов, прибыль, себестоимость, объём капитальных вложений, качество услуг, сроки внедрения новой техники и другие».

Показатели качества функционирования механизма управления организационным развитием, характеризуют содержание и организацию процесса управления организационным развитием, на основе полученных результатов и затрат управленческого труда, оценивающих качество бизнес-процессов. При определении затраты на управление развитием необходимо учитывать затраты на программное обеспечение, информационные контент, текущие расходы на содержание административно-управленческого персонала, затраты подготовку и переподготовку кадров, на эксплуатацию технических средств, содержание зданий и помещений и др.

Важно заметить, что основной функцией механизма управления развитием является диагностика факторов, по результатам, которого определяются перспективные направления развития организаций кинорынка. Группировка факторов, учет которых необходим при функционировании механизма управления организационным развитием и разработке стратегии развития приведена в таблице 2.

Таблица 2

Группировка факторов, влияющих на формирование стратегии развития организаций кинорынка

Группа факторов и характер их влияния на организацию кинорынка	Наименование факторов
1. Технологические факторы	
Внутренние факторы -определяют конкретные преимущества организации кинорынка	1.1. Уровень износа оборудования. 1.2. Потенциал повышения эффективности использования оборудования. 1.3. Необходимость обновления основных фондов. 1.4. Обеспечение качества и комфортности

	<p>кинопоказа.</p> <p>1.5. Возможности наращивания мощности.</p> <p>1.6. Возможности и риски развития сетевой инфраструктуры.</p>
<p>Внешние- влияют на характер использования ресурсов организации кинорынка</p>	<p>1.7. Общие тенденции к обновлению технологий в отрасли и повышению уровня автоматизации процессов.</p> <p>1.8. Появление и развитие новых технологий, устройств и материалов, потенциально применимых для оказания кино услуг.</p> <p>1.9. Развитие альтернативных форм представления контента.</p>
<p>2. Рыночные факторы</p>	
<p>Факторы, характеризующие структуру рынка - оказывают прямое воздействие на выбор форм и оценку приоритетов развития</p>	<p>2.1. Изменение условий функционирования и структуры рынка, развитие новых и смежных рынков.</p> <p>2.2. Усиление позиций сетевых операторов.</p> <p>2.3. Централизация и концентрация прокатной деятельности, усиление конкуренции между основными прокатными организациями.</p>
<p>Факторы, характеризующие поведение потребителей - оказывают прямое воздействие на выбор форм и оценку приоритетов развития организаций кинорынка</p>	<p>2.4. Повышение требований к качеству основных и сопутствующих услуг.</p> <p>2.5. Ожидание снижения ценовых параметров услуг.</p> <p>2.6. Новые требования к системе взаимодействия и коммуникации.</p> <p>2.7. Возможность использовать ресурс брендов организаций кинорынка для продвижения фильмов.</p> <p>2.8. Исследование потребностей населения в кино услугах.</p>
<p>3. Экономико-правовые факторы</p>	
<p>Экономические факторы- оказывают прямое и косвенное воздействие на выбор форм и оценку приоритетов развития организаций кинорынка</p>	<p>3.1. Экономическая нестабильность.</p> <p>3.2. Возможность развития новых механизмов финансирования субъектов кинематографии.</p> <p>3.3. Экономическое регулирование развития сегментов кинорынка государством.</p> <p>3.4. Создание условий для контроля кассовых сборов.</p> <p>3.5. Стимулирование частных инвестиций в кинорынке</p>
<p>Правовые факторы - оказывают прямое и косвенное воздействие на выбор форм и оценку приоритетов развития организаций кинорынка.</p>	<p>3.6. Защита интеллектуальной собственности.</p> <p>3.7. Регулирование отношений в сфере авторского права и смежных прав.</p> <p>3.8. Правовое регулирование совместного производства теле- и кинофильмов.</p>

Источник: предложено автором на основе: Алейченко Е.Д. Формирование механизма управления развитием организаций кинопроката и кинопоказа: дисс...канд. экон. наук:08.00.05/ Екатерина Дмитриевна Алейченко. -СПб., 2016. -173с.; Измалков С., Сонин К., Юдкевич М. Теория экономических механизмов //Вопросы экономики. 2008, № 1, с. 4-26

В целом, для формирования стратегии развития организаций кинорынка проводится мониторинг по выделенным группам факторов (таблица 3.2) и оцениваются критерии и пересматриваются приоритеты развития организаций кинорынка. При этом важным считается исследование тенденций развития кинорынка и его структуру. Именно результаты этих исследования для формирования механизма управления организационным развитием организаций кинорынка. С другой стороны оценивая характер воздействия указанных выше факторов на процессы развития конкретных организаций кинорынка необходимо в составе механизма управления организационным развитием реализовать использование следующих инструментов развития:

1. Маркетинговых - обеспечивающих мониторинг кинорынка, выявление факторов формирования рыночной конъюнктуры и адаптивное взаимодействие участников рыночных отношений;

2. Аналитико-координационных, направленных на анализ кинорынка и оптимизацию его структуры с учетом потребностей в кино услугах;

3. Инвестиционно-фандрайзинговых, включающих вариативные виды инвестирования и регулирование профессионально-квалификационной структуры; создание методик стоимостной оценки кинопродуктов; привлечение и аккумуляция средств из различных источников для финансирования конкретных программ, проектов; поддержку инициатив бизнеса по участию в повышении конкурентоспособности субъектов кинорынка;

4. Организационно-коммуникативных, направленных на формирование позитивного имиджа и приверженности потребителей кино услуг;

5. Сетевого взаимодействия, способствующего реализовать возможности укрупнения производства, концентрации имеющихся ресурсов и профессиональных кадров при создании вертикально-интегрированных структур на кинорынке.

Таким образом, разработка и внедрение принципов, методов, моделей и инструментов в составе механизма управления организационным развитием организаций кинорынка в целом, и в сегменте кинопоказа и кинопроката позволит повысить устойчивость функционирования организаций кинорынка и их конкурентоспособность в условиях Республики Таджикистан, ее областей, городов и районов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абалкин Л. К вопросу о хозяйственном механизме социалистического общества. // Вопросы экономики. 1973. № 4. С. 27-37
2. Алейченко Е.Д. Формирование механизма управления развитием организаций кинопроката и кинопоказа: дисс...канд. экон. наук:08.00.05/ Екатерина Дмитриевна Алейченко. -СПб., 2016. -173с.
3. Бурдин А. Российские киносети. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.lysyegory.ru/life/2014-06-15/rossiiskie-kinoseti.html> (дата обращения: 19.05.2020г.).
4. Измалков С. Б., Сонин К. И., Юдкевич М. М. Теория экономических механизмов [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://institutiones.com/general/260--2007-2-.html> (дата обращения: 17.05.2020г.)
5. Измалков С., Сонин К., Юдкевич М. Теория экономических механизмов //Вопросы экономики. 2008, № 1, С. 4-26
6. Эмих П.В. Национальный кинематограф как основное направление государственной культурной политики в сфере услуг // Вестник Российской академии естественных наук. № 2(19). 2015. - С. 112-114.

Нидоев П.Ф., Шохназари Х.Г.

ТАЪСИРИ ТАНЗИМИ ХИЗМАТРАСОНИҶОИ ГУМРУКӢ ДАР ДАСТГИРӢ ВА ҲИМОЯИ СОҲИБКОРИИ ИСТЕҲСОЛИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола роҳҳои муҳимтарини дастгирӣ ва ҳимояи соҳибкории истеҳсолӣ ва саҳми он дар рушди иқтисодиёти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон дода шудааст, ки дар инҷо висатаи таъсири танзими хизматрасониҳои гумрукӣ барои соҳибкории истеҳсолӣ муайян гардидааст. Бо эҳтирофи саҳми калидии соҳибкории истеҳсолӣ ба иқтисодиёти Тоҷикистон дар шароити ноустувории вазъи иқтисодиёти ҷаҳон ва низоҳои бартаричӯи тичоратӣ байни кишварҳои иқтисодиёташон пурқудрат ва танзими фаъолияти савдои хоричӣ, моро водор месорзад, ки дастгирӣ ва ҳимояи соҳибкории истеҳсолии кишварро пурзур намуда, рушди иқтисодиёти кишваро аз таъсири хавфҳои эҳтимолӣ ба иқтисодиёти он ба воситаи танзими хизматрасониҳои гумрукӣ таъмин намоем.

Вожаҳои калидӣ: таъсири танзими гумрукӣ, хизматрасониҳои гумрукӣ, дастгирии соҳибкории истеҳсолӣ, ҳимояи соҳибкории истеҳсолӣ, вазифаи протексиониз ва фискалии мақомоти гумрук бочҳои хоси гумрукӣ, меъёри боҷи гумрукӣ, эскалатсияи боҷи гумрукӣ, қурби асъор, имтиёзҳои тарифӣ

Нидоев П.Ф., Шохназари Х.Г.

ВЛИЯНИЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ТАМОЖЕННЫХ УСЛУГ В ПОДДЕРЖКЕ И ЗАЩИТЫ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАНА

В данной статье рассмотрены важнейшие пути поддержки и защита производственных предпринимателей и их роль в развитии национальной экономики Республики Таджикистан, где определено механизм воздействия режимов таможенных услуг на производственных предпринимателей. Признавая огромную роль производственного предпринимательства в экономику Таджикистан в нынешнюю нестабильную экономическую положению мира и торгровых конфликтов между странами, имеющие развитые экономики и регулирование международной торговой деятельности заставляет нас всячески усилить поддержку и защиту производственного предпринимательства страны и обеспечить постоянную прирост экономики страны посредством регулирования таможенных услуг.

Ключевые слова: Влияние таможенного регулирования, таможенных услуг, поддержки производственного предпринимательства, защиты производственного предпринимательства, защиты и фискальных функций таможенных органов, конкретных таможенных пошлин, ставок таможенных пошлин, повышения таможенных пошлин, курсов валют, тарифных преференций.

Nidoev P.F. Shohnazari Kh.G.

EFFECT OF REGULATION OF CUSTOMS SERVICES IN SUPPORT AND PROTECTION OF PRODUCTION ENTREPRENEURSHIP OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article outlines the most important ways to support and protect manufacturing businesses and their contribution to the development of the national economy of the Republic of Tajikistan, and identifies the impact of the regulation of customs services on manufacturing

entrepreneurship. Recognizing the key contribution of manufacturing to Tajikistan's economy in the face of global economic instability and prevailing trade disputes between powerful economies and the regulation of foreign trade, we are urged to strengthen support and protection of the country's manufacturing business and protect the country's economy from potential risks. provide for its economy through the regulation of customs services.

Key words: Influence of customs regulation, customs services, production business, support of production business, protection and fiscal functions of customs bodies specific customs duties, customs duty rates, customs duty escalation, exchange rate, tariff preferences.

Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо вучуди тағйирёбии вазъи сиёсиву иқтисодӣ ва амнияти ҷаҳон, дар роҳи пешрафти бемайлони иқтисодӣ, расидан ба ҳадафҳои стратегӣ ва ба ин васила таъмин намудани зиндагии шоистаи аҳоли бо қадамҳои устувор пеш меравад. [1.С.1]

Яке аз сарчашмаи муҳимтарини рушди иқтисоди миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар айни замон ва оянда аз рушди соҳибкории истеҳсолии дар шароити муносири иқтисодии миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон арзёби мегардат, ки соҳибкории истеҳсоли ба таъмини бозорҳои дохилӣ, таъсиси ҷойҳои нави корӣ, воридоти ашёи хориҷӣ ба кишвар ва рушди иқтисоди содиротии кишвар инчунин таъмини иҷроиш бо сифати қисми даромади буҷети давлатӣ аз ҳисоби пардохтҳои андозии гумрукӣ саҳми бо сазое дорад.

Бо эҳтирофи саҳми муҳарики калидии соҳибкории истеҳсоли ба иқтисодии Тоҷикистон дар шароити ноустувории вазъи иқтисодии ҷаҳон ва низоҳои бартаричӯи тижоратӣ байни кишварҳои иқтисодӣташон пурқудрат ва танзими фаъолияти савдои хориҷӣ, моро водор месорзад, ки дастгирӣ ва ҳимояи соҳибкории истеҳсолии кишварро пурзур намуда, рушди иқтисодии мамлакатро аз таъсири хавфҳои эҳтимоли ба иқтисодии он ба воситаи танзими хизматрасониҳои гумрукӣ таъмин намоем.

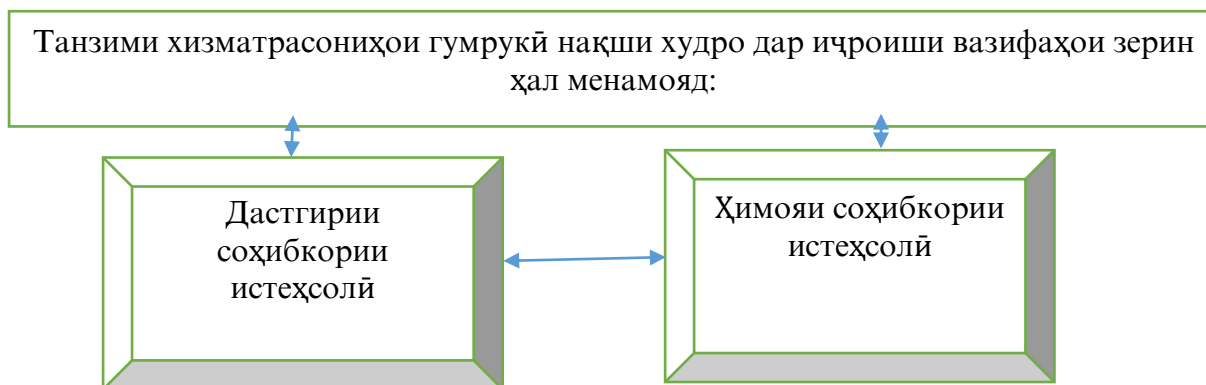
Зеро вазъи имрузи ҷаҳони муосир дар рақобати иқтисодӣ салоҳияти мақомоти давлатиро дар ҳимояи иқтисодии кишвар тақозо дорад, ки мақомоти гумрук ин худ ҳомии иқтисодии ватан буда, ба воситаи танзими дурусти гумрукӣ ва нақшин дар таъмини амнияти иқтисодии ҳар як кишвар вазифаҳои муҳимро бояд иҷро намоянд, ки мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон чун дигар сохтори ҳифзи ҳуқуқ ба ҳама таъмини иҷроӣ як қисми даромади буҷети давлатӣ ҳивзи амнияти иқтисодӣ мубориза бар зидди гардиши ғайриқонунии маводи нашавар ва прекурсорҳои онҳо, гузаронидан ва таҳлили хавфҳои коррупсионӣ, пешгирии воридоти адабиётҳои ифротгароиву маводҳои террористӣ, танзими тижорати хориҷӣ ва пешгирӣ аз содироти осори арзишманди таърихиву фарҳангӣ ва дигар молҳои аз сарҳади гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон интиқолшаванда саҳми босазое дорад.

Бинобар ин дастгирии ва ҳавасмандии ин сохтори давлатии ҳамқадами Истиқлолияти давлатӣ зеро тавачҷӯҳои давлату ҳукумати кишвар қарор дорад. Зеро шароити имрӯзаи иқтисодии ҷаҳон ва вазъи геополитикии он барои беҳтар намудани вазъи соҳаҳои иқтисоди миллии доир ба истифодаи самараноки захираҳои иқтисодии молиявӣ, истеҳсоли ва табиӣ кишвар, пешбури сиёсати самараноки молия ва қарз риояи қатъии низоми истифодаи сарфакоронаи маблағҳои буҷетӣ таъмини амнияти озуқаворӣ, ҳимояи молистеҳсолкунандагони ватанӣ ва тақвияти иқтисодии содиротии кишвар идомаи фаъолияти пурмасули касби дар воҳидҳои сохтори мақомоти гумрук тақозо менамояд. [2.С.3]

Танзими хизматрасониҳои гумрукӣ дар дастгирӣ ва ҳимояи соҳибкории истеҳсоли бояд вазифаҳои худро ба натиҷаҳои назарас тибқи ҳадафҳои Стратегии кишвар ба роҳ монанд.

Дастгирии соҳибкорию истеҳсолиро мақомоти гумрук ба воситаи муқаррар намудани имтиёзҳои тарифӣ амали менамояд, ки таҳти мафҳуми имтиёзҳои тарифӣ чунин имтиёзе фаҳмида мешавад, ки ҳангоми татбиқи сиёсати тиҷорати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо тартиби яктарафа шартҳои муносибатҳои мутақобила ё нисбати моли аз сарҳади гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон интиқолшаванда, баргардонидани боҷи қаблан пардохташуда, озод кардан аз пардохти боҷи гумрукӣ, кам кардани меъёри боҷи гумрукӣ, муқаррар намудани квотаҳои тарифӣ барои воридоти (содироти) имтиёзноки мол пешниҳод карда мешавад.

Нақшаи -1

Имтиёзҳои тарифи мувофиқи санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ эътирофнамудаи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар карда мешавад. [3.С.264]

Бо мақсади дастгирии соҳибкорию истеҳсолӣ ва рушд додани истеҳсолоти дохилӣ мутобиқи моддаи 345, Кодекси гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон 21, номгуи мол аз пардохтҳои гумрукӣ ва андози арзиши иловашуда бо Қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон озод карда шуданд, ки инҳам аз дастгирии соҳибкорию истеҳсолӣ ва тавачҷӯҳи давлат ба фаъолияти соҳибкорию истеҳсолӣ гувоҳи медиҳад, ки дар ин ҷода нақши мақомоти гумрук ҳангоми муқаррар намудани номгуи молҳои аз имтиёзҳои гумруки бар хурдор гардида хело назарас мебошад.

Татбиқи имтиёзҳои тарифии гумрукию андозӣ нисбат ба молҳои воридотӣ, ки тибқи санадҳои меъёрии ҳуқуқии барои самтҳои гуногун қабулнамудаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз пардохти андоз аз арзиши иловашуда ва боҷи гумрукӣ озод карда шудаанд, ки бо мақсади дастгирии соҳибкорӣ равона гардидааст, ба тариқи зерин суратмегирад. (ниг. ба ҷадвалӣ-1). [4.С.33]

Ҷадвалӣ-1

1.	Воридоти молҳо барои иншооти махсусан муҳими давлатӣ маблағи 249,4 млн, доллари ИМА ва маблағи пардохтҳои гумрукии озодкардашудаи он 552,9 млн, сомони ро ташкил додааст;
2.	Воридоти молҳо барои татбиқи лоиҳаҳои сармоягузори маъқулдонистаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон маблағи 174,0 млн, доллари ИМА ва маблағи пардохтҳои гумрукии озодкардашудаи он 382,0 млн, сомони ро ташкил додааст;
3.	Воридоти таҷҳизоти истеҳсолию технологӣ ва маснуоти такмили онҳо, ки маҷмуи ягонаи технологиро ташкил медиҳанд, маблағи 90,5 млн, доллари ИМА ва маблағи пардохтҳои гумрукии озодкардашудаи он 219,9 млн, сомони ро ташкил додааст;

4.	Воридоти техникаи таъиноти кишоварзӣ маблағи 21,4 млн, доллари ИМА ва маблағи пардохтҳои гумрукии озодкардашудаи он 46,4 млн, сомониरो ташкил додааст;
5.	Воридоти маводи доруворӣ ва таҷҳизоти тиббӣ маблағи 7,2 млн, доллари ИМА ва маблағи пардохтҳои гумрукии озодкардашудаи он 15,5 млн, сомониरो ташкил додааст;
6.	Воридоти молҳо барои корхонаҳои навтаъсис, ки ба силсилаи пурраи коркарди нахи пахта ба маҳсулоти ниҳой машгуланд маблағи 13,9 млн, доллари ИМА ва пардохтҳои гумрукии озодкардашудаи он 29,5 млн, сомониरो ташкил додааст;
7.	Воридоти молҳо, ки дар асоси моддаи 15 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи Бюҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2018" аз пардохти андоз аз арзиши иловашуда ва боҷи гумрукӣ озод карда шудаанд маблағи 226,2 млн, доллари ИМА ва пардохтҳои гумрукии озодкардашудаи он 243,7 млн, сомониरो ташкил додааст;
8.	Воридоти технологияву таҷҳизот ва мавод барои таъминоти соҳаи парандапарварӣ маблағи 18,0 млн, доллари ИМА ва маблағи пардохтҳои гумрукии озодкардашудаи он 38,9 млн, сомониरो ташкил додааст.
9.	Воридоти автомашинаҳои нав ба маблағи 55,8 млн, доллари ИМА ва маблағи пардохтҳои гумрукии озодкардашудаи он 87,1 млн, сомониरो ташкил додааст;
10.	Воридоти таҷҳизоту техника ва маводи сохтмони иншооти сайёҳӣ маблағи 3,5 млн, доллари ИМА ва пардохтҳои гумрукии озодкардашудаи он 8,2 млн, сомониरो ташкил додааст ва ғайраҳо.

Бояд дарҷ намуд, ки баҳри рушди истеҳсоли мол дар дохили кишвар, дастгирии истеҳсолкунандагони ватанӣ ва пешгирии воридоти моли пастсифат ва воситаҳои нақлиёти пеш дар истифодабуда, қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон» таҳти №1511 ва «Дар бораи ворид намудани тағйиру илова ба Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон» таҳти №1512 аз 21 феввали соли 2018 қабул гардид, ки тибқи он воридоти молҳои зерин аз супоридани пардохтҳои гумрукӣ озод карда шудаанд. (ниг.ба қадвалӣ-2). [4.С.34]

Қадвалӣ 2

1.	Воридоти таҷҳизоти истеҳсолию технологӣ ва маҳсулоти такмили (комплектӣ) онҳо, ки маҷмӯи ягонро ташкил медиҳанд, аз ҷумла дар асоси шартҳои иҷораи молиявӣ (лизинг) барои ташаккул ё пурра кардани фонди (сармоӣ) оинномавии корхонаҳо ё азнавтҷҳизонии техникаи истеҳсолоти амалкунанда, ба шарте ки ин молу мулк мустақиман дар истеҳсоли молҳо, иҷрои корҳо ва хизматрасонӣ мутобиқи ҳуҷҷатҳои таъсисии корхона истифода шуда, ба категорияи молҳои зераксизӣ мансуб набояд;
2.	Воридоти таҷҳизоту техника ва маводи сохтмони иншооти сайёҳӣ (аз ҷумла меҳмонхона, осоишгоҳ ва истироҳатгоҳҳои таболатӣ, марказҳои сайёҳӣ ва дигар иншооти сайёҳӣ);
3.	Воридоти ашё (фурнитура) барои истеҳсоли либоси мактабӣ ба корхонаҳои дӯзандагӣ, ки номгӯи онҳоро Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ менамояд;
4.	Воридоти техникаи таъиноти кишоварзӣ, ки номгӯи онҳоро Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ менамояд;

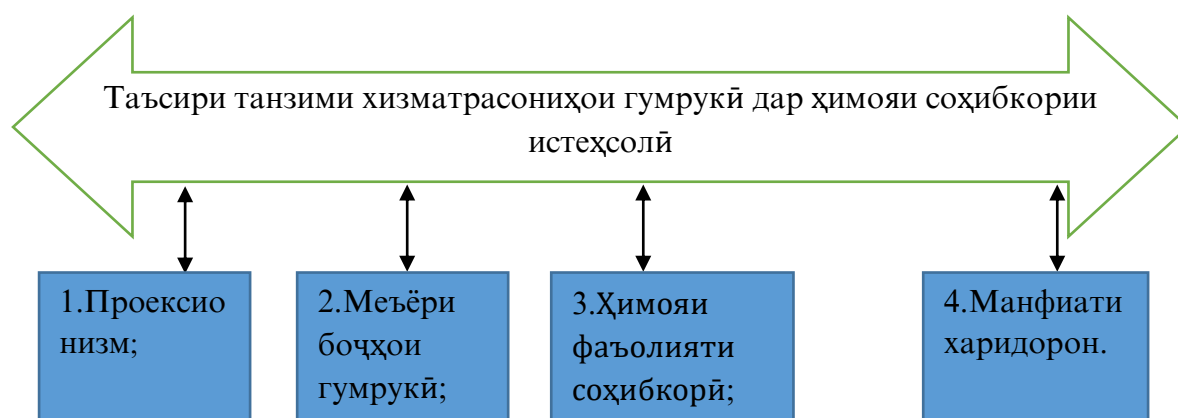
5.	Воридоти маводу лавозимот барои истеҳсоли доруворӣ, ки номгӯи онҳоро Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ менамояд;
6.	Воридоти технологияҳои навтарин барои корхонаҳои дорусозӣ ва таҷҳизоти ҳозиразамони ташхису табобат;
7.	Воридоти технологияву таҷҳизот ва мавод барои таъминоти соҳаи парандапарварӣ ва (ё) ҳангоми ворид намудани молҳо бевосита барои эҳтиёҷоти ҳуди корхонаҳои парандапарварӣ ва корхонаҳои истеҳсолкунандаи хӯроки омехтаи паранда ва чорво;
8.	Воридоти автомашинаҳои нав (аз санаи барориш 1 (як) сол нагузашта, масофаи тайнамудашон то 10 (даҳ) ҳазор километр бошад) бо мавқеи молии 8702, 8703, 8704 ва 8705, пардохтҳои гумрукӣ - 50 фоиз.

Бояд қайд намуд,ки барои дастгирии давлатии соҳибкории истеҳсоли дар кишвар шароитҳои мусоид фаровҳам гардида ва дастгирӣ аз ҷониби мақомоти гуумрук ҳангоми хизматрасонизҳои гумрукӣ дар вақти интиқоли мол тавассути сарҳади гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо тадриҷ идома меёбад.

Ҷимояи соҳибкории истеҳсолиро мақомоти гумрук ҳангоми танзими хизматрасониҳои гумрукӣ дар вақти интиқоли мол ба воситаи сарҳади гумрукӣ ба воситаи вазифаи протексионистӣ таъмин менамояд,ки он ба ҳивзи манфиатҳои мол истеҳсолкунандагонӣ ватани аз рақобати ногувори хориҷӣ ,таъмин мегардат.

Мақомоти гумруки ҳангоми хизматрасониҳои худ бояд ба тариқи зерин манфиати иштирокчиёни фаъолияти савдои хориҷӣ ва шаҳрвандонро таъмин намояд.(ниг.ба нақшаи-2)

Нақшаи-2.

Дар инҷо мо ба муарифии нақшаи - 2, мегузарем,ки дар шароити иқтисодиёти бозорӣ ва ҷимояи иқтисодиёти кишвар аз ҷониби мақомоти гумрук ба вазифаҳои танзими тарифи гумрукӣ ки он ба фискалӣ,протексионизм ва мувозинатӣ дар амалияи фаъолияти гумрукӣ нақши худро дар таъмини амнияти кишвар мегузорад,амалӣ карда мешавад.Дар мақола мо ба вазифаи протексионистии онро мавриди бараси қарор додаем,ки он ба дастгирӣ ва ҷимояи соҳибкории истеҳсоли нигаронда шуда аст,ки нақши худро тавассути бочҳои хоси гумрукӣ амалӣ месозад.

Бо мақсади ҷимояи манфиатҳои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбати моли воридотӣ бочҳои хоси гумрукӣ дар се намуд махсус, зиддидемнингӣ ва чубронӣ метавонанд муваққатан истифода бурда шаванд:

1. Боҷӣ махсус метавонанд ба сифати тадбири муҳофизатӣ, агар мол ба ҳудуди гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба чунин микдор ё шартҳое ворид шавад, ки он тавонад ба истеҳсолкунандагони ватании моли шабеҳ ва ё моли бевосита рақобаткунанда зарар расонад ё таҳдиди зарар расонидан намояд ва ё ҳамчун тадбири ҷавобӣ ба амалҳои таъзияӣ (дискриминатсионӣ) ва амалҳои дигари баъзе кишварҳо ё итиҳодияҳои онҳо, ки манфиати Ҷумҳурии Тоҷикистонро халалдор менамоянд, истифода бурда шаванд;

2. Боҷӣ зиддидемпингӣ дар сурати ворид намудани мол ба ҳудуди гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо нархи нисбат ба нархи гумрукии миёнаи оморӣ дар кишвари содиркунанда дар лаҳзаи воридот ниҳоят пасттар, агар чунин воридот ба истеҳсолкунандагони дохилии моли шабеҳ зарари моддӣ расонад ё таҳдиди зарар расонидан намояд ё ба ташкил ва ё ба бештар истеҳсол намудани чунин мол дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мамониат кунад, истифода бурда мешаванд;

3. Боҷҳои ҷубронӣ, ҳангоми ба қаламрави гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид намудани моле, ки ҳангоми истеҳсол ё содир кардани он бевосита ё бавосита аз субсидия истифода шудааст ва агар чунин воридот ба истеҳсолкунандагони ватании моли шабеҳ зарари моддӣ расонад ё таҳдиди зарар расонидан намояд ё ба ташкил ва ё ба истеҳсоли бештари моли шабеҳ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мамониат кунад, истифода бурда мешаванд. [ЗС.261]

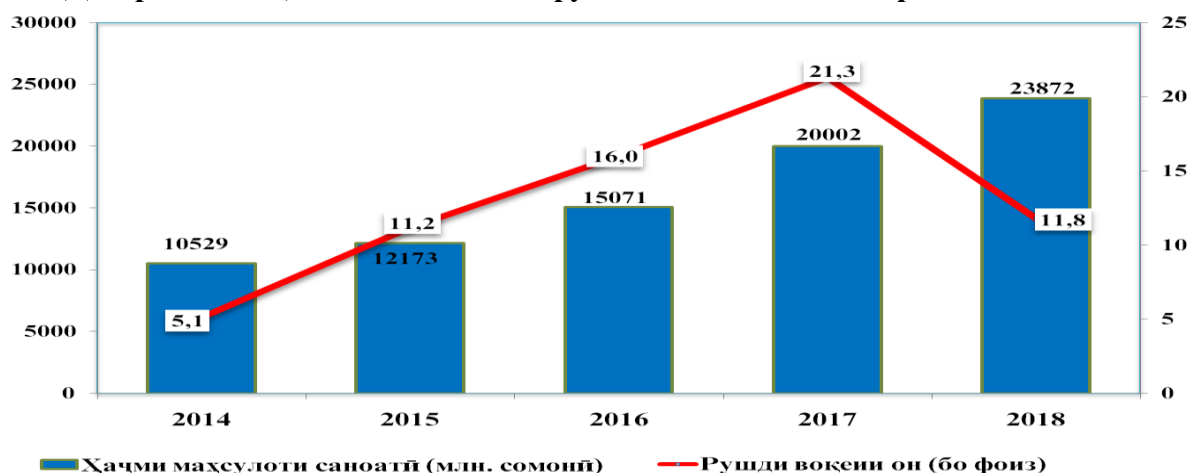
Ҳангоми ҷори намудани ин боҷҳои гумрукӣ давлат ба шарикони тиҷоратии бевиждонаи худ дар замони ҷангҳои иқтисодӣ ва хавҳои он ба иқтисодиёти кишвар ҷораи ҷавоби меандешад.

Барои ҳимояи соҳибкорӣ истеҳсолӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва такмили истеҳсолоти ба содирот нигаронида шуда ва ворид ивазкунанда дар назди Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон Гурӯҳи доимоамалкунандаи коршиносон оид ба такмили фишангҳои тарифию ғайритарифии савдои хориҷӣ чиҳати дастгирии молистеҳсолкунандагони ватанӣ ва рушди содирот фаъолият менамояд, ки дар соли 2018-2019, ҷаласаҳо баргузор намуда, мувофиқи рӯйхат имконияти зиёд намудани истеҳсол, содирот ва воридот ивазкунандаи 58 гурӯҳи молу маҳсулоти ғизоӣ, кишоварзӣ ва саноатиро (таҳминан 2058 намуди мол) мавриди омӯзиш ва таҳлили ҳамаҷониба қарор дода, тақлифу пешниҳодҳои судмандро дар ҳимояи соҳибкорӣ истеҳсолӣ идома дода истодааст, ки мо дар мақола яке аз самтҳои онро дар бахши истеҳсоли маолҳои саноати дар асоси ҳадафи Стратегии кишвар яъне саноатикунони босурати кишварро дар диаграмаи -1., дида мебароем.

Соҳаи саноати кишвар яке аз соҳаҳои муҳим ва пешбарандаи иқтисоди миллӣ ба шумор рафта, дар соли 2018 чиҳати ба кор андохтани иқтидорҳои нав, истифодаи иқтидорҳои мавҷуда, роҳандозии истеҳсоли маҳсулоти воридот ивазкунанда ва ба содирот нигаронида шуда ва дар ин замина таъмини иҷрои ҳадафҳои стратегии мамлакат як силсила тадбирҳои судманд амалӣ гардиданд.

Дар натиҷа, ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ 23872,4 млн. сомони ро ташкил намуда, нисбат ба соли 2017 11,8 банди фоизӣ афзудааст. Дар соли 2018 дар соҳаи саноати истихроҷ ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ ба 4685,9 млн. сомонӣ (бо ҳисоби воқеӣ 16,3 банди фоизӣ нисбат ба соли 2017 зиёд мебошад), дар соҳаи саноати коркард ба 13502,8 сомонӣ (12,5 банди фоизӣ) ва истеҳсоли қувваи барқ, газ, гармӣ ва обтаъминкунӣ ба 5683,7 млн. сомонӣ (7,8 банди фоизӣ) баробар гардидааст.

Диаграмаи-1. Ҳаҷми номиналӣ ва рушди воқеии саноат дар солҳои 2014-2018

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки гарчанде ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ 11,8 банди фоиз зиёд гардида бошад ҳам, суръати рушди он нисбат ба соли 2017-ум 9,5 банди фоизӣ, аз ҷумла дар соҳаи истихроҷи маъдан 6,2 банди фоизӣ, соҳаи коркард 10,2 банди фоизӣ, соҳаи истеҳсоли қувваи барқ, газ, гармӣ ва обтаъминкунӣ 8,7 банди фоизӣ коҳиш ёфтааст. Коҳишёбии суръати рушди соҳаи саноат нисбат ба суръати рушди соли 2017 асосан аз ҳисоби кам гардидани истихроҷи маводи энергетикӣ (-39,1 банди фоизӣ), ғайриэнергетикӣ (-2,9 банди фоизӣ), истеҳсоли маҳсулоти хӯрокворӣ, якҷо бо нӯшокиҳо (-2,9 банди фоизӣ), истеҳсоли насосҷӣ ва дӯзандагӣ (-34,3 банди фоизӣ), истеҳсоли ҳаргуна маснуоти ғайрифилизии маъданӣ (-24,3 банди фоизӣ), истеҳсоли нерӯи барқ (-9,0 банди фоизӣ) ва тақсимои нерӯи барқ, газ ва об (-13,0 банди фоизӣ) ба амал омадааст.

Ҳарчанд суръати рушди соҳаи саноат дар минтақаҳои кишвар таъмин гардида бошад ҳам дар асоси Стратегияи милли рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то солҳои 2015-2030, ки яке аз ҳадафҳои он саноатикунони бо суръати кишвар мебошад дар ин самт корҳои ва имтиёзҳои андозию гумрукӣ ва ҳимояи соҳибкории истеҳсолӣ бо тадриҷ ва сифатнок амали гашта истодааст. [5С.28]

Меъёри боҷҳои гумрукиро меъёрҳои боҷҳои гумрукиро Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси санадҳои меъерии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи фаъолияти гумрукӣ бо тартиби пешбининамудаи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи санадҳои меъерии ҳуқуқӣ" муқаррар менамояд, ки меъёри боҷи гумрукӣ ба се намуд: 1. адвалорӣ; 2. махсус; 3. омехта дар амалияи танзими хизматрасониҳои гумрукӣ истифода бурда мешавад. [3.С.261]

Боҷи гумрукӣ ин пардохти ҳамаҷумла мебошад, ки ҳангоми интиқоли мол тавассути сарҳади гумрукӣ аз ҷониби мақомоти гумрук ситонида мешавад. Агар боҷи гумруки ин худ рағ бошад пас меъёри он ин хунест, ки дар вақти муайян кардани арзиши гумрукии моли воридотӣ дар робита ба хавфҳои эҳтимолии моли хориҷӣ ба соҳибкории истеҳсолӣ ва ситонида боҷҳои гумрукӣ гардиш хурда ва дар инҷо танзими хизматрасониҳои гумрукӣ таъсир ва нақши худро дар ҳимояи соҳибкории истеҳсолӣ мегузоранд.

Дар ҳимояи соҳибкории истеҳсолӣ танзими гумрукӣ таъсири худро ба воситаи эсколатсияи меъёрҳои боҷҳои гумрукӣ амалӣ менамояд. Эсколатсияи меъёрҳои боҷҳои гумрукӣ ин баландшавии меъёри боҷҳои гумрукӣ вобаста ба сатҳи коркарди

технологии маҳсулот мебошад. Масалан меъёри боҷи гумрукӣ барои ашёи хом 5, барои маҳсулоти нимтайёр 10 ва барои маҳсулоти тайёр 15. [4.С.36]

Бояд ҳаминаро таъкид намуд, ки ҳуди меъёри боҷи гумрукӣ хусусиятҳои ҳимоявиро барои соҳибкории истеҳсоли ва таъмини қисми даромади буйҷети кишваро дар бар мегирад.

Дар айни замон мутобиқи Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 18 августи соли 2018, таҳти рақами №399, амал мекунад, ки тамоми молҳои аз сарҳади гумруки интиқол шавандаро аз меъёри 0% то 30% муқаррар намудааст.

Бо мақсади дастгирии соҳибкуории истеҳсоли дар вақти муайян намудани меъёрҳои боҷи гумрукӣ мақомоти гумрук меъёрҳои амалкунанди боҷи гумрукиро нисбати воридоти қолин бо андозаи 30% тибқи қарори боло зикр муаянкардааст. Зеро ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон истеҳсоли қолин мавҷуд буда ва баланд будани меъёри боҷи гумрукии ин маҳсулоти истеҳсоли дохилӣ аз ҳимояи соҳибкории истеҳсоли ва таъсири танзими гумрукӣ ба моли хориҷӣ дарак медиҳад. Тамоми молҳои аз ҷониби соҳибкорони истеҳсоли маври истеҳсол дар дҷоҳили кишвар ба роҳ монда мешвад аз ҷониби мақомоти гумрук таҳти ҳимоя бояд қарор гирад.

Мақомоти гумрук ҳангоми танзими хизматрасониҳои гумрукӣ ва нақши он фаъолияти соҳибкорони кишваро ҳивз намуда, манфиат ва рушди фаъолияти савдои хориҷиро ҳангоми интиқоли мол аз сарҳади гумрукӣ таъмин менамояд. Мақомоти гумрук ин органи иқтисоди буда барои таъмини амнияти иқтисодии кишвар ҳангоми барасмиятдарории гумрукии молу воситаҳои нақлиёт ва назорати гумрукӣ дар табиқи танзими гумрукӣ доимо фаъолияти судмандро ба роҳ мемонад, ки дар инҷо натавонанд соҳибкории истеҳсолиро ҳимоят намояд балки дар байни соҳибкорони истеҳсоли ва мол воридкунандагон рақобатро низ таъмин созад.

Таъсири танзими гумрукӣ унсурҳои зараровари фаъолияти соҳибкориро дар натиҷаи тадбиқи хизматрасониҳои гумрукӣ, таъмин намояд.

➤ Ҳимояи соҳибкории истеҳсоли ки ин метавонад рушди иқтисодӣ- иҷтимоии кишваро таъмин ва суботи молиявии кишваро аз лиҳози супоридани андозҳо ва ташкили ҷойҳои нави корӣ таъмин созад.

➤ Манфиати харидоронро ҳангоми воридоти мол ба кишвар ва содироти он аз ин қаламрав таъмин намояд. Зеро ки дар натиҷаи болоравии нархҳои молу маҳсулот дар бозор, боиси норозигии аҳоли гардида ва ба эҳтимолияти рушди коррупсия оварда мерасонад. Мутобиқи моддаи 5 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи мубориза бо коррупсия” мақомоти гумрук хавфҳои коррупсиониро таҳлил намуда, пешниҳоду ҳулосаҳои муфид манзур намояд.

➤ Соҳибкорӣ тиҷоратие, ки қаблан мол воридкардари ҳивз намуда шафоффияти барасмиятдарории гумруки ва пешгирии қочоқи молу маҳсулотро таъмин намояд.

➤ Соҳибкорӣ тиҷоратие, ки айни замон мол ворид кардаст ва мақомоти гумрук онро барои тезинидани барасмиятдарории гумруки ва таъмини бозори дохилӣ бо молҳои ниёзи аввалия инчунин ҳавасманд гардонидани иштирокчиёни фаъолияти савдои хориҷиро ҳангоми хизматрасониҳои гумрукӣ таъмин намояд.

➤ Соҳибкорӣ тиҷоратие, ки дар хориҷи кишвар бо мақсади мол ворид кардан ба Тоҷикистон рафтаст, ки онҳоро бояд ҳимоя намояд. [6.С.100]

Омили дигаре, ки боиси норозигии соҳибкорони истеҳсоли ва соҳибкорон тиҷорати дар амалияи хизматрасониҳои гумрукӣ эҳсос мешавад ин ноустувории қурби асъори хориҷӣ нисбат ба пулӣ миллӣ яъне деволватсия ва ревалватсияи асъор мебошад, ки чунин лапишҳои қурби боиси рушди омилҳои паратарифӣ мегардад, ки яъне паратарифи навобаста аз пардохти боҷи гумрукӣ ва андоз ба устурии нархи мол дар кишвар зимино мегузорад.

Вобаста ба таъсири лапишҳои қурбӣ ва ноустувории онро ба соҳибкорон ва ҷамъовариҳои пардохтҳои гумрукиро дар ҷадвали-3 дида мебароем.

Ҷадвали-3

№	Ҳолатҳо;	Миқдор/ арзиш;	Пардохт и гумрукӣ бо доллар;	Пардохт и гумрукӣ бо сомонӣ;	Таъсир- фарқиятҳо;		Сатҳи таъсир расони бо%;
1.	Ҳолати устувории нарх;	100.тон 100.000\$	29.800\$	283.100	+1.180\$	+14.07 2	+3,95%
2.	Ҳолати ревалватсия асъор	100.тон 100.000\$	29.800\$	283.100	+1.180\$	+14.07 2	+3,95%
3.	Инфлатсия нарх	100.тон 90.000\$	28.620\$	269.028	-1.180\$	-14.072	-4,12%
4.	Ҳолати девалватсия асъор.	100.тон 90.000\$	28.620\$	269.028	-1.180\$	-14.072	-4,12%

Ҷадвали-4

Таъсири девалватсия ва ревалватсияи асъор ба ҷамъовариҳои пардохтҳои гумрукиро дар ҷадвали зерин дида мебароем.

№	Ҳолатҳо;	Миқдор / арзиш;	Курс 1.долл ИМА бо сомонӣ	Пардохт и гумрукӣ бо доллар;	Пардохт и гумрукӣ бо сомонӣ;	Таъсир- фарқиятҳо;		Сатҳи таъсир расони бо%;
1.	Ҳолати девалватс ияи асъор.	100. тон 100.000\$	1. долл\$	29.800\$	280.120	29.800 \$	-2.980	-1,06%
			9.сом, 40. дирам					
2.	Ҳолати ревалватс ияи асъор;	100. тон 100.000\$	1. долл\$	29.800\$	283.100	29.800 \$	+2.98 0	+1,05%
			9.сом, 50. дирам					

Устувории қурби асъор барои супорандагони пардохтҳои гумрукӣ имконияти баробариҳо дар супоридани ҳамон як партияи мол вобаста ба як арзиш ё миқдор дар давраи ҳисоботи медиҳад ва дар ин васила рақобати солим дар бозори дохили аз лиҳози молҳои воридоти дар кишваро то андозае таъмин хоҳад кард. [4.С.242]

Дар натиҷаи таъсири танзми хизматрасониҳои гумрукӣ дар дастгирӣ ва ҷимояи соҳибкории истеҳсолӣ рушди маҷмуи маҳсулоти дохилии кишвар гардида, иқтисодии содиротион боло рафта ва мақомоти гумрук аз ҷамъовариҳои пардохтҳои гумрукии воридотӣ ба қорӣ намудани бочҳои гумрукии содиротӣ қадам мезанд. Зеро ки маҳз ҳамин ҷамъовариҳои пардохтҳои гумрукӣ аз молҳои воридотӣ яъне вазифаи фискалии

мақомоти гумрук таъмин намдуда ба сифатӣ иҷрои вазифаи протекционистӣ ҳалал эҷод мекунад.

Бояд қайд намуд,ки танзими хизматрасониҳои гумрукӣ тарезе ба роҳ монда шавад,ки ба сифатнок таъмин гардидани вазифаи фискалӣ ва протекционистии мақомоти гумрук равона гардида ва аз тарафи дигар мусоидаткунада ба рушди тиҷорати хориҷии кишвар бошад.

АДАБИЁТ

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 22.12.2017 13:21, шаҳри Душанбе <http://president.tj/node/13739>
2. Ташкили мубориза бар зиддӣ вайронкунии қойдаҳои гумрукӣ Шоҳназари Х.Ф., Ҳабибуллоев М.Ҳ.,Ҳақимов К.С.. ((Васоити таълимӣ-методӣ) F-84 Душанбе: «Ирфон», 2019, 238 с)
3. Кодекси гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе - 2014.
4. Амалия ва истифодаи хирочҳо ва пардохтҳои гумрукӣ дар низомҳои гумрукӣ Ҳабибуллоев М.Ҳ.,Шоҳназари Х.Ф.,Ҳақимов К.С. (васоити таълимӣ) - Душанбе: Ирфон, 2019, саҳ. 311.
5. Маҷалаи расмии Хадамоти гумруки назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон (№4,Маҷаллаи соҳавии иттилоотӣ ва таҳлилӣ соли 2018,50,саҳ)
6. Хадамоти гумруки назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон Донишкадаи тақмили ихтисос (конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ ба рӯзи Ваҳдати миллӣ) дар мавзӯи саҳми сохторҳои ҳивзи ҳуқуқ дар таъмини рушди иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон-Душанбе 2014 сол, саҳ. 124.

УДК 336

Раҳматов С. М.

ОЦЕНКА НАЛОГОВОЙ НАГРУЗКИ НА МАКРОУРОВНЕ В РЯДЕ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И ЕВРОПЫ

Настоящая статья посвящена анализу и оценке налоговой нагрузке на макроуровне. Проведен сравнительный анализ уровня налоговой нагрузки в отечественной экономике и ряде стран Центральной Азии и Европы, в том числе стран входящих в ОЭСР. Анализ показателя налоговой нагрузки по отношению к ВВП выявляет ряд недостатков. Прежде всего, он не позволяет адекватно сравнивать по налоговой нагрузке страны, оказывающие экономическую и социальную поддержку посредством налоговых расходов или льгот более активно, нежели другие, использующие прямые государственные расходы в аналогичных целях. Также возможная несопоставимость результатов странового сравнения по налоговой квоте определяется существенными различиями перечней налогов, видов налоговых льгот, фаз экономического цикла, долей корпоративного и теневого секторов в ВВП и т.п.

Ключевые слова: оценка, налоги, социальные взносы, налоговая нагрузка, макроэкономика, ВВП, Таджикистан.

Раҳматов С. М.

АРЗЁБИИ ГАРОНИИ АНДОЗ ДАР САТҲИ МАКРОИҚТИСОДӢ ДАР ЯК ҚАТОР КИШВАРҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ВА АВРУПО

Мақолаи мазкур ба таҳлил ва арзёбии гаронии андоз дар сатҳи макроиқтисодӣ бахшида шудааст. Таҳлили муқоисавии сатҳи гаронии андоз дар иқтисодиёти ватанӣ ва як қатор кишварҳои Осиеи Марказӣ ва Аврупо, аз ҷумла кишварҳои узви Созмони ҳамкории иқтисодӣ ва рушд гузаронида шудааст. Таҳлили гаронии андоз нисбат ба ММД як қатор норасоихоро ошкор менамояд. Пеш аз ҳама, он имкон намедихад, ки вазни андозҳои кишварҳое, ки тавассути хароҷотҳои андозӣ ва имтиёзҳо ғайрифаъолони дастгирии иқтисодӣ ва иҷтимоӣ мерасонанд, нисбат ба онҳое, ки хароҷоти бевоситаи давлатро бо ин мақсадҳо истифода мекунанд дар сатҳи мувофиқ муқоиса карда шаванд. Инчунин, номутобиқати эҳтимолии натиҷаҳои муқоисаи кишварҳо аз рӯи квотаи андоз бо фарқиятҳои ҷиддӣ дар номгуӣ андозҳо, намудҳои имтиёзҳои андозӣ, марҳилаҳои давраи иқтисодӣ, ҳиссаҳои бахшҳои корпоративӣ ва ниҳонӣ дар ММД ва ғайра муайян карда мешавад.

Вожаҳои калидӣ: арзёбӣ, андозҳо, пардохтҳои иҷтимоӣ, гаронии андоз, макроиқтисод, ММД, Тоҷикистон.

Rakhmatov S.M.

ASSESSMENT OF THE TAX BURDEN AT THE MACRO LEVEL IN A NUMBER OF CENTRAL ASIAN AND EUROPEAN COUNTRIES

This article is devoted to the analysis and assessment of the tax burden at the macro level. A comparative analysis of the level of tax burden in the domestic economy and a number of countries in Central Asia and Europe, including countries belonging to the OECD, is carried out. Analysis of the tax burden in relation to GDP reveals a number of shortcomings. First of all, it does not allow for an adequate comparison of the tax burden of countries that provide economic and social support through tax expenses or benefits more actively than others that use direct government spending for similar purposes. Also, the possible incomparability of the results of the country comparison on the tax quota is determined by significant differences in the lists of taxes, types of tax benefits, phases of the economic cycle, shares of corporate and shadow sectors in GDP, etc.

Keywords: assessment, taxes, social contributions, tax burden, macroeconomics, GDP, Tajikistan.

«Налоговая нагрузка как экономическая категория представляет собой обобщенную характеристику налоговой системы страны, указывающую на действие, которое оказывают налоги на отдельного налогоплательщика или народное хозяйство в целом, а также на количественную оценку этого действия (сумму налогов, их удельный вес в ВВП или доходах отдельных категорий плательщиков)» [2].

На уровне экономики в целом (макроуровень) к показателям, характеризующим налоговую нагрузку относят:

- - эффективную налоговую ставку (соотношение общей суммы уплаченных налогов к величине совокупного дохода; может рассчитываться для отдельных налогов);
- - отношение налоговых поступлений к ВВП (может рассчитываться для отдельных налогов).

Эти показатели удобно использовать для сравнения уровня и динамики налоговой нагрузки в различных странах. В данной статье мы подробно остановимся на показателе отношение налоговых поступлений к ВВП. В зарубежных странах этот показатель наиболее широко используется для исследования динамики налоговой нагрузки и определения дальнейших действий тактического и стратегического характера в реализации налоговой политики во взаимодействии с макроэкономической динамикой, а также межстранового сопоставления.

Оно имеет ряд названий:

- - отношение налогов к ВВП (tax-to-GDPratio),
- - налоговые доходы в % от ВВП (taxrevenuesas % ofGDP),
- - налоговая квота (taxquota),
- - косвенная налоговая ставка (implicittaxrate) [1].

Статистика по данному показателю представлена на официальных сайтах ОЭСР, Всемирного Банка, МВФ. Всемирный банк предоставляет наиболее обширную статистику этого показателя по странам мира. Помимо странового разреза показатель рассчитан в среднем по группам стран с различным уровнем дохода. Единственным недостатком является, то, что Всемирный банк приводит статистику налоговой нагрузки без учета социальных взносов.

Как показывает анализ данных по региону Европа и Центральная Азия с обширной статистической базы Всемирного банка (рис. 1 и 2) самая низкая налоговая нагрузка наблюдается в России (2017 г. – 10,26%) и самая высокая в Дании (2017 г. – 33,37%). В пятерку стран с наибольшей налоговой нагрузкой входят Дания (33,3%), Швеция (27,6%), Греция (25,9%), Великобритания (25,4%), Австрия (25,3%). В пятерку с низкими налоговыми доходами за 2017 год входят Россия (10,2%), Казахстан (10,3%), Швейцария (10,4%), Германия (11,4%), Узбекистан (12,2%) [6].

Анализ данных статистики стран Европы и Центральной Азии за период 2013-2017 показывает, что в большинстве стран региона налоговая нагрузка сохраняет стабильность и существенно не увеличивается. Наибольший темп роста налоговой нагрузки в 2017 году по сравнению с 2013 годом наблюдаются в Нидерландах (117,32%), Албании (114,42%), Украине (114,07%), Молдове (112,73%), Словакии (112,15%). В ряде стран региона наоборот наблюдается снижение налоговой нагрузки. На более 10 процентов снизилась темп роста налоговой нагрузки в 2017 году по сравнению с 2013 годом в Бельгии, Ирландии, Норвегии, Российской Федерации, Румынии и в Узбекистане. В Казахстане за этот период наблюдается резкое снижение налоговой нагрузки на 5,73 п.п. (с 16,03% в 2013 г. до 10,3% в 2017 г.) [6].

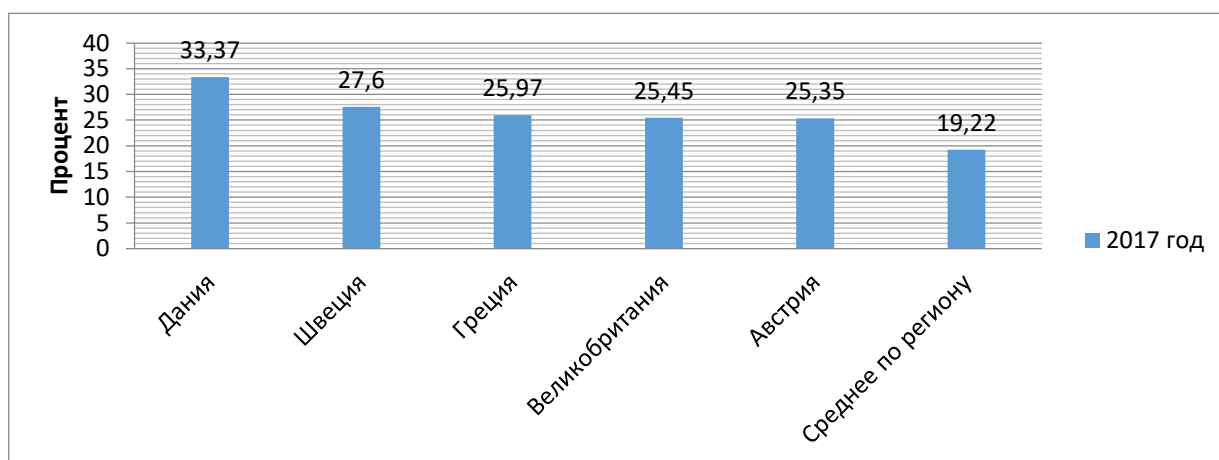

Рисунок 1. Топ 5 стран региона «Европа и Центральная Азия» с наибольшей налоговой нагрузкой по отношению к ВВП (без учета социальных взносов) в 2017 году* (в %)[6]

Рисунок 2. Топ 5 стран региона «Европа и Центральная Азия» с наименьшей налоговой нагрузкой по отношению к ВВП (без учета социальных взносов) в 2017 году (в %) [6]

Анализ налоговой нагрузки по странам СНГ за 2017 г. (без учета социальных взносов) по данным Всемирного банка (табл. 1) показывает, что низкую нагрузку имеют Российская Федерация (10,26%), Казахстан (10,30%), Узбекистан (12,22%). Более высокие нагрузки наблюдаются в Грузии (22,06%), Армении (20,78%), Украине (20,78%) [6]. В большинстве стран СНГ также наблюдается снижение налоговой нагрузки в 2017 году по сравнению с 2013 годом. В Республике Таджикистан по нашим расчетам налоговая нагрузка в 2017 году без социального налога составило 19%. Нужно отметить, что Грузия и Армения, имея большую нагрузку по отношению к ВВП, наоборот, по рейтингу «Ведение бизнеса» по параметрам налогообложения имеют лучшие показатели (в особенности по критерию общей ставки налогообложения) чем другие страны СНГ.

Таблица 1.

Налоговая нагрузка по отношению к ВВП (в %) по странам СНГ (без учета социальных взносов)

	Страны	2013	2014	2015	2016	2017
1.	Армения	21,59	21,60	20,93	21,28	20,78
2.	Азербайджан	13,39	14,21	15,60	14,56	13,16
3.	Беларусь	13,35	12,70	14,17	13,79	13,02
4.	Грузия*	21,99	22,00	22,25	22,29	22,06
5.	Казахстан	16,03	14,19	9,84	9,92	10,30
6.	Кыргызстан		17,55	16,80	16,95	17,05
7.	Молдова	15,47	16,64	16,40	16,25	17,44
8.	Российская Федерация	12,91	13,25	10,64	9,14	10,26
9.	Украина	17,56	17,29	20,45	19,63	20,03
10.	Узбекистан	14,64	14,21	14,28	14,15	12,22

Источник: Всемирный банк. [Электронный ресурс] URL <https://data.worldbank.org/indicator/GC.TAX.TOTL.GD.ZS?locations=TJ>

* С 2008 года Грузия заявила о выходе из состава СНГ.

Как ранее отметили, данные по налоговой нагрузке Всемирным банком приводятся без учета социальных взносов. Исходя из этого показатель налоговой нагрузки будет немного (по некоторым странам значительно) занижен по сравнению с фактической налоговой нагрузкой, при том, что во многих странах социальные взносы составляют немалую часть поступлений в бюджет государства. Например, согласно данным Организация экономического сотрудничества и развития (ОЭСР), величина социальных взносов в странах Европейского Союза разнится от 1,4% ВВП (Дания, 2013 год) до 18,3% ВВП (Франция, 2013 год), что будет существенно изменять показатель налоговой квоты [5].

Организация экономического сотрудничества и развития рассчитывает налоговую нагрузку с учетом социальных взносов. Как видно из рисунка 3 в пятерку стран ОЭСР с большей налоговой нагрузкой в 2018 году входят Франция (46,1%), Дания (44,9%), Бельгия (44,8%), Швеция (43,9%), Финляндия (42,5%). Среди стран ОЭСР в пятерку с самыми низкими налоговыми нагрузками входят Мексика (16,1%), Чили (21,1%), Ирландия (22,3%), США (24,3%), Турция (24,4%) (рис. 4). В среднем по странам ОЭСР налоговая нагрузка в 2018 году составила 34,3%.

Анализ данных статистики стран ОЭСР показал, что повышение налоговой нагрузки за 2013-2018 гг. наблюдалась в таких странах как Мексика (2013 г. - 13,3%, 2018 г. - 16,1%), Корея (24,3%, 28,4%) Польша (31,9%, 35,0%). В этих странах за этот период наблюдался рост на более чем 2,5 п.п. В остальных странах наблюдается рост до 2,5 п.п. и даже снижение налоговой нагрузки по 11 странам. Так наиболее существенное сокращение налоговой нагрузки наблюдается в Ирландии (2013 г. – 28,3%, 2018 г. – 22,3%), Италия (44,1%, 42,1%), США (25,6%, 24,3%). В среднем по ОЭСР рост за этот период составил почти 1 п.п. увеличившись с 33,4% до 34,3% [5].

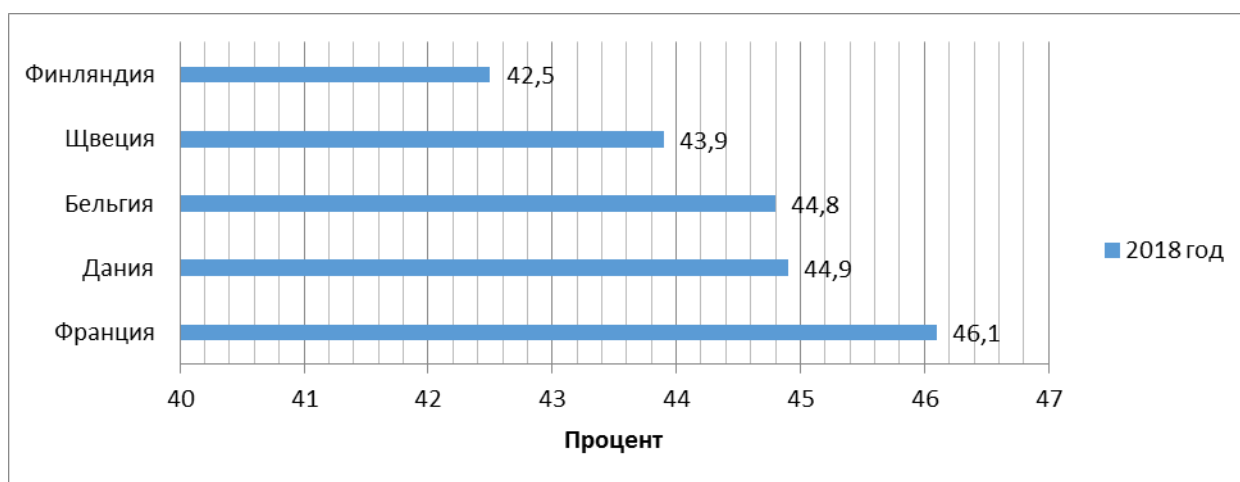

Рисунок 3. Топ 5 стран ОЭСР с наибольшей налоговой нагрузкой по отношению к ВВП (с учетом социальных взносов) (в %) [5]

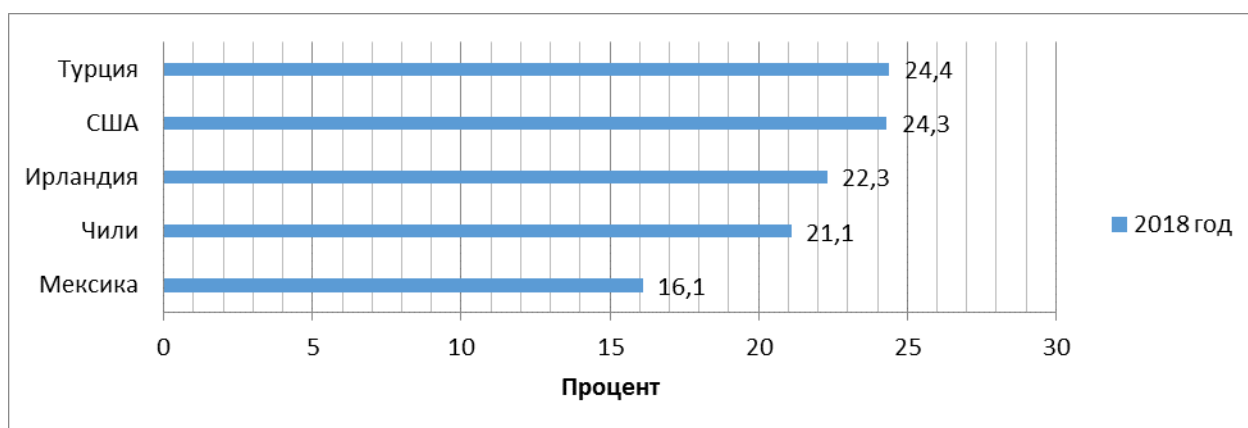

Рисунок 4. Топ 5 стран ОЭСР с наименьшей налоговой нагрузкой по отношению к ВВП (с учетом социальных взносов) за 2018 год (в %) [5]

Как видно из табл. 2 наибольшую налоговую нагрузку по отношению к ВВП (с учетом социальных взносов) среди некоторых стран Центральной Азии и Восточной Европы в 2017 году имели Босния и Герцеговина (38%), Беларусь (35%), Украина (32%), Россия (31%), Молдова (28%). Низкая налоговая нагрузка наблюдается в Азербайджане (16%), Казахстане (17%). В Албании, Армении, Грузии, Киргизии, Таджикистане и Узбекистане наблюдается налоговая нагрузка в пределах 21-26%. За период 2000-2017 гг. наблюдается снижение налоговой нагрузки в Азербайджане, Беларуси, Казахстане, России и Узбекистане и его увеличение в Албании, Армении, Босния и Герцеговина, Грузия, Кыргызстан, Молдова, Таджикистан и в Украине от 3 до 9 п.п [4].

Таблица 2.

Сравнительный анализ налоговых поступлений (с учетом социальных взносов) по отношению к ВВП Таджикистана и некоторых стран Центральной Азии и Восточной Европы (в %)

Страна	1995 г.	2000 г.	2005 г.	2010 г.	2015 г.	2016 г.	2017 г.
Албания	15	21	22	23	24	24	25
Армения	13	18	18	21	22	22	21
Азербайджан	12	35	...	15	19	18	16
Босния и Герцеговина	...	...	35	37	38	38	38
Беларусь	...	...	44	38	36	36	35
Грузия	13*	...	21	23	25	26	26
Казахстан	13	20	26	24	16	15	17
Кыргызстан	28	16**	20	22	25	25	25
Молдова	26	20	26	27	27	26	28
Россия	9	...	36	30	29	29	31
Таджикистан	36	13	17	18	22	21	21
Украина	32	27	34	34	34	31	32
Узбекистан	...	33	27	29	28	26	25

Источник: <https://www5.wider.unu.edu/#/country/TJK>.

*В Грузии данные за 1995 год приведены за 1994 год.

** По Кыргызстану данные за 2000 год приведены за 2001 год.

... означает данных не имеется.

Примечание: данные в таблице округлены.

В 2000 году удельный вес налоговых поступлений к ВВП в Таджикистане составляло 13 процентов. Постепенно с увеличением сборов налогов в 2010 году коэффициент налоговой нагрузки составил 18,0 процентов, а уже в 2018 году 21,2, увеличившись по сравнению с 2013 годом на 8 п.п.

Если сравнивать наш показатель с странами, входящими в ОЭСР, то ниже нас находится Чили (20,1%), Мексика (16,1%). По остальным странам ОЭСР налоговая нагрузка начинается с 22,5% (Ирландия). По странам, не входящим в ОЭСР (2017 г.) налоговую нагрузку в пределах 21-23% имеют Гондурас, Того, Тринидада Тобаго. Ниже 21% имеют Багамы, Ботсвана, Буркино Фасо, Колумбия, Конго, Эквадор, Египет, Малайзия, Филиппины и многие другие страны Африки и Азии [4].

Нужно отметить, что при использовании показателя налоговых поступлений по отношению к ВВП при анализе на уровне национальной экономики в целом, так и при сравнительном анализе с другими странами нужно учитывать ряд имеющихся недостатков. Соразмерность налоговой нагрузки не может быть достигнута, если допустим одни страны оказывают экономическую и социальную поддержку посредством налоговых расходов или льгот, а другие используют прямые государственные расходы в аналогичных целях. При прочих равных, страны, предпочитающие налоговые расходы и льготы прямым государственным расходам, будут иметь более низкие значения отношения налоговых поступлений к ВВП. Наличие или отсутствие обязательных пенсионных отчислений в пенсионный фонд также будет обуславливать различие в значениях показателя. Поскольку уровень ВВП подвержено существенному влиянию экономического цикла, оценивание налоговой нагрузки по отношению к ВВП требует анализа данного показателя в долгосрочном разрезе.

Также показатель налоговой нагрузки по отношению к ВВП не позволяет сравнивать страны, если наблюдается существенное различие доли корпоративного сектора в ВВП. Такую ситуацию можно увидеть на примере налоговой нагрузки по налогу на прибыль. Допустим, в одной стране налоговые поступления по налогу на прибыль в два раза выше, чем в другой стране из-за большей налоговой базы – большей доли корпоративного сектора в прибыли предприятий, а налоговые ставки одинаковы и ВВП также равны. В таком случае налоговая нагрузка по налогу на прибыль будет в два раза выше в первой стране и ниже в другой. Возникает вопрос, справедливо ли утверждать, что налоговая нагрузка в первой из описанных стран в два раза больше, чем во второй, при одинаковых ставках налога на прибыль? При рассмотрении всей совокупности налогов эффект большей доли корпоративного сектора в экономике будет аналогичен, учитывая высокую долю налога на прибыль в налоговых доходах государства. В случае с налогом на прибыль более адекватное отражение налоговой нагрузки можно получить, если использовать такую ее оценку, где в числителе будет стоять сумма налога на прибыль, а в знаменателе – сумма прибылей до налогообложения [1].

Также одним из недостатков использования налоговой нагрузки по отношению к ВВП является то, что функционирование теневого сектора в экономике не находит отражение в учете валового внутреннего продукта. Исходя из этого, поскольку в некоторых странах теневая экономика составляет существенную долю неучтенной добавленной стоимости, завышается налоговая нагрузка этих стран. Субъекты предпринимательства теневого сектора в этих странах производят ВВП и используя различные лазейки законодательства и подкуп госчиновников не платят налоги. Также при сравнении налоговой нагрузки стран могут возникнуть проблемы, связанные с разным уровнем статистической точности и неодинаковым временем публикации оценок и их пересмотров по ВВП.

Таким образом, при страновом сравнении налоговой нагрузки по отношению к ВВП несопоставимость результатов может возникнуть различиями, связанными с перечнем налогов, видов налоговых льгот, фаз экономического цикла, долей корпоративного сектора и теневой экономики по отношению к валовому внутреннему продукту.

Несмотря на имеющиеся недостатки, поскольку статистические данные налоговых поступлений по отношению к ВВП являются общедоступными во многих странах, как через издаваемые официальные статистические сборники, так и через сайты Всемирного банка, МВФ, ОЭСР этот индикатор удобно использовать для сравнения уровня и динамики налоговой нагрузки в различных странах при несущественных различиях отдельных факторов влияющих на формирование ВВП. Сравнения ряда стран, имеющих схожую налоговую систему, находящихся на одном уровне экономического развития (например, по уровню ВВП на душу населения) или находящихся на схожей фазе экономического цикла является вполне адекватным. Наличие отдельных данных поналоговым поступлениям, в том числе по социальному налогу, по ВВП в отечественной статистической базе позволяет рассчитывать различные варианты показателя и сравнивать с аналогичными расчетами для других стран.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аналитическая оценка фискальной (налоговой) нагрузки в российской экономике, Москва, 2015. - Электронный ресурс <http://e.120-bal.ru/ekonomika/46587/index.html>.
2. Финансово-кредитный энциклопедический словарь / колл. авторов; под общ. ред. А.Г. Грязновой. – М.: Финансы и статистика, 2002. - 1168 с.
3. Финансы Таджикистана: статистический сборник/ Агентство статистики при Президенте Республики Таджикистан. – Душанбе, 2019.
4. [Электронный ресурс]. URL <https://www5.wider.unu.edu/#/country/TJK>. (дата обращения 15.03.2020).
5. [Электронный ресурс]. URL <https://stats.oecd.org/>. (дата обращения 15.03.2020).
6. [Электронный ресурс] URL <https://data.worldbank.org/indicator/GC.TAX.TOTL.GD.ZS?locations=TJ>. (дата обращения 15.03.2020).

УДК 331.5

Одинаев К.С.

ТАҲҚИҚИ ОМИЛҲО ВА САБАБҲОИ ИҚТИМОЙ-ИҚТИСОДИИ МУҲОЧИРАТИ МЕҲНАТИИ АҲОЛИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур масоили муҳочирати меҳнатии аҳоли баррасӣ гардианд. Аз ҷониби муаллифи мақола сабабҳо ва омилҳои асосии муҳочирати меҳнатии аҳоли ҷудо карда шудаанд.

Ҷанбаҳои назариявии муҳочирати меҳнатии берунии аҳоли таҳқиқ карда шудаанд. Муаллиф чунин хулоса намудааст, ки дар шароити ҷаҳонишавӣ равандҳои муҳочирати байналмилалӣ кадрҳои баландихтисос ҷузъи ҷудонопазири ҷомеаи ҷаҳонӣ нав мегарданд ва сифатан миқёси дигарро касб менамоянд.

Ғайр аз ин, аз ҷониби муаллифи мақола сохтори муҳочирати меҳнати аҳоли таҳлил карда шудааст. Сабабҳои асосии муҳочирати аҳоли дар вазъи муосири иқтисодиёт муайян карда шудаанд.

Калид вожа: муҳочират, меҳнат, раванд, идоракунии, иқтисодиёт, ҷаҳонишавӣ, умумиҷаҳонӣ, ҷомияишаҳрвандӣ, ташкилотҳои ғайри давлатӣ.

Одинаев К.С.

ИССЛЕДОВАНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ И ПРИЧИН ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ НАСЕЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье рассмотрены вопросы трудовой миграции населения. Автором статьи выделены основные мотивы и факторы трудовой миграции населения.

Исследованы теоретические аспекты внешней трудовой миграции населения. Автором сделан вывод о том, что в условиях глобализации процессы международной миграции высококвалифицированных кадров становятся неотъемлемой частью нового мирового сообщества и приобретают качественно иные масштабы.

Кроме того, автором статьи проанализирована структура трудовой миграции населения. Определены основные причины миграции населения в современном состоянии экономики.

Ключевые слова: миграция, труд, процесс, регулирование, экономика, принципы, рост, глобализация, индустриализация, гражданское общество, международные, неправительственные организации.

Odinaev K.S.

INVESTIGATION OF THE SOCIO-ECONOMIC FACTORS AND REASONS OF LABOR MIGRATION OF POPULATION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

There is in the article investigated the issues of labor migration. The author of the article highlights the main motives and factors of labor migration.

There are investigated the theoretical aspects of the external labor migration of the population. The author concludes that in the context of globalization, the processes of international migration of highly qualified personnel become an integral part of the new world community and acquire a qualitatively different scale

In addition, there are the author of the article analyzed the structure of labor migration. Also, there are identified the main causes of population migration in the current state of the economy.

Keywords: migration, labor, process, regulation, economy, principles, growth, globalization, industrialization, civil society, international, non-governmental organizations,

После приобретения независимости проблема трудовой миграции населения стала актуальной для Республики Таджикистан. Вопросы миграции и факторы влияющие на эти процессы всегда находятся на первом месте в современном мире.

За годы независимости Республики Таджикистан в этот процесс включились миллионы населения страны в том числе и женщины. В этой связи вопросы ее регулирования становятся очень актуальной для всех стран с рыночной экономикой. Ежегодно из Республики Таджикистан на трудовую миграцию отправляются более 500 тыс. человек. Из них по официальным данным 95% приходится на Российскую Федерацию. Трудовые мигранты выходцы из Таджикистана в основном работают не по

специальности, а как неквалифицированные работники. Основной мотив трудовой миграции населения Республики Таджикистан на наш взгляд является экономическим. Уровень заработной платы в других странах постсоветского пространства и Европейских стран намного превышает уровень заработной платы в Республике Таджикистан.

Трудовая миграция как считают многие эксперты это новое явления современного мира. Однако нельзя согласится с таким суждением. В период существования Советского союза также граждане Таджикистана уезжали на заработки в страны и города России, Казахстан и Узбекистан. Массовый характер он приобрёл в 90-ие годы прошлого столетия. В годы гражданской войны и разрушение экономической системы трудоспособное население с начала, бежали из страны, а после включились в миграционные процессы. В Республике Таджикистан стали уделять вопросам миграции, разработать теоретические концепции, государственные миграционные политики и. т.д. В 90-ие годы из страны в основном выехали высококвалифицированные кадры.

Согласно имеющимся взглядам ученых по теории миграции причиной миграции является различные уровни среднемесячной заработной платы в разных странах [2. С.111]. Населения Таджикистана особо не могут выбирать для себя страну с большими социальными гарантиями. Хотя за последние годы такая тенденция также наблюдается.

В регулирование миграционных процессов также заинтересованы и страны отправители и принимающие страны. Страны отправители рабочей силы получают доход в виде денежных переводов трудовых мигрантов, а для страны принимающие мигрантов это источник дешёвой рабочей силы без обеспечения социальных гарантий.

Согласно Международной конвенции о защите прав всех трудящихся- мигрантов и членов их семей, принятой резолюцией 45/ 158 Генеральной Ассамблеей ООН от 18 декабря 1990 г., «термин «трудящийся мигрант» означает лицо, которое будет заниматься, занимается или занималось оплачиваемой деятельностью в государстве, гражданином которого он не является»[14. С. 18].

К трудящимся-мигрантам конвенция также относит мигрантов, работающих не по найму. По мнению Зотовой Н.А.: «этот вид миграции наиболее распространён на постсоветском пространстве, и поэтому было бы целесообразно привести полное определение категории «трудящийся, работающий не по найму» [4.]. Под этим термином понимается трудящийся-мигрант, который занимается вознаграждаемой деятельностью, отличной от работы по договору найма и который обеспечивает за счет такой деятельности средства своего существования, работая, как правило, самостоятельно или совместно с членами своей семьи. Кроме того, это может быть любой иной трудящийся-мигрант, признаваемый трудящимся, работающим не по найму, в соответствии с применяемым законодательством государства работы не по найму или двусторонними, или многосторонними соглашениями [9. С. 35].

По нашему мнению, разработка данных определений возник из-за сущности понятия «миграция». Если представить, что человек родился в определённой географической местности, употребил существующие ресурсы (природные, экономические, и т.д.) до определенного возраста, которое можно представить тот период, в котором данный человек должен создавать экономические и социальные ресурсы употребляющих подрастающим поколениям. Однако в поисках возможностей этот человек покинул данную географическую местность, не создавая сказанные ресурсы то этот человек –мигрант, так как он создаёт возможные ресурсы в другой географической местности. Тем самым обедняя собственную местность. Мы согласны с утверждением, что оплачиваемая деятельность (по найму или соглашению) можно назвать трудовой мигрант. Однако принципы значения «мигранта» изменяется. Миграция-это движение. Если человек переехал в другую географическую местность, осел там, работая без

движения то можно ли его назвать мигрантом? На наш взгляд причины миграции населения можно разделить на:

-экономические, это связано с безработицей и низким уровнем заработной платы в стране проживания мигранта.

-политические, это связано с ухудшением политических ситуаций в стране или политическое преследования граждан с стороны Правительства.

-психологические факторы также могут стать причиной выезда граждан за границей.

В случаи нашей страны мотивы и причины миграции это в основном экономические. Населения выезжают на заработки в других стран с целью улучшения благосостояние своей семьи, улучшение жилищной условий и т.д.

Заславская Т.И. и Рыбаковский Л.Л: «считают, что миграция населения является частной формой мобильности, Мобильность выступает как общее понятие потенциальной и реальной миграции. Мобильность – это потенциальная готовность населения к изменению своего территориального статуса».

Отсюда следует сделать вывод, что миграционные процессы представляют собой взаимоотношение между людьми на разных уровнях социального слоя и обеспечивает международные отношения в рамках трудовых отношениях.

На наш взгляд, под экономической миграцией населения понимается переселение трудоспособного населения из одних государств в другие, из одной территориально-административной единицы в другие, сроком более чем на один год, или меньше года, вызванные причинами экономического характера, как например, большая оплата труда за равный труд, большие инвестиции в человеческий капитал. Таким образом можно сделать вывод, что экономическая миграция может существовать до тех пор, пока не стабилизируется производительность труда и заработная плата в разных странах мира.

Неоклассический подход к интерпретации международной экономической миграции исходит из того, что трудоспособное население получает предельный продукт своего труда. Представители данной школы считают, что эмиграция способствует росту благосостояния принимающих стран. Согласно их концепции экономическое развитие страны, которое достигается за счет эмиграции остается неизменным.

Однако до конца нельзя согласится с этим мнением, хотя бы потому, что трудовые мигранты отправляют на родину денежные средства тем самым повышают уровень благосостояние своих семей.

Представители второй неокейнсианской концепции, считают, что экономическое положение страны отправителей возможно ухудшится если из страны, выезжают высококвалифицированные специалисты. Нехватка высококвалифицированных специалистов сопровождается снижением качества производства и тормозит экономическое развитие страны. В случаи Республики Таджикистан как страна отправителя рабочей силы можно сказать, что за последние годы из страны выезжают в основном трудовые ресурсы не имеющие квалификации и специальности.

Одним из преимуществ трудовой миграции для экономики Республики Таджикистан является нормализация внутреннего рынка труда. Таджикистан трудоизбыточный регион и нагрузка на внутренний рынок труда колоссальное. Миграционные процессы освобождают часть трудовых ресурсов из внутреннего рынка труда.

Также миграции способствует притоку иностранного валюты посредством денежных переводов трудовых мигрантов. Также существует некоторые негативные последствия миграции, к которым можно отнести: ухудшения состояние здоровья трудовых мигрантов, утечка мозгов, распад семей мигрантов.

Таблица 1. Страны с высокой внешней миграцией (общая численность мигрантов и их процент от численности населения, 2017 г.)

Страны	Общая численность населения страны (в млн.)	Миграции населения (в %)
Таджикистан	8,9	10,20 [8]
Киргизия	6,2	12,30
Молдова	3,5	20
Македония	2	21,20
Казахстан	18,19	24,30
Грузия	3,7	26,40
Армения	2,9	29,20
Узбекистан	32,3	11,30
Албания	3,5	45,40

Источник: Данные Международная организация миграции. Демографический ежегодник РТ. Статистический сборник. – Душанбе, АСПРТ, 2017. - С.26.

Из данных таблиц можно отслеживать, что 45,4% населения Албании находятся на трудовой миграции. Граждане Грузии и Казахстана также от 24 до 26,40 % участвуют в миграционные процессы. Вторым в этой списке находится Армения. Трудовые мигранты этой страны составляют 29,20 % от общей численности населения. Хотя в отчетах международных организаций показано, что почти половина трудоспособного населения Таджикистана находятся в миграции, однако судя по данным этот показатель составляет 10,2% от общей численности населения страны. На наш взгляд причиной трудовой миграции из этих стран является различные уровни заработной платы в разных странах, что мотивирует движению населения этих стран

В настоящее время международная миграция населения становится неотъемлемой части глобализации и набирает масштабы. Высококвалифицированные специалисты являются одним из факторов конкурентоспособности страны в современных условиях.

Исходя из этого, на наш взгляд, те страны, которые импортируют эту категорию трудовых мигрантов, имеют возможность усиливать свое положение в конкурентной борьбе. При этом, страны экспортеры рабочей силы ослабляют свою позицию в конкурентной борьбе. Следует заметить, что данное обстоятельство приводит к дифференциации между развитыми странами и отстающими странами.

В последние годы миграционные процессы характеризуются не только ростом масштабов, но и формированием новых явлений, которых не наблюдалось в недавнем прошлом. В частности, это находит свое проявление в том, что еще недавно можно было четко разграничить принимающие страны от стран-поставщиков рабочей силы. По мнению специалистов, данное явление можно определить, как межстрановой обмен трудовым потенциалом. [3].

Это, прежде всего, связано с тем, что в тех странах, где проводятся рыночные реформы, наблюдается активное перемещение трудовых ресурсов. Особенно, данная тенденция наблюдается в развивающихся странах и стран с трансформирующей экономикой.

Во-вторых, это приводит к росту числа временных трудовых мигрантов. Трудовые мигранты выезжают из страны на 3 или 6 месяцев. После этого они возвращаются в страну пребывания, и обратно уезжают. Таким образом, этот цикл повторяется. Среди них – торговцы, которые перемещают небольшое количество товаров через таможенные отделы отдельных стран в течение нескольких дней.

В-третьих, наблюдается постоянный рост миграции населения в мировом масштабе. По оценкам и официальным отчетам МОМ, в 60-е годы прошлого столетия общая численность мигрантов в мире составляла 65 млн. человек. В 2010 году ее численность увеличилась до 214 млн. и на период 2050 года количество мигрантов в мире составит 405 млн. человек. [17].

Рост трудовой миграции наблюдается и в Республике Таджикистан. По обработанным данным миграционных карточек Миграционной службы Таджикистана, поток трудовых мигрантов, выезжающих на заработки в течение 2016 года составил 709,4 тысяч человек [10] и вырос по сравнению с 2009 годом, ибо в тот период времени объем трудовых мигрантов составлял 627 тысяч человек.

Во внешней трудовой миграции в основном принимают участие молодые мужчины. Среди трудовых мигрантов мужчины составляют 94,3%, женщины 5,7%, молодежь в возрасте 15-29 лет – 56%, лица среднего возраста (30-49 лет) составляют 40,5%. Средний возраст трудовых мигрантов равен 30 годам. Только каждый пятый трудовой мигрант имеет определенный уровень профессионального образования (21,9%), в их числе 8,8% имеют высшее профессиональное образование, 5,1% - среднее профессиональное образование, 6,9% - начальное профессиональное образование. Более 63% трудовых мигрантов имеют полное среднее образование, 13,3% - основное общее, 2% - начальное и ниже начального. [11, 12]

Даная ситуация определяет, что Таджикистан теряет небольшой объем трудового потенциала. Однако внутренняя трудовая миграция открывает новые возможности для экономического и социального развития.

Таким образом, миграция, несмотря на всю неоднозначность ее проявлений, есть положительный феномен. Однако необходимо избавиться от его некоторых негативных сторон с тем, чтобы и сами мигранты, и принимающие их сообщества и государства могли сполна воспользоваться теми ресурсами и преимуществами, которые несет в себе это явление. Исследование миграционных процессов показывает важность миграции как экономического стабилизатора национальных экономик. В результате миграции населения устраняется дисбаланс на рынке труда разных стран мира в том числе и Таджикистан.

ЛИТЕРАТУРА

1. Bhagwati J. ed. TaxingtheBrainDrain: a Proposal. -Vol. 1-2. - Amsterdam, 1976. – P. 56.
2. SchultzT. W. Investing in Human Capital. – N.Y., 1971; Investing in people. -Los-Angeles, 1981. – P. 111;
3. Доклад о человеческом развитии в Центральной Азии, ПРООН, 2005с.159-188.
4. Зотова Н.А. Трудовая миграция из Таджикистана. http://www.ia-centr.ru/public_details.php?id=91
5. Ионцев В. А., Денисенко Б. А., Хореев Б. С. Миграциология. – МГУ, 1989. – С. 4-10.
6. Киреева. П. Международнаяэкономикав 2-хтомах– Ч. 1. Международная микроэкономика. М., 1998. – 416 с.;
7. Ломакин В. К. Мировая экономика: Учебник для вузов - М., 1998. - 727 с. и др.
8. Миграционной службы Министерства труда, миграции и занятости населения Таджикистана)
9. Миграция населения. Вып. 2. миграция в России / Под общей ред. О.Д.Воробьевой. – М., 2001. – С. 5;
10. Отчеты Миграционной службы при Правительстве Республики Таджикистан за 2010 год.

11. Положение на рынке труда в Республике Таджикистан (по результатам обследования рабочей силы июнь-июль 2009 года), Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. Регионы Таджикистана 2017г. стр.36.
12. Положение на рынке труда в Республике Таджикистан (по результатам обследования рабочей силы июнь-июль 2009 года), Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан.
13. Права человека. Права трудящихся-мигрантов С. 35.
14. Права человека. Права трудящихся-мигрантов. Фактологический бюллетень № 24. Всемирная кампания за права человека. ООН. – Женева, 1997, август. – С.33.:
15. Рыбаковский Л.Л. Миграция населения. – Москва, 2001. -С. 18.
16. Трудовая миграция: информационно – аналитическое обеспечение миграционных процессов в Республике Таджикистан, Материалы Круглого стола, МОМ, Душанбе, 2007, стр.65.
17. Центр новостей ООН, от 29. 11. 2010 года.
18. Эмиграция из стран с переходной экономикой. [http:// www. polit. ru / docs/ 623267. html](http://www.polit.ru/docs/623267.html).

УДК 330.101

Юнусова М.М.

ТАДҚИҚИ НАВОВАРӢ - ҲАМЧУН ОМИЛИ РУШДИ ИҚТИСОД

Дар мақола масоили навоварӣ ҳамчун омили рушди иқтисодӣ аз маҷмаи таърихӣ ва муосир мавриди таҳлилу тадқиқ қарор дода шудааст. Самти навовариҳо гуногун ва хусусиятҳои соҳаҳои иқтисод бисёр васеанд, вазифаи таҳлилӣ аз он иборат аст, ки схемаи концептуалие ба вуҷуд оварда шавад, ки дар як вақт ҳам ба фарқият ва ҳам монандии навовариҳо дарк намояд.

Вожаҳои калидӣ: навоварӣ, рушди иқтисод, таҳлили микроиқтисодӣ, сектори хусусӣ ва давлатӣ, ихтироъ, таҷриба, арзаи навоварӣ ва тақозо ба навоварӣ.

Юнусова М.М.

ИССЛЕДОВАНИЯ ИННОВАЦИИ - КАК ФАКТОР ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА

Статья посвящается исследованию инновации как фактор экономического роста с исторической и современной позиции экономической теории. Тенденция инновации разносторонняя и характер экономических отраслей много векторная. Учитывая это многообразии требуется создание концептуальные схемы, которые одновременно разбирается и в отличие, и в тождество инновации.

Ключевые слова: Инновация, экономический рост, микроэкономический анализ, частный и государственный сектор, изобретения, опыт, предложение инновации, спрос на инновации.

RESEARCH INNOVATION - AS A FAKTOR OF ECONOMIC GROWTH

The article is devoted to the study of innovation as a factor of economic growth from the historical and modern positions of economic theory. The innovation trend is versatile and the nature of the economic sectors is much vector. Given this diversity, the creation of conceptual schemes is required, which at the same time understands both the difference and the identity of innovation.

Key words: Innovation, economic growth, microeconomic analysis, private and public sectors, inventions, experience, offer an innovation, demand for innovation.

Дар зери таъсири илм ва пешрафти техникӣ ҳамаи низоми муносибатҳои байналмилалӣ ва дар ҳудуди он сиёсати беруни иқтисодии давлатҳои алоҳида аз нав дида баромада шуда ва тағйир ёфта истодаанд. Аз ин рӯ фаҳмидан душвор нест, ки чаро назарияи микроиқтисодӣ аз муаммоҳои тағйиротҳои дарозмуддати иқтисодӣ ҳолӣ монд. Яке аз ин сабабҳо дар он аст, ки инъикоси назарияи статикӣ аз динамикӣ дида, соддатар аст. Дар ин ҷо ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки вақте ин таҳавулоти зехнӣ ба вучуд омад, рағбати иқтисодчиён ба рушди иқтисод коҳиш ёфта буд. Ин метавонад ҳам сабаб ва ҳам натиҷаи самтҳои, ки дар назарияи иқтисод минбаъд пайдо шудаанд, гарданд.

Гузориш дар таҳлили таносуби қувваҳо ҳам дар ҷаҳон тағйир ёфта истодаанд. Дар низоми таносуби қувваҳо омили муҳим ва асосӣ иқтисодии илмӣ ва илмӣ – техникӣ миллӣ ва самаранокии он, инчунин самтҳои ба он равоонакардашудаи истифодабарӣ инчунин сиёсати навоарӣ мебошад.

Дар ба вучуд омадани таносуби қувваҳо дар ҷаҳон бештар илм ва технология яке аз омилҳои муҳим ва асосӣ рушди иқтисоди миллии ҳар як кишвар шуда истодаанд.

Қисмати зиёди тадқиқотҳои иқтисодчиёни классики назарияи иқтисодӣ бо тағйиротҳои дарозмуддати иқтисодӣ бахшида мешаванд. Ба ақидаҳои онҳо эътирофи пешрафти техникӣ ва ба вучудомадании сармоя, ки ба дигаргуншавии самтҳои таърихӣ оварданд ва ҳуди онҳо шоҳиди ин зухурот буданд, таъсири ҷиддӣ расонид. Агар Риккардо ва Малтус як қадар табиати ноумедона дошта бошанд, пешгузаштаи онҳо Смит ва пайравони зиёди анъанавии классикӣ дар оянда боварӣ доштанд, ки тағйиротҳои дарозмуддати иқтисодӣ ин маъноии пешрафти иқтисодиро доранд.

Тағйиротҳои ҷиддии назарияи микроиқтисодӣ дар фаъолияти фирма, ки бо технологияи дода шуда, амал мекарданд дар таърихи афкори иқтисодӣ нисбатан дертар инкишоф ёфта ва дар асарҳои илмию таълимӣ фақат баъд аз Ҷанги дуҷуми ҷаҳон мавқеи намоёнро ишғол карданд.

Ҳамин тавр, дар аввали солҳои 50-уми асри гузашта вақте, ки бисёр иқтисодчиён аз нав ба навҳои дарозмуддати рушди иқтисод майлу рағбат пайдо намуданд, онҳо дар назди интиҳоби ками тадқиқотҳои назариявии рушди иқтисод монданд. Яке аз аввалин кушишҳои ба вучуд овардани ин назария ба намуди таҳлили кейнси инкишоф (динамика) эътирофи он аст, ки маблағгузорӣ дар як вақт ҳам

манбаи тақозо ба молу хадамот ва ҳам сарчашмаи афзуншавии тавлидоти молу хадамот шуда метавонад.

Барои он, ки алоқаи хуб бо тадқиқотҳои микроиқтисодии пешрафти илмӣ – техникӣ ба роҳ монда шавад, мулоҳизаи нисбатан мураккаб ва нозуке талаб карда мешавад; инчунин зарур аст моҳиятан фарқиятҳои байни сохторҳои иқтисоди дарк карда шаванд.

Аз ин ҷо он тамсилаи умумӣ интиҳоби муҳитеро, ки корхонаҳо барои навовариро ҷорӣ кардан бояд ба эътибор гиранд, аз чунин ҷузъҳо иборат буда метавонанд:

1. хусусияти нафъ (манфиатоварӣ) ва хароҷот, нисбати он, ки оё навоварӣ ҷорӣ кард ё на, вақте, ки муассисаҳо қарор қабул менамоянд;

2. таъсири роҳ ва воситаҳои, ки интиҳоби истеъмомгарон ва ё қоидаи ба танзимдарорӣ ба он ки чиро нафъовар шуморид;

3. таносуби байни «нафъ» ва васеъшавӣ ва ё ихтисори муассисаҳои мушахасс ва ё ҷузъҳо;

4. хусусияти механизмҳои, ки ба воситаи он як корхона дар бораи татбиқи навоварӣ дар корхонаи дигар оиди омилҳои мусоид ва монеаҳои он огаҳӣ меёбад.

Бо чунин чараҳои додашудаи навоварию муайян муҳити интиҳоб хусусияти тағйирот дар вақт нисбати истифодаи технологияи гуногунро ба вучуд меорад. Ва албатта муҳити интиҳоб, ки ба навъи корҳои илмӣ – тадқиқотӣ ва таҷрибавию конструкторӣ (НИОКР) таъсир мерасонад ва фирмаҳо дар соҳаҳо манфиатовар ҳисоб намуда, қабул менамоянд, алоқаи мутақобиларо ба вучуд меорад. Вале пеш аз ҳама бояд мо яке аз масъалаҳои концептуалиро бояд фаҳмонем.

Дар бисёр тадқиқотҳо оиди тағйиротҳои технологӣ ҳадди аниқ байни фаъолияти «ихтирокори» ва «навоварӣ» оварда мешавад. Ва ҳаминро қайд кардан лозим, ки навоварӣ ба маъноӣ маҳдуд истифода мешавад ва фаҳмиши санҷидани технология дар таҷрибаро дорад. Ин ҷудокуниҳо ҳанӯз аз «Назарияи инкишофи иқтисодӣ»-и Шумпетер бармеояд. Ҳарчанд ихтирои технология ҷузви асосии таҳлили вай набуд. Вай он муҳитеро тасвир карда буд, ки ба ихтирокори мустақил зарур буд барои он, ки кашфиёти худро ҷорӣ намояд, бо фирмаҳои мавҷудбуда ва соҳибкороне, ки фирмаҳои навро ба вучуд овардани буданд муносибатҳои худро барқарор намояд.

Дар шароити муосир вақте, ки бисёр навовариҳо аз лабораторияҳои дохили фирмавии илмӣ – тадқиқотӣ ва таҷрибавӣ ба вучуд меоянд, таносуби шумпетерӣ албатта кам манфиатовар аст, ҳарчанд имрӯз ҳам мисолҳои ихтирокороне, ки мунтазиранд, ихтирои онҳоро ки санҷида мебинанд.

Бисёр вақт навовариро фирмаҳо ба мизочоне мефурӯшанд, ки онҳоро истифода менамоянд. Ҳамин тавр чараҳои навоварӣ (бо фаҳмиши маҳдуд) ба ду қисм ҷудо мешавад: яъне ҳолате, ки навоварӣ ба вучуд меояд ва онҳое, ки ин навовариро истифода менамоянд,

Умуман ба қадом сектори иқтисод мо диққатамонро нанигаронем, мақсаднок аст ба фарқияти ду намуди навоварӣ сарфаҳм равам. Баъзе навовариҳо аз лабораторияҳои илмӣ – тадқиқотӣ ва таҷрибавии фирмаҳои худӣ соҳаҳои иқтисодӣ бармеоянд. Дигар навовариҳо бошанд шакли таҷҳизот, қисмҳои алоҳидаи мавҷудҳое, ки фирмаҳои мол супоранда пешниҳод менамоянд, мегиранд. Вале биёед

диққатамонро аз ин фарқиятҳо ба дигар тарафи соҳаи иқтисодӣ равон мекунем, ки чараёни навовариҳои тозаро дорад, ки на ҳамаи онҳо ба ҳаёт мутобиқ мешаванд.

Азбаски доираи навовариҳои тоза ва хусусиятҳои соҳаҳои иқтисод бисёр васеанд, вазифаи таҳлилӣ аз он иборат аст, ки як схемаи концептуалие ба вучуд овардан лозим аст, ки дар як вақт ҳам ба фарқият ва ҳам монандии навовариҳо дарк карда шаванд.

Шарти зарурии ҳаётии навоварӣ дар он аст, ки баъди санҷиш ин навоварӣ аз тарафи муассисаҳои таҷрибакунанда, ки бевосита муайян менамоянд, ки ин навоварӣ қабул карда шавад на мақсаднок эътироф карда мешаванд. Агар қарор карда шавад, ки доираи истифодаи навоварӣ васеъ карда шавад, ин маънои онро дорад, ки фирма маҳсулоти наvero тавлид менамояд ва ё чараёни истехсоли даромаднок аст, пизишк ба самаранокии табобат боварӣ дорад, органҳои маориф розӣ ҳастанд, методикаи нави таълимӣ ба таҷрибаи таълимӣ мусоидат менамояд ва сарфи харочот мекунанд. Ва ҳамин тавр аз тарафи фирмаҳои навовар арзани ин маҳсулотҳо ба ҷо оварда шуда, тақозои ин навовариҳо аз тарафи истеъмолкунандагон ҳам тарафи дигари муамои навовариро мекушояд.

Новобаста аз он ки ин навовариҳо дар фирмаҳои хусусӣ ва ё фардӣ ва ё давлатӣ ба вучуд оварда шудаанд, ду шакли механизми паҳншавии онҳо мавҷуд аст. Аз тарафи худ фирмахое, ки ин навовариҳоро амалӣ менамоянд ва ба ин самт маблағҳои зиёде сарф мекунанд ва инчунин аппарати давлатӣ метавонад боиси васеъ паҳншавии навоварӣ гарданд ва баракс ба воситаи бунёди монеаҳо (патент) ин навовариҳоро аз байн баранд.

Дар ин бора баҳсҳои бисёре ҷой доранд. Вале дар охир ҳаминро бояд қайд кард, ки давлате, ки иқтидори зеҳнии худро истифода намуда наметавонад, яъне ба ин самт маблағгузорӣ наменамоянд, дар оянда дар ҷаҳони рақобатпазир мавқеи муайянеро надошта, аз дигар кишварҳои аз ҷиҳати илмӣ-техникӣ пешрафта вобастагӣ пайдо намуда, на ба рушди иқтисоди миллӣ, баракс ба бебунёдӣ мерасад.

АДАБИЁТ

1. Абель Э., Бернанке Б. Макроэкономика. 5-е изд. – СПб. 2008. стр. 280-323
2. Бобокалони Исомат, Маҳбубаи Маҳмурод. Назарияи иқтисод: Китоби дарсӣ. – Душанбе.: «Офсет», 2012. - 524с.
3. Санто Б. Инновация как средство экономического развития. М.: Прогресс, 1990. – 296с.

УДК 336.76

Буриева М.Ч., Сангинова Ш.Э., Нурматов А.Р.

ТОҶИКИСТОН ВА БОЗОРИ ҶАҲОНИИ ҚОҒАЗҲОИ ҚИМАТНОК: ЗАМИНА ВА ИМКОНИЯТҲОИ ВОРИДШАВӢ

Дар мақолаи мазкур муаммоҳои ташаккул ва рушди бозори қоғазҳои қиматнок дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва имкониятҳои воридшавӣ ба бозори ҷаҳонии

молиявӣ мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор гирифтаанд. Муаллиф дар мақола сарчашмаҳои ҷалби сармоягузорию, аз қабилӣ пасандозҳои аҳоли ва интиқоли маблағҳои муҳоҷирони меҳнатӣ омӯхта, имкониятҳои истифодаи онҳоро баҳри мукамал гардонидани заминаи манбаъҳои иқтисодӣ нишон додааст. Нақши ҷамъиятҳои саҳомӣ ҳамчун ғайбӣ иштирокдорони бозори қоғазҳои қиматнокӣ ватанӣ дида баромада шуда, шумораи ҷамъиятҳои саҳомӣ аз қайди давлатӣ гузашта дар динамика (давраҳои 2014-2018) мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Қайд гардидааст, ки яке аз мушкилоти асосӣ сомон додани бозори қоғазҳои қиматнок ба вучуд овардани зерсохтори он мебошад.

Инчунин дар вақти тадқиқи мавзӯи муаллиф имкониятҳои баромади Тоҷикистонро ба бозори ҷаҳонӣ дида баромада, барориши қоғазҳои қиматнокӣ давлатӣ (евробондҳо)-ро ба бозори ҷаҳонӣ як қадами устувори рушди минбаъдаи бозори қоғазҳои қиматнокӣ ватанӣ ва ҳамгироии он ба иқтисодиёти ҷаҳонӣ арзёбӣ намудааст.

Қалидвожаҳо: биржа, бозори қоғазҳои қиматнок, бозори ҷаҳонӣ, пасандозҳои аҳоли, муҳоҷирати меҳнатӣ, интиқоли пулӣ, ҷамъиятҳои саҳомӣ, «долларгардонӣ»-и иқтисодӣ.

Буриева М.Ч., Сангинова Ш.Э., Нурматов А.Р.

ТАДЖИКИСТАН И МИРОВОЙ РЫНОК ЦЕННЫХ БУМАГ: ПРЕДПОСЫЛКИ И ВОЗМОЖНОСТИ ВХОЖДЕНИЯ

В данной статье рассматриваются проблемы формирования и развития рынка ценных бумаг в Республике Таджикистан и возможности выхода на мировой финансовый рынок. В статье автор рассматривает источники привлечения инвестиций, такие как сбережения и денежные переводы трудящихся-мигрантов, и показывает возможности их использования для улучшения ресурсной базы экономики.

Рассмотрена роль акционерных обществ как наиболее активных участников отечественного рынка ценных бумаг, а также проанализировано количество зарегистрированных акционерных обществ в динамике (2014-2018 гг.). Было отмечено, что одной из основных проблем при создании рынка ценных бумаг является создание его инфраструктуры.

Также в ходе изучения темы автор рассматривает возможность выхода Таджикистана на мировой рынок и рассматривает выпуск государственных ценных бумаг (еврооблигаций) на мировой рынок как устойчивый шаг в дальнейшем развитии внутреннего рынка ценных бумаг и его интеграции в мировую экономику.

Ключевые слова: фондовая биржа, рынок ценных бумаг, мировой рынок, сбережения населения, трудовая миграция, денежные переводы, акционерные общества, «долларизация» экономики.

Burieva M.Ch. , Sanginova Sh.E., Nurmatov A.R.

TAJIKISTAN AND THE WORLD SECURITIES MARKET: BACKGROUND AND OPPORTUNITIES FOR ENTRANCE

This article discusses the problems of formation and development of the securities market in the Republic of Tajikistan and the possibility of entering the global financial market. In the article, the author considers the sources of attracting investments, such as savings and remittances of migrant workers, and shows the possibilities of their use to improve the resource base of the economy.

The role of joint-stock companies as the most active participants in the domestic securities market is examined, and the number of registered joint-stock companies in dynamics (2014-2018) is analyzed. It was noted that one of the main problems in creating a securities market is the creation of its infrastructure.

Also, while studying the topic, the author considers the possibility of Tajikistan entering the world market and considers the issue of government securities (Eurobonds) on the world market as a sustainable step in the further development of the domestic securities market and its integration into the global economy.

Key words: stock exchange, securities market, world market, population savings, labor migration, remittances, joint-stock companies, “dollarization” of the economy.

Мақсади асосии рушди бозори коғазҳои қиматнок ҳамчун қисми ҷудонашавандаи таркибии иқтисодӣ, ташкил кардани усулҳои самараноки ҷалби инвеститсияҳо, ҷамъоварӣ ва азнавтасимкунии сармоя баъни соҳаҳои иқтисодӣ ва субъектҳои хоҷагидорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Аз таҷрибаи фаъолияти бозорҳои фондӣ дар мамлакатҳои хориҷ ва ҳамсоя маълум аст, ки гардиши муваффақонаи коғазҳои қиматнок метавонад ба пешрафти иқтисодӣ кишвар таъсири мусбӣ расонад. Зеро ҳеҷ гуна иқтисодӣ муносири рушдкунандаро бе бозори фондӣ тасаввур кардан аз имкон берун аст. Бозори фондӣ аз рӯи моҳияти худ сармояҳои асосии ниҳодҳои мухталифро муттаҳид намуда, ба инкишофи соҳаҳои ҷомеа таъсири воқеӣ мерасонад.

Бояд гуфт, ки масъалаи муҳим дар маркази рақобати ҳозираи ҷаҳон ин мубориза баҳри манбаъҳои сармоягузорӣ аст. Хусусан, дар шароити ҳозира татбиқи лоиҳаҳои рушд танҳо аз ҳисоби воситаҳои худии корхона бе таъмини маблағ, бидуни ҷалби сармояҳои бузург имконнопазир буда, барои афзоиш ва ба рақобатпазирӣ ноил гаштан, монеа эҷод мекунад. Қулли корхонаҳои ватанӣ аллақай имрӯз ба зарурати ҷустуҷӯи манбаъҳои ивазкунандаи маблағтаъминкунии сармоягузорӣ дучор омадаанд [3, саҳ.10].

Неруи сармоягузори амалинагардидаи пасандозҳои хусусӣ натиҷаи он аст, ки аҳоли дар бисёр мавридҳо амсилаҳои ғайрисармоягузори пасандозкуниро интихоб менамоянд. Он қисми пасандозҳо, ки аҳоли ба сармоягузорӣ равон менамоянд, навъи махсуси пасандозҳоест, ки ҳадафи асосии онҳо маблағгузорӣ ба дороиҳои даромадоваранда аст. Чунин навъи пасандозҳо ба болои он пасандозҳои зарурии мебошанд, ки бо мақсадҳои истеъмоли истифода бурда мешаванд.

Аз нуқтаи назари қонегардонии талаботи минбаъдаи онҳо ҳамчун маҷмӯи воситаҳо, ки дар фондҳои пасандозии сармоягузорӣ ва фондҳои пасандозӣ барои ҳолатҳои пешбининашуда, ё ин ки пиронсоли андӯхта мешаванд, баромад менамоянд.

Қисми даромади пасандозшуда барои хариди неъматҳои моддӣ ва қисми дигари он ба амонатгузорӣ равона карда мешаванд. Маҳз ҳамин намуди пасандозҳо барои сармоягузорӣ таъйин гардидаанд.

Ба ибораи дигар, маҳз ҳамин қисми андӯхташавандаи даромади аҳоли, ки ба василаи воситаҳои қарзӣ, амонатҳо, коғазҳои қиматнок ба бозори молия равона мегарданд, пасандозҳои сармоягузори аҳоли ба ҳисоб мераванд. Аз ин рӯ, метавон чунин пасандозҳоро дар бозори фондӣ ба муомилот гузошт. Ин фондҳо дар маблағгузорӣ дорои имконоти нодир буда, барои ҷалб кардани сармоягузoron бояд ҳамаи имконоти худро истифода баранд. Аҳоли дар бозори фондии милли ба сифати сармоягузори инфиродӣ фаъолият карда, ба мукамал гардонидани заминаи манбаъии иқтисодӣ мусоидат менамояд. Барои ҳавасмандгардонии фаъолияти сармоягузори аҳоли тарҳрезии тадбирҳои ислоҳгаронаи танзимоти

давлатӣ зарур аст, ки ин кор барои инкишоф додани механизмҳои ҷубронии химояи сармоягузoron, аксуламали фаъолияти пирамидаҳои молиявӣ, ба вучуд овардани шароит ва идораи мохиронаи бастаи сармоявии инфиродӣ равона мегарданд. Дар маҷмӯъ, тадбирҳои андешидашуда бояд ба вусъат ёфтани маблағгузории инфиродӣ, инчунин ба баланд гардидани таъсири мусбати он ба самаранокӣ, бозорگیری ва ғунҷоиши бозори миллии коғазҳои қиматнок нигаронида шаванд.

Дигар манбаи ҷалби маблағҳо ба бозори фондӣ ин интиқоли маблағҳои пулии муҳоҷирон аст. Айни ҳол муҳоҷирати меҳнати бурунмарзӣ ва интиқоли пул дар рушди иқтисодию иҷтимоии Тоҷикистон нақши муҳим мебозанд. Иқтисодиёти Тоҷикистон ба интиқоли пул эҳтиёҷоти калон дорад. Бино ба маълумоти омори, ки мақомоти Федератсияи Русия паҳш кардааст, баъди чанд соли коҳиши паёпай, соли 2018 ҳаҷми пули фиристодаи муҳоҷирон-манбаи аслии даромади ҳазорон хонаводаи тоҷикистонӣ афзуда, ба \$1 миллиарду 900 миллион расид. Дар ин рӯйхат Ўзбекистон бо қабули \$2 миллиарду 50 миллион аз Тоҷикистон пешсаф аст [5, с.4].

Тадқиқотҳои Ташкилоти байналмилалӣ муҳоҷират оид ба интиқоли маблағҳо аз тарафи муҳоҷирон нишон дод, ки муҳоҷирони тоҷик ҳар сол аз 20 то 50%-и даромади худро, ки ба ҳисоби миёна 400 доллари ИМА-ро ташкил медиҳанд, ба Тоҷикистон ирсол менамоянд. Маблағи боқимондаи пулиро барои барасмиятдарории ҳуҷжатҳо, будубош ва рӯзгузаронии хеш ва ғайра сарф менамоянд. Ҳар сол тақрибан 11,2%-и оилаи муҳоҷирони тоҷик дар ҳаҷми 2000 доллари ИМА, 25,9% - 1,5-1,7 ҳазор доллар, 25,4 % - 1000 доллар, 22,4 % - 500 доллар, 7,3% - 200 доллар ва 4,9% ба андозаи 100 доллари ИМА ба даст меоранд. Зарур аст қайд намоем, ки 2,9%-и муҳоҷирони дар хоричбуда, бо сабаби барор нагирифтани корашон ва дигар сабабҳо ба оилаҳои худ маблағ фиристода наметавонанд [2].

Истифодаи иқтидори интиқоли маблағҳои пулии муҳоҷирон на фақат ба ҳалли масъалаи пурра сафарбар намудани пасандозҳои дохилӣ ва табдили онҳо ба олоти сармоягузорӣ мусоидат менамоянд, инчунин ин раванд, дар заминаи истифодаи асъори милли, барои бартараф намудани оқибатҳои «долларгардонӣ»-и иқтисодиёт равона мегарданд. Зиёд кардани андозаву ҳиссаи манбаҳои дохилӣ, дар маҷмӯи маблағгузорӣ ба инкишофи иқтисодии Тоҷикистон имкон медиҳад, ки дар дурнамо қарзҳои бурунмарзӣ иловагӣ аз ҳисоби васеъ намудани ҳудуди беҳатарии истифодаи онҳо ҷалб карда шуда, иқтидору самаранокии бозори молияи ватанӣ баланд бардошта шавад.

Илова ба системаҳои интиқолии байналхалқӣ махсусгардонидашуда, системаҳои интиқоли пулии Россия: Анелик, Быстрая почта, Contact, Privat Money, Юнистрим, Золотая Корона, Форсаж, БЭСТ ва ғайра хизмат мерасонанд. Онҳо дар заминаи сомонҳои қарзгирии бонкию ғайрибонкии Россия ташаккул ёфтаанд ва асосан, барои интиқоли маблағҳо ба кишварҳои ИДМ махсус гардонида шудаанд.

Бояд қайд кард, ки бозори муосири молиявӣ дар Тоҷикистон ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ инкишоф наёфтааст. Дар ҷумҳурии мо барои ба танзим даровардани бозори коғазҳои қиматнок заминаи қонунгузорӣ тарҳрезӣ шудааст. Ин замина аз бозори аввалиндараҷа ва дуюминдараҷаи коғазҳои қиматнок иборат аст. Барои он ки бозори дуюминдараҷаи коғазҳои қиматнок самаранок амал кунад, лозим аст, ки мо бозори аввалиндараҷа ро фаъл гардонем. Ба ҳайси фаълтарин иштирокдорони бозори коғазҳои қиматноки ватанӣ ҷамъиятҳои саҳомӣ ба майдон баромада истодаанд. Аз ҷониби Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 38 ҷамъияти саҳомӣ ба қайд гирифта шудаанд, ки аз онҳо 16 ҷамъияти саҳомӣ ба бахши давлатӣ ва 22 воҳиди дигараш ба бахши хусусӣ рост меоянд [3].

Диаграмма 1. Шумораи чамбиятҳои саҳомии аз қайди давлатӣ гузашта

Қайд кардан бамаврид аст, ки санаи 28 август то 8 сентябри соли 2017 гуруҳи кории коршиносони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳайати намояндагони Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Вазорати молия, Бонки миллии Тоҷикистон дар ҳамкорӣ бо бонкҳои сармоягузори «Райффазенбанк» ва «Ситибанк» дар воҳурӣ бо сармоягузори азими давлатҳои ИМА, Англия ва Швейтсария ширкат варзиданд. Зимни воҳуриҳо муаррифии барориш ва фурӯши қоғазҳои қиматноки давлатиро ба маблағи 500 млн. долл. ИМА барои идомаи сохтмони НБО «Роғун» бомуваффақият пешниҳод намуданд. Вомбаргҳои давлатӣ ба сармоягузори ИМА (38%), Британияи Кабир (24%), Давлатҳои Иттиҳоди Аврупо (35%) ва Осиё (3%) фурӯхта шуданд. Дар натиҷаи ба бозори молиявии ҷаҳонӣ баровардани вомбаргҳои давлатӣ имкон фароҳам оварда шуд, ки таваҷҷуҳи сармоягузори хориҷӣ ба иқтисодиёти Тоҷикистон бештар гардад. Бояд қайд намуд, ки барориши қоғазҳои қиматноки давлатӣ (евробондҳо) ба бозори ҷаҳонӣ як қадами устувори рушди минбаъдаи бозори қоғазҳои қиматноки ватанӣ ва ҳамгироии он ба иқтисодиёти ҷаҳонӣ маҳсуб меёбад.

Яке аз мушкилоти асосии созмон додани бозори қоғазҳои қиматнок ба вучуд овардани зерсохтори он мебошад. Барои инкишоф додани зерсохтори бозори қоғазҳои қиматнок ва ба биржа ҷалб шудани қоғазҳои қиматноки интишоргарони ватанӣ биржаи нав - Биржаи Фондии Осиёи Марказӣ ташкил карда шудааст. CASE – Central Asian Stock Exchange моҳи апрели соли 2015 ҳамчун платформа барои хариду фурӯши қоғазҳои қиматнок дар Тоҷикистон ташкил карда шудааст.

Ба миён омадани биржаи фондии мазкур дар роҳи таъсиси бозори муташаққили қоғазҳои қиматнок дар Тоҷикистон қадами устувор хоҳад гардид. Биржаи Фондии Осиёи Марказӣ барои иқтисодиёт дар маҷмӯъ ва барои корхонаҳо дар ҷумҳурӣ манфиатовар аст. Албатта, ин барои худмаблағгузори дар сохтори иқтисодиёт василаи хубест. Баровардан ва ба фурӯш расондани саҳмия барои инкишоф додани корхонаи худ маблағ меорад ва манфиатбахш аст, нисбат ба он ки масалан, қарз гирифта шавад. Агар саҳмияҳо дар бозори дохилӣ фурӯхта шаванд, манбаъҳои иловагӣ, ба мисли сармояҳо аз сармоягузори хориҷӣ пайдо мешаванд, ҳаҷми сармоя дар мамлакат афзун мегардад. Лекин, аз ҳама асосиаш ин аст, ки фаъолияти биржа бояд ба ҳадди кофӣ шаффоф бошад ва босамар фаъолият кунад. Дар оғози фаъолият биржаи мазкур хариду фурӯши қоғазҳои қиматнокро ба роҳ монда, аз соли 2016 бояд амалиётҳои бо қоғазҳои қиматноки ҳосилавӣ анҷом меёбад. Мақсади асосии рушди бозори қоғазҳои қиматноки дуҷуминдараҷа ва биржаҳои фондӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷалби маблағҳои муваққатан озоди аҳоли, тақсими самараноки сармоя байни соҳаҳои иқтисодиёт, фаългардонии эмиссияи саҳмияҳои ширкатҳои ватанӣ ва муомилоти онҳо дар биржаҳо мебошад. Рушди

бозори коғазҳои қиматноки дуҷуминдараҷа, инчунин дар ҷоришавии сармояи беруна ба иқтисодиёти кишвар заминаҳои мусоид мегузорад.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сатҳи қонунгузорӣ дар самти ташаккули муҳити мусоиди сармоягузорӣ дар соҳаҳои афзалиятноки иқтисодиёти кишвар ислоҳоти гуногунро мегузаронад. Дар қатори ҷораҳои қабулгардидаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати беҳтаргардонии муҳити сармоягузорӣ ташаккул ва татбиқи базаи меъёрию ҳуқуқӣ мавқеи махсусро касб намудааст. Базаи меъёрию ҳуқуқӣ дар ин самт аз Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сармоягузорӣ», «Дар бораи минтақаҳои озоди иқтисодӣ», Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 маншаъ мегирад, ки дар онҳо афзалиятҳои соҳаҳои иқтисодиёти кишвар барои сармоягузорӣ муқаррар гардидаанд.

Дар маҷмӯъ, бо дигар санадҳои қонунгузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ҷалби сармояи хориҷию ватанӣ дастгирии сохторҳои бозорӣ ва инкишофи низомҳои тичоратӣ, молиявӣ ва бонкӣ шароити мусоид фароҳам оварда шудааст. Дар навбати худ, рушди устувори иқтисодиёти мамлакатро ба назар гирифта, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои охир оид ба беҳтар намудани муҳити сармоягузорӣ тадбирҳои муайян андешида истодааст.

Бояд қайд кард, ки барои ҷалби сармояи хориҷӣ, сараввал, бояд иқлими мусоиди сармоягузорӣ фароҳам оварда шавад.

Аз ин рӯ, роҳҳои, ки ҷалби сармояи хориҷиро таъмин менамояд, инҳоянд:

- устувори вазъи сиёсии мамлакат;
- такмил додани низоми андоз;
- аниқ будани номгуӣ лоиҳаҳо оид ба сармоягузорӣ ва тавсифи онҳо ба ҳар як соҳа ва ноҳия;
- пешниҳод кардани баҳои муммайизон (баҳои техникӣ, молиявӣ, экологӣ ва ғайра) барои ҳар як лоиҳа;
- ташкили минтақаҳои озоди сармоягузорӣ.

Рушди сармоягузориҳо бидуни истифодаи василаҳои бозори фондӣ имконнопазир аст. Ин зухурот дар раванди сармоягузорӣ мавқеи муҳимро ишғол мекунад, зеро пайвасти ба қарз, коғазҳои қиматнок ҳамчун воситае хидмат мекунад, ки бо ёрии онҳо андӯхти маблағҳои пулҳои муваққатан озод ва сармоягузорӣ карда шудани онҳо дар соҳаҳои мухталифи иқтисодиёт сурат мегирад.

Таҳлили имрӯзаи коғазҳои қиматноки ҷумҳурӣ аз рӯи музоядаҳо ва ахборотҳои воситаҳои ахбори умум дар солҳои 2014-2018 гузаронидашуда, муайян кард, ки ҳолати истифодабарии коғазҳои қиматнок, аз он ҷумла саҳмия, вомбаргҳо, васиқаҳо то имрӯз хеле суст ба роҳ монда шуданд. Гарчанде ки имрӯз заминаҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва ташкилии бозори ватании коғазҳои қиматнок ташаккул ёфтаанд, инфрасохтори муайян ба вучуд оварда шуда, шумораи зиёди иштирокчиёни касбии бозор пайдо шуда бошанд ҳам, аммо бозори коғазҳои қиматнок вазифаҳои пешбурди сармоягузорию барои рушди иқтисодӣ ба пуррагӣ иҷро накарда истодааст. Дар рушди бозори коғазҳои қиматнок муаммоҳои зиёде ҷой доранд, ки инҳоянд:

- бесамар вучуд доштани механизми мавҷудаи танзими давлатии бозори коғазҳои қиматнок;
- ҳифзи нокифояи фаъолияти сармоягузорӣ, мавҷуд набудани низоми самараноки ҳифзи ҳуқуқи моликият, инчунин заминаи меъёрӣ, ки ҷавобгариро барои қонунвайронкунӣ дар бозори коғазҳои қиматнок муқаррар менамояд;
- рушд наёфтани ҷузъҳои алоҳидаи инфрасохтори бозори коғазҳои қиматнок;
- нобоварии сармоягузорию ватанӣ ба бозори коғазҳои қиматнок;
- набудани кадрҳои баландиқтисоси соҳаи бозори коғазҳои қиматнок ва сатҳи пасти ҳуқуқи саҳмдорон ва сармоягузорию ватанӣ;

- сатҳи баланди хатари бозори қоғазҳои қиматнок, мавҷуд набудани низоми кафолат ва суғурта барои сармоягузори ва идоракунии хавфҳо;
- мавҷуд набудани бонкҳои сармоягузори дохилӣ.

Дар натиҷаи тадқиқот хулосаҳо чиҳати бартараф сохтани муаммоҳои халношуда дар ин самт пешниҳод карда мешавад, аз ҷумла:

1. Қоғазҳои қиматнок як дараҷае самарабахш нестанд, ки нархи номиналии онҳо аз рӯзи барориш то ҳол тағйир наёфта, дар бозор бо ҳамон нишондиҳандаҳо ҷойгир карда мешаванд. Мисоли чунин қоғазҳои қиматнок саҳмияҳои НБО Роғун, Вомбаргҳои бурдноки дохилии ҚТ ва ғ. шуда метавонанд;

2. Чорабиниҳои паҳн намудани қоғазҳои қиматнок дар ҷумҳурӣ аз рӯи маълумотҳои ҷойдошта дар дараҷаи паст қарор доранд. Ин ҳолат дар корхонаҳои давлатӣ ва ҷи саҳомӣ ҷой дорад.

3. Барои татбиқи ҳамаҷонибаи паҳншавии қоғазҳои қиматнок бояд масъалаҳои зерин дар муҳокима ва ҳисоботҳо назаррас бошанд:

3.1. Барои истифодабарӣ ва таъмини фоида ҳар як қоғазҳои қиматнок бояд нишондиҳандаҳои хоси худро дошта бошанд ва аз рӯи онҳо истифодабарӣ пеш бурда шавад;

3.2. Дар паҳнкунии қоғазҳои қиматнок ва шаклҳои барориши онҳо рекламаи бозоргонӣ ҷи барои объектҳои стратегӣ ва ҷи дар дигар сатҳҳо ҷой надорад, ин ҳолат бояд барқарор шавад;

3.3. Яке аз масъалаҳои калидӣ дар самти мазкур таъмини натиҷаи фаъолияти сармоягузори махсуб меёбад. Сармоягузор то он вақте, ки натиҷаи фаъолияти сармоягузориашро ба даст наоварад, ба бозор ҷалб карда намешавад. Аз ин лиҳоз механизми ҷалби омма дар ташвиқоти ҷалби сармоягузoron ба бозори қоғазҳои қиматнок бояд мавриди истифода қарор дода шавад;

3.4. Ҳалли масъалаҳои истифодабарии қоғазҳои қиматнок чорабиниҳои якрӯза набуда, бояд ҳамеша дар муҳокимаи идораҳои давлатӣ ҷой гиранд, яъне ба таври лозимӣ ҳар як давраи ҳисобот ба қоғазҳои қиматнок диққат додан лозим аст:

4. Барои васеътар истифода бурдани қоғазҳои қиматнок бояд таҷрибаи кории корхонаҳои давлатҳои Ғарб ва ҳамсоягон омӯхта шаванд, чунки дар онҳо чиҳати самти мазкур навигариҳо хеле зиёданд;

5. Камбудии асосии қоғазҳои қиматнок он шуда метавонад, ки то ҳол нишондиҳандаҳои онҳо ҳамчун нишондиҳандаҳои иқтисодӣ дар маҷаллаҳо, матбуот ва нашрияҳои оморӣ дар сатҳи умум ва соҳаҳо оммавӣ карда намешаванд, ки боиси ҷалб ва паҳн кардани қоғазҳои қиматнок мегардад;

6. Барои таблиғи васеъи қоғазҳои қиматнок дар сатҳи ҷумҳурӣ маҷаллаи илмию истеҳсолии «Қоғазҳои қиматнок» ҳамчун нашрияи даврагӣ бароварда шуда, дар ҷомеа паҳн карда шавад.

Вобаста ба ҳолати истифодабарии васиқа (*вексель*) қайд кардан бамаврид аст, ки то ҳол мардуми тоҷик истифодабарии онро аз худ накарданд. Истеҳсоли ин гуфтаҳо бо истифодаи васиқаҳо тасдиқ ёфтааст. Барои паҳн кардани васиқаҳо дар муомилот лозим аст, ки намудҳои гуногуни васиқа (васиқаи оддӣ-соло ва васиқаи интиқоли-тратта) дар амалиётҳои байни субъектҳои хоҷагидорӣ мавриди истифода бояд қарор дода шаванд. Мутаассифона ин намуди васиқаҳо ба таври лозимӣ дар таҷрибаи бозори қоғазҳои қиматноки ватанӣ истифода намегарданд. Барои он, ки васиқаҳо дар байни омма эътибор пайдо намоянд, бобати баланд бардоштани маърифати молиявии аҳоли дар матбуот олимону мутахассисони соҳавӣ аз чиҳати илмӣ бартарии онҳоро нишон дода, мақомотҳои давлатӣ асл (подлинность) будани онҳоро зерин назорати худ қарор диҳанд.

Хулоса, итминони комил дорем, ки гуфтаҳои дар боло овардашуда ҳамчун роҳнамо чиҳати бартараф сохтани камбудии зикршуда истифода гардида, дар рушди минбаъдаи бозори қоғазҳои қиматнок мавриди истифода қарор мегиранд.

АДАБИЁТ

1. Қонуни ҚТ “Дар бораи қоғазҳои қиматнок”. Душанбе, 28.07.2011.
2. Криничанский К.В. Рынок ценных бумаг: учебное пособие М. Дело и Сервис, 2017. -512 с.
3. Левченко Л.В., Коновалова М.Е., Кузьмина О.Ю. Современное состояние и тенденции развития российского рынка акций // Вопросы экономики и права. 2017. № 11 (113). С. 14.
4. Ниг: <http://www.fergananews.com/articles/>.
5. Рӯзномаи Тоҷикистон, №1-2(1304) 09.01.2019 с.С.4
6. Соловьев П.В. Евробумаги. Рынок евробумаг // Актуальные проблемы и перспективы развития экономики: российский и зарубежный опыт. 2017. № 13. С. 99.
7. Черниговская Д.Р., Тахумова О.В. Современные тенденции развития мирового фондового рынка // Развитие современной науки: теоретические и прикладные аспекты. Сб. науч. ст. студентов, магистрантов, аспирантов, молодых ученых и преподавателей / Под. общ. ред. Т.М. Сигитова. Пермь, 2017. Вып. 12. С. 68.

УДК: 334.012.6

Шоҳназари Х.Ғ., Тагаев Б.Ш.

ТАНЗИМИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ ГУМРУКӢ ДАР ДАСТГИРИИ СОҲИБКОРИИ ИСТЕҲСОЛӢ ВА РУШДИ СОДИРОТИ ҚУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола роҳҳои муҳимтарини рушди иқтисодиёти миллии Қумҳурии Тоҷикистон бешубҳа вусъат ва рушди соҳибкории истеҳсоли ва дастгирии он аз ҷониби мақомоти гумрук бо мақсади зиёд кардани иқтисодии содироти кишвар ва тағйирдодани сохтори содироти мамлакат мебошад, ки ба андешаи мо, зарур аст, ки дар ин самт тадбирҳои оддӣ маъмурии танзимкунандаи давлатӣ ҷорӣ карда шавад. Тавассути татбиқи ислоҳот фазаи мусоиди соҳибкориву сармоягузори фароҳам гардида, шарикӣ давлат бо бахши хусусӣ густариш пайдо кард ва Тоҷикистон тибқи арзёбии созмонҳои байналмилалӣ молиявӣ солҳои охир се маротиба ба қатори 10 кишвари ислоҳотгари пешсаф дохил гардид. Ҳукумати мамлакат барои таъмини рушди минбаъдаи кишвар ва ҷалби ҳарчи бештари сармояи мустақим ҷараёни ислоҳотро дар самти беҳтар гардонидани фазаи сармоягузори ва пешбурди фаъолияти соҳибкорӣ вусъат мебахшад». Вазъи имрӯзаи фаъолияти соҳибкориву сармоягузори бо дарназардошти таъсири омилҳои берунӣ талаб менамояд, ки ба соҳибкорон имтиёзҳои бештар пешниҳод карда шаванд.

Вожаҳои калидӣ: танзими гумрукӣ, хизматрасониҳои гумрукӣ, мақомоти гумрук, соҳибкории истеҳсоли, дастгирии соҳибкории истеҳсоли, ҷораҳои протекционистӣ, либералӣ, маъмури, иқтисодӣ, тарифӣ, ғайритарифӣ, ҳимояи соҳибкорӣ, сармоягузори.

Шохназари Х.Г., Тагаев Б.Ш.

РЕГУЛИРОВАНИЕ ТАМОЖЕННЫХ УСЛУГ В ПРОЦЕССЕ ПОДДЕРЖКИ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА И РАЗВИТИЯ ЭКСПОРТА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматриваются эффективные пути развития национальной экономики Республики Таджикистан, в частности, развития производственного предпринимательства, а также поддержка производственного предпринимательства со стороны таможенных органов с целью увеличения экспортного потенциала страны и изменение структуры экспорта страны, что, по нашему мнению, является необходимым также ведение новых административно-регулирующих мер в данной области. Введение новых мер будет способствовать и создавать благоприятные условия развитию предпринимательства и инвестиции, а также взаимодействию государства и частного сектора. По анализу Международного валютного фонда Республику Таджикистан в последние годы три раза подряд включала в список десятки ведущих стран реформаторов. Правительство Республики Таджикистан для дальнейшего развития страны и привлечение инвестиции принимает меры для улучшения инвестиционного климата и развития предпринимательства. Сегодняшнее положение предпринимательской деятельности и инвестиции с учетом внешних воздействий требует предоставленные предпринимателям дополнительных льгот и преимуществ.

Ключевые слова: таможенное регулирование, таможенные услуги, таможенный орган, производственное предпринимательство, поддержка производственного предпринимательства, протекционные меры, либеральные меры, административные меры, экономика, тарифы, нетарифные меры, защита предпринимательство, инвестиции.

Shokhnazari Kh.G., Tagaev B.Sh.

REGULATION OF CUSTOMS SERVICES IN THE PROCESS OF SUPPORTING INDUSTRIAL ENTREPRENEURSHIP AND EXPORT DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article discusses the effective ways of developing the national economy of the Republic of Tajikistan, in particular, the development of industrial entrepreneurship, as well as the support of industrial entrepreneurship by the customs authorities in order to increase the country's export potential and change the country's export structure, which, in our opinion, also requires new administrative and regulatory measures in this area. The introduction of new measures will contribute to and create favorable conditions for the development of entrepreneurship and investment, as well as interaction between the state and the private sector. According to the analysis of the International Monetary Fund, the Republic of Tajikistan has included dozens of leading reformer countries three times in a row in recent years. The Government of the Republic of Tajikistan for the further development of the country and attracting investment takes measures to improve the investment climate and the development of entrepreneurship. The current situation of entrepreneurial activity and investment, taking into account external influences, requires additional benefits and advantages provided to entrepreneurs.

Key words: customs regulation, customs services, customs authority, industrial entrepreneurship, support for industrial entrepreneurship, protection measures, liberal measures, administrative measures, economy, tariffs, non-tariff measures, protection of entrepreneurship, investments.

Системаи гумрукӣ ва танзими хизматрасониҳои он яке аз муҳимтарин ниҳодҳои ҳифзи иқтисодиёти миллии ҳар як кишвари рӯ ба инкишоф ба ҳисоб меравад, ки он метавонад ба дастгирии соҳибқориҳои истеҳсолӣ, таъмини бозори дохили бо маҳсулотҳои ватанӣ инчунин ба ҳимоя ва рушди соҳибқориҳои истеҳсолӣ дар кишвар саҳмгузор мебошад.

Дар навбати худ, танзими гумрукӣ ваколати истисноии давлат мебошад ва он тавассути фаъолияти муназзами мақомоти қонунгузор, иҷроия ва судӣ дар доираи салоҳиятҳои пешбининамудаи Конститусия, қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз онҷумла ба воситаи нақши хизматрасониҳои гумрукӣ амалӣ карда мешавад.

Вазифаи танзими гумрукӣ - таъмини амнияти миллии, аз ҷумла амнияти иқтисодии кишавар, ҳифзи манфиатҳои ҳаётан муҳими шахсият, ҷамъият ва давлат дар самти интиқол додани мол ва воситаҳои нақлиёт, иборат мебошад. Дар ин рост, муайян намудани мамнуъияту маҳдудиятҳо барои ҳифзи тартиботи ҷамъиятӣ, ахлоқи ҷомеа, сиҳати омма, моликият, сарватҳои таърихӣ фарҳангӣ ва ғайра равон карда шудаанд. Илова ба ин, муқаррароти зерин вазифаҳои танзими гумрукӣ мебошанд:

- муҳаё намудани шароити мусоид барои рушди истеҳсолоти ватанӣ ва бозори дохилӣ;

- ташаккули бучети давлатӣ аз ҳисоби пардохтҳои гумрукӣ (боч, андоз ва ғайра);

- ҳамгироии иқтисодиёти кишвар ба иқтисодиёти минтақавӣ ва ҷаҳонӣ.

вазифаҳои муҳимро ба монанди ҳифзи молистеҳсолкунандагони дохилӣ ва ғайри гардонидани бучети давлатӣ ба амал мебарорад.

Яке аз масъалаҳои муҳимтарини рушди иқтисодиёти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон бешубҳа вусъат ва рушди соҳибқориҳои истеҳсолӣ мебошад, ки ба андешаи мо, зарур аст ки дар ин самт тадбирҳои оддии маъмурии танзимкунандаи давлатӣ ҷорӣ карда шавад. Бешубҳа рушди тамоми хочгии халқ ва махсусан дастгирии соҳибқорон бо сиёсати хирадмандонаи Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ - Пешвои муаззами миллат, Президентии Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар давлати соҳибистиқлоли мо бечуну чаро ба амал бароварда шуда истодааст. Ба воситаи амалишавии ислоҳот иқлими бо манфиати фаъолияти сармоягузорию соҳибқорӣ мусоид гардида, шарикии давлат бо бахши хусусӣ рушд пайдо хоҳад кард ва Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи натиҷагирии маълумтҳои созмонҳои байналмилалӣ молиявӣ солҳои охир се маротиба ба қатори 10 кишвари ислоҳотгари пешсаф шумил гардид. Ҳукумати кишвар бо марои таъмини устувори рушди минбаъдаи мамлакат ва диққати зиёди худро ба сармояи мустақим раванди такмилдиҳиро дар масоили беҳтар намудани иқлими сармоягузорӣ ва ҷараёни фаъолияти соҳибқориҳои истеҳсоли ва дастгирии он вусъат бахшада рушди содироти кишваро аз ин лоҳиз таъмин хоҳад намуд. Шароити муосири ҷараёни фаъолияти дастгирии соҳибқориҳои истеҳсолӣ ва маблағгузориҳои мустақими дохилию хориҷӣ бо назардошти омилҳои таъсири берунӣ тақозо менамояд, ки имтиёзҳои бештари андозию гумрукӣ ба соҳибқорон пешниҳод карда шаванд. [1.С.15]

Мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон марҳилаи ташаккулёбии худро ба анҷом расонида, тақмили заминаҳои ҳуқуқӣ ва моддию техникаи муосири мақомоти гумрукро дар асоси тавсияҳои созмони умумиҷаҳлонии гумрукӣ вобаста ба ҷараёни ноустувори вазъи иқтисодиёти ҷаҳонӣ ва минтақа тақвият дода, дар доираи сиёсати иқтисодиёти кишвар ҷиҳати ташаккули устувори савдои хориҷӣ, таъмини амнияти иқтисодӣ ва ҳифзи арзишҳои фарҳангӣ таърихӣ босубот фаъолият менамояд ва ба воситаи таъмини вазифаи протекционистии худ мол истеҳсолкунандагони ватаниро ҳангоми ҷори намудани бочҳои хусусияти иқтисоди дошта (зиддиденпенгӣ, ҷубронӣ ва махсус) ҳимоя намуда ба шарикони тиҷоратии бевичдононаи худ чораҳои ҷавоби меандешад. [2.С.45]

Бочҳои гумрукии хусусияти иқтисоди дошта (зиддидемпингӣ, чубронӣ ва махсус,) мансуб ба молҳое, ки ба сарҳади гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид мешаванд, мумкин аст тибқи қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи фаъолияти савдои хориҷӣ ва санадҳои меъёрию ҳуқуқии байналмилалӣ эътирофнамудаи Ҷумҳурии Тоҷикистон муваққатан ҷорӣ гардад. Дар вақте, ки бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷори гардидани ин намуди бочҳои гумрукӣ давлат ба шарикони тиҷоратии бевичдононаи худ чораи ҷавоби медиҳад. Фишангҳои ҳивзнамоӣ (протексионизм) аз хама пеш барои Ҷумҳурии Тоҷикистон намудани самари ихтисодиёти милли, ба муборизаи тиҷорати хориҷӣ, амалӣ мегардат. Дар ин ҳолат, саҳми танзими хизматрасониҳои гумрукӣ дар ҷорӣ намудани ҳадуфу фишанги таъсир расонӣ оид ба рушди тиҷорати хеле назаррас мебошад. Яъне ин чора бахимоияи бозори дохили аз рақобати хориҷи мебошад.

Бочҳои гумрукии хусусияти иқтисоди дошта дар ҳамон ҳолат ҷори карда шавад, ки моли воридгардида аз руи нигоҳи хусусияти иқтисоди ба моли истеҳсоли ватани бо хусусияти ҳамчун ва ё шабеҳ, ки дар муомилот ба моли ватани бевосита ба нархи он ё дигар омилҳо таъсир мерасонад, бояд ҷори карда шавад.

Дар такмили танзими хизматрасониҳои гумрукӣ ва нақши он дар замони муосир барои дастгирии соҳибкории истеҳсоли ва танзими давлатии фаъолияти иқтисоди хориҷиро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мекунем:

1. аз рӯи самти таъсиррасони ба протекционисти ва либерали (озод)

Сиёсати протекционистӣ (ҳивзнамоӣ) ин Ҷумҳурии Тоҷикистон намудани мол истеҳсолкунандагони ватанӣ аз рақобати ногувори хориҷи мебошад, ки ба воситаи ҷори намудани бочҳои гумрукии хусусияти иқтисоди дошта, яъне махсус, зиддидемпингӣ ва чубронӣ амали карда мешавад.

Чораи либералӣ ин чунин мазмунро дар бар мегирад, ки мамлакат аз мудохила намудан ба савдои хориҷӣ канорагирӣ (худдорӣ) менамояд ва то як вақти муайян мушкилотҳои доду гирифтӣ ҳамагуна молҳои аз сарҳади гумрукӣ интиқолшавандаро мутобиқи қоидаҳои талаботӣ муомилоти озоди иқтисодиёти бозорӣ амалӣ мегардонад. Мароми чораи либералӣ ба коҳиш додани маҳдудиятҳои савдои хориҷи равона мегардат, ки дар ҳолат рақобат бо шарикони берунӣ ва соҳибкорони ватанӣ афзун мегардат. Мақсади дигари асосии ин чора дар он мебошад, ки ҳангоми истеҳсоли мол аз ҷониби соҳибкорони ватанӣ ба сифат ва хусусиятҳои молҳои истеҳсолкардашон диққати ҳамаҷониба дода ва ҳам бозори дохилӣ ва ҳам бозорҳои ҷаҳониро бо моли истеҳсолкардаи худ фарро гиранд. Зеро, ки тавасути чораи протексионизм танҳо ба Ҷумҳурии Тоҷикистон соҳибкорони истеҳсоли равона мегардат, аммо дар татбиқи чораи либералӣ ба инҳисорӣ (монополия) таъсир мерасонад ва соҳибкорони ватани ба рақобатпазирии молҳои худ дар дохил ва хориҷӣ кишвар чораҳо меандешанд.

Таҷриба нишон медиҳад, ки агар дар кишвар мол истеҳсолкунандагони ватанӣ тавассути мақомоти гумрук ҳангоми воридот дар сарҳади гумрукӣ ба воситаи чораи протексионизм Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбати соҳибкорони мо фишангҳо дахлдор аз ҷониби гумрукҳои давлатҳои хориҷӣ андешида мешавад, ки танҳо дар ин ҳолат мол истеҳсолкунандагони ватани бо моли қобили қабзули харидорон ва пешниҳоди молу маҳсулоти баландсифат ва рақобатпазир дар бозорҳои ҷаҳонӣ бояд ворид шаванд, ки рушди содироти кишваро таъмин намоянд ва хусусияти хоси чораи либералиро ҳангоми истеҳсоли мол ба инобат гиранд.

2. вобаста ба хусусиятҳои таъсир ба иқтисоди ва маъмурӣ.

Усули маъмури — аз ҷониби мақомоти ҳокимияти давлати қабул гардидани асноди қонуни ва меъёри, дар шакли санадҳои меъёри ҳуқуқи аз қабилӣ (, Кодекси гумруки, Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон қарору фармоишҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон инчунин дигари мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ ба ҳисоб мераванд, ки раванди амалишавии фаъолияти савдои беруниро ба низом дароварда рақибони савдои хориҷиро ўҳдадор меномояд, ки тартиби маҳдудиятҳоро аниқ ва мушкилотҳои дигарро қатъиян таъмин ва нигоҳдорӣ кунанд. Масалан ин равиши (усул) маъмури ба роҳҳои бевоситаи маҳдудиятҳои содиротӣ ва воридотро дар бар мегирад. Ба усули маъмурии танзими фаъолияти савдои хориҷӣ инҳо шомил мебошанд: хиссақунони, хавозномақунони (литсензияқунони), эмбарго, назорати аъёри, маҳдудиятҳои маъмури.

Усули иқтисоди ин иқдоме (чора) доништа мешавад, ки Ҳукумати кишвар бо иқтисодии иқтисодиёташон чораҳо роҳандози карда, шароити созгор нисбати рушди доду гирифтӣ савдои хориҷӣ, тавозунии пардохтҳои гумрукӣ инчунин хавасмандии амалиётҳои содиротӣ ва воридотиро дар кишвар дар назар дорад.

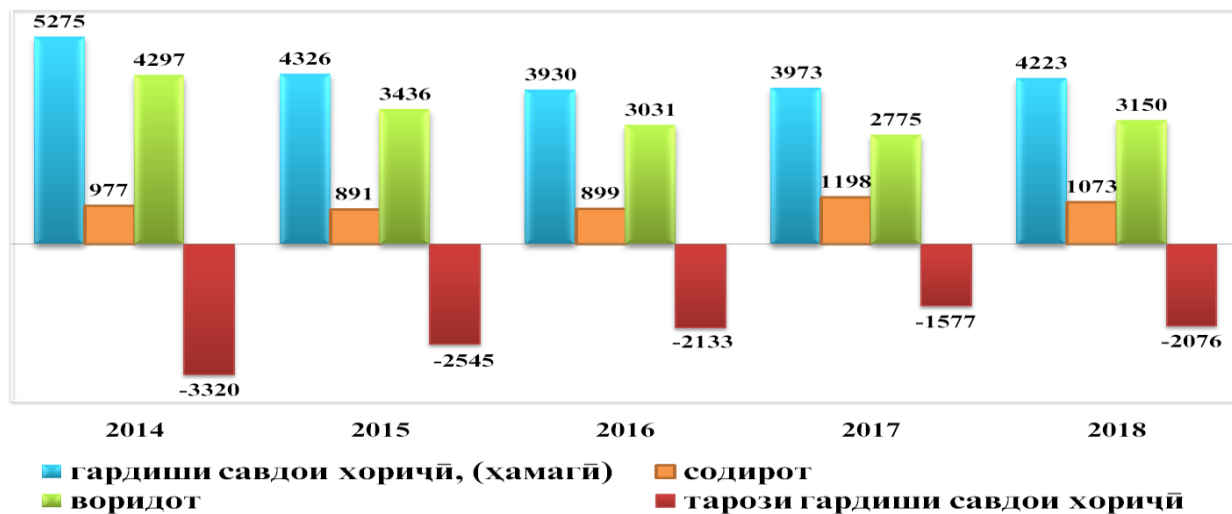
Бо ин восита кишвар имконият пайдо мекунад, ки аз буйҷетӣ давлатӣ ҷиҳати маблағгузориҳои содирот ва воридоти мол тавассути сарҳади гумрукӣ, маблағи муайяно тақсим намояд, намудҳои андозҳои аз содиркунадагон коҳиш менамояд, қарздиҳӣ ва суғуртаи содиротиро муҳаё созад. Ҳамчунин вишангҳои маъмури танзими фаъолияти савдои хориҷӣ дорои нишонаҳои камкунтро дошта бошад, дар инҷо таъсири фишанги иқтисоди хосияти хавасмандкуниҳоро доро мебошад.

3. вобаста ба воситаи танзими таъсиррасонӣ истифода мешаванд: тарифи ФСХ. ва ғайритарифи ФСХ. Воситаи (усул)тарифи истифодаи тарифҳои мақомоти гумрукро аз лиҳози ҷузъи воситаи ба танзимдарории фаъолияти савдои хориҷиро ба инобат дорад. Усулҳои ғайритарифи бағайр аз маҳдудиятҳои маъмури инчунин депозитҳои воридоти ва андоз аз амалиётҳои содиротӣ ва воридотиро дар бар мегирад.

Дар натиҷаи тадбирҳои андишида шуда ва пешниҳодҳои мушахасси мақомоти гумрук ба Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон оиди имтиёзҳои доир ба дастгирии соҳибқори и истеҳсолӣ нишондод, ки ҳиссаи содироти кишвар рушд ёфта ва соҳтори он дар ғайридиши тичорати хориҷӣ тағйир ёфта, ки ба ҷорӣ намдани қойдаҳо ба соҳаи такмили соҳибқорӣ истеҳсолӣ, маҳсулотҳои ба содирот нигаронида шуда ва воридотивазкунанда ба соҳтори содироти Ҷумҳурии Тоҷикистон мавқеи маҳсулоти маъданҳои истеҳсоли ватанӣ, сементи, истеҳсоли ватанӣ, неруи барқи истеҳсоли ватанӣ, маҳсулотҳои тайёри аз пахтаи кишвар, ба манади шохӣ, пӯстҳо коркардшуда ва металлҳои сиеҳ инчунин дигар маҳсулотҳе, ки коркардашон зарурӣ, ки бо арзишҳои банланд истеҳсол гардидаст, ки ба рушди содироти кишвар саҳбгузор гардидааст, ки аз он шаҳодат медиҳад ки дастгирии соҳибқорӣ истеҳсолиро дар кишвар дарак медиҳад ва танзими гумрукӣ вазифаҳои худро иҷро менамояд. гувоҳи дастгири. [3.С.233]

Дар маҷмӯъ қорҳои ба анҷом расонида шуда, ки рушди ҷараёни савдои хориҷиро такмил намуд, миқдораш бо мисоли 2018 сол 4222,9 милён. доллари ИМА. созмон додааст, ки бо таҳлил бо натиҷаҳои 2017, сол 6,3 % инкишоф намудааст. Агар дар 2018 сол нишондиҳандаҳои содироти кишвар бо 1073,3 милён. доллари ИМА. расида бошад он нисбатан бо солҳои қаблӣ бе назардошти филизоти қиматбаҳо 8,9 фоиз зиёд гардида, бо назардошти он 10,4 фоиз кам шудааст. Воридот дар натиҷаи озод намудани технологияву дигар молҳо барои соҳаҳои алоҳида бо 13,5 % рушд намуда, 3149,6 милён. Долларри ИМА-ро таъмин намудааст. Вобаста ба ташкили воридоти мол ва соҳтори он дар кишвар мавқеи содироти мамлакат 25,4 % ва воридоти мамлакат 74,6 % дар бар мегирад.

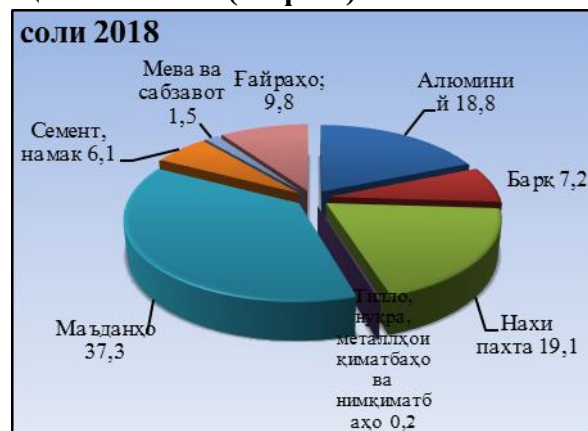
Диаграмма 1. Ҳаҷми умумии гардиши савдои хориҷӣ ва тарози он дар солҳои 2014 – 2018 (бо млн. доллар)

Гардиши савдои хориҷӣ ва таҳли онро дар 5 соли сипиргашта дар кишвар ки дар диаграммаи 1 оварда шудааст, мо ба таври интихоби як соли онро ба мисоли соли 2018 чунин дида мебароем, ки дар ин соли 2018 асоси савдои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистонро кишварҳои ҷаҳон ба монанди Россия (24,2 банди фоизӣ), Қазоқистон (19,8 банди фоизӣ), Хитой (15,4 банди фоизӣ), Туркия (9,5 банди фоизӣ), Ўзбекистон (6,8 банди фоизӣ), Олмон ва Эрон (2,3 банди фоизӣ), Афғонистон (1,7 банди фоизӣ), Покистон, Қирғизистон ва Ҷопон (1,5 банди фоизӣ), Италия (1,2 банди фоизӣ), Туркменистон (1,1 банди фоизӣ), ИМА (1,0 банди фоизӣ) ва дигар кишварҳои ҷаҳон ташкил медиҳад. Вазъи имрӯзаи содироти мамлакат биёртар аз ҳисоби фурӯши маъданҳои истеҳсоли дохилӣ (37,3 банди фоизӣ), нахи пахта ва маҳсулотҳои пахтагинӣ (19,1 банди фоизӣ), алюминияи аввалия ва маҳсулот он (18,8 банди фоизӣ), неруи барқ (7,2 банди фоизӣ), семент (6,1 банди фоизӣ), мева ва сабзавоти тару тоза (1,5 банди фоизӣ) ва ғайраҳо ташкил медиҳад. [3.С.201]

Диаграммаи 2.

Сохтори содирот дар солҳои 2017-2018 (бо фоиз)

Раванди зиёдшавии рушди иқтидорҳои истеҳсоли кишвар ва содироти як қатор молҳо аз сарҳади гумрукӣ ба монанди маъданҳо нисбат ба соли 2017 дар соли 2018 (103,3) банди фоизӣ, нахи пахта (136,6) банди фоизӣ, неруи барқ (143,9) банди фоизӣ, семент (142,5) банди фоизӣ ва алюминияи (99,3) банди фоизро ташкил намудааст, ки ин аз дастгирии давлати ба бахши хусуси ва аз муқарраркардани имтиёзҳои гумрукӣ андози дарак медиҳад. [3.С.202]

Бо натиҷагири ва омузиши тамоми имкониятҳои иқтисодии истеҳсоли кишвар ва ҷалби сармоягузори хориҷӣ ба имкониятҳои ба вучуд омада дар заминаи рушдҳои нишондиҳандаҳои содироти молҳои матраҳгардида ба зиёнамудани номгуи молҳои содиротӣ ба сохтори иқтисоди содиротии Ҷумҳурии Тоҷикистон номгуи молҳои ба монанди пахтагинӣ, матои пахтагинӣ, либосаҳо ва ҷузъҳои он, ангиштсангҳо, маводҳои таркишкунанда, обҳои минералӣ ва ғайраҳо ба вучуд омаданд. Бо муқоисагирии таҳлили маълумотҳои омории соли 2017, ки аз кишвар 412, номгуи мол аз сарҳади гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон содир гардидааст, ки ин ба муқоисаи маълумоти омории соли 2016, ба 71 номгуи молҳои фаъолияти иқтисоди хориҷӣ авзоиш ёфтааст, ки чунин иқдом дар соли 2018 амалӣ гардидааст.

Дар давоми солҳои охир содироти маъданҳо босуръат рушд ёфта истодааст.

Диаграммаи 3.

Содироти маъданҳо дар солҳои 2012-2018

Дар соли 2018 аз ҷониби ширкатҳои саноати кӯҳӣ 347,6 ҳазор тонна бо маблағи 400,1 млн. доллар маъдану концентратҳо (маъданҳо ва концентратҳои мисӣ, никелӣ, рӯҳӣ, қалъагӣ, сурбӣ, омехтаи сурмадори шартӣ 30 фоиза, хокаи руҳ, сурб) содирот шуд, ки дар муқоиса бо соли 2017 аз рӯи ҳаҷм 1,3 фоиз коҳиш ёфта, бо ифодаи арзишӣ 3,3 фоиз зиёд гардидааст.

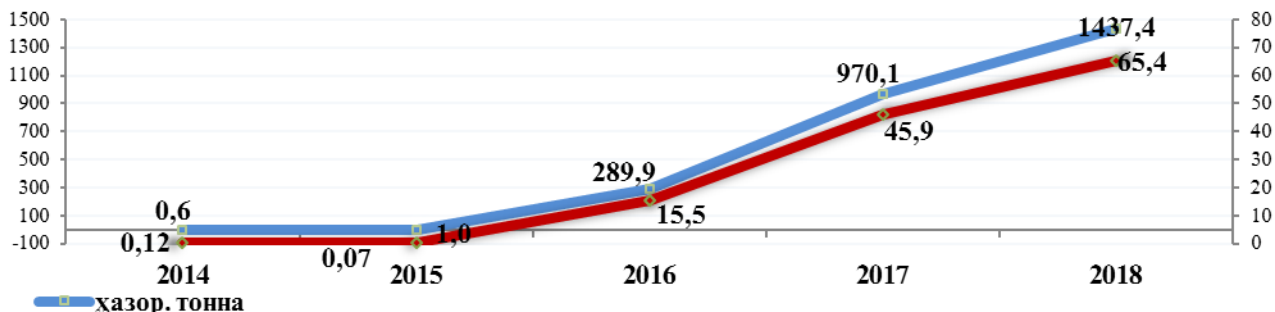
Нархи миёнаи содиротии маъдану концентратҳо ба 1151 доллари ИМА барои як тонна расидааст, ки ба муқоиса ба соли 2017 51 доллар боло рафтааст. Аз ҳаҷми умумии содироти ин номгуи маҳсулот 73,0 фоиз ба Ҷумҳурии Қазоқистон, 17,7 фоиз ба Ҷумҳурии Ўзбекистон, 7,8 фоиз ба Ҷумҳурии Халқии Хитой ва боқимонда ба Нидерланду Британияи Кабир рост меояд.

Ҳарчанд ки содироти маъданҳо бо суръати баланд ҷараён гирифта истодааст, вале маҳсулот асосан дар шакли ашёи хом, бе коркарди саноатӣ содирот гашта, арзиши изофашудаи истеҳсоли ин маҳсулот дар давлати хориҷӣ мемунад. Бинобар ин вазорату идораҳои соҳавӣ ҳангоми ба имзо расонидани шартномаҳои истихроҷ ва коркарди маъданҳо бо сармоягузори хориҷӣ масъалаи коркарди ниҳии маҳсулот дар дохили кишварро ба миён гузошта, ҷиҳати зиёд намудани кокарди ниҳии маъданҳо чораандешӣ намояд. [4.С.25]

Тайи солҳои охир дар натиҷаи мавриди истифода қарор додани иқтидорҳои истеҳсолии ватанӣ бозори дохилӣ бо маҳсулоти ватании воридотивазкунанда таъмин гардида, ҳаҷми содироти семент давра ба давра ташаккул ёфта истодааст.

Диаграммаи 4.

Содироти семент дар солҳои 2014-2018

Дар соли 2018 содироти 1437,4 ҳазор тонна семент бо арзиши гумрукӣ 65,4 млн. доллари ИМА ҳангоми интиқол аз сарҳади гумрукӣ дар низоми гумрукии содирот мавриди эломиякуноии гумрукӣ қарор гирифтааст, ки дар таносуб ба соли гузашта 467,3 ҳазор тонна ва 19,5 млн. доллар зиёд мебошад. Дар давраи ҳисоботӣ содироти семент ба Ҷумҳурии Ўзбекистон (57,0 фоиз), Ҷумҳурии Исломии Афғонистон (37,3 фоиз) ва Ҷумҳурии Қирғизистон (5,5 фоиз) ба қайд гирифта шудааст. [4.С.26]

Раванди муомилоти молҳои соҳибкорони истеҳсолии ватанӣ дар раванди фаъолияти иқтисодии хориҷӣ ин имконияти бадастоварда ва ташаккулёфтааст, ки бо рушди иқтидори содироти кишвар мусоида менамояд ва ё дар бар акси ҳол ба вуқӯ омалднаш мумкин аст. Қораҳои андешидани танзими хизматирасониҳои гумрукӣ ба воситаи стратегияи хоҷагидори аз ҷониби Ҳукумат ба амал бароварда мешавад, ки он ба дастгирии соҳибкории истеҳсоли ва рушди содироти кишвар нигаронида шуда аст, ки ин аз лиҳози дигар вазифаҳои таъмини устувории иқтисодиёт ва рушди иқтисодӣ, пешниҳоди кофии мол дар бозори дохилӣ, ба вуҷуд овардани инфраструктураи замонавӣ ташаккули иқтидори содиротӣ, беҳтар намудани муҳити сармоягузорӣ, таъмини муносиби тарози пардохт, фароҳам овардани шароитҳои рушди соҳаҳои ояндадор, гавари муҳофизат аз рақобати бешарфонаи содиркунандагони хориҷӣ ва ғайраро пешбинӣ менамояд. [5.С.162]

АДАБИЁТ

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 22.12.2016 12:06, шаҳри Душанбе <http://president.tj/node/13739>.
2. Танзими тарифи гумрукии фаъолияти иқтисоди байналмилалӣ. Нидоев П.Ф., Шохназари Х.Ф., Мамадамонов У.М. ((Васоити таълимӣ-методӣ) Душанбе: «Ирфон», 2013, 177 с).
3. Амалия ва истифодаи хирочҳо ва пардохтҳои гумрукӣ дар низомҳои гумрукӣ Ҳабибуллоев М.Ҳ., Шохназари Х.Ф., Ҳакимов К.С. (васоити таълимӣ) - Душанбе: Ирфон, 2019, 311 саҳ.
4. Маҷалаи расмӣ Хадамоти гумруки назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон (№4, Маҷаллаи соҳавии иттилоотӣ ва таҳлилий соли 2018, 50, саҳ).
5. Кодекси гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе - 2014.

Рустамов Р.У., Хабибуллоев М.Х.

РОҲҶОИ БАЛАНДБАРДОРИИ САМАРАНОКИИ ИСТИФОДАИ ИҚТИДОРИ МЕҲНАТИИ АҶОЛӢ ДАР СОҶАИ СОХТМОН

Дар мақолаи мазкур роҳҳои асосии баландбардории самаранокии истифодабарии иқтидорӣ меҳнати аҷолӣ дар соҳаи сохтмон ва фаъолият онҳо ба ҳисоб меравад. Дар чараёни истеҳсоли маҳсулоти сохтмонӣ ва иҷроиши корҳои хизматрасонӣ, меҳнат мавқеи намоёнро ишғол менамояд ва истифодаи имкониятҳои захираҳои меҳнатӣ диққати аввалиндараҷа дода мешавад. Дар ин аснод баландбардории истифодаи иқтидори меҳнатӣ ин баландбардории ҳосилнокии меҳнат доништа мешавад ва барои корхонаҳои сохтмонӣ алоқамандии ин таносубро риоя намудан зарур ва муҳим доништа мешавад. Дар ин гуна шароит барои баландбардории самаранокии иқтидори меҳнатӣ дар тамоми соҳаҳои иқтисоди миллӣ, алалхусус, дар соҳаи сохтмон зарур аст, ки роҳҳои асосии он ҷустуҷӯ карда шаванд. Ҳамин тавр дар мақолаи мазкур ба самтҳои асосии мукаммал гардонидани механизми истифодабарии иқтидори меҳнати аҷолӣ дар соҳаи сохтмон нишон дода шудааст, ки иқтидорҳои истеҳсолӣ дар кишвар пурра истифода намешванд ва ҳангоми фаъолгардонии онҳо имконияти таъмини қувваи коргари ва таъмини пурраи аҳолии кишвар бо ҷойҳои корӣ дар дохили кишвар вучуд дорад. Бо ҳамин мавфҳум дар мақола вобаста ба самтҳои асосии самарнок истифодабарии иқтидори меҳнати аҷолӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон дод, ки иқтидорҳои истеҳсолӣ дар кишвар пурра истифода намешванд ва ҳангоми фаъолгардонии онҳо имконияти таъмини қувваи коргари ва таъмини пурраи аҷолӣ кишвар бо ҷойҳои кори дар дохили кишвар мансуб мебошад.

Клидвожаҳо: бозори меҳнат, сохтмон, алгоритм, арзёбии сармоягузорӣ, иқтидори меҳнатӣ, идоракунии иқтидорӣ кадрӣ, бозори фаъоли меҳнат.

Рустамов Р.У., Хабибуллоев М.Х.

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦИАЛА НАСЕЛЕНИЯ В СФЕРЕ СТРОИТЕЛЬСТВА

В данной статье рассматриваются пути повышения эффективности использования трудового потенциала населения в сфере строительства и его деятельности. В процессе производства строительных товаров и услуг труд занимает первое место, и приоритет отдается использованию трудовых ресурсов. В этих документах увеличение использования рабочей силы считается увеличением производительности труда, и для строительных компаний считается необходимым и важным соблюдать соотношение этого приоритетов. В связи с этим, для повышения эффективности трудового потенциала во всех отраслях хозяйства, особенно в строительном секторе, необходимо найти основные пути. Таким образом, в этой статье показаны основные направления совершенствования улучшения использования трудового потенциала населения в строительном секторе, производственные мощности страны используются не полностью, а при их активации появляется возможность обеспечить рабочую силу и полную занятость в стране. Учитывая это, в статье показано, что основные направления совершенствования механизма использования трудового потенциала населения в Республике Таджикистан не используются в полной мере в стране, и их активизация позволит обеспечить рабочую силу и полную занятость в стране.

Ключевые слова: рынок труда, строительство, алгоритм, оценка инвестиций, трудовой потенциал, управление персоналом, активный рынок труда.

Rustamov R.U., Khabibullov M.Kh.

WAYS OF INCREASE OF EFFICIENCY OF USE OF LABOUR POTENTIAL OF THE POPULATION INTO BUILDING SPHERE

In given article the basic ways of increase of efficiency of use of labour potential of the population to sphere of building and its activity are considered. In the course of manufacture of the building goods and services work wins first place, and the priority is given to use of a manpower. In these documents the increase in use of considered labor productivity increase, and for the building companies it is considered necessary and important to observe a parity of it of priorities. In this connection, for increase efficiency of potential in all branches of an economy, especially in building sector, it is necessary to find the basic ways. This, in article the basic directions of perfection improvement of use of labor potential of the population in building sector are shown, capacities of the country are used not completely, and at their activation there is a possibility to provide labor and a full employment in the country. Considering it, in article it is shown that the basic directions of perfection of the mechanism of use of labor potential of the population in Republic Tajikistan are not used to the full in the country, and their activation will allow to provide labor and a full employment in the country.

Keywords: a labor market, building, algorithm, an estimation of investments, labor potential, human resource management, an active labor market.

Дар марҳилаи рушди устувори иқтисодӣ ва гузариш ба иқтисоди бозорӣ таъмини корхонаҳои сохтмонӣ бо кормандони баландиқтисос ва истифодаи самараноки иқтидори меҳнати онҳо шартҳои муҳими самаранокии фаъолият ба ҳисоб меравад. Дар ҷараёни истеҳсоли маҳсулоти сохтмонӣ ва иҷрои корҳои хизматрасонӣ меҳнат мавқеи намоёнро ишғол менамояд ва истифодаи имкониятҳои захираҳои меҳнатӣ диққати аввалиндараҷа дода мешавад. Дар ин аснод баландбардории истифодаи иқтидори меҳнатӣ ин баландбардории ҳосилнокии меҳнат доништа мешавад ва барои корхонаҳои сохтмонӣ алоқамандии ин таносубро риоя намудан зарур аст. Дар ин гуна шароит барои баландбардории самаранокии иқтидори меҳнатӣ дар тамоми соҳаҳои иқтисоди миллӣ, алаҳусус, дар соҳаи сохтмон зарур аст, ки роҳҳои асосии он ҷустуҷӯ карда шаванд. Иҷрои ин вазифа дар шароити имрӯза барои корхонаҳои ватании соҳаи сохтмон зарурӣ ва саривақтӣ ба ҳисоб меравад.

Барои самаранок истифода намудани иқтидори меҳнатӣ ва дар ин асос баландбардории ҳосилнокии меҳнат чунин омилҳо бояд ба инобат гирифта шаванд [5].

1. Сатҳи тараққиёти илм;
2. Ташкили истеҳсоли маҳсулот;
3. Таҷрибаи истеҳсолӣ;
4. Баландбардории сатҳи таҳассуснокӣ;
5. Ҳавасмандии моддӣ;
6. Ҳавасмандии маънавӣ;
7. Азнав ҷиҳозонидани таҷҳизот ва ғ.

Таъмини самаранокии амалишавии фаъолияти корхонаҳои сохтмонӣ дар бештари мавридҳо аз ҳамоҳангсозии омилҳои дар болоҷойдошта вобаста аст. Дар баробари ин, шартҳои муҳим ва зарури ҳалли масъалаи баландбардории самаранокии истифодаи иқтидори меҳнатӣ ин дарёфти роҳҳои илмӣ, таҳлили иқтисодӣ ва молиявӣ фаъолият,

истифодаи таҷрибаи амалии низоми идоракунии фаъолияти корхонаҳои сохтмонӣ ба ҳисоб рафта, дар таъмини амалишавии фаъолияти корхонаҳо нақши худро мегузорад.

Мавқеи иқтисодии меҳнатӣ дар рушди иқтисодии корхонаҳо муайян карда шудааст ва барои баланд бардоштани самаранокии истифодаи он дар ду роҳ амалӣ карда мешавад:

1. Бо роҳи экстенсивӣ истифода намудани иқтисодии меҳнатӣ;
2. Бо роҳи интензивӣ истифода намудани иқтисодии меҳнатӣ.

Дар натиҷаи интихоби роҳи якум зарур аст, ки нишондиҳандаҳои миқдории фаъолияти корхона, аз ҷумла, зиёд намудани шумораи кормандон, захираҳои табиӣ ва ғ., дар натиҷаи роҳи дуюм бошад, ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот дар ҳолате зиёд карда мешавад, ки шумораи кормандон зиёд карда намешавад, яъне ин ҳолат танҳо дар натиҷаи истифодаи васеи натиҷаҳои инноватсионӣ ба даст меояд. Ин ҳолат барои корхонаҳои соҳаи сохтмонӣ имконият медиҳад, ки сиёсати кадрӣ корхонаро дар натиҷаи кам намудани шумораи кормандон таҷдиди назар намояд.

Яке аз роҳҳои ҳалли чунин масъала пеш аз ҳама ба баланд бардоштани самаранокии меҳнат алоқаманд аст, ки илова бар он дар ин самт чунин чораҳо андешидан мумкин аст:

1. Тамоюли тағйирёбии аҳолии фаъоли иқтисодӣ;
2. Баланд бардоштани самаранокии бозори меҳнат фаъол гардонии муҳоҷирати дохили ва беруни;
3. Баланд бардоштани иқтисодии меҳнати аҳоли дар бозори меҳнат.

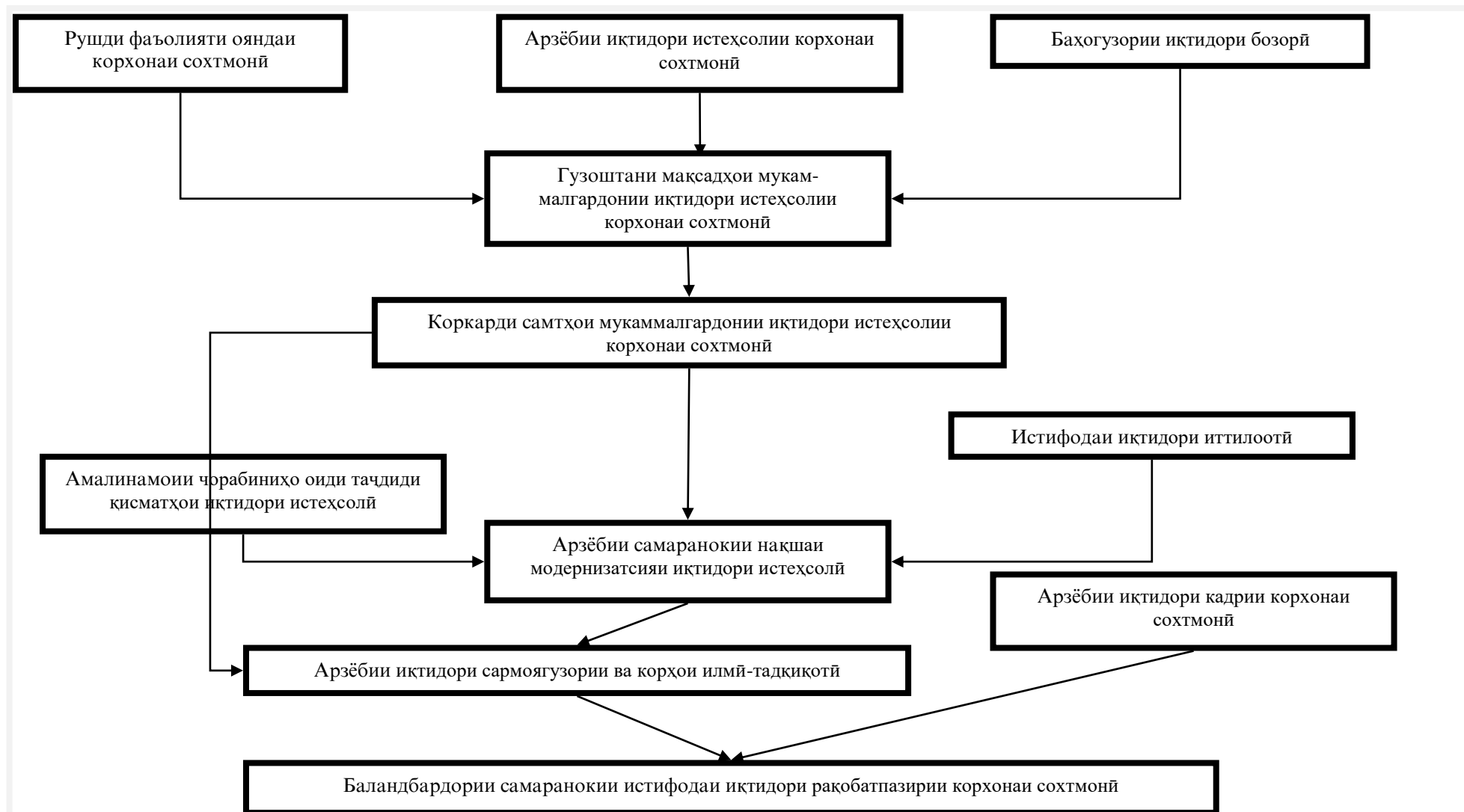
Масъалае, ки имруз дар соҳаи муҳоҷирати меҳнат ҷой дорад, ин пеш аз ҳама ба самаранок истифода нашудани қувваи коргарӣ дар дохили кишвар ва имконияти мавҷудияти ҷойҳои корҳои ҳолӣ дар кишвар таҷассум меёбад. Яке аз хусусиятҳои хоси ин нишондиҳанда ҷой доштани бекории сохтори дар минтақаҳои кишвар мебошад.

Барои модернизатсияи корхонаҳои сохтмонӣ дар бештари мавридҳо зарур аст, ки мукамалсозии ҳамаи элементҳои иқтисодии иқтисодӣ дар ҳамбастагӣ дида баромада шаванд [1].

Ба андешаи мо, ин ҳолатро на барои тақмили тақрористеҳсоли воситаҳои асосӣ, балки ҳамчун шакли таҷдид ва беҳтарсозии тамоми ҷараёни истеҳсоли маҳсулоти сохтмонӣ ё ин ки хизматрасонии он таҳлил намуд.

Аз ин рӯ алгоритми истифодаи самаранокии иқтисодии меҳнатӣ дар корхонаҳои сохтмонӣ пешниҳод карда мешавад (расми 1.).

Расми 1. Алгоритми истифодаи самараноки иқтидори меҳнатӣ дар корхонаҳои саноатӣ

Таҳияи муаллиф

Ҳангоми истифода намудани чунин алгоритм дар корхонаҳои сохтмонӣ, пеш аз ҳама имкониятҳои истеҳсолии онҳоро ҳама дараҷаи самаранокии онҳоро баланд менамояд. Дар баробари ин, қайд намудан зарур аст, ки қисмати асосии иқтисодии истеҳсолии корхонаҳоро захираҳои истеҳсоли ташкил менамоянд, ки онҳо дар навбати худ ба ашё, захираҳои анбор, истеҳсоли нотаҷом маҳсулоти тайёр ва ғайраро дар бар мегиранд.

Алгоритми мазкур барои истифодаи захираҳои дар боло зикр гардида равона карда мешавад. Элементи муҳими алгоритми пешниҳодгардида ин арзёбии сармоягузорӣ ва корҳои илмӣ-тадқиқотӣ ба ҳисоб рафта, он ҳосилнокии меҳнатро аз лиҳози сифатӣ баланд менамояд.

Сабаби асосӣ дар бештари мавридҳо ин омили иқтисодӣ – музди меҳнати нисбатан паст ба ҳисоб меравад, ки сабаби паст гардидани самаранокии иқтисодии меҳнатӣ мегардад. Ба андешаи баъзе мутахассисон муаммои асосии имрӯз дар корхонаҳои сохтмонӣ норасоии қувваи коргарии соҳибтахассус дар бахши иқтисодӣ ва дигар бахшҳо мебошад [4, 42саҳ.].

Дар марҳилаи рушди иқтисодӣ ва дар марҳилаи бӯҳронҳои иқтисодӣ корхонаҳои сохтмонӣ норасоии қувваи коргарии соҳибтахассусро эҳсос менамоянд. Яке аз роҳҳои ҳалли чунин масъала, пеш аз ҳама, ба баланд бардоштани самаранокии меҳнат алоқаманд аст, ки илова бар он дар ин самт чунин чораҳо андешидан мумкин аст:

1. Тамоюли тағйирёбии аҳолии фаъоли иқтисодӣ;
2. Баланд бардоштани самаранокии бозори меҳнат, фаъол гардонии муҳоҷирати дохилӣ ва берунӣ;
3. Баланд бардоштани иқтисодии меҳнати аҳоли дар бозори меҳнат.

Масъалае, ки имрӯз дар соҳаи сохтмонӣ чой дорад ин пеш аз ҳама ба самаранок истифода нашудани қувваи коргарӣ дар дохили кишвар ва имконияти мавҷудияти ҷойҳои корҳои ҳалӣ таҷассум меёбад. Яке аз хусусиятҳои ҳосил ин нишондиҳанда ҷой доштани бекорӣ сохторӣ дар минтақаҳои кишвар мебошад. Аз ҳамин ҳисоб зарурат пеш меояд, ки самтҳои асосии ҷанбаҳои қувваи коргарӣ ба танзим дароварда шавад. Дар ҳолати мазкур муҳоҷирати ғайри қонунӣ роҳҳои ҳалӣ ин масъала дар бозори меҳнат ва махсусан дар соҳаи сохтмонӣ ба шумор намеравад. Гарчанде, ки хароҷотҳои пасти истифодабарии онҳо дар бозори меҳнат барои рӯйпуш намудани норасоии қувваи коргарӣ омили асосии ҳавасмандкунии муҳоҷирати меҳнати мебошад. Зиёд шудани маҷмуи қувваи коргарии соҳибтахассус аз рӯйи вазъии имрӯзаи иқтисодӣ аз эҳтимол дур аст. Таҷрибаи муосир нишон медиҳад, ки вобаста ба сатҳи музди маоши ҷойдошта, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон самаранокии истифодабарии қувваи коргарии соҳибтахассус аз хориҷи кишвар ва ҷалби онҳо ба дохили кишвар аз эҳтимол дур аст. Махсусан барои ҷалби қувваи коргарии соҳибтахассус аз хориҷи кишвар вазъии имрӯзаи ҷойҳои корӣ қаноатмандкунанда намебошанд ва муҳити мавҷуда дар соҳаи сохтмонӣ бояд зарур аст ба муҳити нисбатан мусоид мубадал гардонид.

Бозори фаъоли меҳнат имрӯз яке аз роҳҳои ҳалли истифодабарии иқтисодии қувваи коргарӣ башумор меравад, ки барои тезонидани динамикаи рушди истеҳсолот вобаста ба тақрири истеҳсолии меҳнат мебошад. Сценарияи мазкурро вобаста ба қабули чорабиниҳои иловагӣ ба самти тақрири истеҳсолоти меҳнат ва тақрир намудани кадрҳо дар иқтисодии инноватсионӣ мукамал намудан мумкин аст.

Илова бар ин шароитҳо метавонад ба маҳдуд намудан сатҳи рушди маҳсулнокии бозор вобаста ба норасоии кадрҳо алоқаманд бошад. Дурнамои динамикаи арзаҳои иқтисодии қувваи коргарӣ дар бозори меҳнат имруз маҳдуд мебошад, ки он ба хусусиятҳои демографи дар ҷумҳурӣ, ки ба паст шудани сатҳи таваллуд ба чашм мерасад.

Ҳамин тавр, дар мисоли корхонаҳои бахши сохтмони яке аз роҳҳои баланд

бардоштани самаранокии истифодабарии иқтидори меҳнати аҳоли ин пеш аз ҳамма баланд бардоштани маҳсулнокии меҳнат ба шумор меравад, чун ки вазъият имрузҳо нишон медиҳад, хусусиятҳои асосии ҷаҳони қобили меҳнате, ки дар иқтисодиёт ҷалб карда шудаанд самаранок истифода бурда намешаванд ва маҳсулнокии пасти меҳнат ҷой дорад. Роҳи ҳалли самараноки масъалаҳои ҷойдошта дар давраи кутоҳмуддат ва дарозмуддат ба чунин омилҳо алоқаманд хоҳад буд:

1. омилҳои тағйирёбии вазъии демографи дар кишвар;
2. тағйирёбии сохтори истеҳсолот бо таъсири тақрористеҳсолӣ;
3. унсурҳои алоҳидаи хусусияти моливи-қарзӣ ва сармоягузори дар кишвар;
4. хусусияти танзими давлатии иқтисодиёти миллӣ ва маҳаллӣ;
5. иқтисодиёти байни соҳавӣ
6. ислохот дар сатҳи маориф;
7. омилҳои институтсионалӣ.

Бо дар назардошти таъсири омилҳои дар боло зикр гардида дар бозори меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон пешгуи омилҳои гузаронидан низ мумкин аст. Таъсири ҳар яке аз ин омилҳо вобаста бо сценарияҳои гуногуни рушди иқтисодиёти кишвар, ки дар асоси таъсири омилҳои беруна ба миён меоянд мушоҳида намудан мумкин аст. Роҳҳои асосии расидан ба вазъии бозори меҳнатро дар давраи дарозмуддат ва давраи кутоҳмуддат тариқи мушахас дида мебароем. Таҳлилҳои нишон медиҳанд, ки дар даври пешгуиҳои ҷой дошта вариантҳои гуногуни тағйирёбии иқтидори меҳнати аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод карда шудааст, ки ҳолати назаррас дар он ҷой дорад. Гарчанде, ки пешгуиҳои аҳолии қобили меҳнат дар ин самт пешгуиҳо нисбатан наздиктар карда шудаанд. Камшавии иқтидори меҳнати хусусан дар давраи кутоҳмуддат ба ҷашм мерасад, ки вазъияти мазкур пеш аз ҳама ин номувзинуатӣ дар динамикаи рушди қобили меҳнат мушоҳида карда мешавад. Дар баробари омилҳои демографӣ ба кам шудани аҳолии қобили меҳнат дар соҳаи сохтмон метавонад як қатор омилҳои дигар дар баробари муҳоҷирати меҳнати таъсир расонад, ки ба онҳо дохил мешаванд, бемориҳои сироятӣ.

Ҳамин тавр вобаста ба масъалаҳои ҷойдошта дар корхонаҳои бахши сохтмон чунин роҳҳои баланд бардоштани самаранокии нерӯи меҳнатӣ пешниҳод карда мешавад:

1. Мукамалгардонидани низомӣ ҳавасмандкунии моддии кормандон дар корхона;
2. Ташкил ва гузаронидани корҳои мунтазам бо нерӯи кадрӣ дар корхонаҳои саноатӣ;
3. Коҳиш додани гурези кадрҳо;
4. Тозакунии номутавозунӣ дар бозори меҳнат;
5. Баътидолории номувзинуатии байни тақозо ва арза ба нерӯи меҳнатӣ дар корхонаҳои соҳаи зизматрасонӣ;
6. Ташикли низоми омӯзиши доимии кормандон дар корхона;
7. Ташкилдиҳии ҳавзаҳои истеъдоди корманд дар корхона;

Самтҳои оид ба беҳтар намудани самаранокии истифодаи захираҳои меҳнатӣ, ки дар ин ҷода ҳам вазифаҳои давлатӣ самти барқарорсозии нерӯи аҳолиро (ҳамвор кардани номутавозунии сохторӣ дар бозори меҳнат, дастгирии мутахассисони ҷавон дар сатҳи давлатӣ) ва мустақиман аз ҷониби корхонаҳои, ки ба баланд бардоштани самаранокии идоракунии кадрҳо равона шудаанд (мустақамгардонии ҳавасмандии моддӣ, гузаронидани корҳои кадрӣ, коҳиш ёфтани сафи кадрҳо). Яке аз роҳҳои асосии баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳои меҳнатӣ

дар сатҳи корхонаҳо ин тақвият бахшидани ҳавасмандии моддии кормандон мебошад. Маҳз, роҳҳои тақмили системаи мавҷудаи музди меҳнат-ин ба ӯҳда гирифтани натиҷаҳои ниҳони ҳар як корманд мебошад.

Раҳҳои баланд бардоштани самаранокии истифодаи нерӯи меҳнатиро дар корхонаҳои сохтмонӣ ҳам дар сатҳи давлатӣ ва ҳам дар сатҳи корхона ба роҳ монда мумкин аст. Давлат метавонад мукамалгардонии низоми истифодаи нерӯи меҳнатиро бо мақсади барқарорсозии иқтисодии давлат, тариқи ба эътидоловарии номутавозинии тақозо ва арза ба нерӯи кормандон дар бозори меҳнат, дастгириии мутахассисони ҷавон дар сатҳи давлатӣ ба роҳ монанд. Дар сатҳи корхона бошад баланд бардории нерӯи меҳнатиро ба воситаи мукамалгардонии низоми идоракунии онҳо, мукамалсозии низоми ҳавасмандгардонии кормандон, гузаронидани корҳои мунтазам бо онҳо, кам кардани гурези кадрҳо ба роҳ мондан мумкин аст.

Яке аз самтҳои муҳим барои баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳои меҳнатӣ дар сатҳи корхонаҳо тақвияти низоми ҳавасмандгардонии кормандон ба шумор меравад.

Роҳҳои тақмили системаи мавҷудаи музди меҳнат ин алоқаманд намудани омилҳои ҳавасмандкунанда ба натиҷаи меҳнатӣ кормандон ба шумор меравад. Ҳавасмандгардони меҳнат ва вобастакунии мароқҳои шахсии кормандон ба натиҷаи кор метавонанд омилҳои муҳими баланд бардоштани самаранокии фаъолият, маҳсулнокии меҳнат ва сифати кор дар ташкилотҳои сохтмонӣ бошад. Интиҳоби тарзи дурусти пардохти музди меҳнат бояд коргаронро ба баланд бардоштани натиҷаҳои меҳнаташон ҳавасманд гардонад. Дар баробари музди маош зарур аст, ки ҳавасмандгардонии моддӣ ва ғайримоддии кормандон ба роҳ монда шавад.

Дар сатҳи давлатӣ, зарур аст бо мақсади баланд бардоштани самаранокии фаъолият, рушди захираҳои меҳнатӣ, ҳайати корхонаҳо, оид ба рафъи нобаробарии сохторӣ дар бозори меҳнат тадбирҳои иловагӣ андешида шавад. Давлат метавонад азнавтасимнамои захираҳои меҳнатиро ба минтақаҳо, ки норасогии он ба ҷашм мерасад тариқи баландбардоштани мобилнокии ҷуғрофии кормандон, фарроҳгардонии андозаи ҳичрати қувваи коргарӣ ба роҳ монанд.

Дар баробари ин зарур мешуморем тақмили мунтазами тахассуснокии кормандонро, ки ин метавонад аз ҷониби ҳуди корманд, тавассути хондани адабиётҳои махсус, иштирок дар тренинги ё гирифтани маълумоти иловагӣ бошад. Дар барои ин корхонаҳои сохтмонӣ метавонанд низоми мутамаказонидашудаи омӯзиши кормандонро ба роҳ монанд ва дар ин раванд мутахассисони варзида тариқи аутсорсинг, барои ташкил ва гузаронидани тренинги дар корхона ҷалб карда шавад. Ё худ ташкили курсҳои омӯзишӣ дар хориҷи кишвар низ метавонанд дар ташаккулёбии нерӯи меҳнати корхонаҳои сохтмони таъсири назаррас гузоранд.

Зарур аст, ки усулҳои муосири баҳодихии омӯзонидани корҳо ба роҳ монда шавад. Ин имкон медиҳад, ки сатҳи мавҷудаи кормандон, дониш, малака, қобилият ва қобилияти онҳо мутобиқи талаботи муосир барои рушди илм ва технология муайян карда шавад ва нисбат ба усулҳои қадимаи кадрҳо аниқтар карда шавад.

Рақобатпазирии корхона, инчунин рушд ва даромаднокии он ба як қатор омилҳо, аз ҷумла захираҳои меҳнатӣ, таъсир мерасонад. Дурнамои пажӯҳишҳои минбаъдаи илмӣ дар ин самт тақмили додани усулҳои ҳисоб барои баланд бардоштани самаранокии истифодаи меҳнат дар корхона мебошад.

Ҳамин тавр нақши нерӯи меҳнати дар баланд бардоштани рақобатпазирии корхонаҳо, зиёд намудани ҳаҷми даромади онҳо, таъсири назаррасро дорад.

Дар корхона ташкили низоми таҳсилоти муттасил, яъне мунтазам нав кардан ва амиқгардонии дониш дар тамоми давраи фаъолияти касбии кормандон муҳим

мебошад. Ҳар як марҳилаи рушди корхона бо хусусиятҳои алоҳидаи стратегияи идоракунии кормандон тавсиф меёбад, ки ҳангоми интиҳоби ин ё он намуди тайёркунии кадрҳо муносибати ҷиддиро тақозо менамояд.

Роҳҳои такмил додани захираҳои инсонӣ мустақиман бо таҳлили дастрасии корхона бо кормандон, истифодаи фонди вақти корӣ ва таҳлили ҳосилнокии меҳнат алоқаманд мебошанд.

Такмили системаи мукофотпулӣ ва мукофотонидан бояд ба ташкили робитаи байни музди меҳнат ва сатҳи даромади созмонҳо асос ёбад, инчунин аз ҳаҷми фуруши хизматрасониҳо аз ҷониби ҳар як корманд вобаста бошад.

Ҳамин тавр, баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳои меҳнатӣ яке аз масъалаҳои калидӣ дар фаъолияти корхонаҳои сохтмон ба шумор меравад. Самаранокии идоракунии кормандон барои ба даст овардани натиҷаҳои назаррас бо музди камтар, вақт ва пул мусоидат мекунад. Ҳалли ин мушкилот эҷоди таносуби оптималии байни чунин нишондиҳандаҳо ба монанди шумора ва таркиби коргарон, ҳосилнокии меҳнат, ҳаҷми корҳо, хизматрасониҳо, истифодаи вақти корӣ мебошад.

Масъалаҳои идоракунии иқтисодии кадрӣ ва тавсияҳои амалӣ оид ба беҳтар намудани вазъи корхонаҳои бахши сохтмон ба як қатор равишҳо асос меёбанд:

1. Ҷорӣ кардани ҷадвали пешрафтаи бонус дар корхонаҳои сохтмонӣ ва таъсиси системаи инфиродии ҳавасмандкунӣ;
2. Рушди низоми такмили ихтисоси кадрҳо барои ҳавасманд кардани маҳсулноқӣ, ҳосилнокии меҳнат ва баландбардоштани масъулият бо мақсади расидан ба натиҷаҳои зарури;
3. Ташакули фарҳанги корпоративии устувор дар робита бо татбиқи он, истифодаи усулҳои нопурраи расмӣ ҷорӣ намудани этикаи корпоративӣ, ки аксар вақт аз моделҳои ғарбӣ нусхабардорӣ мешаванд, бо дарназардошти хусусиятҳои миллӣ ва фарҳангии аҳоли, ки нерӯи кадрӣ ва меҳнати корхона бояд мутобиқ гардонида шаванд;
4. Ташақкул додани системаи масъулияти мутақобилаи корфармо ва корманд, ки имкон медиҳад сарбории кормандон дар соҳаи сохтмон коҳиш дода шуда, сифати маҳсулот ва маҳсулоти истеҳсолӣ баланд бардошта шавад.

Роҳбарони корхонаҳо бояд зарурияти ислоҳоти қори кадрҳоро дарк намуда, барои ҷалби кадрҳои баландихтисос шароит фароҳам оваранд, ки ин барои баланд бардоштани самаранокии амалиёт ва дар маҷмӯъ сатҳи сифат имконият фароҳам хоҳад овард.

Нерӯи кадрии корхонаи сохтмон метавонад ба афзоиши самаранокии амалиёт саҳми назаррас гузорад, агар он бо истифодаи усулҳои муосири илмӣ идоракунӣ оқилона ва муташаккилона истифода шавад. Чунин усулҳо дар ҷаҳорҷӯбаи концепсияҳои муосир бо принципҳои зерин амали карда мешаванд:

1. Самтгирии идоракунии кормандон ба татбиқи муносибати стратегӣ;
2. Баррасии нерӯи кадрӣ ва меҳнатӣ ҳамчун ҷузъи ҳалқунандаи захираҳо барои баланд бардоштани самаранокии фаъолият;
3. Муносибати шахсӣ - тамаркуз ба корманд ҳамчун унсури муҳимтарини нерӯи корхона;
4. Ташаққули сиёсати сармоягузорӣ дар соҳаи рушди захираҳои инсонӣ;
5. Ташаққули низоми идоракунӣ дар асоси принципҳои шарикӣ иҷтимоӣ ва демократикунонии муносибатҳои дохилӣ;
6. Баланд бардоштани сифати ҳаёти меҳнатӣ;
7. Омӯзиши муттасили кадрҳо ва рушди нерӯи кадрӣ;

8. Ташкили менечменти касбии кадрҳо.

Татбиқи самтҳои пешниҳод шуда метавонад истифодаи самараноии захираҳои меҳнатиро дар корхонаҳои сохтмонӣ ба роҳ монанд ва ҳавасмандгардонии онҳоро ба фаъолият зиёд гардонад. Дар баробари ин рақобатпазирии корхонаҳои сохтмони кишвар баланд гардида нақшашон дар рушди иқтисодиёти кишвар дучанд хоҳад шуд.

Ҳамин тавр вобаста ба самтҳои асосии мукаммал гардонидани механизми истифодабарии иқтисодии меҳнати аҳоли дар соҳаи сохтмон нишон дод, ки иқтисодҳои истеҳсоли дар кишвар пурра истифода намешванд ва хангомӣ фаъолгардонии онҳо имконияти таъмини қувваи коргари ва таъмини пурраи аҳоли кишвар бо ҷойҳои кори дар дохили кишвар вучуд дорад.

АДАБИЁТ

1. Кремповая М.К., Сасим Л.Ю., Шамилева Э.Э. Инновационный подход к формированию организационно- производственного потенциала предприятия // Инновационная наука. 2015. №5-1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/innovatsionnyy-podhod-k-formirovaniyu-organizatsionno-proizvodstvennogo-potentsiala-predpriyatiya> (дата обращения: 31.10.2019).
2. Карибова, И.Ш. Повышение квалификации строителей как один из главных рычагов роста производительности труда и качества строительной продукции / И.Ш. Карибова // Региональные проблемы преобразования экономики. – 2011. – № 2. – С. 293-299.
3. Кирничный, В.Ю. Практико-ориентированная подготовка кадров высшей квалификации в сфере строительства / В.Ю. Кирничный // Вестник – 2012. – Вып. 5 (27). – С. 168-172.
4. Муминова, Ф.М. Долгосрочные ориентиры развития Республики Таджикистан: фокус на продуктивную занятость / Ф.М. Муминова // Таджикистан и современный мир (Научный журнал). - Душанбе: Центр стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан, 2016. - № 5 (55). – С.40-51.
5. Нигматзянова Л.Р., Львова О.А. Повышение эффективности использования трудовых ресурсов предприятия // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. 2018. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/povyshenie-effektivnosti-ispolzovaniya-trudovyh-resursov-predpriyatiya> (дата обращения: 30.03.2020).
6. Симонова, М.В. Стратегия и механизмы управления качеством рабочей силы на предприятиях стройиндустрии: монография / М.В. Симонова. – М.: Креативная экономика, 2008. – 198 с.
7. Иванова, Н.В. Динамично развивающаяся отрасль и низкая престижность строительных профессий: парадоксы развития / Н.В. Иванова // Недвижимость: экономика, управление. – 2015. – № 3. – С. 73-76.

Юнусова М.М., Гафурова Х.Ш.

РУШДИ ИҚТИСОД ВА МУАММОИ НЕКУАҲВОЛӢ ҚУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола рушди иқтисод ҳамчун натиҷаи фаъолияти хоҷагидории кишварҳо ва вобастагии мустақими ин ҳадаф ба некуаҳволии мардум дида баромада мешавад. Муаллифон қайд менамоянд, ки рушди иқтисоди ҳар як кишвар, миллат танҳо хусусиятҳои ба худ хос дошта, дарк ва муайян намудани самтҳо ва дар асоси онҳо коркарди стратегияи иқтисодӣ ноил шудан ба сатҳ ва сифати баланди зиндагӣ вазифаи муҳими ҳам илми иқтисодӣ ва ҳам иқтисоди амалӣ мебошад.

Вожаҳои калидӣ: некуаҳволи, сатҳ, сифати зиндагӣ, рушд, иқтисод, иҷтимоӣ

Юнусова М.М., Гафурова Х.Ш.

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ И ПРОБЛЕМЫ БЛАГОСОСТОЯНИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье экономический рост рассматривается как результат экономической деятельности стран и его прямая зависимость к благосостоянию народа. Авторы отмечают, что экономический рост каждой страны, нации имеет свой характер. Определить эти тенденции и на основе этого разрабатывать экономическую стратегию для достижения высокой уровень и качество жизни является важнейшей функции и экономической науки и практической экономики.

Ключевые слова: благосостояние, уровень, качество жизни, рост, экономика, социальное.

Yunusova M.M., Gafurova H.S.

ECONOMIC GROWTH AND PROBLEMS OF WELFARE IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

In the article, economic growth is considered as a result of the economic activity of countries and its direct dependence on the well-being of the people. The authors note that the economic growth of each country, nation has its own character. Identify these trends and based on this develop an economic strategy to achieve a high standard and quality of life is an essential function of both economic science and practical economics.

Key words: welfare, level, quality of life, growth, economy, social.

Муаммои рушди иқтисод ва некуаҳволи дар замони муосир яке аз муҳимтарин ҷабҳаҳои иқтисоди кишварҳо доништа мешавад. Агар аз натиҷаи дастовардҳои тамаддуни муосир истода гузарем, албатта инкишофи ҷомеа ва рушди иқтисод ба ҳама доираи ҳаёти ҷомеавӣ хос мебошад.

Рушди иқтисод бештар тавсифи умумии натиҷаи фаъолияти хоҷагидориро иникос намуда, аз ин рӯ аз болоравии воқеии сатҳ ва сифати зиндагии аҳолии кишвар шаҳодат диҳад, иҷтимоӣ инкишофи иқтисодро ҳавасманд намуда, ҳамзамон мафҳумест, ки доираи васеи муносибатҳои ҷамъавиро фаро мегирад.

Дар умум, иҷтимоӣёт ҳаматарафа аз муносибатҳои ҷомеавӣ барояд, вай амиқтар аз иқтисодӣёт дида бештар мазмуни олиӣ ҷомеаро ифода мекунад.

Вале тағйироти зиёд ва назаррас дар сатҳи инкишофи қувваҳои истеҳсоли таҳавулли ҷомеъаро омили пешбаранда намудаанд. Илми иқтисодӣ – ин масъалаҳоро таҳқиқ намуда, муқаррар намуд, ки рушди иқтисод ҳамчун натиҷаи намоёни ҷудонашаванда тараққиёти қувваҳои истеҳсолии ҷомеъа баромад карда, бояд ба дигаргуншавии як қатор қонуниятҳо, ки сатҳи ҳаракати ҷомеъаро ба роҳи инкишоф муайян менамояд, оварад. Табиист, ки дар ин кӯшиш ҳаракати ҳатто ба ҳам алоқаманд ва гусастаи халқу кишварҳо на ҳамеша пешрафти якхелаи баланди иқтисодии кишварҳои ба ҳам наздикро таъмин менамояд.

Ин ҷо аз шабеҳият дида эҳтимолияти бештари гуногунӣ ва тавофут зоҳир мешавад. Ин вазъият мувофиқан тадқиқи амиқи ҳаракати кишвар ва халқҳоро дар роҳи инкишоф, тақозо намуда, дар навбати худ имконият медиҳад роҳҳои гуногуни пешрафт ва манбаҳои рушди иқтисод ошкор карда шаванд.

Қайд кардан зарур аст, Тоҷикистон дар ҳайти собиқ Иттиҳоди Шуравӣ қарор дошт, аз ин рӯ самти инкишофи он бо радифи дигар кишварҳо собиқ Шуравӣ вобастагии зиёд дошт. Баъд аз барҳамхӯрии Иттиҳоди Шуравӣ ва ба даст овардани истиқлолият иқтисоди Тоҷикистон аз комплекси ягонаи хоҷагии халқи шуравӣ ҷудо шуд. Дар ин ҳолат ҳаракати болоравандаи иқтисоди мо дар давоми қариб 29 соли истиқлолият бевосита аз муайян намудани қонуниятҳои ҳаракат, ошкор намудани омӯҳи рушди иқтисод имкониятҳои инкишофи ҷомеъа ва истифодабарии амалии онҳо вобаста аст.

Рушди иқтисоди ҳар як кишвар, миллат танҳо хусусиятҳои ба худ хос дорад. Аз ин ҷо дарёфт ва муқаррар намудани ин самтҳо ва дар асоси онҳо коркарди стратегияи иқтисодӣ вазифаи муҳими ҳам илми иқтисодӣ ва ҳам иқтисоди амалӣ мебошад. Давраи гузариш ба муносибатҳои иқтисоди бозорӣ муҳимияти ин масъаларо боз ҳам боло бардошт.

Дар вазъияти имрӯзаи иқтисод дар ҷумҳурӣ интиҳоби самтҳои афзалиятнок табиист, ки имконият медиҳад захираҳои зарурӣ барои пурра намудани буҷа пайдо карда шавад. Вале агар ба соҳаи иҷтимоӣёт эътибор дода нашавад, аз он ҷумла ҷудо намудани маблағҳо барои илм, аз нав тайёр намудани мутахассисон ва бозомӯзии кадрҳо, маориф, тандурустӣ ва ҳимояи иҷтимоии аҳоли, ки бевосита ба ҳадафи рушди иқтисод мусоидат намуда, аз дигар тараф вазъияте ба амал меояд, ки боиси монетаи рушди иқтисод мегардад. Зеро боздеҳи омилҳои иҷтимоӣ ҳамон лаҳзагӣ набуда, танҳо илм, тандурустӣ, иқтисосмандӣ, маълумотнокӣ ва давомнокии ҳаёт, яъне дар маҷмӯъ сифати зиндагӣ вазъи имрӯзаи миллат ва давлатро иникос менамояд.

Имрӯз Тоҷикистон замони аз ҳама вазнин ва ҷараёни мутобиқшавӣ аз иқтисоди нақшавӣ ба низоми иқтисодиро гузашта ба давраи сифатан нав – ислоҳоти амиқи иқтисоди бозорӣ истодааст. Ҷараёни дигаргуншавии низоми идоракунии давлатӣ (институтӣ) давом ёфта, зерсохтори бозорӣ ба вучуд оварда шуда истодааст. Мавҷудияти низоми самараноки ислоҳоти иқтисодӣ метавонад роҳи ҳадафҳои инкишофи болоравии «сатҳ» ва «сифати зиндагӣ»-и аҳоли, ба вучуд овардани низоми самараноки маориф ва сохтори тандурустӣ, илм, фарҳангро васеъ намояд.

Гузaronидани ислоҳоти иқтисодӣ дар шароити муосир маълум аст, ки зухуроти ҳамҷояест, ки ҳамаи тарафҳои инкишофи муосирро дар бар гирифта, аз ин ҷо бисёр омила ҳам мебошад. Омилҳои маълумотнокӣ моҳиятан ибтидо ва шартӣ бештари муайянкунандаи инкишофи иқтисодӣ, афзункунандаи самарои он, тезонидани прогрессии илмӣ – техникӣ, баланд бардоштани сифати маҳсулот ва ғайра мебошад. Таъсири илми пешрафта ва технологӣ дар шароити иқтисоди

бозорӣ омили на танҳо муайянкунанда, балки ҳалкунанда аст. Тавлиди маҳсулоти рақобатпазир беистифодаи технологияи муосир ғайриимкон аст. Дар солҳои охир ҳукумати ҷумҳурӣ дар ҳақиқат дарк менамояд, ки мавҷудияти низоми самарадеҳи таҳсилот ва иқтисодии илмӣ – техникаӣ воридшавиро ба фазои ҳамгироии таҳсилоти ҷаҳонӣ ва илмӣ – технологӣ, инчунин таъмини тайёр намудани мутахассисони сифатан баланд, аз он ҷумла кормандони ҳавзаи идоракунӣ (менечерон), технологҳо, муҳандисон ва ғайра мебошад.

Рушди иқтисод нишондиҳандаи ҷамъбастии инкишофи ҷомеаи инсонист. Вай тағйиротҳои ҳам моддӣ ва ҳам тарафҳои иҷтимоии осудаҳолиро дар роҳи мураккаби таҳаввули инсоният ифода менамояд. Иқтисодчиён беҳуда ҷавоби сарчашмаҳои рушди иқтисодро – яке дар замин ва захираҳои табиӣ, дигаре дар масрафи меҳнати табодулёфта, сеюмин дар илм ва технология, чорумин дар ангезии иҷтимоии инсоният пайдо намуданд. Вале моҳияти ҳамаи онҳо як аст, яъне оқилона истифодабарии захираҳои маҳдуди мавҷуда ва хароҷоти ками онҳо – таъмини истехсоли миқдори зиёд ва сифати беҳтарини мол ва ҳадамот, агар соддатар баён намоем – таълими дараҷаи баланди «сатҳ» ва «сифати зиндагӣ» мебошад.

Рушди иқтисод истехсолот, тақсимот, истеъмолот ва андӯхтро бо як ҷузъи умумӣ пайваستا менамояд. Вай аз оқилона истифодабарии захираҳои маҳдуд дар миқёси ҳар як кишвари алоҳида ва ҳамчунин ҷомеаи ҷаҳонӣ барои расидан ба мақсади некуаҳволии ҳар як фард ва дар умум ҷомеа шаҳодат медиҳад.

Худи ҷараёни «рушди иқтисод» чун дунё куҳан аст. Вай бо раванди таҳаввули табиат муқоисашаванда мебошад. Ин раванд аз доираи сатҳи маҳдуд баромада то сатҳи ҷаҳонӣ афзуд. Маҳсули ҷараёни рушди иқтисодро дар он ҷое мақсаднок истифода менамояд, ки зухурот, омил ва оқибатҳои он ба эътибор гирифта шудаанд.

Рушди иқтисод – зухуроти ҳамеша бисёрҷабҳаю мураккаб мебошад. Ҳамаи ин омилҳое, ки ба тарафи коҳиш ёфтани ин таъсир мерасонад чун маҳдудият ё монешаванда ва зухуротҳое, ки ба пешравии инкишофи ҷомеа меоранд, омили мусоидаткунанда доништа мешаванд.

Натиҷаи рушди иқтисод ин неқӯаҳволист, ки дар бораи ин мафҳум истода мегузарем.

Неқӯаҳволӣ – тавсифи иҷтимоию иқтисодии шароити зиндагӣ ва қонегардонии талаботи аҳоли мебошад. Аз рӯи тавсифи Созмони Милали Муттаҳид (СММ) неқӯаҳволӣ низоми якҷанд ҷузъҳо мебошад, аз он ҷумла шароити демографӣ, хӯрокворӣ, либос, манбаҳои истеъмоли ва андӯхт, шароити меҳнат, машғулият, ташкили меҳнат, маълумотнокӣ, аз он ҷумла саводнокӣ, манзил, таъминоти иҷтимоӣ, озодии инсон мебошад. Барои муқоисаи байналмилалӣ сатҳи зиндагӣ (неқӯаҳволӣ) СММ «шоҳиси инкишофи инсониро», ки табдили даромади миллиро ба ҳар нафар аҳоли, дарозумрӣ ва маълумотнокиро истифода менамоянд.

Ҷузъи муҳими неқӯаҳволӣ сатҳ ва тафовути даромади аҳоли мебошад. Дар умум, сатҳи даромад – натиҷаи инкишофи иқтисоди кишвар ва мавҷудияти захираҳои табиист. Тафовути даромад дар зерӣ таъсири омилҳои иқтисодӣ, демографӣ ва иҷтимоӣ ба амал омада, бо таносуби 10 ҷисади сатҳи таъминбудаи бештари моддӣ ва 10 ҷисади сатҳи камтар таъминбудаи моддӣ гурӯҳҳои аҳоли (заробии даҳӣ (детсиллӣ) андоза карда мешавад.

Яке аз хусусияти муҳими неқӯаҳволӣ дараҷаи мувофиқати даромадҳои пулӣ бо ҳадди ақали рӯзгузаронист. Ҳамин тавр, дар Декларатсияи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрвандон (қисми 2, моддаи 26) дар назар дошта шудааст, ки «нафақа, қўмакпулӣ ва дигар намудҳои ёрии иҷтимоӣ бояд сатҳи зиндагӣ, ки аз ҳадди ақали рӯзгузаронӣ, ки бо қонун муайян карда шуданд, таъмин намояд». Ҳадди ақали

рӯзгузаронӣ – ин нишондиҳандаи ҳаҷм ва таркиби истеъмоли неъматҳои муҳими моддӣ ва хизматрасонии сатҳи ҳадди ақали кифоятист, ки шароити ҳолати фаъоли ҷисмонии аҳолиро таъмин менамояд. Бучаи ҳадди ақали рӯзгузаронӣ баҳои арзиши маҷмӯи ҳадди ақали рӯзгузаронии моддӣ ва инчунин хароҷоти андоз ва маблағҳои ҳатмиро дохил менамояд. Ҳолати омӯзиши некӯаҳволӣ муаммои камтаъминӣ – оқибати андозаи пасти даромадҳо, камтахассусӣ, машғулият надоштан, мавҷудияти нафақахӯрон ва ғайра, - бисёр чиддӣ мебошад.

Некӯаҳволӣ дар қатори даромад ва истеъмол шароити меҳнат ва маишат, ҳаҷм ва таркиби вақти корӣ ва озоди вақт, сатҳи фарҳангӣ ва маълумотнокӣ, тандурустӣ, демографӣ ва вазъияти демографию экологиро дар бар мегирад. Дар бисёр кишварҳои низоми иқтисоди бозорӣ қисмати зиёди хароҷоти маориф, тандурустӣ, хизматрасонии иҷтимоӣ аз ҳисоби манбаҳои коллективӣ маблағгузорӣ карда мешавад.

Ба некӯаҳволӣ тавваруми пулӣ, ки даромадро коҳиш медиҳад оқибати бад меорад. Ин оқибати манфӣ ба воситаи сиёсати индексетсияи даромадҳо баргараф карда мешавад.

Дар саддаи XXI аён шуд, ки дар раванди рушди иқтисод тағйиротҳои куллӣ ба амал омаданд. Кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон боз ҳам зиёдтар барои расидан ба ин мақсад на танҳо аз қувваҳои «худодод»-и табиӣ, инчунин иқтидори зеҳнӣ ва техниро, ки дар давраи тараққиёти худ андӯхтаанд равон мекунанд. Вале усули муҳим он ин андоза ва сарчашмаи асосии, ин тараққиёт ақли инсонӣ боқӣ мемонад. Дар таърихи инсоният қувваи ҳаракатдиҳанда ҳамеша дониш, ғоя ва меҳнати ақлӣ меистад.

Дар адабиёти муосири иқтисодӣ як чанд равияҳои фаҳмиши рушди иқтисод мавҷуд аст. Дар бисёр асарҳои муосири назарияи иқтисод вайро ҳамчун нишондиҳандаи афзоиши рушди некӯаҳволӣ (сатҳи зиндагӣ) ва ё афзоиши даромади миллӣ ба ҳар як нафар аҳоли нисбат медиҳанд [2. с.45-47; 5. с. 380; 4. с. 1008].

Дар солҳои охир иқтисодчиён мафҳуми рушди иқтисодро аз нуқтаи назари на танҳо микдорӣ, балки сифатӣ ҳам таҳқиқ менамоянд. Ба ақидаҳои сифати рушди иқтисод муаммои ҳифзи инсон ва муҳити атрофии вай ворид шудаанд.

Дар Паёми Пешвои миллат, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 20.01.2016 омадааст, ки «...дастбӣ ба сатҳи сифати шоибаи зиндагӣ барои сокинон аз қабилҳои масъалаҳои аввалиндараҷае мебошанд, ки ҷиҳати иҷрои онҳо бояд тамоми сохтору мақомоти давлатӣ ва аҳли ҷомеа якҷоя ва ахлоқи азму талош намоянд» [1].

Вобаста аз мавқеи муҳими рушди иқтисод ҳамаи муаллифони онро аз рӯи аломатҳои гуногун гурӯҳбандӣ менамоянд. Вале асосе, ки ҳамаи иқтисодчиёни муҳаққиқ ҳамақидаанд ҳадафи расидан ба рушди иқтисод ба хоҳири инсон, қонеъ гардонидани талаботи моддӣ ва маънавии вай, пурзуршавии асосҳои ахлоқӣ дар инкишофи ҷомеа мебошад.

Дар ин фишурдаи мақола оид ба зухуроти гуногунҷабҳа ва мураккаб рушди иқтисодро дида баромада, нисбати нишондиҳандаи «сифати зиндагӣ», ки некӯаҳволии ҷомеаро дар назар дорад камтар истода гузаштем. Вале набояд фаромӯш кард, ки рушди иқтисод сифати зиндагии аҳолиро таъмин намуда, дар навбати худ нишондиҳандаи баланди «сифати зиндагӣ» боиси расидан ба рушди иқтисоди миллӣ ва ё ду тарафи як муаммо мебошанд.

АДАБИЁТ

1. Денисон Э. Исследование различий в темпах экономического роста. – М.: Пер. с англ. Прогресс, 1971. – 645с
2. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. Пер. с англ. Т.1. – М.: 1992. – 400с
3. Паёми Пешвои миллат, Президенти Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 20.01.2016с. www.president.tj
4. Самуэльсон П.Э. Нордхаус В.Д. Экономика, 18 –е издание: Пер. с англ. – М.: ООО «И.Д.Вильямс», 2007. – 1360с
5. Экономический словарь/Отв.ред. А.И.Архипов – М.: ТК Велби, Из-во Проспект, 2004, - 624с.
6. Юнусова М.И. Социальный проблемы роста национальной экономики. – Д.: Ирфон, 2007, -

УДК 338.24

Тураева М.Т.

**ТАҲҚИҚИ ИҚТИСОДИ-ОМОРИИ ТАВОЗУНИ БАРҚИИ ҶУМҲУРИИ
ТОҶИКИСТОН**

Дар мақола усулҳои омории ҳисоби нишондиҳандаҳои тавозуни барқии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод гардида, истеҳсоли нерӯи барқ ва ҳаҷми содироту воридоти он давоми солҳои охир таҳлил гардидаанд. Инчунин сохтори истеъмолоти нерӯи барқ дар соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ таҳқиқ гардида, тағйирёбии ҳаҷми истеъмол бо назардошти рушди ин соҳаҳо муайян гардидааст. Бо истифода аз усули экстраполятсия ҳаҷми истеҳсоли нерӯи барқ бо эҳтимолияти 95-99% пешгӯӣ карда шудааст.

Вожаҳои калидӣ: тавозуни барқӣ, суръати афзоиш, истеҳсоли нерӯи барқӣ, сохтори истеъмолот, миёнаи геометрӣ, усули экстраполятсия.

Тураева М.Т.

**ЭКОНОМИКО-СТАТИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЭЛЕКТРОБАЛАНСА
РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН**

В статье представлены статистические методы расчёта показателей электробаланса Республики Таджикистан, проанализированы объемы выработки электроэнергии на экспорт и импорт за последние годы. Кроме того, структура потребления электроэнергии в различных отраслях народного хозяйства, а также объем потребления в этих секторах определяются с учетом их развития. Используя методы экстраполяции и прогнозируется 95-99% вероятности выработки электроэнергии.

Ключевые слова: электробаланс, темп роста, производство электроэнергии структура потребление, среднее геометрические, метод экстраполяция.

Turaeva M.T.

ECONOMIC AND STATISTICAL STUDY OF THE ELECTROBALANCE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article presents statistical methods for calculating the electric balance indicators of the Republic of Tajikistan, analyzes the volumes of electricity generation for export and import in recent years. In addition, the structure of electricity consumption in various sectors of the economy, as well as the volume of consumption in these sectors are determined taking into account their development. Using extrapolation methods, a 95-99% probability of generating electricity is predicted.

Key words: electric balance, growth rate, electric power production structure consumption, geometric mean, extrapolation method

Мусаллам аст, ки рушди иқтисодиёти кишварро бе рушди соҳаи энергетика тасаввур кардан ғайри имкон аст. Сарчашмаҳои энергетикӣ дар бехдошти вазъи зисту зиндагонӣ ва васеъ кардани имконоти шахрвандони кишварҳои ҷаҳон – ҷӣ кишварҳои тараққикарда, ҷӣ кишварҳои рушдкунанда, аҳамияти муҳим дорад [1]. Бинобар ин, таъмини амнияти энергетикӣ барои Ҷумҳурии Тоҷикистон на танҳо масъалаи муҳими сиёсӣ мебошад, балки аҳамияти калони иқтисодӣ низ дорад. Ҳамзамон Ҷумҳурии Тоҷикистон бо гуногуншаклии манбаъҳои энергетикаш онқадар фарқкунанда набуда, асосан манбаъҳои гидроэнергетики хеле зиёд дорад. Лекин иқтидор ё имкониятҳои ашӣи хоми карбогидридиаш нисбатан маҳдуд мебошанд. Бинобар ин дар ҷумҳурӣ ҳолати норасоӣ ва мушкилот дар самти таъмини шаклҳои гуногуни энергетикӣ ҷой дорад. Ин ҳолат зарурияти баланд бардоштани самаранокии истифодабарии энергия ва рушди онро, бахусус аз ҳисоб и манбаъҳои барқароршавандаи энергия ба миён меорад, ки ҳамчун ҷузъи таркибии рушди иқтисоди миллӣ ва нишдиҳандаи асосии иқтисодиёти сабз фаҳмида мешавад. Аз назари муаллиф рушди иқтисодиёт ва соҳаи энергетика тавҷам бо якдигар алоқаманд буда чунин тамоюлро доранд:

- афзоиши талаботи дохилӣ ба воситаҳои интиқолдиҳандаи энергия;
- васеъ намудани истехсолоти захираҳои энергетикӣ барои қонеъгардонии талаботҳои дохилӣ ва ворид шудан ба бозори байналмилалӣ ва минтақавии захираҳои энергетикӣ
- рушди инфраструктураи сӯзишворию-энергетикии кишвар;
- тақвияти рушди ҳамкориҳои байниминтақавӣ дар соҳаи сӯзишворию-энергетики;
- ба роҳ мондани табодули самараноки воситаҳои интиқолдиҳандаи энергия дар дохили минтақа, ки имконият медиҳад бо самаранокии бештар иқтидори мавҷудаи энергетикӣ истифода бурда шавад;

-истифодабарии манбаҳои ғайрианъанавии барқароршавандаи энергия, ки аз ҷиҳати экологӣ тоза ва муфид мебошанд, ба монанди, энергияи офтоб, шамол, ҷараёни оби дарёчаҳо ва ғайра [2].

Дар ҷумҳурӣ иқтисодии захиравии манбаҳои барқароршавандаи энергия беҳамто мебошанд, аз ҷумла энергияи офтоб, ки мо имконияти хуб ва муносиб барои дар давоми сол аз он истифода бурданро дорем. Ин ҳолат ҳаҷми истеъмолии захираҳои энергетикиро чандин маротиба зиёд мегардонад. Ин раванд заминаи хуберо барои ҷалби пурраи манбаҳои барқароршавандаи энергия дар тавозуни сӯзишворию-энергетикӣ кишвар бо мақсади таъмини рушди босубот ва амнияти экологии соҳаи энергетика бавуҷуд меорад. Доираи омӯзиши ин масъала хеле фарох ва гуногунпаҳлӯ мебошад, бинобар ин дар сатҳи як мақола мо имконияти таҳқиқи ҳамаи самтҳои онро надорем. Тавре маълум аст дар тавозуни умумии сӯзишворию-энергетикӣ кишвар асосан ҳиссаи энергияи барқӣ хеле назаррас мебошад, бинобар ин сохтори тавозуни барқӣ иқтисодиёти ҷумҳуриро ба риштаи таҳқиқ мекашем. Бо истифода аз методологияи омӯри тамоюли тағйирёбии баъзе аз нишондиҳандаҳои ташкилдихандаи тавозуни барқӣ иқтисодиётро таҳлил менамоем.

Ҷадвали 1. Тавозуни барқӣ иқтисодиёти ҷумҳурӣ (млн. кв. соат)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Тағйирот дар соли 2018 нисбат ба соли 2013
Истеҳсоли нерӯи барқ	17115	16462	17162	17232	18144	19742	15,3
Суръати афзоиши истеҳсоли нерӯи барқ	-	0,96	1,04	1,01	1,05	1,09	1,153
Аз ҳориҷи ҷумҳурӣ нерӯи барқ гирифта шуд	117	52	63	103	110	559	4,7 мар
Ба хориҷи ҷумҳурӣ нерӯи барқ содир карда шуд	1061	1364	1396	1428	1421	2945	2,8 мар.
Фарқияти содирот ва воридоти нерӯи барқ	944	1312	1306	1318	1311	2386	-
Талафот дар шабакаҳои истифодаи умум	2528	2804	2670	2746	2884	2878	13,8
Барои истифодаи худӣ сарфа шудааст	109,4	140,1	140,2	164,1	239,3	204,0	86,5

Ҳисоби муаллиф аз рӯи маълумотҳои омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон 2019.

Саҳ.272

Аз маълумотҳои дар тавозуни барқии иқтисодиёт мавҷудбуда баръало маълум аст, баъзе нишондиҳандаҳо қисман тамоюли тағйирёбӣ доранд, ки ҳисоби онҳоро дида мебароем. Афзоиши миёнаи мутлақи ҳаҷми истеҳсоли нерӯи барқ дар ин давра чунин муайян карда мешавад:

$$\Delta = \frac{V_n - V_0}{n-1} = \frac{19742 - 17115}{6-1} = \frac{2627}{5} = 525,4 \quad [3]$$

Аз натиҷаи ҳисоб бар меояд, ки ба ҳисоби миёна дар давоми солҳои 2013-2018 афзоиши истеҳсоли нерӯи барқ 525,4 млн. кв. соатро ташкил намудааст. Суръати афзоиши истеҳсоли нерӯи барқ дар ин муддат мунтазам тағйирёбанда буда, солҳои охир тамоюли афзоиш ёбӣ дорад. Суръати миёнасолонаи афзоиши истеҳсоли нерӯи барқ бо истифода аз формулаи миёнаи геометрӣ чунин аст:

$$\bar{Y} = \sqrt[n]{\prod(X)} = \sqrt[5]{0,96 * 1,04 * 1,01 * 1,05 * 1,09} = \sqrt[5]{1,154} = 1,03 \quad [4]$$

Натиҷаи ҳисоб чунин шарҳ дода мешавад, ки ба ҳисоби миёна дар давоми солҳои таҳлилгардида ҳаҷми истеҳсоли нерӯи барқ ҳарсол 3 фоиз афзӯда истодааст, ин нишондиҳанда дар таносуб бо афзоиши дигар нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ, масалан, шумораи аҳоли, ки ба ҳисоби миёна 2,2% ташкил намудааст, бештар мебошад.

Масъалаи дигар ин аз хориҷи кишвар ворид намудани нерӯи барқ мебошад, ки солҳои охир содироти он афзоиш ёфтааст. Яъне талабот ба нерӯи барқ бештар хусусияти мавсимӣ дорад ва ҳамзамон талаботҳои дохилӣ мунтазам зиёд гардида истодаанд. Бахусус аҳоли, ки яке аз истеъмолкунандагони асосии нерӯи барқ ба ҳисоб рафта қариб 40 фоизи онро истеъмол менамояд, мунтазам шуморааш зиёд гардида истодааст. Бинобар ин дар давраи таҳлилгардида меъёри аз хориҷи кишвар ворид гардидани нерӯи барқ 4,7 маротиба зиёд гардида, танҳо соли 2018 ба миқдори 559 млн. кв. соат нерӯи барқ ворид карда шудааст. Дар таносуб бо ин раванди ба хориҷи ҷумҳурӣ содироти қувваи барқ низ босуръат афзӯда истодааст, ки соли 2018 аз ҷумҳурӣ 2945 млн. кв. соат нерӯи барқ ба хориҷи ҷумҳурӣ содир карда шудааст, ки нисбат ба соли 2013 2,8 маротиба афзоиш дорад. Агар арзиши 1 кв. соат нерӯи барқ 4,11 сент бошад, пас ба буҷети ҷумҳурӣ 12103,95 ҳаз. доллари ИМА маблағ ворид гардидааст. Ин маблағҳои ворид гардида қисман барои таҷдид ва навсозии нерӯгоҳҳо ва ҳалли дигар масъалаҳои иҷтимоӣ сафарбар мегарданд. Аз ҳама муҳим он аст, ки тавозуни содирот ва воридоти қувваи барқ мусбӣ арзёбӣ гардида ба нафъи иқтисодиёти миллӣ аст. Ин тавозун соли 2018 бо фарқияти 2386 млн. кв. соат бо афзоиши содироти қувваи барқ нисбат ба воридоташ чамбаст гардидааст. Талафоти барқ дар шабакаҳои, ки дар истифодаи умум қарор доранд қисман бетағйир буда, солҳои охир тамоюли каме зиёдшавӣ дорад. Ин ҳолат аз корношоям гардидани ин шабакаҳо ва ба таҷдид ниёз доштани онҳо гувоҳӣ медиҳад, ки барои истифодаи худӣ сарф гардидани нерӯи барқро зиёд менамояд. Танҳо соли 2018 барои амалишавии ин мақсадҳо 204 млн. кв. соат сарф гардида, ҳамзамон дар давраи таҳлилгардида ҳиссаи ин маблағҳо 86% зиёд гардидаанд.

Омӯзиши ҳолати истеъмоли нерӯи барқ дар дохили кишвар, бахусус дар соҳаҳои алоҳидаи хоҷагии халқ ё аз ҷониби аҳоли аҳамияти калон дошта, барои таҳқиқи ҳолати тавозунӣ барқ истифода мегардад. Бо истифода аз маълумотҳои

омори расмӣ ҳолати истеъмоли нерӯи барқро дар соҳаҳои гуногуни ҳоҷагии халқ таҳлил менамоем:

Ҷадвали 2

Сохтори истеъмоли нерӯи барқ

	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Ҳамагӣ: Нерӯи барқ истеъмол гардидааст (млн. кВ. соат).	13643	12356	13159	13161	13949	14274
бо фоиз(%)	100	100	100	100	100	100
Аз он ҷумла: Саноат	5251	3935	4242	4114	3790	3783
бо фоиз (%)	38,5	31,8	32,2	31,3	27,2	26,5
Соҳтмон	245	122	45	67	227	39
бо фоиз (%)	1,7	0,9	0,34	0,51	1,6	0,27
Нақлиёт	38	41	45	35	30	7
бо фоиз (%)	2,7	0,34	0,34	0,26	0,21	0,04
Кишоварзӣ	2600	2323	2496	2807	2754	2241
бо фоиз (%)	19,0	18,8	18,9	21,4	19,7	15,7
Дигар соҳаҳо	1006	1238	1417	1293	1724	2625
бо фоиз (%)	7,4	10,0	10,8	9,8	12,3	18,4
Аҳоли	4503	4692	4914	4845	5424	5579
бо фоиз (%)	33,0	37,9	37,3	36,8	38,9	39,1

Ҳисоби муаллиф аз рӯи маълумотҳои омили солони Ҷумҳурии Тоҷикистон 2019. Саҳ.272

Сохтори истеъмоли нерӯи барқ қисман тағйир ёфта ҳиссаи соҳаҳои асосии иқтисодиёт, аз ҷумла саноат, соҳтмон, нақлиёт ва кишоварзӣ коҳиш ёфта, ҳиссаи аҳоли ва дигар соҳаҳои ғайриистеҳсоли зиёд гардидаанд. Барои мисол, ҳиссаи саноат (- 12 б.ф.), соҳтмон (-1,43 б.ф), нақлёт (-2,7 б.ф.), ва соҳаи кишоварзӣ (-3,3 б.ф.) кам гардида, ҳиссаи дигар соҳаҳои ғайриистеҳсоли 11 б.ф ва аҳоли, ки истеъмолкунандаи асосии энергия мебошад 6,1 б.ф. зиёд гардидаанд. Аз инҷо бар меояд, ки дар тавозуни барқии иқтисодиёти ҷумҳури солҳои охир қисман тағйиротҳо бавучуд омада, ҳиссаи соҳаҳои ғайриистеҳсоли ва хизматрасонӣ мунтазам рӯ ба афзоиш аст, ки аз рушди ин соҳаҳо ва васеъ гардидани доираи фаъолиятҳои гуногун менамояд.

Бо назардошти мунтазам афзудани талаботҳои дохилӣ ва зиёд намудани иқтисодии содироти мамлакат, дурнамои истеҳсоли нерӯи барқ аҳамияти хоса дорад. Ҳамзамон бо истифода аз усулҳои маъмули оморӣ, аз ҷумла усули экстраполятсия бо эҳтимолияти 95-99% дурнамои истеҳсоли нерӯи барқро барои солҳои минбаъда пешгӯи намудан мумкин аст. Аз маълумотҳои дар ҷадвали 1 дарҷ гардида, истифода бурда дурнамои истеҳсоли нерӯи барқро дида мебароем.

Ҷадвали 3

Дурнамои истеҳсоли нерӯи барқ бо истифода аз усули экстраполятсия

Солҳо	Истеҳсоли нерӯи барқ (млн. кВ. соат)	$(Y_1 - \bar{Y})$	$(Y_1 - \bar{Y})^2$
2013	17115	-529,5	280370,25
2014	16472	-1172,5	1374756,25
2015	17162	-482,5	232806,25

2016	17232	-412,5	170156,25
2017	18144	499,5	249500,25
2018	19742	2097,5	4399506,25
Σ	105867		6707095,5

$$\bar{y} = \frac{\Sigma y}{n} = \frac{105867}{6} = 17644,5; M = \pm t \sqrt{\delta^2/n} \quad p=99\%, t=3;$$

$$\delta^2 = \frac{\Sigma(y-\bar{y})^2}{n} = \frac{6707095,5}{6} = 1117849 \quad [4]$$

Бо эҳтимолияти $p=95\%$, $t=2$ дурнамои ҳаҷми истеҳсоли нерӯи барқ чунин аст:

$$M = \pm t \sqrt{\delta^2/n} = \pm 2 \sqrt{\frac{1117849}{6}} = \pm 863,3. \text{ Пас соли 2019 ҳаҷми истеҳсоли нерӯи барқ дар ҳудудӣ (17644,5 \pm 863,3) млн. кв. соат тағир меёбад.}$$

Бо эҳтимолияти $p=99\%$, $t=3$ дурнамои ҳаҷми истеҳсоли нерӯи барқ соли 2019 чунин аст: $M = \pm t \sqrt{\delta^2/n} = \pm 3 \sqrt{\frac{1117849}{6}} = \pm 1294,9.$

Бо эҳтимолияти 99% дурнамои истеҳсоли нерӯи барқ: (17644,5 $\pm$ 1294,9), яъне ҳаҷми истеҳсоли нерӯи барқ аз 16349,6 то 18939,4 млн. кв. соат тағйир меёбад.

Дар маҷмӯъ ҳаминро қайд кардан ба маврид аст, ки таҳқиқи сохтори тавозуни барқии иқтисодиёти кишвар имконияти дода ҳаҷм ва сохтори истеъмолоти нерӯи барқро дар соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ ошкор ва муайян намуда, тавозуни содирот ва воридоти барқро таҳлил намоем. Новобаста аз ҳаҷм ва сохтори истеъмоли нерӯи барқ ин соҳа яке аз самтҳои муҳим ва афзалиятдоштаи кишвар ба ҳисоб рафта, рушди он дар пешрафти иқтисодиёти миллий нақши муҳим дорад.

АДАБИЁТ

1. Блиничкина Н.Ю. Значение энергетического комплекса в процессе обеспечения экономической безопасности Республики Таджикистан. [Электронный ресурс] // <https://cyberleninka.ru/article/n/prioritetnye-napravleniya-razvitiya-energeticheskogo-kompleksa-tadzhikistana-1>
2. Анализ развития и распространения передовых технологий в области энергоэффективности и возобновляемой энергетики в Республике Таджикистан в рамках проекта Европейской Экономической Комиссии «Глобальная энергоэффективность-21» для стран Центральной Азии. [Электронный ресурс] // http://www.unecse.org/fileadmin/DAM/energy/se/pdfs/gee21/projects/Report_TJ.pdf
3. Статистика. Под редакцией профессора И.И. Елисеевой. Москва. Высшее образование. 2007 г. 367 с.
4. Экономическая статистика: Учебник / Под ред. Иванова Ю.Н.. - М.: Инфра-М, 2017. - 247 с.
5. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2019 с.

Раҳмонов И.Қ.

ХУСУСИЯТҲОИ НИЗОМИ МЕНЕЧМЕНТИ СИФАТ ДАР КОРХОНАҲОИ МЕҲМОНХОНАДОРӢ

Дар мақолаи мазкул аз ҷониби муалиф самтҳои асосии низоми менеҷменти сифат дал мисоли корхонаҳои меҳмонхонавӣ ба таври пурра тадқиқ карда шудааст. Бояд қайд намуд, ки менеҷменти сифат дар ҳама гуна субъектҳои хоҷагидорӣ ба қатори яке аз муҳимтарин амалҳои менеҷерони муваффақ ба ҳисоб меравад. Хусусиятҳои хоси сатҳи сифат ва идоракунии натиҷабахши он дар корхонаҳои меҳмонхонавӣ нақши ҳалқунандаро мебозанд. Дар мақола муаллиф андешаҳои олимони иқтисодшинос ва тавсияву пешниҳодҳои ҷолибро нисбати низоми менеҷменти сифат ва мавқеи он дар корхонаҳои меҳмонхонавӣ нишон додааст. Зеро омӯзиши паҳлӯҳои дигаре хусусиятҳои низоми идоракунии сифат дар оянда низ аз аҳамият холи намебошад.

Калидвожаҳо: идоракунии сифат, сатҳи сифат, сифат, хоҷагиҳои меҳмонхонавӣ, низоми сифат, корхона, низоми менеҷменти сифат, AQI, сифати хизматрасонӣ, назорати сифат.

Раҳмонов И.Қ.

ОСОБЕННОСТИ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ В ГОСТИНИЧНЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

В данной статье автор исследовал основные направления системы менеджмента качества на примере гостиничных предприятий. Следует отметить, что управление качеством в любом хозяйствующем субъекте является одним из важнейших действий успешных менеджеров. Специфика уровня качества и его эффективного управления играют важнейшую роль в гостиничной индустрии. В статье автор представляет взгляды экономистов и интересные рекомендации и предложения по системе менеджмента качества и ее положению в гостиничной индустрии. Потому что изучение других аспектов характеристик системы менеджмента качества в будущем также будет иметь важное значение.

Ключевые слова: управление качеством, уровень качества, качество, гостиничное предприятие, система качества, предприятие, система менеджмента качества, AQI качество оказание услуги, контроль качества.

Rahmonov I.K.

FEATURES OF QUALITY MANAGEMENT SYSTEM IN HOTEL ENTERPRISES

In this article, the author explored the main areas of the quality management system on the example of hotel enterprises. It should be noted that quality management in any business entity is one of the most important actions of successful managers. The specifics of the quality level and its effective management play a crucial role in the hotel industry. In the article, the author presents the views of economists and interesting recommendations and suggestions on the quality management system and its position in the hotel industry. Because the study of other

aspects of the characteristics of a quality management system in the future will also be important.

Key words: quality management, quality level, quality, hotel company, quality system, enterprise, quality management system, AQI quality service, quality control.

Сифат чузъи таркибӣ ва муҳимтарини ҳар як меҳмонхона ба исоб меравад, ки ба шумо имкон медиҳад бо дигар меҳмонхонаҳо рақобат кунед ва эҳтиёҷмандони нави хизматрасониҳои меҳмонхонаро ҷалб намоед.

Идоракунии сифати хизматрасонӣ бояд аз ҷониби ширкати меҳмонхонаҳо мунтазам ва бо истифодаи усулҳои муосири назорати сифат ва такмили он гузаронида шавад.

Ҳангоми идоракунии сифат, бояд далелҳо аз таърихи пайдоиш ва рушди он, аз ҷумла дар Тоҷикистон, ба инобат гирифта шаванд.

Идоракунии сифат аз назорати баромади маҳсулоти тайёр оғоз ёфт. Механизми мувофиқаи идоракунии сифатии ҳар як маҳсулоти алоҳида аз ҷониби низоми Ф.У. Тейлор дар соли 1905 дода шудааст. Ин система талабот ба сифати маҳсулотро дар қолаби қобили қабули хизматрасониҳо номгузорӣ менамояд. Тейлор низоми тақсимои маҳсулоти хизматрасониро ба сифат ва норасоӣҳо ҷорӣ кард.

Мақтаби идоракунии илмии Тейлор ҳамчун нуқтаи истинод дар мавҷудияти идоракунии сифат ҳамчун асос барои идоракунии умумӣ мебошад. Концепсияҳои муосири менеҷменти сифат дар нимаи дууми асри 20 ба туфайли кӯшишҳои олимони Э. Деминг, А. В. Фейгенбаум, Ч. М. Чуран, Ф. Кросби, Г. Тагути, К. такмил ёфтааст.

Аз ҷумла олими вақеан варзидаи соаи сифат Э. Деминг дар охири солҳои 1940, усулҳои омили Чопонро таълим дод, зеро пеш аз ба охир расидани Чанги Дуюми Ҷаҳонӣ, дар Чопон хеле кам назорати сифатии омор истифода мешуд. Усулҳои назорати оморӣ сифат, ки Деминг пешниҳод кардааст, зуд аз ҷониби муҳандисони чопонӣ алалхусус дар сатҳи корхонаҳои истеҳсоли қабул карда шуданд. Деминг аз роҳбарон даъват ба амал овард, ки ба мушкилиҳои тағйирёбанда дар истеҳсолот ва сабабҳои онҳо диққат диҳанд, ба шиноختан ва ҷудо кардани «сабабҳои» тағйирёбандаи маҳсулот аз «умумӣ» ҷудо шаванд. Сабабҳои маҳсус одатан бо мошинҳои мушаххас ё операторони хизматрасонии онҳо алоқаманданд, дар ҳоле ки сабабҳои умумӣ ба омилҳои система хосанд. Воситаи асосии оморӣ барои муайян кардани сабабҳои маҳсус схемаҳои назоратӣ буданд.

Деминг инчунин ба истифодаи равиши систематикӣ дар ҳалли мушкилот даъват кард - "Давраи талаб кардан" ё PDCA (Нақша, Иҷро, Санҷиш, Амал) - "нақша, амалисозӣ, санҷиш, амал" [8, саҳ. 27].

Ҷозеф М., олими маъруф дар соҳаи сифат ба ҳисоб меравад. Вай аввалин шуда гузаришро аз назорати сифат ба идоракунии сифат асоснок кард. Вай «спирали сифат» (спирали Juran) - модели фазоии беохир, ки марҳилаҳои асосии рушди муттасили рушди идоракунии сифатро муайян намуд. Ч. Чуран муаллифи мафҳуми AQI (Annual Best Quality Quality) - концепсияи солонаи сифат мебошад, ки баланд бардоштани сифат ҳамчун зиёдшавии натиҷаҳои аллақай ба даст овардашуда дар соҳаи сифат алоқаманд аст, ки бо хоҳиши шахс барои сохтани рекорди нав вобаста аст. Дар фалсафаи идоракунии такмилдиҳии пайваستا маънои онро дорад, ки сиёсати тағйир додан сиёсатро иваз мекунад. Таваҷҷӯҳи асосӣ дар концепсияи AQI ба қарорҳои стратегӣ, рақобатпазирӣ ва натиҷаҳои дарозмуддат равона карда шудааст [4, саҳ 77].

Филип Кросби яке аз коршиноси эътирофшудаи амрикоӣ дар соҳаи сифат мебошад. 14 принцип (мутлақ)-и он маъмултарин ба шумор мераванд, ки

пайдарпаии амалхоро оид ба таъмини сифат дар корхонаҳо муайян мекунад. Ф. Кросби идеологи низоми ZD мебошад ("нуқсонҳои сифр"). Масъалаҳои баҳодихии арзиши сифатро омӯхта, Кросби афоризмро машҳур кард: "Сифат ройгон аст". Аз ин рӯ, истехсолкунанда набояд барои сифат пардохт кунад, балки барои ҳузури он, ки бояд таҳти мониторинг ва таҳлили ҳамешагӣ қарор гирад.

Арманд Фейгенбаум мутахассиси машҳури амрикоӣ, муаллифи назарияи идоракунии ҳамгирошудаи сифат мебошад. Фейгенбаум концепсияи идоракунии ҳамҷонибаи сифатро (TQC) таҳия кард, ки он дар солҳои 60-ум фалсафаи нав дар соҳаи идоракунии корхона гардид. Мавқеи асосии ин концепсия ғояест, ки идоракунии сифат бояд ба тамоми марҳилаҳои эҷоди маҳсулот ва тамоми сатҳҳои зинанизоми идоракунии корхона дар татбиқи чораҳои техникӣ, иқтисодӣ, ташкилӣ ва иҷтимоӣ-психологӣ таъсир расонад [3, с. 212].

Олимони Чопон дар соҳаи сифат низ дар омӯзиши раванди идоракунии сифат саҳми назаррас гузоштанд.

К. Ишикава муаллифи версияи идоракунии ҳамгирошудаи сифат дар Чопон мебошад. Хусусиятҳои муҳимтарини он инҳоянд: иштироки умумии кормандон дар идоракунии сифат; қорӣ кардани аудити мунтазами дохилии фаъолияти низоми сифат; омӯзиши муттасили кормандон; истифодаи васеи усулҳои назорати оморӣ. Ишикава дар амалияи ҷаҳонӣ усули нави аслии графикаи таҳлили муносибатҳои сабабу натиҷаро қорӣ кард, ки диаграммаи Ишикава ("скелети моҳӣ") ном дошт, ки ба ҳафт абзори оддии назорати сифат дохил карда шудааст [1, с. 60].

Омори машҳури Чопон Г. Тагучи аз охири солҳои 40-ум тақмили равандҳо ва маҳсулоти саноатиро омӯхтааст. Тагучи ғояҳои омори математикиро, аз ҷумла бо усулҳои омории банақшагирии озмоиш ва назорати сифат таҳия намуд. Чизи асосӣ дар фалсафаи Тагучи беҳтар кардани сифат ва коҳиш додани хароҷот аст [2, саҳ. 88].

Аз соли 1980 инҷониб Асри ХХ дар фаъолияти бисёр ташкилотҳо самтҳои инфиродии функционалиро инъикос мекунад. Рӯйхати объектҳои идоракунии меафзоёд - маркетинг, инноватсия, кадрҳо ва ғайра. Дар сохтори идоракунии умумӣ фанҳои мустақил, аз ҷумла менечменти сифат пайдо мешаванд [4, саҳ. 13].

Таҷрибаи Тоҷикистон дар идоракунии сифат асосан аз системаҳои кафолати сифат дар соҳаи ҳарбӣ ва вазн иборат аст, ки ба корхонаҳо аз миёнаи солҳои 50-уми асри гузашта ворид карда шудаанд [2, саҳ. 104].

Яке аз аввалин системаҳои сифат низоми БИП Саратов буд, ки ташаббускори он Б. А. Дубровиков буд. Низоми БИП тақмилдиҳии пайвастаи равандҳои истехсолӣ, риояи интизоми технологӣ ва ритми корро пешбинӣ мекунад.

Ин система асоси низоми безътимоди меҳнат - SBT гардид, ки дар он маҳсулоти баландсифат бо низоми тадбирҳо оид ба баланд бардоштани масъулият ба натиҷаҳои меҳнат ва ҳавасмандгардонии ҳар як корманд таъмин карда шуд.

Ғайр аз он, низомҳои сифат, аз қабилӣ: KANARSPI (сифат, эътимоднокӣ, захира аз маҳсулоти аввал) - барои рафъи сабабҳои объективии камбудӣ, ки аллақай дар марҳилаҳои аввали тарҳрезӣ ва омодагии истехсолот нигаронида шудаанд ва KSUKP (низоми ҳамгирошудаи идоракунии сифати маҳсулот) дар ИҶШС паҳн карда шуда буданд, ки онҳо усулҳо ва воситаҳои заруриро барои сохтан, таъмин ва нигоҳ доштани сатҳи баланди сифати маҳсулот ҳангоми таҳия, истехсол, коркард ва истифодабарии он дар бар мегиранд [7, саҳ. 27].

Дар адабиёти илмӣ таърифи гуногуни мафҳуми «низоми менечменти сифат» - ро пайдо кардан мумкин аст, ки аксари онҳо аҳамияти пурраи мавҷудияти чунин низомро дар ҷараёни фаъолияти корхонаҳои инъикос намекунад.

Низоми менечменти сифат системаест, ки дар корхона барои ташаккули муназзами сиёсатҳо ва ҳадафҳо дар соҳаи сифат, инчунин барои расидан ба ин мақсадҳо таъсис дода шудааст.

Низоми менечменти сифат низоми менечментест, ки ба маҷмӯи таркибии унсурҳо асос ёфтааст, ки тамоми вазифаҳои корхонаро ҷиҳати ноил шудан ба сифат иҷро мекунад.

Бо дарназардошти ин таърифҳо, шарҳи зерини мафҳуми «низоми менечменти сифат дар як меҳмонхонаи меҳмонхона» -ро пешниҳод кардан мумкин аст.

Низоми менечменти сифати меҳмонхона як қисми умумии идоракунии меҳмонхонаҳо мебошад, ки дар асоси стандартҳои сифатии силсилаи ISO-9000 ва санадҳои меъёрии ғайридавлатӣ фаъолият менамояд, ки сифати мӯътадили хидматҳои пешниҳодшударо таъмин менамояд, сифати меҳмонхонаро бо назардошти тағйироти талаботҳои муштариён ва рафтори рақибон беҳтар менамояд.

Низоми менечменти сифат усули самараноки идоракунӣ ва назорати сифати меҳмонхонаҳо мебошад, ки калиди фаъолияти бомуваффақияти он заминаи хуб ташаккулёфтаи моддию техникаӣ ва такмили бефосила бо истифодаи усулҳои инноватсионии кори унсурҳои алоҳидаи система мебошад.

Моделҳои стандартии идоракунии сифат дар меҳмонхона аз рӯи усули «ҳалқаи сифат» сохта мешавад. "Давраи сифат" модели таъсири низоми сифат ба тамоми марҳилаҳои давраи хизматрасонӣ мебошад. Маънои ин модел чунин аст: заминаи моддии ширкати меҳмонхона ва кормандон шартҳои асосии истехсолотро муайян мекунад ва ҳамчун "пойгоҳи сифат" хизмат мекунад. Агар меҳмонхона дорои базаи хуби моддӣ ва кадрҳои соҳибхисос бошад, агар ширкат фазои ҳавасмандии воқеии кормандонро ба натиҷаҳои кори худ фароҳам оварда бошад, ин маънои онро дорад, ки заминаи мусоид барои истехсоли маҳсулоти баландсифат (заминаи сифат) мавҷуд аст.

Таъсири мусбати чунин пойгоҳ ҳамчун вектори сифат тасвир карда мешавад. Ва агар идоракунии сифат дар корхона ба таври возеҳ ташкил карда шуда бошад, пас таҳти таъсири вектори сифат «ҳалқаи сифат» ба ҷарҳи боло табдил меёбад ва пас аз ҳар як давраи идоракунӣ сифати маҳсулот ба сатҳи зарурӣ мерасад.

Агар ширкат базаи зарурии моддӣ надошта бошад ё коргарон ба сифати баланди корашон тавачҷӯх накунад, пас ин чунин маъно дорад, ки барои таъсиси маҳсулоти баландсифат ҳеҷ гуна таҳкурсии вучуд надорад, яъне вектори сифат сифр аст ва ҳама корҳо оид ба идоракунии сифати хизматрасонӣ беҳудаанд [1, с. 32].

Қисми марказии сифат ҳадамоти сифат мебошад, ки вазифаҳои зеринро дар бар мегирад: назорати сифат, идоракунии сифат, стандартонӣ, таълими кормандон.

Дар як ширкати меҳмонхона, ки роҳбарияти ӯ доимо беҳтар кардани сифати хизматрасонии худ аст, ин хидмат метавонад мустақилона кор кунад ё шӯъбаи маркетинг бошад. Ҳадамоти сифат кори сифатро дар корхона (низоми сифатро) ташкил мекунад, сифати хидматҳои пешниҳодшударо назорат мекунад, аудити дохилии низоми сифатро мегузаронад, кори сохторҳои дигареро, ки дар низоми сифат амал мекунад, ҳамоҳанг мекунад ва роҳнамоии методӣ медиҳад [9, с. 258]

Идоракунии босамари сифати меҳмонхонаҳо бояд ба ин унсурҳо таъян намояд:

- идоракунии самарабахши маркетинги корхона;
- ҷорӣ намудани стандарти сифат, стандартҳои корхонаҳо;
- ташкили равандҳои бизнес, равандҳои истехсолӣ;
- мавҷудияти фарҳанги корпоративӣ;
- татбиқи талаботи таҳассусӣ нисбат ба кормандон (стандартҳои таҳассусӣ);
- ҷорӣ намудани меъёрҳои меҳнатии коргарон (меъёрҳои истехсолӣ);
- баҳодихӣ ва ҳавасмандкунии кормандон;
- санҷиши сифати воридот;
- санҷиши назорати сифати маҳсулот.

Барои беҳтар фаҳмидани фаъолияти низоми менечменти сифат, мо ҳар як унсури номбаршударо мухтасар мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

Амалисозии концепсияи маркетинг таъсиси хадамоти дахлдори маркетингиро талаб мекунад. Дар айни замон, бе чунин хидмате, ки таҳқиқоти маркетингиро дар бораи дурнамои талабот, талаботи истеъмолкунандагон ба хизматрасонӣ ва тамоюлҳои ин талабот дар зери таъсири омилҳои гуногун таъмин менамояд, барои рақобат пазири дар бозори меҳмонхонаҳо мушкил аст. Хадафи ниҳии хизматрасониҳои маркетингӣ тобеъ кардани тамоми фаъолияти иқтисодию тиҷоратии корхонаи меҳмонхона ба принципҳои бозор мебошад.

Мақсад ва вазифаҳои назорати маркетинг инҳоянд: муайян кардани дараҷаи ноил шудан ба ҳадаф (таҳлили тамоюлҳо); муайян кардани имкониятҳои беҳтаркунӣ (баргашт); санҷидани мувофиқии мутобикати корхона ба тағйирот дар шароити муҳити зист.

Қорӣ намудани стандарти соҳавӣ дар корхонаҳои меҳмонхона истифодаи яке аз стандартҳои серияи ISO (9000, 9001, 9002, 9003) -ро дар бар мегирад, ки дар асоси он стандартҳои дохилибутуние таҳия карда мешаванд, ки ба сифати хизматрасонӣ ва хизматрасонӣ назорат мекунад.

Стандартҳои дохилиро метавон ба якчанд намудҳо тақсим кард:

- технологӣ, ки пайдарпаии амалиёти технологиро (тозакуни, гирифтани пардохт ва ғайра), усулҳои хизматрасонӣ, хизматрасонӣ ва ҷойгиркунии маҳсулот ва ғайраҳоро тавсиф мекунад;

- рафтор, тавсифи талабот ба намуди ҳайати кормандон, қоидаҳои баргузори гуфтугӯи телефонӣ, усулҳои ҳалли ҳолатҳои муноқиша, тартиби ҷойгиршавӣ ва рафтор дар минтақаҳои меҳмон, қоидаҳои муошират бо меҳмонон (қоидаҳои меҳмоннавозӣ) [9, саҳ. 220] навишта шудааст.

Низоми менечменти сифат ташкили босифати равандҳои истеҳсолиро тақозо мекунад. Тавсифи меъёри равандҳои истеҳсоли (тартиби технологӣ) барои ҳар як воҳиди корхонаи меҳмонхона дар асоси шиносномаи техникӣ, таснифоти меҳмонхона, вазифа ва вазифаҳои онҳо дар ин бахш таҳия карда мешавад.

Дар тартиботи технологӣ, фаъолияти асосии шӯъба дар марҳилаҳо тавсиф карда мешавад, ба ҳамоҳангсозии фаъолият дар марказҳо бо дигар бахшҳои меҳмонхонаҳо диққати махсус дода мешавад. Тавсифи меъёри равандҳои истеҳсоли як санади меъёриест, ки меъёрҳои масъулият ва роҳбари ин бахшро муқаррар мекунад.

Тавсифи меъёри ташаккулёфтаи равандҳои истеҳсоли ба як ҳуҷҷати ягона "Дастури сифат" ҳамроҳ карда шудааст.

Стандартҳои касбӣ (талаботи таҳассусӣ), ки ҷузъи ҷудонопазири фаъолияти меҳмонхона ва қисми ҷудонопазири сифати функционалӣ мебошанд, барои ҳалли масъалаҳои марбут ба таъмини низоми самараноки идоракунии кадрҳо ва сифати меҳнат, инчунин танзими муносибатҳои меҳнатӣ таҳия шудаанд. Талаботи таҳассусӣ ба тақсимоти оқилона ва оқилонаи меҳнат, интихоби дуруст, ҷойгиркуни ва истифодаи ҳайати кормандон, муттаҳидӣ дар муайян кардани ӯҳдадорихои меҳнатии кормандони меҳмонхонаҳо ва талаботи таҳассусии ба онҳо пешниҳодшуда, муқаррар кардани стандартҳои масъулият дар шартномаҳои меҳнатӣ, инчунин қарорҳои ҳангоми сертификатсияи роҳбарон ва мутахассисон. Нақшаи амалисозӣ метавонад ба тариқи зайл пешниҳод карда шавад: 1) талаботи таҳассусӣ (стандартҳои таҳассусӣ); 2) тавсифи меъёри ӯҳдадорихо барои ҳар вазифа; 3) тавсифи корӣ; 4) шартномаи меҳнатӣ [9, саҳ 147].

Арзёбӣ ва ҳавасмандгардонии кормандони меҳмонхона унсури муҳими сифатҳои функционалӣ нисбат ба навъи он муҳимтар аст. Нуқтаи асосии ҳама корҳо

дар соҳаи ҷуброни моддии кормандони меҳмонхонаҳо муайян кардани андозаи меҳнат ва андозаи пардохти он мебошад.

Дар низоми музди меҳнат ва ҳавасмандкунии меҳнат бояд принципҳои зерин риоя карда шаванд:

- музди меҳнат аз рӯи натиҷаҳои меҳнат;

- боварӣ ва амнияти кормандон. Музди меҳнат бояд тавре бошад, ки кормандон ба ояндаи худ эътимод дошта бошанд ва онҳоро аз дигаргуниҳои мухталиф чи дар муҳити беруна ва чи дар дохили ташкилот муҳофизат кунанд;

- ҷанбаи ҳавасмандкунанда ва ҳавасмандкунандаи музди меҳнат; Низоми музди меҳнат бояд воситаҳои самараноки ҳавасмандкунӣ ва ҳавасмандкуниро дар бар гирад. Ба кормандон имконият дода мешавад, ки назар ба музди меҳнати муқарраршуда барои кори самаранок ва баландсифат музд гиранд;

- шаклҳои иловагии (ҳавасмандгардонии) подош барои шахси шахсӣ. Илова бар маош, имтиёзҳои гуногуни кормандон муқаррар карда мешаванд, ки аз ҷониби корхона баҳогузорӣ ва эътирофи кори коргарони баландсифат хидмат мекунанд. Ин подош аз ҷумла иборат аст: пардохти хароҷот барои таҳсил, хидматрасонии тиббӣ, суғуртаи ҳаёт ва ғайра [6, с. 150].

Ҳамин тариқ, агар ҳар як унсури номбаршудаи низоми менечменти сифат мунтазам назорат ва такмил ёбад, пас ширкати меҳмонхонаҳо метавонад хидматрасонии босифат ва хидматрасонии сатҳи олиро таъмин кунад.

АДАБИЁТ

1. Басовский Л. Е., Протасьев В. Б. Управление качеством М.: Инфра-М, 2007. - 212 с.
2. Гиссин В. И. Управление качеством продукции Ростов н/Д.: Феникс, 2000. - 256 с.
3. Кобяк М. В., Скобкин С. С. Управление качеством в гостинице М.: Магистр, 2010. - 511 с.
4. Лapidус В. А. Всеобщее качество (TQM) в российских компаниях. - М.: Новости, 2000. - 432 с.
5. Мишин В. М. Управление качеством М.: Юнити-Дана, 2005. - 463 с.
6. Огвоздин В. Ю. Управление качеством. Основы теории и практики М.: Дело и сервис, 2009. - 304 с.
7. Рожков В. Н. Управление качеством М.: ФОРУМ, 2012. - 336 с.
8. Розова Н. Управление качеством Спб.: Питер, 2002. - 224 с.
9. Спицнадель В. Н. Системы качества (в соответствии с международными стандартами ISO семейства 9000) СПб.: Бизнес-Пресса, 2000. - 336 с.

УДК 312(575.3)

Хушвахтзода Қ.Х., Раҷабов О.Ҷ.

САМТҶОИ МЕТОДОЛОГИИ ТАҶҚИҚОТИ ОМОРИИ ШУҒЛ ВА БЕКОРИЌ ДАР БОЗОРИ МЕҶНАТ

Мақолаи мазкур омӯзиши зухуроти шуғл ва бекориро дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ намуда роҳҳои ҳалли ин мушкилоти глобалиро зерин таҳлил қарор додааст. Қисмати муҳимтарини таҳлили омори - ин шуғли иттилоотии

оморӣ дар бораи бекорӣ мебошад, ки имкон медиҳад хусусиятҳои миқдории сатҳ, ҳаҷм, тамоюлҳои ин падида ва таркиби миқдорӣ ва сифатии ин гуруҳи аҳоли муайян карда шаванд. Таҳияи нокифояи ҷанбаҳои минтақавии бозори меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, аҳамияти онҳо дар давраи ташаккули муносибатҳои бозаргонӣ, зарурати омӯзиши масъалаҳои минтақавӣ дар баробари бозори меҳнати ватанӣ шоҳиди ин гуфтаҳо мебошад.

Калидвожаҳо: Захираҳои меҳнатӣ, машғулон, сатҳи бекорӣ, сатҳи зиндагӣ, шумораи аҳоли, манфиатҳои моддӣ, муҳоҷират, шуғли иттилоотӣ, қувваи корӣ, бозори меҳнат.

Хушвахтзода К.Х., Раджабов О.Дж.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ СТАТИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ЗАНЯТОСТИ И БЕЗРАБОТИЦЫ НА РЫНКЕ ТРУДА

В данной статье рассматриваются исследование занятости и безработицы в Республике Таджикистан и анализируются пути решения этих глобальных проблем. Важнейшим статистическим компонентом является использование статистической информации о безработице, которая позволяет определить количественные характеристики уровня, объема, тенденций этого явления количественного и качественного состава этой группы населения. Об этом свидетельствуют недостаточное развитие региональных аспектов рынка труда в Республике Таджикистан.

Ключевые слова: трудовые ресурсы, занятость, уровень безработицы, уровень жизни, население, материальные блага, миграция, информация о занятости, рабочая сила, рынок труда.

Khushvakhtzoda Q.Kh., Rajabov O.J.

METHODOLOGICAL DIRECTIONS OF THE STATISTICAL STUDY OF EMPLOYMENT AND UNEMPLOYMENT IN THE LABOR MARKET

This article examines the study of employment and unemployment in the Republic of Tajikistan and analyzes ways to solve these global problems. The most important statistical component is the use of statistical information on unemployment, which allows you to determine the quantitative characteristics of the level, volume, trends of this phenomenon and the quantitative and qualitative composition of this population group. This is evidenced by the insufficient development of regional aspects of the labor market in the Republic of Tajikistan, their importance in the formation of market relations, the need to study regional problems along with the domestic labor market.

Key words: labor resources, employment, unemployment rate, standard of living, population, material wealth, migration, employment information, labor force, labor market.

То ба имрӯз стандартҳои дар муайянкунӣ ва омӯзиши зухуроти фаъолияти иқтисодии шуғл, бекорӣ ва бекорӣ муваққатӣ васеъ истифода мешаванд, ки дар Конфронси 13-уми Байналмилалӣ Оморчиёни Меҳнатӣ (КБОМ), ки соли 1982 дар Женева гузаронида шуд қабул карда шудаанд. Татбиқи ин меъёрҳо дар амалияи оморӣ ба зиммаи Созмони Миллалӣ Муттаҳид (мимбаъд СММ) гузошта шудааст. Аммо пеш аз сухан гуфтан мустақиман дар бораи усули ҳисоб, ки мувофиқи он

аҳоли аз рӯи дараҷаи иштироки воқеии онҳо дар фаъолияти иқтисодӣ тақсим карда мешавад, бояд соҳаи ин навъи фаъолият муайян карда шавад.

Ҳудуди фаъолияти иқтисодӣ ва ғайримуқаррарӣ конвенсия ҳисобида мешавад, аммо агар ба ин ихтилофи дақиқ нагирем, тафсири омории бисёр ҳолатҳои мушаххасе, ки дар амал дучор мешаванд, метавонад гуногун бошад.

Концепсияи фаъолияти иқтисодӣ, ки ҳамчун нишондиҳандаи муайян намудани аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъл қабул шудааст, аз нуқтаи назари истеҳсоли мол ва хизматрасонӣ дар Системаи Ҳисобҳои Миллӣ (мимбаъд СҲМ) вобастагӣ дорад. Мутобиқи Стандартҳои Байналмилалӣ Омор - аҳоли аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъл ҳамаи шахсонро дар бар мегирад, ки ба истеҳсоли молҳо ва хизматрасонӣ машғуланд, ки дар системаи ҳисобҳои миллӣ ва тавозун дар муддати муайян муқаррар шудаанд [1]. Аз ин рӯ, шахс бояд аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъл доништа шавад, агар (ва танҳо вақте), ки ӯ дар истеҳсоли мол ва хизматҳое, ки ба ҳудуди истеҳсоли СҲМ дохил мешаванд, саҳм гузорад. Саволе ба миён меояд, ки кадом намуди фаъолиятро ҳамчун фаъолияти иқтисодии иштирокчиёни бозори меҳнат метавон баррасӣ кард. Бояд аз ҳудуди меъёрҳои фаъолияти иқтисодии Созмони Милалӣ Муттаҳид, ки дар соли 1993 тасдиқ шудааст, тавсия дода шавад [2].

Мувофиқи СҲМ, истеҳсоли молҳо ва хизматрасонӣ иборат аст аз: истеҳсоли молҳо, хизматрасониҳои ғайримолиявӣ, фаъолияти муассисаҳои молиявӣ, фаъолияти мақомотҳои давлатӣ ва ғайра, ки ба ҷомеа ва хонаводаҳои алоҳида хизматҳои гуногун мерасонанд [3].

Ҳамин тариқ, мувофиқи методологияи Ташкилоти Байналмилалӣ Меҳнат (мимбаъд ТБМ) ва СММ, тамоми аҳоли вобаста ба муносибати онҳо дар фаъолияти иқтисодӣ ба иқтисоди фаъл ва ғайрифәъл тақсим карда шудааст.

Расми 1. Ҳаёти аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15 то 72 сола дар асоси фаъолияти иқтисодӣ тибқи нишондоди ТБМ.

Сарчашма: аз ҷониби муаллиф тартиб дода шудааст

Аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ ғайрифәъл (мимбаъд АИҒФ) - ин қисми аҳолии ғайри қобили меҳнат ва шахсони калонсол мебошанд, ки дар давраи баррасишаванда ба кор ҷалб карда нашудаанд, даромад намегиранд ва ба ҷустуҷӯи кор машғул нестанд.

Дар робита ба ин, тибқи тавсияҳои ТБМ ва СММ бо назардошти хусусиятҳои миллии мамлакатҳо, гуруҳҳои зерини аҳолии ба гурӯҳи аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ ғайрифайол тақсим карда мешаванд:

- хонандагон, донишҷӯёни шӯъбаи рӯзона, ки синну соли қобили меҳнат доранд;

- нафақахӯрон аз рӯи синну сол ва шартҳои имтиёзнок;

- нафақахӯрони аз рӯи маъюбии гурӯҳи 1,2,3;

- гирандагони даромад аз корҳои шахсӣ;

- шахсони синни қобили меҳнат, ки ба корҳои хона, нигоҳубини кӯдакон ва хешовандони бемор машғуланд;

- ашхосе, ки дар ёфтани кор дилмонда шудаанд ва ҷустуҷӯи онро қатъ кардаанд;

- дигар шахсоне, ки ба кор ниёз надоранд [4].

Аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ файол (мимбаъд АИФ) як қисми аҳолиест, ки қувваи кориро барои истеҳсоли мол ва хизматрасонӣ таъмин мекунад.

Олимони ватании мо АИФ - ро чунин таъриф додаанд “Аҳолии иқтисодӣ файол он қисми аҳолии мебошад, ки қувваи кории худро барои истеҳсоли маҳсулот ва хизматрасонӣ пешниҳод кардаанд. Шумораи аҳолии иқтисодӣ файол коргарон ва бекоронро дар бар гирифта дар давраи таҳқиқшаванда муайян карда мешавад” [8].

Маълумот дар бораи динамикаи шумораи захираҳои меҳнатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2012 - 2018 дар ҷадвали 1 оварда шудааст (ҳаз. нафар)

Ҷадвали 1. Динамикаи шумораи захираҳои меҳнатӣ ба ҳисоби миёна дар як сол, ҳаз. нафар 2012-2018

Нишондиҳанда	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Захираҳои меҳнатӣ-ҳамагӣ	4796	4859	4983	5111	5224	5326	5427
Қувваи корӣ (ҳаз. нафар)	2347	2362	2382	2437	2438	2460	2478
-аҳолии машғул (ҳаз. нафар)	2291	2307	2325	2380	2384	2407	2426
Бекорони расман эътирофшуда	56	54	56	57	54	53	52
Қувваи кории истифоданашуда	2449	2497	2601	2674	2786	2866	2949

Сарчашма: аз ҷониби муаллиф, дар асоси маълумотҳои омили расмӣ, Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиб дода шудааст, Душанбе 2019. Саҳ 81.

Дар давраи таҳлилшаванда захираҳои меҳнатӣ 631 ҳазор нафар ё ин ки 13,16% зиёд шудааст. Аҳолии машғул бошад дар соли 2018 нисбат ба соли 2012 135 ҳазор нафар ё ин ки 5,89% зиёд ва бекорони расман эътирофшуда 4 ҳазор нафар ё ин ки 7,14% кам шудааст.

Захираҳои меҳнатии истифоданашуда, яъне он қисми аҳолии ки қувваи кории худро барои истеҳсоли мол ва хизматрасонии пешниҳод накардаанд дар соли 2018 нисбат ба соли 2012 500 ҳазор нафар ё ин ки 20,42% зиёд шудааст.

Дар навбати худ, категорияи аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ файол тақсим карда мешавад ба:

1. Шуғлварзанда;

2. Бекорон.

Чанбаи назариявии фаҳмиши муосири шуғл ҳамчун падидаи иқтисодӣ васеъ омӯхта шудааст. Аз нуқтаи назари баҳодиҳии омили шуғл, ду равиши асосии методологӣ вучуд дорад. Аввалин он ба қонунгузорӣ оид ба шуғл дар Ҷумҳурии

Тоҷикистон асос ёфтааст, ки шуғро ҳамчун фаъолияти шахрвандон, ки ба қонё кардани ниёзҳои шахсӣ ва иҷтимоӣ марбутанд, ки ба даромади меҳнати меорад, муайян мекунад. Шаҳрвандон ҳуқуқи истисноӣ барои назорат кардани қобилиятҳои худро доранд.

Мутобиқи дастурҳои методологии "Таснифоти маълумоти оморӣ оид ба таркиби қувваи корӣ, фаъолияти иқтисодӣ ва вазъи шуғл", ки Созмони Милали Муттаҳид қабул кардааст [6], дар сурати гузаронидани таҳқиқоти интихобии аҳоли, шахсони дар иқтисодиёт коркунанда шахсони ҳарду чинси 15 сола, аз он болотар ва калонсолон, инчунин ашхоси синну соли ҷавон мебошанд, ки дар давраи баррасишаванда:

- кори музднокро дар вақти пурра ё ноপুরра иҷро намуда, инчунин корхое, ки дар асоси кори худӣ ё худмаблағгузорӣ даромад мегиранд, сарфи назар аз мӯҳлати гирифтани мустақим ё даромад барои фаъолияти онҳо.

- муваққатан дар ҷои кор нестанд: бо сабаби беморӣ, нигоҳубини ҳешовандони бемор, рухсатии ҳарсола ё рӯзҳои истироҳат, таълим, такмили ихтисос, рухсати барои таҳсил ва ғайра.

- корро бе музди меҳнат дар корхонаҳои оилавӣ иҷро мекунанд.

Мувофиқи сарчашмаҳои мавҷуда динамикаи шумораи аҳолии машғул ва сатҳи шуғл дар Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин гуруҳбанди карда шудаанд. (ҷадвали 2)

Ҷадвали 2. Динамикаи шумораи аҳолии машғул ва сатҳи шуғл дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2012-2018.

Нишондиҳанда	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Шумораи аҳолии доимӣ дар охири сол, ҳаз. нафар	7987,4	8161,1	8352,0	8551,2	8742,8	8931,2	9126,6
Шумораи машғулон ҳаз.нафар	2291	2307	2325	2380	2384	2407	2426
Ҳиссаи машғулон дар шумораи аҳолии доимӣ, %	26,68	28,26	27,84	27,83	26,77	26,95	26,58

Сарчашма: аз ҷониби муаллиф, дар асоси маълумотҳои омили расмӣ, Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиб дода шудааст, Душанбе 2019 саҳ 10 ва 81.

Аз маълумотҳои ҷадвали 2 аён аст, ки шумораи машғулон дар соли 2018 нисбат ба соли 2012 135 ҳазор нафар зиёд шудааст. Ҳиссаи машғулон дар шумораи аҳолии доимӣ бошад соли 2013 аз ҳама зиёд буда соли 2018 нисбат ба соли 2012 0,1% кам шудааст.

Дар бораи зухуроти шуғл сухан ронда, кас наметавонад ба дохил шудан ба ин падида, омӯхтани асосҳои сохтори он мусоидат кунад. Аввалан мо қайд менамоем, ки дар омили байналмилалӣ шартӣ муҳимтарини таснифи касб ҳамчун шахси ба кор қабулшуда ба истилоҳ "меъёри як соат" ба ҳисоб меравад, ки тибқи он дар давоми давраи ҳисоботӣ кор кардан дар давоми як соат барои ба синни корфармоии он шахс кофӣ аст. Татбиқи меъёрҳои яксоата аз он иборат аст, ки бояд тамоми намудҳои шуғл, ки метавонанд дар муҳлати муайян вучуд дошта бошанд, аз ҷумла кӯтоҳмуҳлат, тасодуфӣ ва дигар намудҳои шуғли ғайримуқаррарӣ зарур аст.

Таърифи байналмилалӣ шуғл дар стандартҳо, ки дар Конфронси 13-уми байналмилалӣ оморчиёни меҳнат (КБОМ), ки соли 1982 дар Женева баргузор

шуда буд, тафовут дар байни худтаъминкуни ба кор ва кори мустақилона (аз ҷумла аъзои кооперативҳои истеҳсоли, аъзои бе музд коркунанда ва шахсони алоҳида дар оила бо истеҳсолоти ғайрибозорӣ машғуланд) фарқ мекунад, яъне мустақилона кор мекунад. Ҳар яке аз ин намудҳои шуғл меъёрҳои худро доранд.

Тибқи таърифи дар конфронси қабулшуда, намудҳои шуғл аз рӯи намудҳои дар боло зикргардида ҳамаи ашхосе, ки аз синну сол калонтар барои андозагирии аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъол муайян карда шудаанд ва ба муддати муайяни кӯтоҳ (як ҳафта ё як рӯз) ба категорияҳои мувофиқ дохил мешаванд:

1. Кори кироя:

1.1. Дар кор: шахсоне, ки дар давраи ҳисоботӣ барои музди меҳнат ё маош (бо пул ё дар шакли мол) каме кор кардаанд (яъне ҳадди аққал як соат);

1.2. Кор дошт, вале дар ҷои кор набуд: шахсоне, ки аллакай дар ҷои кори ҷорӣ кор мекунанд, вале дар давраи ҳисоботӣ муваққатан кор накардаанд ва бо корхона муносибати расмӣ доранд;

2. Худтаъминкунӣ ба кор:

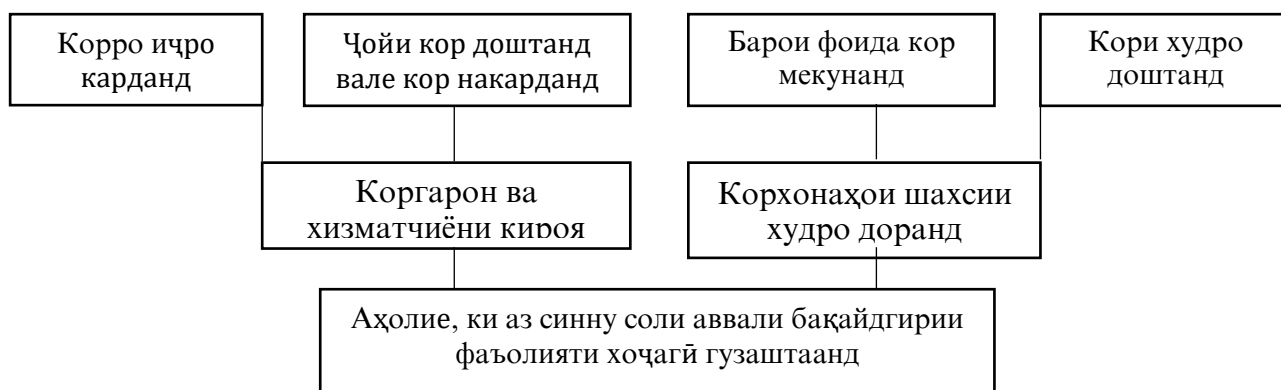
2.1 Дар ҷои кор: шахсоне, ки дар давраи ҳисоботӣ барои фоида ё даромади оила (бо пул ё дар шакли асли) каме кор кардаанд (ҳадди аққал як соат);

2.2 Онҳо корхонаҳои шахсии худро доранд, вале кор накардаанд: ашхосе, ки корхона доранд (ин метавонад корхонаи саноатӣ, хоҷагӣ, савдо ё хизматрасонӣ), ки муваққатан дар давраи ҳисоботӣ бо ин ё он сабаб кор накардаанд. Сохтори хусусиятҳои зикргардида ба таври равшан дар расми 2 нишон дода шудааст.

Аммо, меъёрҳои дар боло зикршудаи шуғл вазъи мавҷудаи шуғлро кафолат дода наметавонад ва танҳо нишондиҳандаҳои мебошанд, ки иштироки ӯро дар фаъолияти иқтисодӣ тасдиқ мекунанд. Аз ин рӯ, тавсия дода мешавад, ки зуҳуроти шуғл ба ҳуди шуғл пурра ва қисман тақсим карда шаванд.

Аён аст, ки ашхоси ба категорияи якуми шуғл шахсоне дохил мешаванд, ки:

- 1) дар як ҷои корӣ ба кор ҷалб карда шуда бошанд;
- 2) вақти пурраи корӣ фаъолият намоянд;
- 3) корхоро, ки ба таҳассуси онҳо мувофиқанд, иҷро намоянд.

Расми 2. Тақсими сохтори аҳолии ба тариқи интиҳоб машғулбуда ба кор

Сарчашма: аз ҷониби муаллиф тартиб дода шудааст

Консепсияи бекорӣ бо стандартҳои байналмилалӣ бо мақсади муайян кардани ҳолатҳои қисман аз кор баромадани маълумот ва маълумот дар бораи шуғл ва бекорӣ илова карда шудааст. Тибқи стандартҳои байналмилалӣ, бекорӣ дар сурате ба миён меояд, ки шуғли шахс бо назардошти меъёрҳои муқарраршуда ё касбҳои алтернативӣ ва инчунин таҳассуси мавҷудаи корманд (омӯзиш ва таҷрибаи корӣ)

нокифоя аст [7].

Ба ақидаи мо, дар кишварҳои, ки иқтисодиёти гузариш доранд, баҳисобгирии бекорӣ аҳамияти хос дорад. Бо сабаби бартариҳои худтаъминкунӣ ба кор, сатҳи бекорӣ сабтшуда дар ин кишварҳо мунтазам коҳиш меёбад. Ин бо он вобаста аст, ки танҳо якҷанд нафар имкон доранд, ки барои муддате бекор монанд, дар ҳоле ки аксарияти аҳоли маҷбуранд бо ягон фаъолияти иқтисодӣ сарфи назар аз он ки ин на он қадар барои рӯзгузаронӣ муфид аст. Дар чунин шароит, вазъи соҳаи шуғл наметавонад бо маълумотҳо дар бораи бекорӣ тавсиф карда шавад ва бояд ба маълумот дар бораи ҷои кор илова карда шавад.

Дар хусусияти омории таҳқиқот, бекорӣ бо ду усули асосӣ, ки шахсро ҳамчун бекор муайян мекунад, ба назар гирифта мешавад. Усули аввал аз ҷониби ташкилоти байналмиллалии меҳнати Созмони Милали Муттаҳид тавсия дода шудааст, аз рӯи маълумотҳои таҳқиқоти интихобии махсус гузаронида шуда дар таҷрибаи ҷаҳонӣ, аз ҷумла дар кишвари мо истифода бурда мешавад. Дуюм, натиҷаи тафаккури илмии омори мебошад, ки иттилоотро барои ҳисоботҳо аз маълумотҳои ба даст омада ҷамъоварӣ менамояд ва дар қонунҳо сабт мекунад.

Бояд қайд кард, ки ҳангоми таҳияи меъёрҳои бекорӣ, стандартҳои байналмилалӣ ба ягон зуҳуроти тартиботи ҳуқуқӣ, масалан, гирифтани кӯмакпулӣ аз бекорӣ ё сабти ном дар хадамоти шуғли давлатӣ ишора намекунад. Дар адабиёти илмии омори, методологияи байналмилалӣ аз ҳама бештар аз ҷониби Т.Л. Горбачева, ки як қатор мақолаҳо дар бораи гузарондани таҳқиқоти интихобӣ оид ба мушкилоти шуғл ва омӯзиши бекорӣ аҳоли дар бозори меҳнат нашр кардааст [6] оварда шудааст.

Аз маълумотҳои қадвали 1 баён аст, ки шумораи бекорони расмӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбат ба шумораи умумии аҳоли ва захираҳои меҳнати фоизи хело пастро ташкил медиҳад. Дар асл бошад шумораи бекорон хело зиёд мебошад, ки қисми зиёди онҳо ба мақомоти давлатӣ, роҳбарони корхонаҳо ва матбуоти даври муроҷиат накардаанд.

АДАБИЁТ

1. Статистика труда для стран с переходной экономикой. / Под ред. И, Чернышева. М. Финстатинформ, 1996. 412 с.
2. Пономарев А. Что означает термин "теневая экономика" и как она отражается в национальных счетах. // Вопросы статистики. 1995 г. № 5.
3. Система национальных счетов. / Под ред. Ю. Иванова. М.: Финстатинформ, 1996. 182 с.
4. Региональная статистика. / Учебное пособие. Самара.: СГЭА, 1999. 384 с.
5. Белозерова С. Цель - занятость полная и эффективная. // Человек и труд. 1997. № 12.
6. Горбачева Т.Л., Рыжикова З.А. Методология и некоторые итоги выборочного обследования населения по проблемам занятости в 1998 году. // Вопросы статистики. 1999. № 6.
7. Статистика труда для стран с переходной экономикой. / Под ред. И, Чернышева. М. Финстатинформ, 1996. 412 с.
8. Зарипов Э.Ш. Омори иҷтимоӣ-иқтисодӣ Дастури таълимӣ / Э.Ш. Зарипов, М.И. Муродова Душанбе 2009. 255 с. 88 с.
9. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе 2019. 482 с.

Ҳабибуллоев М.Ҳ., Рустамов Р.У.

МУШКИЛОТҲОИ ГУЗАРИШ БА НИЗОМИ ЭЛЕКТРОНИИ ПЕШНИҲОДИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ ДАВЛАТӢ БА АҲОЛӢ

Дар мақола мушкилотҳои низоми пешниҳоди хизматрасониҳои давлатӣ тариқи электронӣ мавриди таҳқиқот қарор дода шудааст. Чанбаҳои гуногуни раванди рушди ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дақиқ карда шуда, таснифоти марҳалаҳои асосии рушди ҳукумати электронӣ оварда шудаанд. Ҳамчунин дар мақола вазъи муносири рушди низоми электронии пешниҳоди хизматрасониҳои электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баҳогузорӣ карда шудааст. Асосҳои ташаккули бозори хизматрасониҳои давлатӣ муқаррар карда шуда омилҳои монешаванда ба рушди ин бозор аниқ карда шудаанд. Дар мақола ҳамчунин тавсияҳои илмию-методологӣ оид ба давом додани ислоҳоти низоми пешниҳоди хизматрасониҳои давлатӣ ва баланд бардоштани дастрасии пурраи аҳоли ба хизматрасониҳои давлатӣ тариқи онлайн оварда шудааст.

Калимаҳои калидӣ: мушкилотҳои хизматрасониҳои давлатӣ, хизматрасониҳои давлатии электронӣ, ҳукумати электронӣ, бозори хизматрасониҳои давлатӣ.

Ҳабибуллоев М.Ҳ., Рустамов Р.У.

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕХОДА НА ЭЛЕКТРОННЫЕ СИСТЕМЫ ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ УСЛУГ НАСЕЛЕНИЮ

В статье исследованы проблемы переходы на электронные системы предоставления государственных услуг населением. Уточнены различные аспекты процесса развития электронного правительства в Республике Таджикистан. Приведено классификации основных этапов развития электронного правительства и дано оценка современного состояния развития системы электронного предоставление государственных услуг в Республике Таджикистан. Выявлены основы формирования рынка электронных государственных услуг, выделены факторы, препятствующие развитию данного рынка, а также предложены научно методические рекомендации по продолжению процесса реформирования системы предоставления государственных услуг и повышению широкомасштабной доступности населения в онлайн-услугах.

Ключевые слова: государственные услуги, электронные государственные услуги, рынок электронных государственных услуг, сфера услуг.

Khabibulloev M.Kh., Rustamov R.U.

PROBLEM OF TRANSITION TO SYSTEM OF PROVIDING STATE SERVICES TO POPULATION

The article examines the issues of improving the system of providing public services in electronic form. It clarifies various aspects of the development of e-government in the Republic of Tajikistan. Provides the classification of the main stages of the development of e-government and the assessment of the current state of development of the system of e-government services in the Republic of Tajikistan. Besides, the article identifies the

foundations of the formation of the market of electronic public services the factors that barriers the development of this market. Finally, the author gives the scientific guidelines for continuing the process of reforming the system of public services and increasing the large-scale accessibility of the population in online public services.

Keywords: the state services, electronic state services, the market of electronic state services, sphere of services.

Хизматрасониҳои давлатӣ нақши муҳимро дар рушди иқтисодию иҷтимоии давлат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бозид, сатҳи баланди зиндагии мардумро кафолат медиҳад ва омили муҳими ташаккулдиҳандаи фаъолияти устувори муҳити рақобатӣ дар кишвар ба шумор меравад. Дар замони муосир бар соҳаи хизматрасониҳои давлатӣ тағйироти институтсионалӣ ба вуқӯъ омада истодааст, ки ба таъсири амиқи технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ ба ин соҳа алоқаманд аст. Дар ҳамин шароит дар назди давлат як қатор вазифаҳо аз қабилӣ баланд бардоштани самаранокӣ, маҳсулноки бо сифатнокии хизматрасониҳои давлатӣ бо хароҷотҳои нисбатан кам истодааст. Ба ҳалли чунин масъалаҳо, пеш аз ҳама метавонад истифодабарии технологияҳои информатсионӣ-коммуникатсионӣ ҳангоми пешниҳоди хизматрасониҳои давлатӣ ба аҳоли мусоидат намояд. Аммо дар ин раванд диққати махсус бояд ба баҳри рушди худӣ ТИК дода шавад, балки дар баробари ин зарур аст малакаи истифодаи он дар раванди пешниҳоди хизматрасониҳои давлатӣ ба аҳоли дар мадди аввал гузошта шавад.

Таҷрибаи пешрафтаи давлатҳои ҷаҳон собит намудааст, ки имрӯз дар аксари давлатҳои мутараққии саноатӣ ҳукумати электронӣ воситаи муҳими пешкашкунии хизматрасониҳои нисбатан баландсифати давлатӣ барои аҳоли гардидааст. Махсусан пешниҳоди хизматрасониҳои давлатӣ дар шакли электронӣ вақти истеъмолкунандаро сарфа намуда, самаранокии иқтисодии ин амалиётҳоро ба воситаи болобарии маҳсулнокии меҳнат ва дараҷаи шаффофияти амалиётҳо ба иҷрошаванда баланд мегардонад. Илова бар ин, он дараҷаи шаффофияти раванди пешниҳоди хизматрасониҳои давлатиро баланд бардошта нақши омилҳои инсониро ба воситаи автоматикунӣ ба ҳадди ақал мерасонад.

Аммо новобаста аз афзалиятҳои ҷойдошта гузариш аз усулҳои анъанавии пешниҳоди хизматрасониҳои давлатӣ ба хизматрасониҳои электронӣ барои ҳукумати аксари давлатҳо махсусан Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи оддӣ намебошад. Ин, пеш аз ҳама ба он алоқаманд аст, ки пешниҳоди хизматрасониҳои давлатии ба истеъмолкунандаи ниҳой нигаронидашуда бо мақсади паст кардани бюрократизм дар фаъолияти сохторҳои давлатӣ ҷоришавии доимии иттилоотро байни сатҳҳои гуногуни идоракунии давлатӣ тақозо менамояд, ки амалисозии он бе гузаронидани тағйиротҳои ташкилӣ дар фаъолияти давлат имконнопазир аст.

Мушкилоте, ки барои ҷорисозии ҳукумати электронӣ ва пешниҳоди электронии хизматрасониҳои давлатӣ монеа эҷод менамоянд ҳифзи боварии аҳоли ва мутмаинии он дар амаликунии вазифаҳо тариқи фаъол бо давлат, дастрасии васеъ ба хизматрасониҳо тариқи онлайн, хоҳиши пасти баъзе аз гурӯҳи амалдорони давлатӣ аз сабаби аз даст додани сарчашмаҳои иловагии даромад, сатҳи баланди ришваситонӣ ва ғайра ба ҳисоб меравад. Дар замони муосир монеаи муҳим дар самти рушди хизматрасониҳои давлатии электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон инфрасохтори пасти технологияҳои информатсионӣ ва коммуникатсионӣ ба шумор меравад. Монеа дар рушди инфрасохтори ТИК дар навбати худ ба хусусияти ҷуғрофии давлат - мавҷудияти минтақаҳои баландкӯҳ ва дастнорас алоқаманд аст [1.С.130]

Илова бар ин, як қатор омилҳои ҳастанд, ки дараҷаи рушди хизматрасониҳои давлатии электрониро ҷиддан суст мегардонанд. Пеш аз ҳама, баъзе қормандони

насли болоии мақомоти давлатӣ малакаи кофии кор бо технологияҳои информатсионӣ-коммуникатсиониро надошта сатҳи пасти дониши истифодаи компютерро доранд. Барои иҷроиши вазифаҳои муайян тариқи электронӣ ба онҳо зарур меояд барои кумак ба мутахассисони нисбатан ҷавон муроҷиат намоянд, ки нофорамии иловагиро ба вучуд меорад.

Дувум, на ҳамаи аҳолии кишвар, махсусан онҳое, ки дар минтақаҳои дурдаст зиндагонӣ менамоянд ба Интернет дастрасӣ надоранд. Мушкилии махсус дар ин самт, махсусан сокинони минтақаҳои дурдаст, ки дар фасли зимистон маҳдудияти барқ дар давоми рузи қорӣ ҷорӣ карда шудааст. Новобаста аз он, ки нишондиҳандаи ҷоришавии Интернет дар ҳаёти шаҳрвандони Тоҷикистон ҳамасола баланд меравад, дастрасии васеи аҳоли ба симҳои нахи оптикӣ Wi-Fi ҳоло пурра ҳалли худро наёфтааст.

Савум, унсурҳои ҳукумати электронии воридгардида ва механизми мавҷудаи пешниҳоди хизматрасониҳои давлатӣ дар шакли электронӣ то ҳол имконияти умуман ташриф наовардан ва мақомоти пешкашкунандаи чунин хизматрасониҳоро фароҳам наовардааст, ки барои гузариши пурра ба хизматрасониҳои электронӣ монеа эҷод менамояд.

Аммо новобаста аз ҳамаи ин мушкилот таъминкунандагони хизматрасониҳои давлатиро зарур аст ба тағйироти бавуқӯъоянда дар ҷаҳон, ки ҷанбаҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ ҳаёти аҳолиро нисбати интизории онҳо ба хариди хизматрасониҳои нисбатан баландсифат аз давлат дарбар гирифтааст аҳамият дода, ислоҳоти куллиро дар ин самт ба роҳ монанд.

Дар даҳсолаи аввали асри XXI дар таҷрибаи ҷаҳонӣ усулҳои нави ҳамкориҳои давлат бо аҳоли ба вучуд омад, ки имконияти пешниҳоди хизматрасониҳои давлатиро дар шакли нисбатан самаранок бо истифодаи ТИК пеш овард. Имрӯз дар ҷомеаи ҷаҳонӣ аксари давлатҳои пешрафта нақшаҳо ва стратегияҳои гузариш ба ҳукумати электрониро қабул намудаанд ва дар онҳо пешрави назаррас дар соҳаи пешниҳоди хизматрасониҳои давлатӣ тариқи Интернет ба вучуд омад, ки дастрасии шабакавии хизматрасониҳоро то 45% - 60% боло бурд. Ҳукумати электронӣ аллақай собит намудааст, ки ба зиндагии аҳоли таъсири назаррас расонидааст. Ба воситаи он шаҳрвандон имконият пайдо намуданд ба дастрасии зиёди иттилоот аз мақомот даст ёбанд. Илова бар он ин, имконият медиҳад, ки онҳо оиди самаранок истифода шудани пардохтҳои андозиашон маълумот дошта бошад ва дар раванди қабули қарорҳои идоракунии давлатӣ иштирок карда ақидаи худро оид ба беҳтар гардонидани сифати хизматрасониҳои давлатӣ манзур намоянд. Чунин пешравиҳо фаъолияти нисбатан шаффофи давлатро кафолат намуда, сифати ҳамкорӣ бо давлатро баланд мебардорад. Дар навбати худ ҳукумати электронӣ демократикунонии ҷамъиятро кафолат дода, оиди муҳим дар мубориза муқобили ришваситонӣ ба шумор меравад. Чунин афзалиятҳоро ҳукумати дилхоҳ кишвар метавонад дар раванди автоматикунонии фаъолияти давлат ба даст орад [1.С.132].

Аммо қайд кардан зарур аст, ки дар шароити Тоҷикистон нусхабардории кӯркӯронаи унсурҳои бизнеси электронӣ дар самти пешниҳоди хизматрасониҳои давлатӣ ба баланд бардоштани сифати ҳамкориҳои давлат бо аҳоли кафолат дода наметавонад. Дар ин самт рушди муносибатҳои шарикӣ байни давлат, бахши хусусӣ бо аҳоли муҳим аст.

Дар муқоиса ба шаклҳои анъанавии пешниҳоди хизматрасониҳои давлатӣ пешниҳоди он бо тариқи электронӣ нисбатан қулайтар ба шумор меравад. Зеро он ба эҳтиёҷоти ҳар як шахс нигаронида шуда, ба талаботи ҳаряки онҳо новобаста аз сатҳи даромад, маълумот ва мавқеи ҷуғрофӣ мутобиқ гардонида мешавад. Ҳамчунин қайд кардан зарур аст, ки ҳукумати электронӣ ҳамчун механизми асосии пешниҳоди электронии хизматрасониҳои давлатӣ нисбатан фаъолияти самаранокӣ

идоракунии давлатиро кафолат медиҳад. Ин дар навбати худ коркард ва амалисозии сиёсати давлатӣ дар соҳаи ҳифзи мароқҳои иҷтимоии аҳоли, баланд бардоштани некуахлоқии онҳо, дастрасии хизматрасониҳои тиббӣ ва хизматрасониҳо дар соҳаи маориф мусоидат хоҳад намуд. Дар баробари ин, татбиқи ҳукумати электронӣ ба бахши давлатӣ имконият фароҳам меоварад, ки бо тақозоҳои зиёди миқдори зиёди аҳоли дар муҳлати кӯтоҳтарин бо пешниҳоди нисбатан хизматрасониҳои сифатнок бо хароҷоти ками иқтисодӣ мусоидат намояд. Новобаста аз оне, ки технологияҳои муосир пурра унсурҳои бюрократикунониҳо дар фаъолияти амалдорони давлатӣ баргараф карда наметавонад, аммо пешниҳоди хизматрасониҳои давлатӣ дар шакли электронӣ барои истеъмолкунандагон оид ба усули хариди хизматрасониҳои давлатӣ интихоб фароҳам меоварад ва ба сохторҳои давлатӣ имконият медиҳад, ки уҳдадорҳои худро дар назди аҳоли бо сифати баланд иҷро намоянд.

Дар раванди фурӯши хизматрасониҳои давлатӣ дар шакли электронӣ баъзе мушкилотҳои ҷойдоранд, ки онҳо ба мавҷуд набудани барномаи ягонаи аз тарафи умум қабулгардида оид ба ҷорисозии тамоми унсурҳои ҳукумати электронӣ дар давлат алоқаманд аст. Мисли бисёре аз давлатҳои дигари давраи гузариш автоматикунониҳои хизматрасониҳои давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба воситаи лоиҳаҳои гуногуни маъмурӣ амалӣ карда мешавад, ки гузариши пурра ба он мукамалгардонии меъёрҳои ҳуқуқии мавҷударо тақозо менамояд.

Дар баробари ин норасоии захираҳои маблағгузорӣ ва муттаҳассисони баландиқисос дар соҳаи ТИК дар фаъолияти мақомоти давлатии ҳокимият монетаи ҷиддӣ дар самти гузариш ба шаклҳои муосири пешниҳоди хизматрасониҳои давлатӣ ба шумор меравад. Айни замон пешниҳоди хизматрасониҳои давлатӣ нисбатан самараноктар дар соҳаи андозситонӣ, барасмиятдарории гумрукии мол ба мушоҳида мерасад ва масъалаҳои ҳифзи иҷтимоии аҳоли ҳамчун ҳадафҳои афзалиятнок дар соҳаи татбиқи ТИК муайян гардидаанд. Ҳамин тавр, сохтори умумии низоми идоракунии давлатӣ ва пешниҳоди хизматрасониҳои давлатӣ ба аҳоли нисбатан сулҳтар нисбати татбиқи ТИК амалӣ мегардад.

Ҳамин тавр, новобаста аз воридсозии фаъоли технологияҳои информатсионӣ коммуникатсионӣ дар фаъолияти мақомоти давлатӣ то ҳол аҳолии кишвар дар Ҷумҳурии Тоҷикистон имконияти хариди электронии хизматрасониҳои давлатиро пайдо намудаанд. Дар аксари ҳолатҳо сомонаҳои давлатӣ танҳо дар шакли электронӣ маълумот оид ба хизматрасониҳои давлатӣ пешкаш менамоянд, на балки фурӯши онро ба роҳ мемонанд. Истифодабарии шабакаи ҷаҳонӣ барои додани маълумотнома ва дигар ҳуҷҷатгузориҳо, навбатистии электронӣ барои боғчаи қудакона, гирифтани картаи электронии тиббӣ ҳоло дар марҳилаи якуми рушди худ қарор дорад.

Аз ин рӯ, зарур аст дастрасии барои беҳтар намудани вазъият ҷораҳои зарурӣ андешида шавад, то он ки технологияҳои информатсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон асоси рушди хизматрасониҳои давлатӣ дар мамлакат гардад. Истифодаи фаъоли технологияҳои нави иттилоотӣ аз тарафи мақомоти давлатӣ ба истеъмолкунандагон имконият медиҳад бештар ба хизматрасониҳои давлатӣ дастб гарданд.

Илова бар ин бояд диққати махсус ба машғургардонии хизматрасониҳои давлатии тариқи сомонаҳо пешниҳодшаванда аз тарафи мақомоти давлатӣ ва маҳаллии ҳокимият ҷудо карда шавад. Ҳамаи ин имконият медиҳад суръати таъсиси ҳукумати электронӣ дар кишвар тезонидашуда, самаранокии пешниҳоди хизматрасониҳои давлатӣ баланд бардошта шавад.

АДАБИЁТ

1. Хабибуллоев М.Х. Проблемы формирования и перспективы развития рынка электронных государственных услуг в Республике Таджикистан //Вестник Таджикского национального университета, (научный журнал) Серия: Экономика. Душанбе: Сино, 2017, с.130-133
2. Рустамов С. Развитие электронного правительства в Таджикистане, /Общественный Фонд «Интернет» (Таджикистан), Душанбе 2016 [Электронный ресурс]: режим доступа: <http://medianet.kz/files/articles/17/e6/43/library2.pdf>
3. Хабибуллоев М.Х. Теоретические аспекты предоставления электронных государственных услуг населению //Вестник Таджикского национального университета, (научный журнал) Серия: Экономика. Душанбе: Сино №2, 2017, с.70-74.

УДК 334.72

Набиев У.Л.

**ОМИЛҶОИ ТАЪМИНИ РУШДИ УСТУВОР ВА РАҚОБАТПАЗИРИИ
СОҲИБКОРИИ ХУРД**

Дар мақола моҳияти рушди устувор ва рақобатпазирӣ соҳибкорӣ хурд баррасӣ карда шудааст. Рақобатпазирӣ ҳамчун шартӣ муҳимтарини рушди устувор нишон дода шудааст. Мавқеи рақобатпазирӣ субъектҳои ҳаҷагидор дар иерархияи рақобатпазирӣ иқтисодиети мамлакат муайян карда шудааст. Омилҳои ба рушди устувор таъсиррасонанда гурӯҳбандӣ карда шудаанд. Зарурияти таъмин намудани рушди устувор ва рақобатпазирӣ соҳибкорӣ хурд асоснок карда шудааст.

Калидвожаҳо: соҳибкорӣ, рушди устувор, рақобатпазирӣ, омилҳо, гурӯҳбандӣ, субъектҳои соҳибкорӣ хурд, амалкунанда, барҳамхӯрда.

Набиев У.Л.

**ФАКТОРЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ И
КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ МАЛОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА**

В статье раскрывается сущность устойчивого развития и конкурентоспособности малого предпринимательства. Конкурентоспособность рассматривается как один из важнейших условий устойчивого развития. Определено место конкурентоспособности субъектов предпринимательства в иерархии конкурентоспособности экономики страны. Приведена классификация факторов, влияющих на устойчивое развитие и конкурентоспособность малых предпринимательских субъектов. Обосновывается необходимость обеспечения устойчивого развития и повышения конкурентоспособности малого предпринимательства.

Ключевые слова: предпринимательство, устойчивое развитие, конкурентоспособность, факторы, классификация, малые предпринимательские субъекты, действующие, ликвидированные

Nabiev U.L.

FACTORS FOR ENSURING THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND COMPETITIVENESS OF SMALL BUSINESSES

The article reveals the essence of sustainable development and competitiveness of small businesses. Competitiveness is considered as one of the most important conditions for sustainable development. The place of competitiveness of business entities in the hierarchy of competitiveness of the country's economy is determined. A classification of factors affecting the sustainable development and competitiveness of small business entities is given. The article substantiates the need to ensure sustainable development and increase the competitiveness of small businesses.

Keywords: entrepreneurship, sustainable development, competitiveness, factors, classification, small business entities, active, liquidated

Президент Республики Таджикистан, Лидер нации Эмомали Рахмон в Послании в Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 22 декабря 2017 года подчеркнул о «необходимости устойчивого экономического развития» [1], а в Послании от 22 декабря 2019 г. отметил: «в условиях усиления торговой конкуренции между странами мы обязаны принять необходимые меры в направлении прогнозирования угроз и уменьшения их влияния на национальную экономику, а также повышению конкурентоспособности отечественного производства» [2]. Таким образом, в Республике Таджикистан вопросам устойчивого развития и повышения конкурентоспособности хозяйствующих субъектов, привлечения внутренних и внешних инвестиций, создания новых рабочих мест, освоения новых земель на основе развития среднего и малого предпринимательства уделяется важное значение.

В Республике Таджикистан более 70% внутреннего валового продукта формируется в сфере частного сектора [2] и 71,3% трудоспособного населения работает в частном секторе [3, с. 82]. В 2018 г. из общего числа действующих юридических лиц в количестве 26854 ед. 79,8% (21438 ед.) составляли малые предприятия [3, с. 209]. По состоянию на 1 января 2019 г. в структуре хозяйствующих субъектов республики (общее количество составляло 569,8 тыс. ед.) удельный вес индивидуальных предпринимателей составил 92,31 % (526,0 тыс. человек) [3, с. 206]. Следовательно, можно утверждать, что основу экономики республики составляет малое предпринимательство.

В экономической литературе отмечается, что в условиях рыночных отношений индивидуальные предприниматели и малые предпринимательские структуры играют большую роль в экономике любой страны, даже развитой [4; 5]. В этой связи исследование факторов развития и обеспечения устойчивого роста и конкурентоспособности малого предпринимательства относится к числу важнейших задач современного этапа развития экономики страны. В этом плане, в первую очередь, заслуживает внимания понятие «устойчивое развитие малого предпринимательства».

В Википедии (свободная энциклопедия - интернет-ресурс) устойчивость понимается как «способность системы сохранять текущее состояние при наличии внешних воздействий» [6].

Исследователь И. Богданов дает следующее определение устойчивого развития: «устойчивость экономики отражает прочность и надежность ее элементов, вертикальных, горизонтальных и других связей внутри системы, способность выдерживать внутренние и внешние нагрузки» [7, с. 297].

По мнению Воробьевой И.П. «устойчивость экономической системы в целом – это ее способность противостоять неблагоприятным внутренним и внешним силам, сохраняя при этом параметры развития, стабильные показатели и оптимальные пропорции, динамизм развития и эффективное использование ресурсов, сохраняемых и воспроизводимых для нужд страны и будущих поколений» [8, с. 19].

Таким образом, под устойчивостью малого предпринимательства можно понимать способность его субъектов противостоять существующим воздействиям факторов внешней и внутренней среды и развиваться стабильно и сбалансированно в долгосрочном периоде времени.

Устойчивость малого предпринимательства означает, что деятельность предпринимательских субъектов должна развиваться по прогрессивному направлению на основе повышения эффективности деятельности и проращивания имеющихся ресурсов.

Основой устойчивости субъектов малого предпринимательства является его стабильное развитие, т.е. постоянство во времени и сохранение ее признаков и параметров в любых ситуациях, иначе обеспечение долгосрочности развития невозможно. Устойчивость достигается при ее стратегическом и перспективном характере. Развитие субъекта должно происходить в интенсивном режиме как за счет качественных изменений, так и количественных. Устойчивое развитие малого предпринимательства предусматривает стабильность конкурентоспособности товара на рынке и стабильность сегмента рынка данного товара.

Следует отметить, что в обеспечении устойчивого развития малого предпринимательства очень важную роль играет конкурентоспособность хозяйствующих субъектов. Наиболее успешными участниками конкуренции становятся те субъекты экономики, которые способны выдерживать конкурентную борьбу на отечественном и внешнем рынках.

Великий мыслитель – представитель классической экономической теории А. Смит определил конкуренцию «как поведенческую категорию, когда индивидуальные продавцы и покупатели соперничают на рынке за более выгодные продажи и покупки соответственно» [9]. По его мнению, «конкуренция - это та самая «невидимая рука» рынка, которая координирует деятельность его участников» [9].

В *Законе Республики Таджикистан* от 30 мая 2017 года, №1417 «*О защите конкуренции*» приведено, что «конкуренция - свободное состязание хозяйствующих субъектов, в котором самостоятельное действие каждого из них эффективно ограничивает возможность одностороннего воздействия каждого из них на общие условия обращения товара на соответствующем товарном рынке (работ, услуг)» [10]. В этом определении отмечается самый существенный, основополагающий её составляющий, как принцип состязательности. В качестве конкурентов обычно выступают родственные хозяйствующие субъекты, например, производящие швейные изделия или обувь, молочные продукты или кондитерские товары и т.п. или же торговые предприятия, реализующие **взаимозаменяемые товары, т.е.** товары, сопоставимые по их назначению, способу применения, техническим характеристикам, качеству, цене и другим параметрам. В качестве примера можно привести и услуги, удовлетворяющие одинаковые потребности, например, туристические, или же бытовые и т.д. Конкурентами на рынке являются также фирмы, выполняющие одинаковые работы (например, строительство жилых домов или их текущий ремонт). Главная цель конкуренции - это получение возможной максимальной прибыли. Таким образом, конкуренция - это есть борьба, противостояние интересов двух или многих родственных субъектов предпринимательства.

На практике часто встречается и понятие «недобросовестная конкуренция». В *Законе Республики Таджикистан «О защите конкуренции»* дано следующее определение этого понятия: «недобросовестная конкуренция – любые действия хозяйствующих субъектов, которые направлены на получение преимущества в предпринимательской деятельности и противоречат законодательству Республики Таджикистан, причинили или могут причинить убытки другим хозяйствующим субъектам – конкурентам или нанесли, или могут нанести ущерб их деловой репутации» [10].

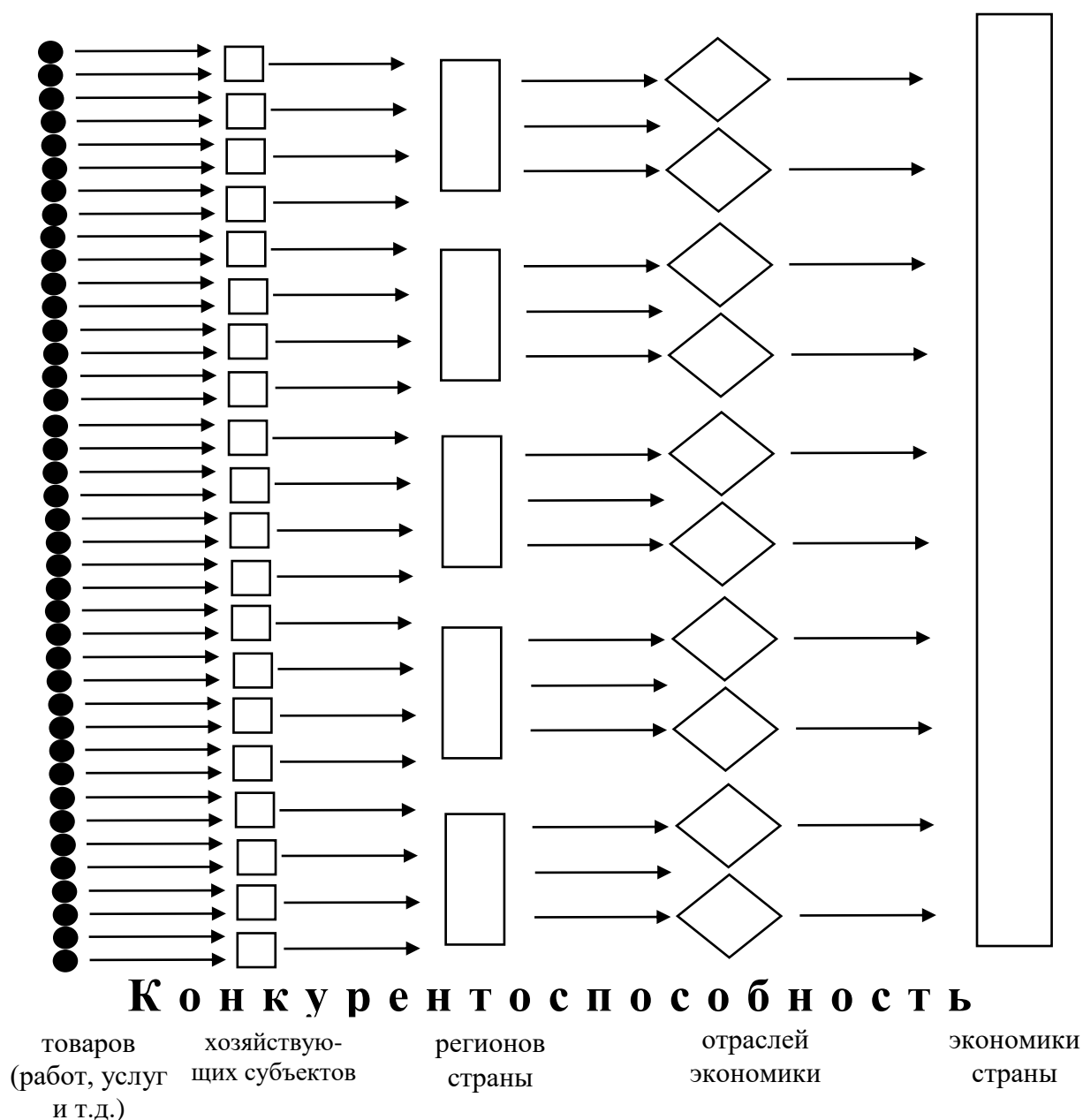
Заслуживает внимания определение, данное Парижской Конвенцией по охране промышленной собственности 1883 года: «Недобросовестная конкуренция – это правонарушение, которое посягает на правопорядок в сфере предпринимательства, нарушая запрет, установленный Конституцией» [11].

Таким образом, под недобросовестной конкуренцией понимаются действия хозяйствующих субъектов или их работников, направленные на получение конкурентных преимуществ при осуществлении предпринимательской деятельности и получение сверх прибыли на основе: а) стеснение конкурирующих хозяйственных субъектов с рынка неправомерными действиями; б) причинение убытков конкурентам, либо могут нанесение вреда их деловой репутации; в) действия противоречащие требованиям добропорядочности и справедливости и действующему законодательству.

В упомянутом законе также приведены основные **признаки недобросовестной конкуренции**. Это – «сокращение числа хозяйствующих субъектов, не входящих на товарном рынке в одну группу лиц, рост и (или) снижение цены товара, не связанной с соответствующими изменениями иных общих условий обращения товара на товарном рынке, отказ хозяйствующих субъектов, не входящих в одну группу лиц, от самостоятельных действий на товарном рынке, определение общих условий обращения товара на товарных рынках путём достижения соглашения между хозяйствующими субъектами или, в соответствии с обязательными для исполнения ими указаниями других лиц, либо в результате согласования (сделки) хозяйствующими субъектами, не входящими в одну группу лиц, своих действий на товарном рынке, иные обстоятельства, создающие возможность для хозяйствующего субъекта или нескольких хозяйствующих субъектов в одностороннем порядке воздействовать на общие условия обращения товара на товарном рынке» [10]. Поэтому недобросовестная конкуренция – это есть умысел, направленный на приобретение нечестных доходов на основе необоснованных преимуществ в предпринимательской деятельности.

Исходя из этого, в условиях рыночной экономики, важное экономическое значение приобретает обеспечение конкурентоспособности хозяйствующих структур, которая в свою очередь зависит от конкурентоспособности выпускаемых товаров, оказываемых услуг, выполняемых работ и т.п. От них далее зависят конкурентоспособность объединений, отраслей экономики, регионов и экономики страны.

Таким образом, конкурентоспособность экономики страны складывается из конкурентоспособности отраслей экономики, регионов страны, хозяйствующих субъектов и товаров (работ, услуг и т.п.). Следует отметить, что имеет место и обратная зависимость. Исходя из этого, в схематичном виде приводим место конкурентоспособности субъектов малого предпринимательства в обеспечении конкурентоспособности экономики регионов, отраслей и страны в целом (см. рисунок 1).

Источник: составлено автором

Рисунок 1 – Место конкурентоспособности субъектов малого предпринимательства в обеспечении конкурентоспособности экономики регионов и страны

Повышение конкурентоспособности хозяйствующих субъектов малого предпринимательства в целом играет ключевую роль в обеспечении их устойчивого развития. Уровень устойчивости и конкурентоспособности предпринимательских структур всегда подвергается воздействию различных внешних и внутренних факторов. Важнейшие группы влияющих факторов приведены на рисунке 2.

<ul style="list-style-type: none"> - динамика ВВП и ВРП; - отраслевая структура экономики; - природно-ресурсный потенциал; - инвестиционные процессы; - уровень инфляции; - масштабы теневой экономики; - внешние экономические связи 	<ul style="list-style-type: none"> - уровень научно-технического прогресса; - поддержка НТП государством; - развитие цифровой экономики; - освоение новых товаров и робототехники; - уровень ассигнований на НИОКР в стране; - государственный контроль качества и безопасности товаров/услуг. 	<ul style="list-style-type: none"> - численность постоянного населения; - половозрастная структура населения; - естественное движение населения; - уровень образования населения. - миграция; - уровень урбанизации; - уровень доходов населения 	<ul style="list-style-type: none"> - законодательная база; - государственная поддержка и защита; - налоговая политика; - таможенная политика; - условия кредитования; - деятельность партнеров; - деятельность конкурентов
Общеэкономические	Научно-технические	Социально-демографические	Факторы макросреды
Внешние факторы			

↓

Факторы устойчивого развития малого предпринимательства

↑

Внутренние факторы			
Профессионализм персонала	Научно-технические	Финансовые	Организационно-экономические
<ul style="list-style-type: none"> - уровень квалификации АУП и работников; - опыт работы; - перспективное мышление; - целеустремленность; - креативность; - интуитивность; - организаторские способности; - склонность к риску; - хорошее здоровье и оптимизм; - умение работать в команде. 	<ul style="list-style-type: none"> - степень внедрения новых технологий и оборудования; - инновационный потенциал субъекта; - внедрение цифровых и инновационных технологий; - программное обеспечение деятельности; - динамика вложений в НИОКР. 	<ul style="list-style-type: none"> - степень обеспеченности собственными ресурсами; - прибыльность активов; - уровень издержек; - транзакционные издержки; - ликвидность; - степень зависимости от внешних кредиторов и инвесторов; - наличие платежеспособных дебиторов; - эффективность финансовых операций; - стимулирование коллектива. 	<ul style="list-style-type: none"> - обеспечение надежной ниши на товарном рынке; - производство продукции, пользующейся спросом; - умение выбирать партнёров; - потенциал в деловом сотрудничестве; - продолжительность деятельности; - специализация (диверсификации) деятельности; - трудовая дисциплина.

Уровень развития малого предпринимательства в том или ином регионе или в той или иной стране в существенной степени зависит от влияния внешних факторов. К первой группе можно отнести общеэкономические факторы. В тех странах, где сильнее развита экономика, т.е. высок объем внутреннего ВВП, развита отраслевая структура экономики, имеется богатый природно-ресурсный потенциал, развиты внешнеэкономические связи, больше инвестиций, низок уровень инфляции и очень низки масштабы теневой экономики (или же она устранена полностью), естественно более высокие возможности для развития малого предпринимательство.

Такие научно-технические факторы как уровень научно-технического прогресса, поддержка НТП государством, развитие цифровой экономики, освоение новых товаров и робототехники, уровень ассигнований на НИОКР в стране, государственный контроль за качеством и безопасностью товаров (услуг, работ, информации) играют также решающую роль в устойчивом развитии малого предпринимательства и его конкурентоспособности. В этом плане нельзя не отметить о важности роли технических знаний населения, особенно в областях цифровизации экономики, информационных технологий и т.д.

Численность населения и половозрастная её структура, естественное движение населения и миграция, особенно трудовая, уровень занятости лиц трудоспособного возраста, в последние годы все в большей мере играют ключевую роль в развитии предпринимательства. Речь идет о том, что многие страны из-за низкого уровня рождаемости и диспропорции в возрастной структуре населения столкнулись с обеспеченностью трудовыми ресурсам. Во многих из них в сфере малого предпринимательства работают мигранты. Следует отметить и о роли уровней образования населения, доходов населения и т.п.

Государственная поддержка и защита, законодательные основы функционирования, справедливая налоговая политика, таможенные пошлины, уровень банковских кредитов, деятельность партнеров и конкурентов также играют решающую роль в развитии малого предпринимательства.

Внутренние факторы, влияющие на деятельность субъектов малого предпринимательства, играют не менее важную роль в обеспечении ее устойчивости. Среди них в первую очередь отметим о роли человеческого фактора, т.е. профессионализма персонала хозяйствующих субъектов. Такие факторы как уровень и соответствие квалификации работников их профессиям, опыт работы, перспективное мышление, целеустремленность, креативность, интуитивность, организаторские способности, умение рисковать и работать в команде, хорошее здоровье и оптимизм во многом определяют устойчивость и конкурентоспособность малого предпринимательства.

Еще раз вернемся к научно-техническому прогресса и внедрение его достижений в производственную деятельность малых хозяйствующих субъектов в качестве внутренних факторов. Степень и своевременное внедрение новых технологий и оборудования в производство, внедрение цифровых и инновационных технологий, программное обеспечение деятельности, объемы вложения средств в НИОКР, инновационный потенциал субъектов в современных условиях в разы повышают долгосрочную устойчивость субъектов малого предпринимательства.

На наш взгляд, одним из важных факторов успеха хозяйствующих субъектов является наличие финансовых средств для организации предпринимательской деятельности. Имеется в виду, во-первых, степень обеспеченности собственными ресурсами и во-вторых – доступность банковских кредитов. Кроме этого, снижение

издержек в зависимости от вида деятельности (издержек производства, обращения, транспортные, связи и т.п.), а также транзакционных издержек, прибыльность деятельности и эффективность финансовых операций, платежеспособность дебиторов и т.д. также являются важными факторами.

Другой немаловажной группой внутренних факторов являются организационно-экономические факторы. Способность хозяйствующих субъектов обеспечить для себя надежную нишу на товарном рынке, производить продукцию, пользующуюся спросом, выбирать надежных партнеров, организовать деловое сотрудничество, специализация деятельности и т.п. во многом определяют устойчивость и конкурентоспособность малых предпринимательских структур.

Учет влияния как внешних, так и внутренних факторов, умелое их использование для обеспечения устойчивого развития предпринимательских структур и их конкурентоспособности, уменьшение угроз отрицательно влияющих факторов на предпринимательскую деятельность всегда были и остаются важнейшими проблемами обеспечения роста и развития экономики.

Одним из главных показателей устойчивости и конкурентоспособности малого предпринимательства, на наш взгляд, является стабильное функционирование хозяйствующих субъектов. Однако статистические данные показывают, что ежегодно значительное количество хозяйствующих субъектов ликвидируются. Так, по состоянию на 1 января 2019 г. из 569, 8 тыс. ед. зарегистрированных субъектов экономики 318,3 тыс. ед. или 55,86% были действующими, а 251,5 тыс. ед. (44,14%) – ликвидированными [3, с. 206]. Из общего числа зарегистрированных юридических лиц в количестве 43,25 тыс. ед. 26,85 тыс. ед. (62,08%) были действующими, а 16,4 тыс. ед. (37,92%) – ликвидированными [расчеты по данным: 3, с. 210]. Почти 80,0% юридических лиц составляют малые предприятия [расчеты по данным: 3, с. 210]. В 2018 г. в республике количество зарегистрированных индивидуальных предпринимателей в стране составило 526,0 тыс. чел., из них 284,71 лиц или 54,12% были действующими, а 24,29 предпринимателей (45,88 %) – ликвидированными [3, с. 212]. В этих цифрах и проявляется главная проблема в развитии малого предпринимательства, и естественно, возникает мысль о том, что если бы все зарегистрированные предпринимательские субъекты не ликвидировались, то можно было бы обеспечить более высокие темпы роста и развития экономики республики и более высокий уровень занятости населения.

Таким образом, главной проблемой в развитии малого предпринимательства есть и остается обеспечение устойчивости и конкурентоспособности функционирования хозяйствующих субъектов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Послание Президента Республики Таджикистан, Лидера нации Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 22 декабря 2017 г. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.president.tj/ru/node/16772> (дата обращения: 12.05.2020).
2. Послания Президента Республики Таджикистан, Лидера нации Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 22 декабря 2019 г. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.president.tj/ru/node/16772> (дата обращения: 12.05.2020).
3. Статистический ежегодник Республики Таджикистан-2019. (Официальное издание). - Душанбе: Изд-во ООО «То Рус», 2019. - 478 с.
4. Аминов И. Продовольственный рынок: проблемы развития товарно-торгового бизнеса. - Душанбе: Ирфон, 2013. – 180 с.
5. Аминов Х.И. Закономерности и тенденции развития предпринимательства в Республике Таджикистан / Х.И. Аминов. - СПб.: Изд-во СПбГЭУ, 2018. – 232 с.

6. Устойчивость // Материалы из Википедии [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Устойчивость> (дата обращения: 12.05.2020).
7. Богданов И.Я. Экономическая безопасность России: теория и практика / И.Я. Богданов. - М.: ИНФРА, 2010. – 410 с.
8. Воробьева И.П. Устойчивость экономики и проблемы ее обеспечения в современной России. - Вестник Томского государственного университета. Экономика. –2012. – №1(17). - с. 19
9. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. - М.: Эксмо, 2005. - 960 с.
10. Закон Республики Таджикистан от 30 мая 2017 года, №1417 «О защите конкуренции» [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.adlia.tj/show_doc.fwx?Rgn=129347 (дата обращения: 12.05.2020).
11. Парижская Конвенция по охране промышленной собственности 1883 года [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://docs.cntd.ru/document/1900359> (дата обращения: 12.05.2020).

УДК:338.45 (575.3)

Рачабова З.Ч.

ТАЪМИНИ ИННОВАТСИОНИИ РУШДИ УСТУВОРИ КОРХОНАҲОИ САНОАТӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола масъалаҳои таъмини инноватсионии рушди устувори корхонаҳои саноатӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ баррасӣ карда мешаванд. Консепсияи «рушди устувор» баррасӣ карда шуда таъсири намудҳои асосии навоарӣ ба унсурҳои рушди устувори корхонаи саноатӣ арзёбӣ карда мешавад, модели механизми идоракунии рушди устувори корхонаи саноатӣ пешниҳод ва омилҳои муайянкунандаи рушди устувору самтҳои мавҷудияти онҳо муайян карда шудаанд. Иҷбот шудааст, ки таъмини инноватсионии рушди устувори корхонаҳои саноатӣ дар заминаи такмили ҷараёни идоракунии онҳо имконпазир аст, ки ба рушди иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат мекунад.

Вожаҳои калидӣ: инноватсия, рушди устувор, корхонаҳои саноатӣ, омилҳо, самтҳо, худмуҳофизаткунӣ, худрушдкунӣ

Раджабова З.Дж.

ИННОВАЦИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассмотрены вопросы инновационного обеспечения устойчивого развития промышленных предприятий в условиях рыночных отношений. Рассмотрено понятие «устойчивое развитие», дана оценка влиянию основных видов инноваций на элементы устойчивого развития промышленного предприятия, предложена модель механизма управления эффективным развитием промышленного предприятия, выявлены факторы, определяющие устойчивое развитие и направления их существования. Обосновано, что инновационное обеспечение устойчивого развития промышленных предприятий возможно на основе совершенствования процесса управления их

деятельностью, что способствует обеспечению экономического роста в Республике Таджикистан

Ключевые слова: инновации, устойчивое развитие, промышленные предприятия, факторы, направления, самосохранение, саморазвитие, экономический рост

Rajabova Z.J.

INNOVATIVE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF INDUSTRIAL ENTERPRISES IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article considers the issues of innovative support for the sustainable development of industrial enterprises in a market economy. The concept of “sustainable development” is considered, the impact of the main types of innovations on the elements of sustainable development of an industrial enterprise is assessed, a model of a mechanism for managing the effective development of an industrial enterprise is proposed, factors determining the sustainable development and directions of their existence are identified. It is proved that innovative support for the sustainable development of industrial enterprises is possible on the basis of improving the process of managing their activities, which contributes to ensuring economic growth in the Republic of Tajikistan

Key words: innovation, sustainable development, industrial enterprises, factors, directions, self-preservation, self-development, economic growth.

На данном этапе развития экономики обеспечении экономического роста связано с улучшением функционирования промышленности в условиях конкретных регионов. Мировой опыт показывает, что именно промышленность занимает ведущее место в структуре национальной экономики и от ее деятельности зависит развития других отраслей и сферы услуг. При этом в условиях углубления рыночных отношений характеристика социально-экономической системы в основном дается на основе научно-обоснованного изучения процесса развития с учетом происходящих изменений.

Кроме того, на основе анализа нами выявлено, что в первые годы независимости развитие экономики в Республике Таджикистан замедлилась из-за гражданской войны, разрушения связей. При этом наблюдается, недостаточное использование потенциала отрасли промышленности из-за остановки многих промышленных предприятий в южных регионах страны. В республике после 2000 года были предприняты важные шаги по восстановлению экономики и особенно промышленности, что дало положительные результаты. И вопрос об обеспечении устойчивого развития стал приоритетным на основе учета имеющихся возможностей и потенциала действующих промышленных предприятий различного вида собственности, а также стимулирование экономического роста.

В этих условиях обеспечению устойчивого развития промышленных предприятий целесообразно увязать с внедрением новых инновационных технологий, позволяющие решить проблемы социально-экономического развития областей, городов и районов, а также и повышении эффективности функционирования самих предприятий в целом.

Развитие промышленных предприятий характеризуется, прежде всего, темпами научно-техническим прогрессом. Анализ показывает, что теоретико-методические аспекты теории устойчивого развития, хотя изучены в трудах ученых [1,2,3,4], однако недостаточно исследованы теоретические и практические вопросы инновационного обеспечения устойчивого развития промышленных предприятий.

В этих условиях важным считаем уточнение сущности устойчивого развития на основе оценки роли факторов производства, а также и интеллектуальные ресурсы, выделяя значение «экономики знаний». Автором этого понятия считается Ф. Махлуп. Он считает, что это именно при этой экономике - знание считается основой обеспечения экономического роста [4].

Оценка функционирования промышленных предприятий показывает, что внедрение инноваций в них считается необходимым, и они позволяют развиваться тем предприятиям, которые эффективно реагируют на требования рыночной системы, производят конкурентоспособную продукцию, совершенствуют систему управления и эффективно используют свой производственный потенциал, и в целом решают проблемы своего развития. Поддерживая мнение ученых, мы считаем, что под понятием развития понимаем целенаправленную деятельность, обеспечивающую экономический рост на основе эффективного использования имеющихся ресурсов и внедрения инноваций в предприятия [1,2].

Некоторые авторы под развитием предприятия рассматривают перемену функционирования, из одного состояния в другое [2,3]. При этом можно выделить социально-психологические эффекты процесса развития предприятия, которые важны для их приспособления к новым требованиям рынка, увеличить конкурентоспособность в условиях изменения среды существования.

Исходя из этого под развитием промышленного предприятия следует рассматривать систему прогрессивных изменений с учетом технических, экономических и социально-культурных процессов, предоставляющие возможность в расширении и повышению эффективности функционирования предприятия, в условиях изменяющейся среды. При этом важное место следует уделить и понятию устойчивого развития. Данное понятие первоначально использовалось в науке об охране природы. Однако в последние годы прошлого века данный подход приобрел и экономический характер.

Автором концепции «устойчивого развития» считается академик В.И. Вернадский [2], а другие ученые понятие устойчивого развития рассматривают как путь равновесия в развитии общества и окружающей среды. Особое внимание было уделено данному понятию в работе конференции по окружающей среде и развитию в Рио-де-Жанейро [5]. Было отмечено, что «устойчивое развитие - это развитие, которое удовлетворяет потребности настоящего времени, но не ставит под угрозу способность будущих поколений удовлетворять свои потребности».

Весьма важным вопросом при этом является изучение различных форм экономического роста при рассмотрении устойчивого развития предприятий. Важно рассматривать содержание устойчивого развития как совокупность элементов и свойств, используемых для обеспечения адаптации предприятия к внутренним и внешним изменениям, а также самосохранение и саморазвитие, используя внедрение современных инноваций.

С другой стороны, устойчивое развитие возможно рассматривать как альтернатива техногенному развитию на основе рационального сочетания экономических и природных критериев производственно-хозяйственной деятельности промышленного предприятия. Здесь важно выделить такие характеристики устойчивого развития как надежность, конкурентоспособность предприятия и ее продукции; гибкость к внешней среде; управление рисками, а также обеспечение экономической безопасности промышленного предприятия.

Таким образом, устойчивое развитие промышленного предприятия способствует созданию сбалансированной системы, обеспечивающей социальную справедливость, экологическую безопасность и экономическую эффективность функционирования

промышленного предприятия. При этом целесообразно рассмотреть такие виды устойчивости промышленного предприятия как производственная, экономическая, социальная и экологическая в условиях территориальных преобразований [2]. С другой стороны, важно и здесь выделить решение вопроса о внедрении инновации как основа устойчивого развития промышленного предприятия.

На основе изучения экономической литературы и оценки результатов развитие инновационного процесса в промышленных предприятиях нами установлено, что инновации влияют на их устойчивость развития. Результаты оценки влияния основных видов инноваций на элементы устойчивого развития промышленного предприятия представлены в табл. 1.

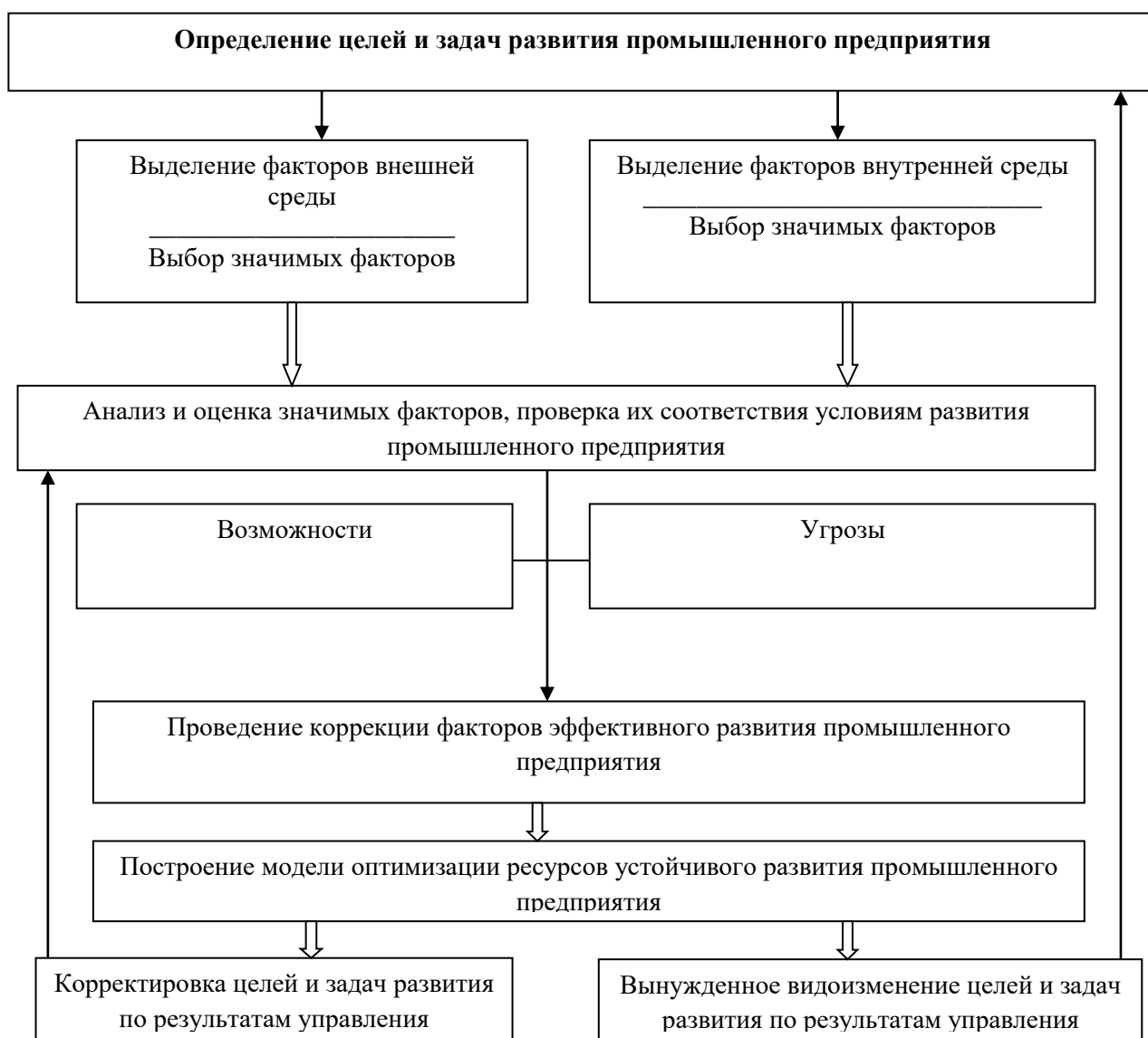
Таблица 1

Оценка влияние основных видов инноваций на элементы устойчивого развития промышленного предприятия

Виды инновации	Характеристика инноваций	Влияние инноваций на устойчивость:			
		Экономическую	Производственную	Экологическую	Социальную
Технологические	Создание и освоение новой продукции и технологий; модернизация оборудования, реконструкция зданий и сооружений	ЗН	НЗ	НЗ	
Производственные	Расширение производственных мощностей, диверсификация производства, совершенствование организации производства и труда	НЗ	ЗН		НЗ
Организационно-управленческие	Улучшение организационной структуры, методов принятия решений и контроля	НЗ			ЗН
Экономические	Изменение методов планирования производства, мотивации персонала предприятия	НЗ			
Коммерческие	Изменение сбытовой деятельности	НЗ			
Социальные	Улучшение условий труда, социального обеспечения сотрудников				ЗН

Источник: составлено автором на основе: Бармута *К.А.* Обеспечение устойчивого развития предприятия в условиях освоения инноваций//Вестник ДГТУ, 2010. Т.10. №8(51). Социально-экономические и общественные науки. - С.1274-1279; Комилов С.Дж. Теория и инновационного развития. /С.Дж. Комилов. Монография. – Душанбе: «Шарки озод», 2019. – 264с. *Примечание:* ЗН – значительное влияние на устойчивость промышленного предприятия; НЗ – незначительное влияние на устойчивость промышленного предприятия.

Как видно из таблицы 1 наибольшее влияние на устойчивое развитие промышленных предприятий имеют технологические и производственные, а также организационно-управленческие инновации. При этом приоритетным считаем разработку и внедрения новой системы управления для промышленных предприятий.

Рисунок 1 - Модель механизма управления эффективного развития промышленного предприятия (составлено автором на основе [2,3])

Для решения задачи формирования эффективного механизма управления предприятия важным является учет условий и финансово-экономические проблемы, взаимодействия между субъектами рынка, организации внутрипроизводственных отношений, эффективного использования кадрового потенциала, организации подготовки и повышения квалификации работников. Учитывая этого на рис.1 нами предложена модель механизма управления эффективного развития промышленного предприятия.

Анализ предложенной модели показывает, что она предусматривает определение цели и задачи развития и системы управления промышленного предприятия, выявление факторов (внутренних и внешних), обеспечивающие ее эффективного развития.

Поэтому целесообразным считается изучение различных факторов, определяющих устойчивое развитие промышленного предприятия (рисунок 2).

Рисунок 2- Факторы, определяющие устойчивое развитие промышленного предприятия

Как видно из рисунка 2 управляя внутренними факторами, достигается эффективное развитие промышленного предприятия с учетом корректировки и построение модели оптимизации ресурсов на основе инновационного обеспечения их развития.

Поэтому инновационное обеспечение устойчивого развития промышленных предприятий требует исследование сущности и содержания устойчивого развития, разработка рекомендаций и использование систему показателей управления деятельностью с целью повышения их устойчивого развития.

Исходя из этого в условиях промышленных предприятий, необходимо совершенствовать и организовать их деятельность по следующим направлениям:

1. Нахождение приоритетных направлений ориентации промышленного предприятия на рыночные отношения в условиях свободной конкуренции;
2. Создание условий для обеспечения прибыльности предприятия на основе снижение суммарных издержек;
3. Повышение эффективности управляемости и гибкости организационной структуры;
4. Развитие инвестиционной и инновационной активности;
5. Разработка и внедрение механизма снижения различных видов риска (производственных, хозяйственных и др.).

С другой стороны, оценивая достигнутые конечные результаты деятельности промышленных предприятий, выделяют направления их существования. Целесообразно выделить такие направления - самосохранение и саморазвитие (обеспечение устойчивого развития) на основе разработку и внедрения инноваций.

В целом, в условиях промышленных предприятий роль инновационной деятельности в устойчивом развитии предусматривает:

- расширение ассортимента выпускаемой продукции;

- оценку конкурентных преимуществ продукции с целью увеличения роста объема производства и их реализации, прибыли и ее использование для развития;
- уменьшение затрат по производству и реализации единицы продукции на основе эффективного использования имеющихся резервов, используемых технологий, кадрового потенциала, а также внедрения инновационных технологических процессов;
- повышение способности предприятия адаптироваться к возрастающим требованиям потребителей с учетом повышения качества продукции и организации сбыта;
- использование эффективных методов организации промышленного производства: специализации, кооперирования, концентрации и диверсификации производства;
- повышение социального значения промышленного предприятия.

В целом, развитие инновационной деятельности обеспечивает устойчивое развитие промышленных предприятий и учет факторов, характеризующих их устойчивого развития, способствует предприятиям адекватно и своевременно реагировать на происходящие изменения в среде их функционирования в новых условиях.

Таким образом, обеспечение инновационного устойчивого развития промышленных предприятий требует совершенствование системы и процесса их управления в современных условиях рыночных преобразований, что способствует обеспечению экономического роста в Республике Таджикистан и играет важную роль в реализации Национальной стратегии республики на период до 2030 года.

ЛИТЕРАТУРА

1. Анисимов Ю.П. Управление бизнесом при развитии инноваций / Ю.П. Анисимов, Ю.В. Журавлев, В.Б. Артеменко, Л.В. Прозаровская. – Воронеж: ВГТА, 2004. – 501 с.
2. Бармута К.А. Обеспечение устойчивого развития предприятия в условиях освоения инноваций//Вестник ДГТУ, 2010. Т.10. №8(51). Социально-экономические и общественные науки. - С.1274-1279.
3. Комилов С.Дж. Теория и инновационного развития. /С.Дж. Комилов. Монография. – Душанбе: «Шарки озод», 2019. – 264с.
4. Махлуп Ф. Производство и распространение знаний в США / Ф. Махлуп; пер. с англ. И.И. Дюмулена, У.И. Козлова. – М.: Прогресс, 1966. – 156 с.
5. Environmentally Sustainable Economic Development: Building on Brundtland / UNESCO, 1991. – 100 p.

УДК: 339.37 (575.3)

Толибов К.К.

УСУЛИ АРЗЁБИИ СИФАТИ ХИЗМАТРАСОНӢ ДАР КОРХОНАҲОИ САВДОИ ЧАКАНА

Дар мақола усулҳои арзёбии сифати хизматрасонӣ дар корхонаҳои савдои чакана баррасӣ гаштааст. Дар асоси таҳқиқи усулҳои мавҷудаи арзёбии сифати хизматрасонӣ усули арзёбии сифати хизматрасонӣ вобаста ба корхонаҳои савдои чакана пешниҳод гаштааст, ки дах марҳиларо дар бар мегирад. Истифодаи усули

пешниҳодшуда ба раёсати нозироти савдои Агентии стандартизатсия, метрология, сертификатсия ва нозироти савдои назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои назорати доимӣ барои таҳияи чораҳо оид ба беҳтар кардани сифати хизматрасонӣ ба истеъмолкунандагон имконият дода, инчунин воситаи муҳим барои арзёбӣ ва унсури зарурии низоми дохилии кафолати сифат дар корхонаҳои савдои чаканаи шаҳри Душанбе мебошад.

Вожаҳои калидӣ: усул, арзёбии сифати хизматрасонӣ, корхонаҳои савдо, савдои чакана, сифат, назорати дохилии сифат, марҳила

Толибов К.К.

МЕТОД ОЦЕНКИ КАЧЕСТВА УСЛУГ НА ТОРГОВЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

В статье рассматриваются методы оценки качества услуг в розничной торговле. На основании изучения перечня существующих методов оценки качества услуг на предприятиях розничной торговли предложен метод оценки качества услуг, включающий десять этапов. Использование предложенного метода позволит розничным службам обеспечения качества постоянно контролировать разработку мероприятий по улучшению качества обслуживания потребителей, а также важным инструментом оценки и необходимым элементом внутренней системы обеспечения качества в торговых предприятиях в Душанбе.

Ключевые слова: метод, оценка качества услуг, торговля, розничная торговля, качество, внутренний контроль качества, этапы

Tolibov Q.Q.

METHOD OF EVALUATION OF QUALITY SERVICE AT TRADE ENTERPRISES

The article considers the methods of assessing the quality of services in retail trade. On the basis of the study of the list of existing methods of quality assessment services in enterprises, various methods of service quality assessment services are proposed, including ten stages. The use of the proposed method will allow various quality assurance services to constantly monitor the development of activities to improve the quality of service to consumers, as well as an important tool for evaluating and evaluating the quality of the necessary elements of the system.

Key words: method, evaluation of quality of service, trade, retail trade, quality, internal quality control, stages

Самаранокии иҷтимоии фаъолияти соҳаи савдо аз сифати хизматрасонӣ дар корхонаҳои савдо ва сатҳи хизматрасонӣ ба харидорон мустақиман вобаста аст. Вобаста ба ин, вазифаи муҳими савдои чакана ва корхонаҳои савдо омӯзиши арзёбии сифати хизматрасонӣ ба аҳоли ва имкони истифодаи он дар шароити муосири Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Қайд кардан муҳим аст, ки арзёбӣ ва мониторинги сифати хизматрасонии савдо ба аҳоли асосан бо як қатор мушкилот вобастааст. Ба расмият даровардани арзёбии сифати савдо ва хизматрасонӣ ба харидорон мушкил аст, зеро он низоми нишондиҳандаҳои хусусиро дар бар мегирад, ки андозагирии миқдори онҳо душвор

аст ё маълумот мавҷуд нест. Аз ин рӯ, дар фаъолияти истеҳсоли ва хоҷагидории корхонаҳои савдо, методикаи ягонаи илмии асосноки арзёбӣ ба сифати хизматрасониҳои савдо ба аҳоли дар шароити вилоятҳо, шаҳрҳо ва ноҳияҳо, инчунин нуқтаҳои аҳолинишинҳои мушаххас мавҷуд нест.

Аз ҷониби дигар, усулҳои зиёде барои арзёбии сифати хизматрасониҳои савдо мавҷуданд, аммо онҳо як қатор носоҳеҳӣ доранд ва дар қаламрави мушаххас татбиқ кардан душворанд ва барои гузаронидани ин баҳодиҳӣ маълумоти воқеӣ вучуд надорад. Дар маҷмӯъ, таҳия намудани методикаи илмӣ барои арзёбии сифати хизматрасонии савдои чакана бо назардошти талаботи ин марҳилаи рушди иқтисоди миллӣ ва соҳаи савдо зарур аст.

Таҳлили сарчашмаҳои илмӣ нишон медиҳад, ки усулҳои гуногуни арзёбии сифати хизматрасонӣ дар корхонаҳои савдои чакана [1-14] мавҷуданд. Рӯйхати усулҳои мавҷуда дар ҷадвали 1 оварда шудааст.

Ҷадвали 1

Усулҳои мавҷудаи арзёбии сифати хизматрасонӣ дар корхонаҳои савдои чакана [1-14]

№ р/т	Номи усул	Мундариҷа
1.	<i>Модели SERVQUAL</i>	Ташкил кардани амалия ба таври васеъ истифодашавандаи воситаи арзёбӣ ба сифати хизматҳо. Усули мазкур вобаста ба оддӣ будан, аёнӣ, ошкор намудани самтҳои асосии беҳтар намудани фаъолияти ташкилотҳо ва истифодаи он бе мутахассисон маъмул мебошад [1].
2.	Усули пешниҳодшудаи мутахассисони Пажӯишгоҳи илмию таҳқиқотии савдо ва хӯроки умумии Украина	Барои арзёбии сифат ва маданияти хизматрасонӣ, системаи чор нишондиҳанда пешниҳод карда мешавад: зареби устувории номгӯй; зареби хизматрасонии иловагии муштариён; зареби харчи вақт барои интизории хизматрасонии харидорон; зареби фарҳанги хизматрасонӣ [9]. Ин усул нишондиҳандаи умумии сифати хизматрасонии савдо ҳисоб мекунад; меъёрҳои моҳияти нишондиҳандаҳо муқаррар карда мешаванд. Усул дар доираи иқтисодиёти планӣ таҳия карда шудааст, дар асоси стандартҳо, шумораи зиёди тафтишҳо, шумораи зиёди санҷишҳо, ки дар ҷараёни онҳо фарқиатҳо дар хизматрасонии савдо нисбат ба стандартҳои ҳамонвақта ошкор карда мешуданд.
3.	Усули арзёбии сифати хизматрасонӣ бо истифода аз ҳашт гурӯҳи нишондиҳандаҳои хусусӣ	Устуворӣ ва фарогирии номгӯйи молҳо; технологияи хизматрасонӣ ба харидорон; харчи вақти харидорон барои хариди молҳо; касбияти кормандони хизматрасон; ташкили хизматрасонии реклама ва иттилоот; ба итмомрасии харид; пешниҳоди хизмат; сифати хизматрасонӣ дар асоси пурсиши харидорон [8].
4.	Усули арзёбии сифати хизматрасонӣ бо истифода аз панҷ	Сифати молҳои фурӯхташуда; пуррагии навъҳои молҳо; фарҳанги (малакаи) ҳайати хизматрасон; шартҳои хизмат; дастрасии хизмат. Нишондиҳандаҳо аз ҷониби як

	нишондиҳандаи комплексӣ	гурӯҳи коршиносон баҳогузори карда мешаванд, омилҳои вазнбардории онҳо дар асоси ҷадвали даҳхола муайян карда мешаванд ва нишондиҳандаи ҷудонашавандаи (интегралӣ) рақобатпазирии хизмат ҳисоб карда мешавад. Ин усул пешниҳод мекунад, ки тарафҳои қавӣ ва заифи корхона муайян карда шаванд ва самтҳои асосии баланд бардоштани сифати хизматрасонии савдори барои харидорон муайян мекунад. Камбудии ин усул дар он зоҳир мегардад, ки фикрҳои коршиносон дар раванди арзёбии сифати хизматрасонӣ субъективӣ мебошанд [4].
5.	Усули арзёбӣ ба сифати хизматҳо аз рӯи самтҳо	Муайян кардани хосиятҳо ва нишондиҳандаҳои хизмат, ки сифаташро тавсиф мекунад: эътимоднокӣ, саривақтӣ, муҳимият, воқуниш, пуррагӣ, амният, эътимод, эҳсосият; таърифи ҳолисона ва сифати инъикоси хосиятҳо ва нишондиҳандаҳои ошкоршуда дар ҳуҷҷатҳои меъёрии хизматрасонӣ; арзёбии омилҳои, ки ба сифати хизматрасонӣ дар марҳилаҳои гуногуни пешбурди он таъсир мерасонанд; таҳияи системаи ба даст овардани маълумотҳои фаврии мақсаднок [3].
6.	Усули арзёбии сифати хизматрасонии корхонаҳои савдои чакана тибқи панҷ гурӯҳи меъёрҳо	Симои корхона, дарк кардани талаботи истеъмолкунандагон, сифати хизматрасонӣ, амнияти хизматрасонӣ, иттилоот ва таблиғи савдо ҳангоми фуруш, ки пас аз онҳо зареби умумии сифатҳои хизматрасониҳои савдо аз рӯи чор параметр тақсим карда мешаванд: сифати манфӣ; сифати меъёрӣ; сифати ширкатӣ; сифати синфи баланд. Ин усул имкон намедиҳад, ки сатҳи умумии хизматрасониҳои савдо пурра баҳогузори карда шавад, масъалаи баҳогузори шароити моддӣ ва салоҳияти кормандон ошкор карда шавад; арзёбӣ ба меъёрҳои асосии сифат ба назар гирифта намешаванд [11].
7.	«Харидори пинҳонӣ» («Mystery Shopping»)	Ин усул бо бозиди одамони маҳсус омодашуда ва омӯзонидашуда дар нақши харидорони оддӣ дар вақти муайншуда барои хариди молҳо аз корхонаҳои савдои чакана асос ёфтааст. Усули Mystery Shopper чунин афзалиятҳо дорад: махфият ва ногаҳони санҷидан, ҳолисӣ ва беғаразии коршиносон, гирифтани далелҳо оид ба баҳогузори, дар таҳияи стандартҳои сифат, ба шумо имкон медиҳад, ки рақибонро баҳогузори кунед [6].
8.	Усули арзёбӣ ба сифати хизматрасонии корхонаҳои савдои чакана аз рӯи се нуқтаи назар	Аввал, арзёбӣ ба сифати хизматрасонии савдои чакана аз нуқтаи назари роҳбарони корхонаҳо; дуюм, арзёбӣ ба сифати хизматрасонӣ аз нуқтаи назари истеъмолкунандагон; саввум, баҳодихӣ ба сифати хизматрасониҳои савдои чакана аз нуқтаи назари коршиносони соҳаи савдо. Меъёри асосии арзёбии сифати хизматрасониҳои корхонаи савдои чакана бояд баҳодихӣ аз нуқтаи назари истеъмолкунандагон бошад,

		ки ҳамчун тавсифи умумии фарқкунандаи қаноатмандии истеъмолкунандагонро таҷассум менамояд [6]. Ба гурӯҳҳои асосии нишондиҳандаҳо барои баҳодихӣ ба сифати хизматрасонӣ савдои чакана, мо чунин пешниҳод менамоем, ки инҳо дохил шаванд: вазъи заминаи моддию техникии корхонаҳои савдои чакана; навъи молҳо, нарх ва сифати молҳои фурӯхташаванда; салоҳият ва касбияти кормандон; беҳатарии хизматрасонӣ ва риояи қоидаҳои савдо; дастрасии иттилоот ва расонидани хизматҳои иловагӣ; мавқеи ҷойгиршавӣ, речаи кории корхонаи савдо ва суръати хизматрасонӣ [13].
9.	КУБОКАЧУС (ихтисораи ибораи "арзёбии куб барои сифати хизматҳо")	Асоси ин усул сохтани як куб дар системаи координатии се андоза мебошад, ки меҳварҳои ба се ҷузъи падида ё равандҳои омӯхта мувофиқат мекунад. Ҳар як меҳвар ба се ё зиёда сатҳ тақсим карда мешавад, ки ҳолати муайяни системаро инъикос мекунад. Буриши ин сатҳҳо куби дарёфтшавандаро муайян мекунад [7].

Дар назарияи хизматрасонӣ нуқтаи назари маркетингӣ барои арзёбии сифат маъруфият пайдо кардааст, ки ба механизми муқоисаи интизориҳои истеъмолкунандагон пеш аз хизматрасонӣ бо натиҷаи воқеии дарки сифат дар раванди хизматрасонӣ ва пас аз расонидани он дар шароити воқеӣ асос ёфтааст.

Барои арзёбии ҳолисонаи сифати хизматрасониҳои савдои чакана тавсия дода мешавад, ки шакли арзёбии мутобиқати мундариҷа ва сифати хизматрасонии савдо ба эҳтиёҷоти истеъмолкунандагон таҳия карда шавад.

Бо назардошти бартариҳои усулҳои баррасишаванда (ҷадвали 1) барои арзёбии сифати хизматрасонӣ, мо кӯшиш мекунем, ки алгоритми арзёбии сифати хизматрасониро дар корхонаҳои савдои чакана пешниҳод намоем.

Умуман, барои арзёбии сифати хизматрасонии савдои чакана усулҳои гуногун истифода мешаванд [1-14]. Бо истифода аз ин усулҳо, мо кӯшиш кардем, ки онҳоро тағйир диҳем. Бо дарназардошти ин, мо барои арзёбии сифат марҳилаҳои зеринро муайян намудем:

Марҳилаи 1. Асоснокӣ ва муайянкунии се шакли асосии корхонаҳои савдои фурӯши маҳсулоти хӯрокворӣ: супермаркетҳо, мағозаҳои озуқаворӣ ва бозорҳои махсуси хӯрокворӣ.

Марҳилаи 2. Интихоби нишондиҳандаҳои ҳар як гурӯҳи омӯзишӣ барои арзёбии сифат (аз рӯи ҷадвали панҷолаи Лайкерт аз рӯи шакли «интизорӣ», «дарк» ва «аҳамият»).

Барои ҳар як шакли савдо мо нишондиҳандаҳои мушаххасро истифода мебарем, ки сифати хизматрасонии пешниҳодшударо тавсиф мекунад.

Марҳилаи 3. Омодасозии пурсишнома барои омӯзиши ақидаи истеъмолгарон ва коркарди маълумоти аввалияи гирифташуда.

Барои ин, варақаи пурсишномаро барои омӯзиши ақидаи истеъмолгарон истифода мебарем (ҷадвали 2).

Варакаи пуршишнома барои арзёбии сифати хизматрасонии савдои чакана дар шаклҳои гуногуни корхонаҳои савдо

р/г	Нишондиҳандаҳо	Нишондиҳандаҳои арзёбӣ		
		Интизорӣ	Дарккунӣ	Аҳамият
1	Вазъи заминаи моддию техникаи корхонаҳои савдои чакана	1_2_3_4_5	1_2_3_4_5	1_2_3_4_5
2	Номгӯи мол, нарх ва сифати моли фурӯхташаванда	1_2_3_4_5	1_2_3_4_5	1_2_3_4_5
3	Салоҳият ва касбияти ҳайати кормандони корхонаҳои савдо	1_2_3_4_5	1_2_3_4_5	1_2_3_4_5
4	Амнияти хизматрасонӣ ва риояи қоидаҳои савдо	1_2_3_4_5	1_2_3_4_5	1_2_3_4_5
5	Дастрасии иттилоот ва пешниҳоди хизматҳои иловагӣ	1_2_3_4_5	1_2_3_4_5	1_2_3_4_5
6	Мавқеи чойгиршавӣ, речаи кори корхонаи савдо ва суръати хизматрасонӣ	1_2_3_4_5	1_2_3_4_5	1_2_3_4_5

Вобаста аз ҳадафҳои таҳқиқот, номгӯи нишондиҳандаҳо метавонад тағйир ёбад (дар самти камшавӣ ё дар самти васеъшавӣ) ва барои дигар бахшҳои бозори истеъмолӣ мутобиқ карда шавад.

Баҳши «Интизорӣ» барои муайян кардани андешаҳои посухдиҳандагон оид ба он меъёрҳои, ки корхонаҳои савдо бояд ҷавобгӯӣ бошанд, истифода мешавад. Агар посухдиҳандагон қомилан розӣ шаванд, пас онҳо рақами 5-ро интихоб мекунанд; агар посухдиҳандагон пурра розӣ набоянд - ин рақам 1 аст ва дигар арзишҳо (4, 3, 2) дараҷаи наздик шудани андешаи посухдиҳандагонро ба нуқтаи мушаххас нишон медиҳанд.

Баҳши «Дарккунӣ» барои муайян кардани андешаҳои пурсидашудагон дар бораи мувофиқати корхонаи савдо бо нишондиҳандаҳои номбаршуда истифода мешавад. Агар посухдиҳандагон пурра розӣ шаванд, онҳо рақами 5-ро интихоб мекунанд; агар посухдиҳандагон бо ин изҳорот қомилан розӣ набоянд - рақами 1 ва дигар арзишҳо (4, 3, 2) дараҷаи наздикии андешаҳои посухдиҳандагонро ба нуқтаи мушаххас нишон медиҳанд.

Баҳши «Аҳамият» барои муайян кардани андешаҳои мусоҳибон оид ба аҳамияти ҳар як нишондиҳандаҳои таҳлилшуда барои онҳо истифода мешавад. Агар нишондиҳанда барои посухдиҳандагон муҳим бошад, онҳо рақами 5-ро интихоб мекунанд; агар он тамоман муҳим набояд, рақам 1 ва дигар арзишҳо (4, 3, 2) дараҷаи наздикии андешаҳои посухдиҳандагонро ба нуқтаи мушаххас нишон медиҳанд.

Марҳилаи 4. Ҳисоб кардани ҳар як нишондиҳандаи арзёбии «интизорӣ», «дарккунӣ» ва «аҳамият» (барои ҳамаи гурӯҳҳои шаклҳои савдо дар алоҳидагӣ). Ин ҳисобҳо бо формулаҳои зерин анҷом дода мешаванд:

$$A_{ij} = \frac{\sum_{i=1}^m B_{ij}}{m}; \quad (1)$$

$$A_{dj} = \frac{\sum_{i=1}^m B_{dij}}{m}; \quad (2)$$

$$A_{aj} = \frac{\sum_{i=1}^m B_{aij}}{m}, \quad (3)$$

Дар ин ҷо

A_{ij} , A_{dj} , A_{aj} – мутаносибан, прэбии «интизорӣ», «дарк», «аҳамият» барои ҳар як нишондиҳандаи j ;

B_{nij} , B_{dij} , B_{aij} – мутаносибан, баҳои (аз 1 то 5 ҳол) «интизорӣ», «даркунӣ», «аҳамият» аз ҷониби посухдиҳандаи i -и ҳар як нишондиҳандаи j ;

m – шумораи пурсидашудагон.

Марҳилаи 5. Ҳисоб кардани ҳар як нишондиҳандаи индекси сифатҳои хусусӣ ($I_{\text{сифат}j}$) (барои ҳамаи гурӯҳҳои шаклҳо дар алоҳидагӣ). Муайян намудани индекси хусусии сифати хизматрасониҳои савдои чакана аз рӯи ин формула амалӣ карда мешавад:

$$I_{\text{сифат}j} = \frac{A_{dj}}{A_{ij}}. \quad (4)$$

Марҳилаи 6. Ҳисоб кардани индекси «аҳамият» – вазни ҳолиси ҳар як меёри сифат дар арзёбии умумии аҳамият (барои ҳамаи гурӯҳҳои шаклҳои савдо):

$$I_{aij} = \frac{A_{aij}}{\sum_i A_{aij}} \quad (5)$$

Марҳилаи 7. Ҳисобкунии индекси интегралӣ сифат (барои ҳамаи гурӯҳҳои шаклҳо дар алоҳидагӣ).

Дар натиҷаи ҳисоб кардани индекси интегралӣ сифат барои гурӯҳи якуми шаклҳои савдо (супермаркетҳо), мо чунин натиҷа ба даст меорем:

$$Q_1 = \sum_i I_{\text{сифат}ij} \times I_{aij} \quad (6)$$

Мо инчунин индекси интегралӣ сифати гурӯҳи дуҷуми шаклҳои корхонаҳои савдори (хӯрокворӣ) ҳисоб намуда чунин натиҷа ва ба даст овардем:

$$Q_2 = \sum_i I_{\text{сифат}ij} \times I_{aij} \quad (7)$$

Бо истифода аз натиҷаҳои ҳисобҳо, мо индекси интегралӣ сифати мағозаҳои чаканаи хӯроквориро муайян менамоем:

$$Q_3 = \sum_i I_{\text{сифат}ij} \times I_{aij} \quad (8)$$

Марҳилаи 8. Ҳисоб кардани маҷмӯи индекси интегралӣ сифати хизматрасониҳои савдо ($Q_{\text{сиф.инт}}$). Ин амал бо истифодаи формулаи зерин иҷро карда мешавад:

$$Q_{\text{сиф.инт}} = \sqrt[3]{Q_1 \times Q_2 \times Q_3} \quad (9)$$

Марҳилаи 9. Арзёбии сатҳи нишондиҳандаҳои сифати хизматрасонии савдои чакана.

Сатҳи нишондиҳандаҳои хизматрасониҳои савдо аз рӯи аломатҳои зерин муайян карда мешавад:

1. Аз рӯи дараҷаи сифат. Ранги аввалини сифат ба нишондиҳандае дода мешавад, ки индекси аксари сифатро гирифтааст ва охири нишондиҳанда, ҳолатест, ки нисбат ба интизориҳои мизоҷон камтар аст ва бо индекси сифат тавсиф мешавад.

2. Аз рӯи дараҷаи аҳамият. Ранги якум ба нишондиҳандае дода мешавад, ки тибқи натиҷаи пурсишшудагон баҳои ҳадди аксар, ва охири- нишондиҳандаҳо, ба гуфтаи посухдиҳандагон, муҳимтарин нестанд.

Марҳилаи 10. Таҳияи нақшаи чорабинӣ оид ба беҳтар кардани сифати хизматрасонии савдо дар асоси натиҷаҳои таҳқиқот.

Ҳамин тариқ, натиҷаи таҳқиқот ба мо имконият дод, ки масоилро барои таъмини сифати хизматрасонии савдо ошкор намоем. Усули пешниҳодшуда ба нозироти савдои Агентии стандартизатсия, метрология, сертификатсия ва нозироти савдои назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои назорати доимӣ ва таҳияи чораҳо оид ба беҳтар кардани сифати хизматрасонӣ ба истеъмолкунандагон тавсия дода мешавад. Он инчунин воситаи муҳим барои арзёбӣ ва унсури зарурии низоми дохилии кафолати сифат дар корхонаҳои савдои чаканаи шаҳри Душанбе мебошад.

АДАБИЁТ

1. Parasuraman, A. SERVQUAL: A Multiple-Item Scale for Measuring Customer Perceptions of Service Quality / A. Parasuraman, Valerie A. Zeithaml, Leonard L. Berry // *Journal of retailing*. 1988. Vol. 64 (1) Spring. P. 12–40.
2. Брагин Л. А. и др. Экономика торгового предприятия: торговое дело: учебник для высших учебных заведений по экономическим специальностям. – М: Инфра-М, 2010. – 313 с.;
3. Герасимов Б.И., Злобина Н.В., Спиридонова С. П., Управление качеством. -М.: КноРус, 2012. -С. 26.
4. Дзахмишева И.Ш. Методика оценки конкурентоспособности услуг в розничной торговой сети // *Маркетинг в России и за рубежом*. 2004. № 3.-С.56-62.
5. Лысенко Ю. Экономика предприятия торговли и общественного питания: учебное пособие / Ю. Лысенко, М. Лысенко, Э. Таипова. - СПб.: Питер, 2016. - 160 с.
6. *Мариншоев М.М. Методические основы оценки показателей услуг розничной торговли// Синергия*. 2017. №5.- С.33-40.
7. Мейби К., Пью Д. Стратегии управления сложным изменением / Кн. 10. - Изд-во МИМ ЛИНК, 1998. -253с.
8. Николаева Т.И., Егорова Н.Р. Потребительский рынок и торговля: проблемы развития и регулирования/Т.И.Николаева, Н.Р.Егорова. - Екатеринбург, 1998. -145 с.
9. Платонов В. Н. Организация и технология торговли: учебник. Минск: БГЭУ, 2009. – С. 170-174.
10. Савицкая Г. В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия: учебник. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. ИНФРА-М, 2018. – 512 с.
11. Семин О.А., Сайдашева В.А., Панюкова В.В. Сервис в торговле. В 3 кн. кн. 1 *Маркетинг и управление качеством в торговле: учеб. пособие*. - 2-е изд., перераб. и доп. -М.: Издательство "Дело и Сервис", 2006. - 232 с.
12. *Торговое дело: экономика и организация: учебник под общ. ред. проф. Л.А.Брагина и проф. Т.П.Данько*. М.: - ИНФРА-М, 2001. -264с.
13. Шаропов Ф.Р. Формирование социально-экономического механизма развития розничной торговли. Монография: Х.Н. Факеров, Ф.Р. Шаропов, М.М. Мариншоев. – Душанбе: «Ирфон», 2017. – 208 с.
14. *Экономика предприятий торговли и общественного питания: под ред. Т. И. Николаевой, Н. Р. Егоровой*. М.: КноРус, 2008. - 399 с.

Ашуров Ғ.Д.

**ТАШАККУЛ ВА РУШДИ БОЗОРИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ СУҒУРТАВӢ
ҲАМЧУН УНСУРИ МУҲИМИ МУНОСИБАТҲОИ БОЗОРӢ
ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

Дар ин мақола асосҳои назариявӣ ва методи бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ дар Тоҷикистон таҳқиқ гардида, дар натиҷа исбот шудааст, ки бозори суғурта ин механизми иҷтимоию иқтисодӣ ва ҳуқуқии пайвастунандаи мақсад ва манфиатҳои дорандагони талабот (суғурташавандагон) ва таклифот (суғуртакунандагон) ба ҳимояи суғуртавӣ мебошад.

Калидвожаҳо: бозори хизматрасонии суғуртавӣ, муносибатҳои иқтисодӣ, ҳимояи суғуртавӣ, рақобатнокӣ, ташкилоти суғуртавӣ, маърифати суғуртавӣ.

Ашуров Г.Д.

**ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ РЫНКА СТРАХОВЫХ УСЛУГ КАК
ОСНОВНОГО ФАКТОРА РЫНОЧНЫХ ОТНОШЕНИИ
В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН**

В данной статье исследуются теоретические и методологические основы рынка страховых услуг в Таджикистане, и в результате доказывается, что страховой рынок представляет собой социально-экономический и правовой механизм, связывающий цели и интересы спроса (страхователей) и предложения (страховщиков) со страховой защитой.

Ключевые слова: рынок страховых услуг, экономические отношения, страховая защита, конкуренция, страховая организация, страховая культура.

Ashurov G.D.

**FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE INSURANCE MARKET AS THE
MAIN FACTOR OF MARKET RELATIONS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN**

This article examines the theoretical and methodological foundations of the insurance market in Tajikistan, and as a result proves that the insurance market is a socio-economic and legal mechanism that connects the goals and interests of demand (insurers) and supply (insurers) with insurance coverage.

Key words: insurance market, economic relations, insurance protection, competition, insurance organization, insurance culture.

Хизматрасонии суғуртавӣ ва самаранок фаъолият намудани субъектҳои хоҷагидорӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ мафҳумҳои бо ҳам алоқаманд ва ҳатто аз ҳам ҷудонопазиранд. Зеро, ҷойе, ки муносибатҳои бозорӣ бо қонуниятҳои объективии худ амал менамояд – он ҷо хавф мавҷуд ҳаст. Ва ҳар кучо хавф мавҷуд аст, он ҷо бояд хизматрасонии суғуртавӣ бошад. Лекин, мафҳуми хавф дар

хочагидории бозорӣ нисбат ба шарту шароити идораи иқтисодиёти мутамарказ густурда, васеъ ва оммавӣ бояд ташаккул ёбад.

Аз ин хотир, иқтисодиёти қаблии мутамарказ ба раванди фаъолияти суғурта маҳдудиятҳои бештар мегузошт (то соли 1991), вале қонунҳои даврони иқтисодиёти бозорӣ (баъд аз солҳои 1994) ҳатто «аз талабот то таклифот» рушдёфта маҳсуб меёбанд. Ва бояд бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ маҳз чунин ҳам бошад, барои он, ки ҳар як хоҷагии алоҳида, ҳар як фарди мутамаддин тавонад ба раванди он дастрасӣ дошта бошад ва зери ҷимояи суғуртавӣ қарор бигирад.

Дар назарияи иқтисод мафҳуми “бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ” ибораи нисбатан нав аст, ки нуқтаи назари олимони оид ба ин падидаи иқтисодӣ дар миёнаи солҳои 90 – уми садаи XX пайдо гардидааст. Зеро, дар даврони фаъолияти Иттиҳоди Шӯравӣ, махсусан дар Тоҷикистони имрӯза танҳо як ташкилоти давлатии “Тоҷиксуғурта” амал менамуд ва бо баробари пайдоиши аввалин ташкилоти ғайридавлатии суғуртақунанда, ҷамъияти саҳомии “Муин” дар соли 1992 ибораи “бозори хизматрасониҳои суғурта” низ пайдо гардид.

Агар дар мавриди фаъолияти суғуртаи давлатӣ ибрази ақида намоем, ташаккули он дар асоси масъалаҳои иқтисодию иҷтимоӣ, ки собиқ давлати Шӯравӣ дар ҳар як марҳилаи рушд бунёд намуда буд, бо тарҳи наву замонавӣ сохта шуда, мукамал гардонида шуд. Барҳам хӯрдани ИЧШС (СССР) дар соли 1991 ба бесуботи ташкилотҳои давлатии суғуртавӣ дар бештари мамлаки ин Иттиҳод замина гузошт ва то кунун муборизаи рақобатноки онҳо баҳри ихтоси бештари фазои бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ идома дорад [2. С. 39].

Бинобар ин, бозори хизматрасониҳои суғуртавии имрӯзаро метавонем натиҷаи раванди таърихӣ дуру дарози ташаккул ва рушди муносибатҳои иқтисодии шакли маҳсус байни суғурташавандагон ва ташкилотҳои суғуртавӣ (муносибатҳои суғуртавӣ) баён намоем, ки асоси онро зарурати объективии ҷимояи амволии шахсони воқеӣ аз ҳодисаҳои ғайриқонунии ҳислати гуногундошта ташкил медиҳад.

Маҳз бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ ҳамчун амалисозандаи ҷимояи суғуртавӣ дар асоси тиҷоратӣ, бо шарт баҳамалоқамандии талабот ва таклифот тарзи мақсаднок ва самараноки ҷимояи манфиатҳои шахсӣ амволий дар шароити иқтисоди бозорӣ баромад мекунад.

Дар ин асос, бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ – яке аз бахшҳои стратегияи иқтисодиёти ҳар қадом мамлакат буда, дар шароити муносири иқтисоди бозорӣ фишанги асосии идора намудани хавф маҳсуб меёбад. Ин гуфтаҳо ба он вобастагӣ дорад, ки фаъолияти суғурта таъминқунандаи муттасили, пайдарҳамӣ ва мувозинатнокии раванди такрористехсол буда, таъсири ҳудро бевосита ба ҷараёни макро ва микроиқтисодиёт мерасонад. Бинобар ин, шаффофият ва устувории бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ кафолати рушди солим ва бетанаффуси иқтисодиёт, давлат ва дар маҷмӯъ ҷамъият маҳсуб меёбад.

Бозори хизматрасониҳои суғуртавии муносири – маҷмӯи муносибатҳои пулии байни суғуртақунанда ва суғурташаванда бо мақсади қонеъ намудани талаботҳои суғурташаванда, аз ҷумла, ҷимояи суғуртавӣ ҳангоми фарорасии ҳодисаҳои суғуртавӣ, андушти воситаҳои пулӣ ва ба даст овардани даромад (фоида) ҳисобида мешавад. Объекти харид ва фӯруш дар бозори суғурта хизматрасонии суғуртавӣ маҳсуб меёбанд, ки ташкил ва таъминқунандаи талабот ва таклифот бар он мебошанд.

Хизматрасонии суғуртавӣ он маҳсулоте ҳисобида мешавад, ки дар бозори суғуртавӣ ба истеъмолгарон фӯрухта мешавад. Маҳз ҳислати хоси нақдӣ будани

маҳсулоти суғуртави “бозори хизматрасонии суғуртави”-ро ҳамчун мафҳуми иқтисодӣ таҷассум менамояд [6. С. 47].

Бозори хизматрасониҳои суғуртави – низоми муносибатҳои иқтисодӣ оид ба харид ва фурӯши маҳсулоти махсус, хизматрасонии суғуртави байни субъекҳои ин бозор маҳсуб доништа мешавад, ки махсусан дар даврони иқтисоди бозорӣ амалӣ карда мешавад [1. С. 21]. Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки мафҳумҳои иқтисодии “бозори суғурта” ва “бозори хизматрасониҳои суғуртави” комилан ба ҳам наздик буда, дар бисёр ҳолатҳо якдигарро иваз менамоянд, ки ба ақидаи мо аз нуқтаи назари илмӣ ва амалӣ ба таври кофӣ исбот нагардидааст.

Ба ақидаи мо бозори хизматрасонии суғуртави – ин механизми иҷтимоӣ иқтисодӣ ва ҳуқуқии пайвасткунандаи мақсад ва манфиатҳои дорандагони талабот (суғурташавандагон) ва тақлифот (суғуртақунандагон) ба ҳимояи суғуртави мебошад. Яъне, асоси фаъолияти бозори номбурдари ташаккул ва тақомули хизматрасониҳои суғуртави ташкил медиҳад, ки объекти харид ва фурӯш дар он маҳз ҳимояи суғуртави доништа мешавад.

Дар ин бозор танҳо як маҳсулот – ҳимояи суғуртави ба таври умумӣ мавриди харид ва фурӯш ҷараён мегирад.

Бинобар ин, ҳимояи суғуртави – ин мақсади аввалиндараҷаи ташкилотҳои суғуртави буда, тавассути навъҳои гуногуни хизматрасониҳо онро амалӣ мегардонанд ва манфиатҳои истеъмолгарон ва истеҳсолгарони маҳсулоти суғуртави ба ҳам мувофиқ карда мешаванд. Аз ҳамин хотир, ба ақидаи мо мафҳуми “бозори хизматрасониҳои суғуртави” бештар ба раванди фаъолияти суғурта алоқаманд буда, фарогири пурраи паҳлуҳои ин фаъолият мебошад, ки ба таркиби алоҳидаи низоми хизматрасониҳои он инҳо дохил мешаванд:

- таъмини маҳсулоти суғуртавии замонавӣ;
- ташкили маҷмӯи тарифҳо ва ҳаққи суғуртави;
- таъмини инфрасохтори суғуртақунандагон;
- ташаккули талаботи муштариён ба маҳсулоти суғуртави;
- ҳимояи ҳуқуқии манфиатҳои истеъмолгарони маҳсулоти суғуртави;
- ноил гардидан ба сатҳи даромаднокии амалиёти суғуртави ва ғ.

Вобаста ба ин, дар даврони иқтисодии бозорӣ мавқеъ ва манфиати харидорони хизматрасониҳои суғуртави бояд ба назар гирифта шавад, ки ин ба равиши муштаричалбкунанда дар бизнеси суғурта мувофиқат мекунад ва фаъолияти бозори хизматрасониҳои суғуртави дорои якчанд шартҳои муайян мебошад, ки амалигардонии онҳо ба рушди бозори номбурда мусоидат хоҳад намуд.

Шарти зарурии ташаккули бозори хизматрасониҳои суғуртави ин мавҷудияти талаботи ҷомеа ба маҳсулоти суғуртави ва фаъолияти суғуртақунандагони қодири ин талаботро қонеъкунанда, мебошанд. Бинобар ин, маҳсулоти суғуртавии босифати замонавӣ метавонад ба сатҳи мавҷудияти талабот таъсир расонад, ки доир ба ин бобат поёнтар маълумот меорем.

Ғайр аз ин, шарти дигари ташаккули бозори хизматрасониҳои суғуртави – назорат ва танзими давлатӣ аз болои фаъолияти суғуртави мебошад, зеро мутобиқи хусусият ва мавқеи махсуси худ дар ҷамъият фаъолияти суғурта бояд нисбат ба навъҳои дигари фаъолият бештар ба назорати давлатӣ ниёзманд бошад, ки боби ҷаҳоруми диссертатсияи мазкур доир ба ҳамин масъала нигаронида шуда аст.

Ҳамчунин, шарти дигари ҳатмӣ ва ногузири ташаккули бозори хизматрасониҳои суғурта рақобати мутамаддини байни ташкилотҳои суғуртави ба

шумор меравад, яъне рақобат барои ҷалби суғурташавандаҳо, сафарбар кардани маблағҳо ба фондҳои суғуртавӣ, маблағгузори судманди онҳо ва ноил шудан ба натиҷаҳои ниҳонии рушди устувор.

Хусусияти асосию принципиалии ташкили бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ – ин зиддиинҳисорӣ кардан ё пароканда намудани якҷаҳукмронӣ мебошад. Аз ин хотир, шартҳои зарурии ташаккули бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ – бояд рақобатнокии ташкилотҳои суғуртавӣ бошад, ва рақобатнокӣ аз рӯи қоида бештар ба суғуртаи ихтиёрӣ тааллуқ дорад.

Ҷамчунин, дар бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ бояд ассотсиатсияҳои миллие амал кунанд, ки тавонанд манфиатҳои коллективии ташкилотҳои суғуртавиرو дар сатҳи ҳукумат, воситаҳои ахбори омма, музокиротҳои байналмилалӣ муаррифӣ намоянд. Вале, мутаассифона, гарчанде ассотсиатсияи миллии суғуртакунандагон расман ташкил шудааст, фазои бозори хизматрасониҳои суғуртавии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз чунин хизматрасониҳо то ҳанӯз ҳолӣ боқӣ мондааст.

Ҷамчунин, бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ чун раванди фаъолияти ташкилотҳои суғуртавӣ оид ба суғуртакунӣ, азнавсуғуртакунӣ, суғуртаи мутақобила, инчунин хизматрасонии миёнаравҳои суғуртавӣ – сарчашмаи муҳимми сармоягузорӣ дар бозори молиявӣ ва омили зарурии рушди иҷтимоию иқтисодии давлат маҳсуб меёбад, ки имрӯзҳо зарурати такмили бозсозӣ ва таҳияи муосири асосҳои ҳуқуқию меъёриро талаб менамояд.

Аз нигоҳи мо, самтҳои стратегии рушди бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ дар замони муосир инҳо ҳисобида мешаванд:

- ташкил ва таъмини заминаи ягонаи таълимӣ бо баландбардории малакаи касбии мутахассисони низоми хизматрасониҳои суғуртавӣ;
- баландбардории маданияти суғуртавии шаҳрвандон ва субъектҳои хоҷагидорӣ;
- оммагардонии соҳаи хизматрасонии суғуртавӣ;
- ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолгарони хизматрасониҳои суғуртавӣ;
- баландбардории самаранокии шакл ва усулҳои танзими назорати давлатӣ оид ба фаъолияти ташкилотҳои суғуртавӣ ва таъмини устувории молиявии онҳо;
- мукамалгардонии танзими суғуртаи ҳатмии давлатӣ;
- такмили рушди суғуртаи ихтиёрӣ;
- васеъгардонии фазои фаъолияти субъектҳои суғуртавӣ ва ғайра.

Ҷамин тавр, баландбардории сифати хизматрасониҳои суғуртавӣ, таъмини ҳамҷонибаи ҳуқуқ ва манфиатҳои истеъмолгарони чунин навъи хизматрасонӣ, иҷрои уҳдадорӣҳои аз рӯи шартнома бар зиммаи худ гирифтаи ташкилотҳои суғуртавӣ - самтҳои афзалиятноки рушди ояндаи бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ хоҳанд гашт.

Муносибатҳои суғуртавӣ дар бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ асосан байни суғуртакунандагон ва суғурташавандагон сурат мегирад.

Зинаи асосиву аввалини бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ ташкилотҳои суғуртавӣ (суғуртакунандагон) маҳсуб меёбанд. Ташкилотҳои суғуртавӣ - шакли ҷамъиятии таърихан ба вучуд омадаву ташаккулдиҳанда ва таъмину танзимкунандаи фонди суғуртавӣ буда, сохтори махсусро, ки бо бастанӣ шартномаҳои суғуртавӣ (полиси суғурта) ва ба амали иҷрои он машғул аст, ифода мекунад. Ба ташкилотҳои суғуртавӣ ягонагии техникаию ташкилӣ ва мустақилияти иқтисодӣ хос буда, дар онҳо манбаъҳои молиявӣ ва захираҳо гардиши пурраи соҳибихтиёрон доранд. Онҳо дар низоми иқтисодӣ ба сифати субъекти мустақили хоҷагидорӣ амал намуда, дар системаи муайяни муносибатҳои истеҳсолий ҷой ва нақши хосаеро ишғол мекунад ва бо дигар суғуртакунандагон дар асоси

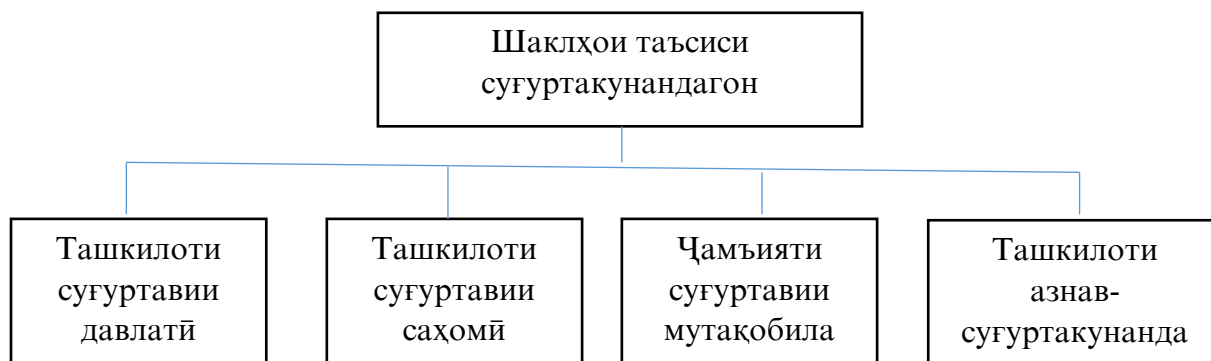
азнавсуғуртакунӣ ва ҳамсуғуртакунӣ созишҳои молиявии тарафайн барпо мекунанд.

Вобаста ба ин, гузариши иқтисоди миллӣ ба шароити бозорӣ тақозо менамояд, ки ташкилотҳои суғуртавӣ бояд ба субъекти комилҳуқуқи ҳаёти иҷтимоиву иқтисодии шахрвандон, ҷомеа ва давлат табдил ёбанд. Зеро, маҳз дар ин ҷо раванди ташаккул ва истифодаи фонди суғуртавӣ оғоз меёбад, муносибатҳо рушд ёфта, дар ин асос муносибати дигари иқтисодӣ пайдо мешавад, манфиатҳои амволии шахсӣ, гурӯҳӣ ва коллективӣ ба ҳам мепайванданд ва дар маҷмӯъ «хизматрасонии суғуртавӣ» сурат мегирад.

Дар ин замина, қонунгузори амалкунандаи соҳаи суғуртаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкилоти суғуртавиرو чунин шарҳ додааст [5. С. 2].

Ташкилоти суғуртавӣ – шахси ҳуқуқие, ки фаъолияти суғуртавиرو дар асоси иҷозатномаи дахлдори мақоми назорати суғуртавӣ ба роҳ мемонад.

Дар бозори хизматрасониҳои суғуртавии Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкилотҳои суғуртавӣ (азнавсуғуртакунӣ) дар шакли ҷамъияти саҳомӣ ва ҷамъияти дорои масъулияти маҳдуд, ташкилоти давлатии суғуртавӣ дар шакли корхонаи воҳиди давлатӣ таъсис дода шудаанд ва дар заминаи санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ чунин вазифаҳоро амалӣ менамоянд (расми 1): арзёбии хавфҳои суғуртавӣ; гирифтани ҳаққи суғуртавӣ; ташаккул додани захираҳои суғуртавӣ; пурра намудани дороиҳо; муайян намудани андозаи зиён ё зарари ҳодисаи суғуртавӣ; анҷом додани маблағҳои суғуртавӣ (ҷуброни суғуртавӣ); дигар амалҳои вобаста ба иҷрои уҳдадориҳои шартномаи суғурта; сармоягузори (маблағгузори) захираҳои суғуртавии муваққатан озодмонда.

Расми 1. Шаклҳои ташкилию ҳуқуқии суғуртакунандагон

Вобаста ба ин шаклбандӣ, агар сохтори бозори хизматрасониҳои суғуртавиرو муфассал баҳо диҳем, гурӯҳбандии ташкилотҳои суғуртавиرو аз рӯи аломатҳои зер тасниф менамоем:

- вобаста ба мансубият – давлатӣ, саҳомӣ, мутақобила (омехта), муштарак;
- вобаста ба хислати иҷрои хизматрасонӣ – универсалӣ, махсусгардонида, мутақобила ва азнавсуғуртакунанда;
- вобаста ба фазаи фаъолият – миллӣ, минтақавӣ ва байналхалқӣ.

Ғайр аз ин, автоматикунонӣ ва ба манбаи маълумотӣ табдил додани фаъолияти иштирокдорони бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ (махсусан ташкилотҳои суғуртавӣ, азнавсуғуртакунанда ва ассотсиатсияи суғуртакунандагон) яке аз масъалаҳои муҳимми рушди низоми хизматрасониҳои суғуртавӣ дар мамлакат маҳсуб донида мешавад. Пеш аз ҳама, ҷорикунони технологияи иттилоотии муосир дар фаъолияти ин бозор имкон медиҳад, ки эътимоднокии

амалиёти суғуртавӣ баланд бардошта шавад, раванди ташкилу таъмини хизматрасониҳо ва коркарду таҳлили маълумот тезонида шавад.

Дар интиҳоби ташкилоти суғуртавӣ барои суғурташаванда яке аз маҳакҳои муҳим ин – тавсияҳои шахсӣ, мудовамати ҷаъолияти ширкат дар бозор, возеҳ будани шартҳои суғурта ва шуҳратмандии ташкилоти суғуртавӣ ҳисобида мешавад. Вобаста ба ин, дар бозори хизматрасониҳои суғуртавии Ҷумҳурии Тоҷикистон мушкилоти «маҳдудияти пешниҳодоти маҳсулоти суғурта», ки барои табақаҳои гуногуни шаҳрвандон тавсия мешаванд, аз ҷумла микросуғуртақунонӣ; сатҳи пасти боварии суғурташавандагон ба раванди ҷаъолияти суғуртақунадагон, дар маҷмӯъ ба механизмҳои суғуртавӣ; мавҷудияти ҷаъолияти ғайрирақобатнок, безътиноӣ ба ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии суғурташавандагон аз тарафи ширкатҳои суғуртавӣ то ба имрӯз ҳалли ҳудро наёфтааст.

Бинобар ин, баҳри иҷрои чунин мақсадҳо зарур аст ҳарчи зудтар якҷо бо иштирокдорони касбии бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ ҷаъолият оид ба коркарди талаботҳои стандартӣ таъмини барномавии иштирокдорони хизматрасониҳои суғуртавӣ ҷаъолтар гардонидани шавад.

Таҷрибаи иқтисодии давлатҳои рӯ ба тараққӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ ҳамчун механизми маҳсусу боиктидори худинкишофӣ, дар мадди аввал аз истифодаи ҷаъоли консепсияи маркетингӣ асос ёфтааст. Аз моҳияти ин консепсия бармеояд, ки ҷаъолияти бозори номбурда пеш аз ҳама барои пурра қонеъ намудани дархосту талаботҳои истеъмолгарони маҳсулотҳои ширкатҳои суғуртавӣ равона карда мешавад.

Дар ин радиф бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ низоми баҳам алоқаманд ва якҷо амалкунандае мебошад, ки зинаи асосӣ ва сохтори таркибии он чунин ифода гардидааст (ҷадвали 1.)

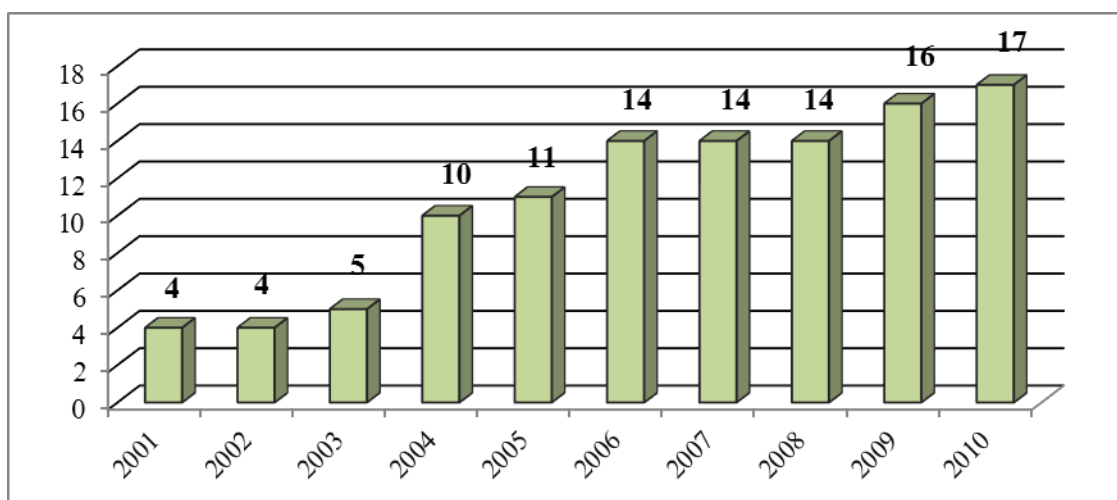
Ҷадвали 1. Зинаҳои асосӣ ва сохтори таркибии бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ

Р/Т	Таркиби бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ	Маълумот
1	Зинаҳои асосии бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ	Ташкилотҳои суғуртавӣ, суғурташавандагон, маҳсулоти суғуртавӣ, миёнаравҳои суғуртавӣ, баҳодихандагони касбии хавфи суғуртавӣ ва зарар, иттиҳодияҳои суғуртавӣ, мақомоти назорат ва танзими хизматрасониҳои суғуртавӣ
2	Сохтори институтсионалӣ	Ташкилотҳои давлатӣ, саҳомӣ, ҷамъиятҳои суғуртавии мутақобила ва дигар иштирокдорони бозор
3	Сохтори минтақавӣ	Бозори миллӣ, минтақавӣ ва байналмилалӣ
4	Сохтори соҳавӣ	Суғуртаи шахсӣ, амвол, масъулият ва хавфи молиявӣ

Ҳамин тавр, сарчашмаҳои илмӣ ва ҳуқуқии раванди ҷаъолияти суғурта аз он шаҳодат медиҳад, ки нишонаҳои аввалини суғуртақунонӣ дар Тоҷикистон ҳанӯз соли 1924 мушоҳида гардида буд. Аз оғози ташаккули ҷаъолияти суғурта то соли 1993 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо як ташкилоти суғуртавӣ ҚВД «Тоҷиксуғурта» бо намояндагҳои худ дар маҳалҳо якҷаҳукмронӣ намуда, ҳамчун инҳисори соҳавӣ амал мекард.

Бо баробари ташкили аввалин ташкилоти суғуртавии ғайридавлатӣ ҚСК «Муин» (соли 1993) бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ дар Тоҷикистон таъсис ёфт ва пайдоиши он ба марҳилае рост омад, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон фазои сиёсии ноором дошт. Ба ҳамин хотир, то соли 2003 дар бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ ҳамагӣ 4 ташкилоти суғуртақунада бокӣ монд [2. С. 43].

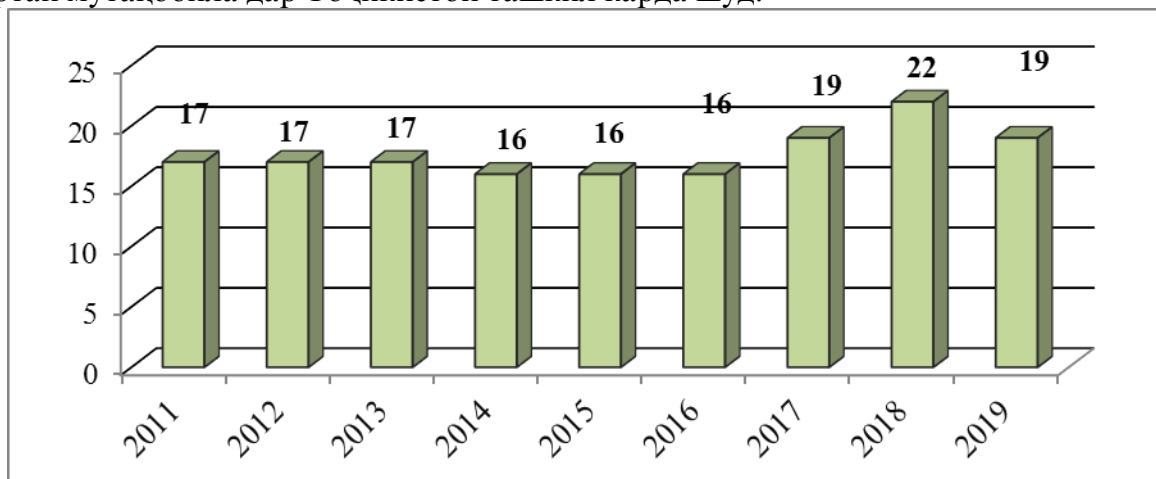
Дар давоми солҳои 2001-2010 шумораи ташкилотҳои суғуртавӣ, ки барои пешбурди чунин фаъолият иҷозатномаи давлатӣ доштанд, бештар аз 4,2 маротиба афзоиш ёфтанд ва танҳо баъд аз соли 2004-ум тамоюли зиёдшавии мунтазами онҳо дар бозори хизматрасониҳои суғуртавии Тоҷикистон мушоҳида мегардад (расми 2).

Расми 2. Шумораи ташкилотҳои суғуртавӣ дар бозори хизматрасониҳои суғуртавии Ҷумҳурии Тоҷикистон тайи солҳои 2001-2010

Сабаби асосии зиёд нагардидани шумораи ташкилотҳои суғуртавӣ то соли 2004-ум ба ақидаи мо номунтазам зиёд гардонидани ҳаҷми сармоияи ойнномавии субъектҳои хоҷагидорӣ номбурда аз тарафи идораи давлатии назорати суғуртавӣ маъсуб меёбад.

Фаъолияти муътадили бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ дар солҳои минбаъда низ мушоҳида гардида, дар амалияи ин соҳа бо ташаббуси бевоситаи Бонки миллии Тоҷикистон фаъолияти азнавсуғуртакунӣ ва аввалин чамбъияти суғуртаи мутақобила дар Тоҷикистон ташкил карда шуд.

Расми 3. Шумораи ташкилотҳои суғуртавӣ дар бозори хизматрасониҳои суғуртавии Ҷумҳурии Тоҷикистон тайи солҳои 2011-2019

Нишондиҳандаҳои шуморавии иштирокдорони бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тайи солҳои 2011-2019 аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки раванди фаъолияти соҳа чараёни муътадил дошта, танҳо дар соли ҳисоботи 2018 аз сабаби таъсис додани ташкилоти брокерии суғуртавӣ ва маркази дастгирии

суғуртаи мутақобила мачмӯи умумии онҳо ба 22 адад баробар гардидааст, ки вобаста ба шумораи рӯзафзуни аҳоли ин нишондиҳандаҳо ҳоло ҳам ҷавобгӯи талабот нест [7].

Барои мисол, агар ба раванди фаъолияти бозори хизматрасониҳои суғуртавии Ҷумҳурии Ўзбекистон тайи солҳои охир назар кунем, тафовути зиёди инкишофи ин бозор муайян мегардад. Дар соли 2017 дар бозори суғуртавии номбурда 31 ташкилоти суғуртакунанда, 2 ширкати актуарӣ, 21 ташкилоти ассистанс, адҷастерҳо ва сюрверҳо, инчунин 2 брокери суғуртавӣ амал мекунад. Ҳамчунин, дигар хусусияти хоси бозори суғуртаи Ўзбекистон дар он аст, ки раванди фаъолияти суғуртакунандагон унверсалӣ набуда, махсусгардонидашуда мебошад, яъне 3 ташкилоти суғуртакунанда танҳо бо мақсади суғуртаи ҳаёт (Life Insurance) амал мекунад [3. С. 82].

Ба ақидаи мо яке аз сабабҳои асосии нокифоя рушд намудани соҳаи мазкур ба таври пурра ташаккул наёфтани инфрасохтори бозор, нарасидани ассистансҳо, адҷастерҳо ва сюрверҳо маҳсуб меёбад.

Вобаста ба ин, таҳлили нишондиҳандаҳои омории бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ дар Тоҷикистон аз он шаҳодат медиҳад, ки асосҳои назариявӣ методологии он оид ба маҳсулотҳои муосири суғуртавӣ ва технологияи суғурта ҳоло ҳам нокифоя таҳия гардидаанд.

Дар ин асос, омилҳои, ки бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ пешниҳод мекунад, аз инҳо иборатанд: шумораи ташкилотҳои суғуртавӣ; ҳудуд ва ҳаҷми маҳсулоти суғуртавӣ; меъёри миёнаи хароҷот барои пешбурди фаъолият ва ҳаҷми ҳавасмандгардонии комиссияи; сохтор ва вазъи молиявии бозор; зараровар будани навъҳои алоҳидаи суғурта; сатҳи хавф; даромаднокии амалиёти суғуртавӣ; сатҳи назорати суғуртавӣ; андозбандии ташкилотҳои суғуртавӣ; меъёри қарзи бонкӣ ва ғ.

Таҳқиқоти гузаронида оид ба вазъи бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз он шаҳодат медиҳад, ки дар ин бозор то кунун мушкилоти ҳалталаби хеле зиёде боқӣ мондааст, ки тавачҷуҳи махсусро талаб мекунад, аз ҷумла:

- номувофиқатӣ ва нокифоягии таъминоти ҳуқуқии низоми хизматрасониҳои суғуртавӣ. Асоси ин мушкилот дар таҳия ва қабули қонунҳои алоҳида, махсусан оид ба навъҳои суғуртаи ҳатмӣ, ҳатмии давлатӣ дида мешавад;
- нокифоягии номгӯи маҳсулоти суғуртавӣ (на бештар аз 60 навъ ва он ҳам, ба шакли анъанавӣ (ё классикӣ) амал мекунад, ки дар ҷаҳони муосир бештар аз 600 навъи маҳсулоти суғуртавӣ мушоҳида мегардад [4. С. 19];
- номукамалии андозбандии фаъолияти суғуртавӣ, ки ба кам гардидани шумораи ташкилотҳои суғуртавӣ оварда мерасонад;
- дастрасӣ надоштани шахрвандон, субъектҳои хоҷагидорӣ оид ба иттилооти муфид доир ба мазмуну моҳияти суғурта, нақши он дар барқарорсозии зарар (зиён), нобоварии онҳо ба низоми суғуртавӣ;
- номутаносибӣ ё нобаробарӣ дар ташаккул ва рушди низоми хизматрасониҳои суғуртавӣ дар ҷумҳурӣ (омори расмӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки дар ҳудуди пойтахти мамлакат, шаҳри Душанбе зиёда аз 90% ташкилотҳои суғуртавӣ амал менамоянд, ки маҳз дар ҳамин ҷо 80-85% пардохтҳои суғуртавии (ҳаққи суғурта) бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ ҷамъоварӣ мегардад) [7].
- нокифоягии дастгирии ҳаматарафаи давлатӣ дар низоми хизматрасонии суғуртавӣ, ҳоло он ки раванди суғурта ба ин фаъолияти давлат ниёзи ҳамачониба дорад;

- мавҷуд набудани заминаи ягонаи таълимӣ ва баландбардории малакаву қобилияти касбии мутахассисони соҳаи суғурта дар ҷумҳурӣ, ба меъёрҳои байналмилалӣ ҷавобгӯӣ набудани стандарти таҳсилот дар самти ихтисоси суғурта;
- номукамал ташаккул ёфтани иштирокдорони касбии бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ: актуарҳо, андеррайтерҳо ва сюрвейерҳо;
- ташкил ва таъмин нагардонидани раванди микросуғуртақунонӣ дар бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ ба кам гардидани майлу рағбати суғуртавии истеъмолгарон оварда мерасонад.

Ҳамин тавр, қобилияти ками пардохтпазирӣ ба хизматрасониҳои суғуртавӣ, нобоварӣ ба ташкилотҳои суғуртавӣ, аз ҷумла, нокифоягии таъминоти иттилоотии бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ – омилҳои асосие маҳсуб меёбанд, ки барои рушди босуботи муносибатҳои суғуртавӣ таъсири манфӣ мерасонанд.

Дар ҳулоса ҷанбаҳои шумораӣ ва сифатии бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ ва нақши давлатро дар рушди босуботи он баҳогузори намуда, ба натиҷае расидем, ки низоми амалкунандаи хизматрасониҳои суғуртавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба пуррагӣ омӯхта нашуда, дар марҳилаи аввалини таракқиёт қарор дорад ва барои рушди устувор имкониятҳои фаровону ҳанӯз наомӯхта маҳфуз мондаанд. Давлат бо иқтисодии пурра баҳри бартараф намудани проблемаҳои иқтисодиву иҷтимоӣ ҳанӯз аз манфиатҳои суғуртавӣ истифода накарда истодааст, гарчанде, ҷуноне қаблан қайд намудем, низоми босуботи хизматрасониҳои суғуртавӣ бе дастгирии ҷиддӣ ва андешақоронаи давлат фаъолият карда наметавонад.

Бинобар ин, зоҳиран зарурати таҳияи «идеологияи суғуртавӣ» ва ҷорӣ гардонидани он пеш аз ҳама дар ботини хизматчиёни давлатӣ, намояндагони халқ ва ба кулли аҳолии мамлакат пеш омадааст ва ба андешаи мо, дар ояндаи наздик яке аз фишангҳои муҳими рушди устувори бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ маҳз таъмини маърифати суғуртавии шаҳрвандон маҳсуб доништа мешавад.

Гар чанде, ки қадамҳои нахустин дар ин самт аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон гузошта шудаанд, ба монади баррасии масъалаҳои танзим ва рушди бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ дар Барномаҳои босуботгардонии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, маҳсусан дар Ҷаласаи сенздаҳуми Шӯрои машваратии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба беҳтар намудани фазои сармоягузори муҳокима ва баррасӣ гардиданд, Барномаи рушди низоми миллии суғурта то соли 2015 қабул гардидааст, ба сифати воҳиди сохтори ба Бонки миллии Тоҷикистон ҳамроҳ гардидани идораи назорати давлатии суғурта (соли 2016), ҳоло ҳам фаъолияти бозори номбурда ниёз ба таваҷҷуҳи маҳсуси Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дорад.

Масъалаи дигаре, ки ба рушди бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ дар Тоҷикистон таъсир мерасонад - ин омӯзонидани маърифати суғуртавӣ ба аҳли ҷамъият, чун унсури муҳимми бунёди раванди бозорӣ, боқӣ мондааст ва барои амалисозии ҷунин масъалаҳо ташаккули иттиҳодияҳои суғуртавӣ ва заминаи ягонаи таълимиву илмӣ ва дарки баланди маданияти суғуртавии шаҳрвандон лозим аст. Ин ҷо пеш аз ҳама, бунёди шароити мусоиди макроиқтисодӣ ва ҳуқуқӣ зарурат дорад. Баъдан, масъалаи тайёр намудан ва бозомӯзии мутахассисони соҳавӣ низ нақши калидӣ дошта, дар ҷойи сеюм таъмини устувории молиявии ташкилотҳои суғуртавӣ ва амалиёти суғуртавӣ меистад.

Ба ақидаи мо, бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ дар Тоҷикистон ташаккул ёфта, ба рушди оянда ва ислоҳоти ҷиддӣ ниёз дорад. Агар аз як тараф, мунтазам пардохтҳои ҳаққи суғуртавӣ зиёд гардида истода бошанд ҳам, аз тарафи дигар, дар муқоиса бо бозорҳои суғуртавии давлатҳои муттарақӣ, ҳатто чанд давлати

шарикони иқтисодии наздик ғаъолияти суғуртаи миллӣ амалан нокифоя инкишофёфта, ҳисобида мешавад.

АДАБИЁТ

1. Анхбаяр С. Становление рынка страховых услуг в Монголии: дис. ... канд. экон. наук. Иркутск, 2005. 187с. -С. 21.
2. Ашуров Г.Д. Совершенствование системы оказания страховых услуг в Республике Таджикистан. Дис. на соискание уч. степени к.э.н. по специальности 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством: экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами: (сфера услуг). Душанбе, 2011. С 39.
3. Борисова Н.О. Состояние и перспективы развития рынка страхования жизни в Узбекистане // [Электронный ресурс]. URL: [http: Downloads/sostoyanie-i-perspektiv-razvitiya-rnka-strahovaniya-jizni-v-uzbekistane.pdf](http://Downloads/sostoyanie-i-perspektiv-razvitiya-rnka-strahovaniya-jizni-v-uzbekistane.pdf) (дата обращения: 17.12.2019).
4. Веселовский М.Я. Страховой сервис. - М.: Альфа-М.: ИНФРА-М – М, 2017. – 288с. – С. 19.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ғаъолияти суғуртаи». ш. Душанбе 23 июли соли 2016, №1349.
6. Орланюк-Малицкая Л. А. Методологические аспекты исследования страхового рынка России // Финансы. 2004. № 11. С. 47.
7. Сомонаи расмии БМТ. Nbt.tj.

Акромов Ф. М., Гурезов Ч. Н.

**ИСТИФОДАИ КАЛИМАҲОИ ИҚТИБОСИИ АРАБӢ ДАР ЗАБОНИ ТОЧИКӢ
ВА БАРАСИИ БАЪЗЕ ХУСУСИЯТИ ОНҲО**

Ин нукта бебаҳс аст, ки ба даст овардани Истиклолият ба болорафти ҳувияти миллӣ, баланд рафтани сатҳи ҳудогоҳию худшиносӣ, аз бар кардани техникаву технологияи пешрафтаи замони босуръат рушкунанда шароити мусоид фароҳам овард ва ҳамзамон тозаву беолоиш нигоҳ доштани яке аз пояҳои бунёдии миллату давлатзабони нобу шоиронаи мардумамонро боис гашт, ки то ба андозаи имкон тарҷумаи асарҳои мавриди ниёз аз забонҳои мутамаддини ҷаҳон, аз ҷумла аз забони арабӣ ба забони тоҷикро зарурияти тоза ба миён ояд, Аз ин рӯ тарҷумони тозақор баъзан намедонад, ки ҳар калимаи арабие, ки дар забони тоҷикӣ ба қор меравад, оё дар забони арабӣ низ бо ҳамин маъно ва ё дигар маъно қорбурд мешавад.

Ҳамин нофаҳмиҳо дар пайванди ду забон боис шуд, ки бархе аз калимаҳои арабӣ, ки ба забони тоҷикӣ ворид шудаанд, рӯ ба фаромӯшӣ гузоранд ва ё тарқ карда шаванд. Қисмате аз калимаҳои иқтибосгардида маънои аслии хешро комилан ё қисман гум кардаанд ва ё ба маънои дигар истифода бурда мешаванд, ки ин мушкилоти зиёдеро барои тарҷумон ба миён меоварад. Хонандаи закии арҷмандро барои он ки ба гумроҳӣ набарем, ҷойи таъкид аст, ки тули гузашти айём ин омил ва тағйирот як раванди табиӣ инкишофи забонҳост ва хоси ҳамаи забонҳои олам аст.

Хулоса, забони арабӣ яке аз забонҳои қадими дунё ба шумор рафта, дар ҳаёти маданияту фарҳангии мардуми Осиёи Миёна, Ховари Наздик ва шимоли қитъаи Африқо дар тули асрҳо нақши намоён гузоштааст. Те(а)ъдоди зиёди калимаҳои иқтибосӣ (ба истилоҳ вомвожаҳо)-и забони арабӣ, ки дар эҷодиёти намояндагони адабиёти классикии мо истифода шудааст ва дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ арзи вучуд доранд, исботи ин гуфтаҳо мебошад. Ҳамзамон эътиқоди мардуми тоҷик ба дини мубини Ислом ин забонро барои мо бегона накардааст, балки то андозае рушди онро то ба ҳол ҳифз менамояд.

Калидвожаҳо: муъмин, ислом, забон, усул, таъсирот, баён, истилоҳ, маънои асли, маънои маҷозӣ, тарҷумонӣ.

Акромов Ф.М., Гурезов Дж.Н.

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АРАБСКИХ СЛОВ В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ
И ИХ ОСОБЕННОСТИ**

Это неизбежный момент, что приобретение независимости в *volofafti* национальной идентичности, рост уровня самосознания и патриотизм, передовые методы и технологии быстро осциллирующих *rustkunanda* благоприятных условий и в то же время сохраняя чистый след одной из фундаментальных основ государственного пови поэтического языка нации. Настолько, что более чистые переводчики иногда нуждаются в том, чтобы переводить необходимые произведения с цивилизованных языков мира, включая арабский, на таджикский язык, насколько это возможно. гарантирует, что каждое арабское слово, используемое в таджикском языке, используется таким же образом или в другом арабском языке.

Эти недоразумения привели к тому, что некоторые арабские слова на таджикском языке должны быть забыты или забыты. Некоторые из цитируемых слов полностью или частично утратили свое значение или используются по-другому, что создает много проблем для переводчиков. Уважаемый ученик чтобы избежать заблуждения, стоит отметить, что со временем этот фактор и изменения являются естественным процессом развития языков и являются общими для всех языков.

Иначе говоря, арабский язык был одним из древнейших языков в мире и на протяжении многих веков играл видную роль в культурной и культурной жизни народов Центральной Азии, Ближнего Востока и североафриканского континента. Подавляющее большинство арабских слов, использованных в творчестве представителей нашей классической литературы и в современном таджикском литературном языке, являются доказательством этого. В то же время вера таджикского народа в священную религию ислама не оттолкнула этот язык, но в некоторой степени все еще сохраняет его развитие. **Ключевые слова:** верующий, ислам, язык, метод, влияние, выражение, термин, буквальное значение, метафорическое, перевод.

Akramov F.M., Gurezov J.N.

THE USE OF ARABIC WORDS IN THE TAJIK LANGUAGE AND THEIR FEATURES

It is indisputable that gaining the independence gained national power, increasing the level of self-knowledge, advanced advanced technologies and technologies, and at the same time keeping the one of the fundamental foundations of the nation and the state language. So much so that cleaner translators sometimes need to translate the works that are needed from the civilized languages of the world, including Arabic into Tajik, to the extent possible. makes sure that every Arabic word used in the Tajik language is used in the same way or in the other Arabic.

These misunderstandings have led to the fact that some of the Arabic words in Tajik have to be forgotten or forgotten. Some of the quoted words have completely or partially lost their meaning or are used in another way, which poses many problems for translators. Honorable Learner. To avoid being misled, it is worth noting that over time, this factor and change is a natural process of the development of languages and is common to all languages.

In short, Arabic has been one of the oldest languages in the world and has played a prominent role in the cultural and cultural life of the people of Central Asia, the Middle East and the North African continent for many centuries. The vast majority of the Arabic words used in the creativity of the representatives of our classical literature and in the modern Tajik literary language are proof of this. At the same time, the belief of the Tajik people in the holy religion of Islam did not alienate this language, but to some extent still preserves its development.

Keywords: believer, Islam, language, method, influence, expression, term, literal meaning, metaphorical, translation.

Забони арабӣ яке аз забонҳои қадими дунё ба шумор рафта, дар ҳаёти маданияту фарҳангии мардуми Осиёи Миёна, Ховари Наздик ва шимолӣ қитъаи Африқо дар тури асрҳо нақши намоён гузоштааст. Те(а)ъдоди зиёди калимаҳои иқтибосӣ (ба истилоҳ вомвожаҳо)-и забони арабӣ, ки дар эҷодиёти намоёндагони адабиёти классикии мо истифода шудааст ва дар забони адабии имрӯзаии тоҷикӣ арзи вучуд доранд, исботи ин гуфтаҳо мебошад. Ҳамзамон эътиқоди мардуми тоҷик ба дини мубини Ислом ин забонро барои мо бегона накардааст, балки то андозае рушди онро то ба ҳол ҳифз менамояд. Ин нуқта бебаҳс аст, ки ба даст овардани Истиқлолият ба болорафти хувияти миллий, баланд рафтани сатҳи ҳудодоҳию

худшиносӣ, аз бар кардани техникаву технологияи пешрафтаи замони босуръат рушткунанда шароити мусоид фароҳам овард ва ҳамзамон тозаву беолоиш нигоҳ доштани яке аз пояҳои бунёдии миллату давлат-забони нобу шоиронаи мардумамонро боис гашт, ки то ба андозаи имкон тарҷумаи асарҳои мавриди ниёз аз забонҳои мутамаддини ҷаҳон, аз ҷумла аз забони арабӣ ба забони тоҷикро зарурияти тоза ба миён ояд, аз ин рӯ тарҷумони тозақор баъзан намедонад, ки ҳар калимаи арабие, ки дар забони тоҷикӣ ба қор меравад, оё дар забони арабӣ низ бо ҳамин маъно ва ё дигар маъно қорбурд мешавад. Ҳамин нофаҳмиҳо дар пайванди ду забон боис шуд, ки бархе аз калимаҳои арабӣ, ки ба забони тоҷикӣ ворид шудаанд, рӯ ба фаромӯшӣ гузоранд ва ё тарқ карда шаванд. Қисмате аз калимаҳои иқтибосгардида маънои аслии хешро комилан ё қисман гум кардаанд ва ё ба маънои дигар истифода бурда мешаванд, ки ин мушкилоти зиёдеро барои тарҷимон ба миён меоварад. Хонандаи закии арҷмандро барои он ки ба гумроҳӣ набарем, ҷойи таъкид аст, ки тули гузашти айём ин омил ва тағйирот як раванди табиӣ инкишофи забонҳост ва ҳоси ҳамаи забонҳои олам аст.

Дар ин марвид Аминӣ Идрис- муҳаққиқи эронӣ мегӯяд: “Дигаргуниҳои забонӣ ва ё тағйироте, ки дар давраҳои мухталифи инкишофи забон ба вучуд омаданд, ҳодисаи табиӣ буда, забоншинос аз ин дигаргуниҳо огаҳӣ дошта бошад. Омилҳои асосии тағйироти шакли маъноии калимаҳои арабтӯиро метавонд дар ҳолатҳои пазируфтани дин, истифодаи аз меъёр зиёд, таҳаввулоти сиёсӣ иҷтимоӣ ва сохтани калимаҳои мураккаби дузабона баррасӣ кард. Ваҷаҳое, ки дучори табдили маънӣ шудаанд, дар асоси тафовутҳои ба лафз ва маъниҳои арабӣ созгор наомадаанд”. [2,64]

Гоҳо калима аз забони ғайр пазируфта шавад, савтиёти забони воридшударо қабул мекунад, маънӣ ва тобишҳои нав мегиранд. Аз доираи овозии забони худ мебарояд ва задаи мантиқии нав мегиранд ва ин омил бояд ҳамеша мадди назар бошад. Бештари вожаҳои арабӣ дар тоҷикӣ ҳамчун истилоҳ қабул шуда, ба ин ва ё он соҳаи илм махсус гардидааст. Калимаҳои арабӣ дар забони гуфтугӯӣ нисбат ба китобию илмӣ хеле камтар ба гӯш мерасад.

Иштироки калимаҳои тоҷикӣ дар забони арабӣ ва баракс аз тарҷумон маҳорати баландро тақозо менамояд, ки асли онҳоро дарқ карда тавонад, ки аз қадом забон сарчашма мегирад. Бояд гуфт, ки калимаҳои забони форсии тоҷикӣ дар арабӣ хеле кам ба назар мерасад, ҳамчуноне, ки калимаҳои туркӣ дар забони тоҷикӣ бо вучуди омехтагии сиёсӣ иҷтимоӣ таърихӣ камшумор ҳастанд.

Ба қавли Озарнӯши Озартош: “Иртибот ва пайванд байни арабӣ ва мардуми Хуросону Мовароуннаҳр садсолаҳо ба таври умумӣ идома ёфт. Аммо баъдан ин иртибот каме гусаста шуд. Ҳамин нопойдорӣ дар пайванди тамаддуни ду халқ боис шуд, ки мардум калимаҳои аслан арабиро аз сифр форсии дарӣ фарқ карда наметавонистанд”. [8, 203]

Аз барҷастиатарин шарқшиносони замони Истиқлолият, ки дар методи забоншиносии муқоисавӣ ва адабиётшиносии арабию тоҷикӣ, осори динӣ таҳқиқот гузаронидаанд С. Сулаймонӣ, Н. Назар, Ҳ.Қ. Муъминов, Ф. И. Абдувалиевна, К. Мусофинов, Т. Мардонов, М. Умаров, Э. Асроров, Ф. Баротзода, А. А. Афсаҳзод, С. Шукроева, К. Исмонов, С. Қаландаров, М. Начотов, М. Сироҷов мебошанд.

Ҳангоми таҳқиқоти забону адабиёти форсу тоҷик ва араб дар доираи муқоиса суолҳои зерин аз ҷониби муҳаққиқони тоҷик ҷавоби мушаххасро тақозо менамоянд:

1. Калимаҳои арабии ба забони тоҷикӣ иқтибосшуда аз ҷиҳати сохт ва калимашиносӣ ба чанд гурӯҳ тақсим мешавад ва тафовути онҳо аз ҷиҳати иборат аст?

2. Ҳангоми таҳлил ва тарҷумаи калимаҳои арабӣ тарҷумонҳо ва забоншиносон ба кадом мушкилоте рӯ ба рӯ мешаванд ва ҳалли ин муаммо аз чӣ иборатаст?

3. Омилҳои иҷтимоӣ ва таърихӣ тағйири шакли калимаҳои арабӣ дар забони тоҷикӣ чӣ гуна аст?

Посух ба ин суолҳо як таҳқиқоти густурда ва ҳамаҷонибаро аз шарқшиносони муосир талаб менамояд. Далелҳои тағйирпазирии калимаҳои иқтибосӣ аз дурушут будани тарзи талаффузи арабӣ нисбат ба забони тоҷикӣ сарчамша мегирад. Масалан, дар калимаҳои зерин тарзи талаффузи арабиаш аз тоҷикии имрӯза тафовутдоранд. Мисли: **мушоҳада-мушоҳида, ӯшиқ-ошиқ, мунозара-мунозира, муқойса-муқойса, муъаллим-муаллим, ӯилм-илм, ӯбид-обид, ӯлим-олимовағ.**

Баҳше аз калимаҳои арабии мавҷудбуда дар тоҷикӣ бо далелҳои гуногун мафҳумҳои навро бар худ касб кардаанд. Иштибоҳи мутарҷим дар ин ҳолат сабаби номафҳум мондани баъзе вожаҳои матни тарҷумашаванда мегардад. Мо тасмим гирифтаем, ки ба бархе аз дигаргуниҳо ишора намоем:

1. Яке аз омилҳои тағйироти маънии калимаҳои арабӣ дар тоҷикӣ **омили динӣ** аст. Монанди баъзе вожаҳои қуръонӣ машҳур дар фазои исломӣ, ки дар забони гуфтугӯи арабӣ ба маънои маҳдудтар истифода мегардад, аммо аксари шарқшиносони мо сараввал маънои исломии онро шарҳу тавзеҳ медиҳанд, ки бар матни ҳоси дунявӣ муҳолифат пайдо мекунад ва маънии дархостаро инъикос карда наметавонад. Ба монанди калимаи “салот”. Мо ин калимаро бештар ба маънии намоз мефаҳмем, аммо маънии аслии он дар истифодаи дунявӣ пайғом расонидан, пурсупос кардан аст.

2. Омилҳои дувум **аз меъёр зиёд истифода бурдани онҳо** дар забони тоҷикӣ мебошад. Бархе аз калимаҳо бо сабаби зиёд истеъмол шудан дар як давари хос дар як минтақае шуҳрат пайдо мекунад ва оҳиста-оҳиста мавқеи калимаҳои таҳҷойро танг мегардонад. Масалан, калимаи арабиасоси “эҳтиёҷ” дар раванди таҳаввули таърихӣ мавқеи калимаи аслан тоҷикии “ниёз”-ро дар талаффуз ва гӯиши одамон маҳдуд кард. Ин гуна мисолро овардан ба монанди “муқофотонидан” (аслан арабӣ), “сарфароз гардонидан” (тоҷикии хос) хеле зиёд аст, аммо дар ҳудуди як мақола таҳлили ҳамаи онҳо аз имкон берун аст ва ҳадафи мо низ нест. Омилҳои савуми дигаргуниҳои таркибии вожаҳо тарафи ҷанбаи **сиёсӣ иҷтимоӣ ва фарҳангӣ** дорад.

Ғоҳе таҳаввулоти сиёсӣ ва иҷтимоӣ, ки дар як ҷомеа падид меояд, сабаб мешавад, ки маънои калимаҳо тағйир ёбад ва ё ба маънии дигар истифода шавад. Дар давраи Сафавиён равобитаи фарҳангии байни кишварҳои араб ва Осиёи Миёна муваққатан қатъ шуд. Вале забони арабӣ таҳаввули худро дар Мовароуннахру Хуросон нигоҳ дошт Калимаҳое, ки дар ин аср шуҳрат ёфтанд, бештар истилоҳоти динию илмӣ буданд.

Дар замони муосир калимаҳое ба миён омаданд, ки бештар ҳоси соҳаҳои гуногуни илм ва адабиёт мебошанд. Мисол: Аккос-мусаввир, афзалият-бофазлтарин, ҳамчунин ба маънои бештар, равобит-робитаҳо, алоқаҳо, муошират-доду гирифт, теъдод-шумора, таҷаммул-зебоипарастӣ, маориф-ҷамъи маърифатва ғайра.

Вожаҳои арабӣ дар тоҷикии форсӣ бештар барои аҳли зиё фаҳмо ҳастанд. Онҳоро дар забони тоҷикӣ метавон бар якҷанд гурӯҳ тақсим кард:

1. Вожаҳои тоҷикию арабие, ки онҳо аз назари лафзӣ ва маънӣ яқсон ҳастанд ва тарҷумон бар асоси таҷрибаи забонии худ итминон дорад, ки ин калимаҳо ҳеҷ тағйире пайдо накардаанд, бинобар ин, мушкилотро бо роҳи овардани синонимҳо ва калимаҳои наздикмаъно ҳал менамояд. Ба монанди: **аср-аср, асар-таъсир, тарих-**

таърих, маълул-маъюб, иллатнок, нуксондор, шахид-чонфидо, шоҳид-гувоҳ, вакил, ҳамроҳ ва ғ.

2. Вожаҳое, ки дар арабӣ ва тоҷикӣ яксон аст, аммо тарзи талаффузи онҳо тафовутдоранд. Мисол: **Раҳмаҳ–раҳамат, мусйбаҳ–мусибат, ʔаломаҳ–аломаат, назофаҳ–назофат, рафоқаҳ–рафоқат ва ғ.**

3. Калимаҳои арабие, ки дар забони тоҷикӣ истифода намешаванд, аммо муодили онҳо дар забони мо як калимае ҳаст, ки аслан арабӣ аст. Масалан: **ҳомиш-ҳошия, поварақ, ихтилол-ишғол, тасарруф, ӣода- ручуъ, бозгашт, ихтиётӣ-захира-андӯхт, масдар-манбаъ, сарчашма, маъҳаз ва ғ.**

Баъзан як калима дар арабӣ маънои мусбатро ва дар тоҷикӣ маънои манфиро медиҳад. Масалан, калимаи **ҳарис** арабӣ буда, ба маънои **муштоқ, пазмон** меояд, аммо дар забони тоҷикӣ мафҳуми **“тамаъкор”, “дунёпарвар” ва “чашмгурӯсна”**-ро медиҳад. Ба ҳар ҳол тафовути маъно ва корбурди ин вожаҳо дар арабӣ ва тоҷикӣ яке аз мавридҳои ҳаст, ки тарҷумони камтаҷрибаро ба иштибоҳ меандозад. Вожаи **“ҷарима”** дар забони арабӣ маънои **“ҷиноят”**-ро медиҳад, аммо дар забони тоҷикӣ ба маънои супоридани маблағи муайян ба хотири риоя накардани қонуниятҳои дохилии ин ва ё он кишвар мебошад. Ба ҳамин монанд калимаҳои **ҳасис** дар арабӣ - **ночиз**, дар тоҷикӣ **бахил**; **акс** дар арабӣ - **ихтилоф**, дар тоҷикӣ–**расм, сурат, тасвир**; **тақаллуб** дар арабӣ – **дигаргунӣ**, дар тоҷикӣ - **макру фиреб, бо роҳи иваз намудани ҳуҷҷатҳо ва зиёданависӣ ё қаллобӣ**; **даъво** дар арабӣ - **дуо**, дар тоҷикӣ **шиқоят**; **таҷовуз** дар арабӣ – **аз ҳад гузаштан**, дар тоҷикӣ - **зуроварӣ ба номус** меоянд. [7,215]

Калимаҳои арабие ҳастанд, ки дар тоҷикӣ муодил доранд, вале мавриди корбурди онҳо дар забони арабӣ фарқ мекунад. **Масалан:**

Вожа	Маънои арабӣ	маънои тоҷикӣ
قرار	қатънома	ваъда, қарордод
معامله	рафтор	доду гирифт
مخابرات	дастгоҳи ҳосусӣ	иттилоот
كثيف	нокас	палид, ифлос
كلفات	шикаст	пешниҳод
موظف	навбатдор	ухдадор
مورد	намуна	ҳолат
مهمات	тӯшаи ҷангӣ	ҷизҳои боарзиш
ظرف	шароит	табақ
استثمار	сармоягузоғӣ	ишғол, тасарруф

Ба унвони мисол вожаи **“қарор”**-ро дар назар бигирем, ки ба маънои форсӣ ваъда ва қарордод аст, вале дар арабӣ на танҳо ба ин маънӣ нест, балки маънои тамоман дигар дорад, ки чандон аз якдигар дур нестанд. Мутарҷим ҳангоми тарҷумаи матн бояд муодили дақиқи онро ёбад. Мисол:

- Мо тасмим гирифтаем, ки ба шаҳри дигаре равем. **قررنا أن نذهب إلى مدينة أخرى**

Дар ин маврид тарҷуаи тоҷикии калимаи **“قررنا”** на **“қарор гирифттан”**, балки **“тасмим гирифттан”** тарҷума шуд. Тарҷума бояд, ки маъниҳоро тарҷума кунад ва ба дунболи шакли қолаб наравад. Мисол:

قرارات مجلس الأمن يمكنها أن تخفف آثار الأزمة الاقتصادية في العالم.

Қатъномаҳои Шӯрои амният метавонад, ки таъсири бӯҳронии ктисодиро дар ҷаҳон сабуқ (кам) кунад. [7,219]

Дар ин маврид калимаи “қарор” ба маънии “қатънома” ва калимаи “осор” ба маънои “таъсир” омад, ҳол он ки дар зери мафҳуми “осор” мо танҳо ёдгориҳои таърихи мефаҳмед. Аммо дар забони арабӣ калимаи мазкур ҳам ба маънои ёдгориҳо ва ҳам ба маънои таъсирҳо омада метавонад.

Вожаҳои низ вучуд доранд, ки дар забони арабӣ маъноҳои дуҷумла дорад ва ё муродиф доранд, аммо дар забони тоҷикӣ ба маънои истилоҳӣ истифода мегарданд. Масалан:

маънои тоҷикӣ	маънои арабӣ	вожа
матнҳои китоб	-теғи шамшерҳо متون السيوف -сатҳи кишти متن السفينه	متون
зербино, сохтор	- паҳн кардани чизه طرح الشيء - кам кардани адад از طرح عدداً من عدد адад	طرح

Кифоя кардани тарҷумон ба мафҳумҳои аввалияи вожаҳо дар тарҷума мушкилоти дигаре мебошад, ки барои дуруст баромадани маънои умумии “матн” ҳалал ворид месозад. Аз назари илми забоншиносӣ бо шунидани калима дар хориҷ аз “матн” маъмулан мафҳуме дар зехни тарҷумон нақш мебандад, ки бисёртар истеъмол мешавад ва онро мафҳуми аввалия меноманд. Аммо ба назар гирифтани маънои умумии “матн” ҳангоми тарҷума ва истифодаи муодилҳои суфта онро мафҳумҳои дуҷумла дорад меноманд. Тарҷумони камтаҷриба мафҳумҳои аввалияро, ки дар арабӣ омӯхтааст, ба қор мебарад, ки боиси хароб гардидани мазмун ва муҳтавои матн мегардад. Масалан: калимаи “маърифат” ба маънои дониш истифода мегардад, аммо дар забони арабӣ бештар маънои “шинохт”-ро дорад.

Як гурӯҳ аз феълҳои арабие ҳастанд, ки шакли исмии онҳо дар забони тоҷикӣ дида мешаванд. Дар ин гуна калимаҳо тарҷумон бо дидани феълҳо онҳоро бо муқоисаи шакли исмии дар забони тоҷикӣ вучуддошта қиёс ва тарҷума мекунад, ки тарҷума дар ин ҳолат хато мебарояд. Ба монанди тарҷумаи феъли арабии يُفضّل - “бартар” доништа мешавад.

Хулоса, мутарҷим барои он ки дучори чунин лағзишҳо нашавад, аввалан бояд далели таҳаввули вожаҳои муштарақро бидонад. Сониян, аз он ҷой ки истилоҳоти арабӣ дар тоҷикиро наметавон дар як радиф қарор дод, зарур аст, ки бо анвои мухталиф ва калимаҳои ҳаммаъноӣ онҳо бештар шиносӣ пайдо кунем. Баъзе калимаҳо мушкилоти зеринро пеш аз тарҷумаи матн ба миён меовард:

1. Калимаҳои, ки шаклан яхела ҳастанд, аммо дар арабӣ ба маънои дигар ва дар тоҷикӣ ба маънои дигар меоянд.
2. Калимаҳои, ки дар забони арабӣ ба маънои умумӣ ва дар забони тоҷикӣ ҳамчун истилоҳи ягон соҳаи илм истифода мешаванд.
3. Калимаҳои, ки дар забони арабӣ дурушт ва ҳалқӣ талаффуз мешаванд, аммо дар забони тоҷикӣ талаффузи сода ва раван доранд.
4. Калимаҳои, ки дар забони арабӣ муродиф доранд, аммо дар забони тоҷикӣ муродифи онҳо мавҷуд нест.
5. Калимаҳои, ки аз решаи феълҳои арабӣ гирифта шуда, дар забони арабӣ ҳамчун масдар ва дар забони тоҷикӣ ҳамчун исм хизмат мекунанд.

АДАБИЁТ

1. Асғарӣ Ҷавод. Раҳёфти наво бар тарҷума аз арабӣ. Техрон: Донишгоҳи Ҷиҳод.- 1386 ҳ.- 366 С.

2. Аминӣ Идрис. Моҳият ва таҳаввули маъниҳои вожагони арабӣ дар форсӣ- тоҷикӣ.- Маҷаллаи ҷустурҳои забонӣ.- Техрон: Донишгоҳи тарбияти мударрис.- 1394 х.- 12 С.
3. Муҳаддиси Чавод. Фарҳанги Ошуро. Техрон: Интишороти Маъруф.- 1384 х.- 162 С.
4. Насирӣ Ҳофиз. Равиши арзёбӣ ва санҷиши кайфияти матнҳои тарҷумашуда аз арабӣ ба форсӣ-тоҷикӣ.- Техрон: Интишороти Самт.- 1412 х.- 182 С.
5. Нозимӣни Ризо. Равишҳои барои тарҷумаи матнҳои матбуотӣ.- Техрон: Интишороти Самт.- 1386 х.- 316 С.
6. Озарнӯши Озартош. Чолиш миёни лаҳҷаҳои арабӣ. Техрон: Нашриёти “Най”.- 1385 х.- 234 С.
7. Фаршедварди Хусрав. Луғатсозӣ ва вазъи тарҷумаи истилоҳоти илмию фаннӣ.- Техрон: Интишороти Сураи меҳр.- 1384 х.- 412 С.

УДК 81-139

Раҳмонқулов.М., Алиев. С.М.

МАВҶЕИ ТЕХНОЛОГИЯИ ИНФОРМАТСИОНӢ ДАР ТАШАККУЛ ДОДАНИ МАЛАКАИ ТАЛАФҶУЗ ВА ШАВҚМАНДКУНИИ ДОНИШЉӢӢН БА ОМӢЗИШ

Дар мақола дар бораи берун рафтани аз воситаҳои анъанавии таълим ва истифодаи усулҳои нави таълим барои баланд бардоштани сифати таълим ва шавқмандии донишҷӯён сухан меравад. Ба омӯзгор лозим аст, то қадаме аз ҷаҳорҷӯбаи стандартии дарс берун биравад ва чизи наvero пешниҳод ва истифода намояд, ки тавачҷӯҳи донишҷӯёнро ба омӯзиш ҷалб намояд, онҳоро фаъол намояд, ба омӯзиш, ҷустуҷӯ ва амалкунӣ, водор созад. Дар солҳои охир дар бораи истифодаи воситаҳои нави технологияи информатсионӣ зиёд сухан мегӯянд. Ин на танҳо воситаҳои муосири технологӣ, балки шаклҳо ва методҳои нави таълим, марҳилаи на дар раванди таълим мебошад.

Муҳимияти истифодаи воситаҳои нави технологияҳои информатсионӣ, пеш аз ҳама, аз рӯи талаботҳои педагогӣ дар баланд бардоштани самаранокии таълим бо ба назар гирифтани талаботҳои ташаккулдиҳии малакаҳои фаъолияти мустақилонаи омӯзишӣ, шакли таҳқиқӣ-креативии муносибат дар таълим, ташаккули тафаккури танқидӣ, маданияти нави мебошад.

Вожакалимаҳо: анъанавӣ, таълим сифати таълим, шавқмандӣ, ҷаҳорҷӯба, стандарт, тавачҷӯҳ, фаъолият, омӯзиш, ҷустуҷӯ, нави, технологияи информатсионӣ.

Раҳмонқулов.М., Алиев. С.М.

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ И МОТИВИРОВАНИЮ СТУДЕНТОВ К ОБУЧЕНИЮ

В статье говорится о внедрении традиционных средств обучения и использовании новых методов обучения для повышения качества образования и обучения студентов. Учитель должен выйти из стандартного класса, внедрить и использовать новые методы, чтобы привлечь внимание студентов, активировать их учиться, запоминать и практиковать. В последние годы использование новых технологических инструментов растет. Это не только современные технологические средства, но и новые формы и методы обучения, новый этап в образовании.

Важность использования новых медиа-технологий, в первую очередь основана на педагогических требованиях чтобы повысить эффективность образования, учитывая требования к развитию навыков самостоятельного обучения, научно-творческого подхода к образованию, развития критического мышления и новой культуры.

Ключевые слова: традиционный, образовательное качество, любопытство, рамки, стандарты, интервью, мероприятия, обучение, поиск, новые информационные технологии.

Рамонmonkulov.M., Aliev. S.M.

THE ROLE OF INFORMATION TECHNOLOGY IN SHAPING STUDENTS ' SKILLS AND MOTIVATING THEM TO LEARN

The article talks about the introduction of traditional teaching aids and the use of new teaching methods to improve the quality of education and students learning. The teacher must come out of the standard teaching, introduce and use new methods, to attract the attention of students, activate them to learn, watch and practice. In recent years, the use of new technological tools is growing. These are not only modern technological means, but also new forms and methods of teaching, a new stage in education.

The importance of using new media technologies, in the first place, is based on pedagogical requirements, increasing the efficiency of education, taking into account the requirements for the development of independent learning skills, a scientific and creative approach to education, the development of critical thinking and a new culture.

Key words: traditional, educational quality, curiosity, framework, standards, interviews, events, training, search, new, information technologies.

Ислоҳоти системаи маориф дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба такмили мундариҷа ва сохти маълумот, аз он ҷумла маълумоти олии касбӣ бо назар гирифтани талаботи бозори меҳнат, равона карда шудааст. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф», Консепсияи миллии маълумот ва Стандартҳои давлатии маълумот, ҳуҷҷатҳои мебошанд, ки системаи маълумоти кишварро ба сатҳи байналмилалӣ бардошта, инкишофи минбаъдаи соҳаи маорифро муайян мекунад. Хусусан қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тасдиқи Барномаи давлатии такмил ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2004-2014» назди мутахассисону омӯзгорони мактабҳои олии ва миёнаи таҳсилоти умумӣ вазифаҳои пурмасъули ба таври кулӣ такмил додани таълими забонҳои русӣ ва англисӣро тақозо намуд ва барои беҳтар шудани сифати таълими ин фанҳо мусоидат намуд.

Ҳукумати Ҷумҳурӣ ба масъалаи таълиму тарбияи насли наврас, илму маориф, тарбияи ҷавонон, хусусан омӯзиши забонҳои хориҷӣ диққати махсус медиҳад.

Президенти мамлакат, асосгузори сулҳ ва ваҳдати миллӣ, пешвои миллат, мӯҳтарм Эмомалӣ Раҳмон дар суҳанрониашон хангоми воҳӯри бо ҷавонон аз ҷумла таъкид намудаанд: «Ҷаҳат насли ҷавони мамлакат қодир аст, ки забонҳои хориҷӣ ва технологияи муосирро аз худ карда, усулҳои хоҷагидорӣ иктисодиёти бозориро мукамал омӯхта, корхонаҳои фалаҷаштаро дубора барқарор намуда, фаъол гардонад»

Донишгоҳ ин рукни таркибии фарҳангу маданият мебошад ва ҳамчун муассисаи таълимию тарбиявии ҷомеа, дар афрӯхтани нури маърифат ва ахлоқи амида мавқеи муҳим мебозад.

Дар айни вақт пастравии завқи толибилмон нисбат ба омӯзиши забонҳои хориҷӣ ба мушоҳида мерасад. Истифодаи воситаҳои анъанавии таълим ба ин натиҷа расонид, ки ба донишҷӯён омӯзиши забонҳои хориҷӣ мушкил ва дилгиркунанда шуд ва онҳо имкониятеро надоранд, ки дар раванди омӯзиш талаботҳои худро дар худбаёнӣ, худдаркунӣ ва худбодарӣ ба амал оранд. Аз ин бунбаст бо ташкили шаклҳои шавқовар ва нави ғайристандартӣ таълиму омӯзиш метавон баромад, ки завқу ҳаваси омӯзандагонро метавонад баланд намуда, ба омӯзиши натиҷабахш баргардонад. Ба омӯзгор лозим аст, то қадаме аз ҷаҳорҷӯбаи стандартӣ дарс берун биравад ва чизи навро пешниҳод ва истифода намояд, ки таваҷҷӯҳи донишҷӯёнро ҷалб намояд, онҳоро ғаъл намояд, ба омӯзиш, ҷустуҷӯ ва амалкунӣ, водор созад. Дар солҳои охир дар бораи истифодаи воситаҳои нави технологияи информатсионӣ зиёд сухан мегӯянд. Ин на танҳо воситаҳои муосири технологӣ, балки шаклҳо ва методҳои нави таълим, марҳилаи нав дар раванди таълим мебошад.

Муҳимияти истифодаи воситаҳои нави технологияҳои информатсионӣ, пеш аз ҳама, аз рӯи талаботҳои педагогӣ дар баланд бардоштани самаранокии таълим, бо ба назар гирифтани талаботҳои ташаккулдиҳии малакаҳои ғаъолияти мустақилонаи омӯзишӣ, шакли таҳқиқӣ-креативии муносибат дар таълим, ташаккули тафаккури танқидӣ - маданияти нав мебошад.

Истифодаи воситаҳои нави коммуникатсионӣ дар таълими забони англисӣ, на танҳо сайёу кӯшиш барои омӯзиши чизи нав аст, ҳамчунин ин восита имкон медиҳад, ки бевосита муносибати мавқеӣ ба амал оварда шавад.

Вазифаи муаллим дар он асос меёбад, ки барои донишҷӯён шароитро фароҳам орад, то онҳо битавонанд озодона дар муоширати амалӣ, забонро истифода намоянд. Инчунин, методҳои таълимиро истифода бурда шавад, ки ба ҳар омӯзанда имкони ба вучуд овардани ғаъолнокӣ, пайдо кардани маҳорату истеъдодро дошта бошад. Вазифаи муаллим дар ба амал овардани ғаъолияти маърифатии толибилмон дар раванди омӯзиши забонҳои хориҷӣ мебошад.

Технологияҳои педагогии муосир чунинанд: якҷоягии таълим ва тарбия, методикаи лоиҳавӣ, истифодаи воситаҳои нави технологияҳои информатсионӣ ва ғайраҳо. Манбаъҳои интернетӣ, барои амалисозии шакли инфиродӣ дар мавқеи таълим, барои бо дарназардошти қобилият, сатҳи дониш ва майлу рағбати таълимгирандагон ба роҳ мондани омӯзиши индивидуалӣ ва фосилавӣ, ёрӣ мерасонанд.

Шаклҳои қор бо барномаҳои таълимии компютерӣ дар дарсҳои забонҳои хориҷӣ чунинанд:

- омӯзиши лексика;
- қорқард ва инкишофи талаффуз;
- омӯзиши нутқи диалогӣ ва монологӣ;
- омӯзиши ҳат;
- такмили ҳодисаҳои грамматикӣ ва ғайра.

Ба ҳама маълум аст, ки интернет барои омӯзандагони забонҳои хориҷӣ, имконияти васеъро фароҳам месозад, то онҳо битавонанд аз матнҳо истифода намоянд, бо соҳибони забони мавриди омӯзишашон дар муошират бошанд. Феълан чинун имкониятҳо, ба мисли таълими фосилавӣ, муоширати байниҳамдигарии забонмӯзон ва муаллимон, на танҳо дар доираи як муассисаитаълимӣ, ноҳия, ҳудуди муайяни ҷуғрофӣ, балки байни тамоми мамлакатҳои ҷаҳон, аҳамияти зиёди худро доро мебошанд. Бо ёрии технологияи муосири информатсионӣ барои амалан ба иҷро расонидани таълими фосилавӣ, (бидуни аз хона берун рафтани) имконияти васеъ ба даст меояд. Шабакаи умумиҷаҳонии интернет роҳҳои дастрасиро ба ҳама марказҳои илмии ҷаҳонӣ, китобхонаҳо ба мо боз менамояд, ки ин барои худомӯзӣ, васеъ кардани ҷаҳонбиниямон ва баланд бардоштани таҳассусамон заминаи мусоид

аст ва беҳтарин воситаи дастрас аст. Дар интернет имкони ташкили лоиҳаҳои якҷояи хонандагон, донишҷӯён ва олимони ҳама мамлакатҳои ҷаҳон мавҷуд аст. Барои ҳамин қисмҳои таркибии он, ба мисли мақсаду ҳадаф ва мазмуни таълим, дар ҳудуди як мамлакат, дар ҳама гуна шакли таълим дар ҳамоҳангӣ бо барномаҳо ва стандартҳои таълимии қабулшудаи ҳамон кишвар бояд тағйир наёбад. Роҳу усулҳои таълим, воситаҳои таълим вобаста ба шакли таълим ва консепсияи таълим, метавонанд дигаргун шаванд. Барои ҳамин, мо чунин мешуморем, ки ба воситаҳои зарурии мурочиат карда шавад, ки онҳо тавонанд барои истифода ва амалисозии имкониятҳо, баромадан аз ҷаҳорҷӯбаи фаҳмиши ақибмонда, роҳ кушодан ба ҷаҳони васеи маърифат, ба вучуд овардани гуфтугӯи фарҳангу тамаддунҳо, хизмат расонанд.

Фақат дар ин сурат воситаҳои техникӣ метавонанд, воқеан, барои ҷараёни таълиму тарбия пурманфиат бошанд ва ҷои худро дар ин ҷараён, ё бо иваз намудани дигар воситаҳои аёнӣ ва ё бо мукамал кардани фазои истифодаи воситаи аёнӣ дар таълим пайдо наоянд.

Дар 2-3 соли охир дар таҷрибаи педагогӣ ба таври васеъ истилоҳи интернет-маълумот ворид гашт. Вазифаи муассисаи таълимӣ дар ҷомеаи муосирӣ мо аз таълим ва тарбияи дуруст ва огоҳона, мусаллаҳ намудан бо донишҳои замонавӣ ва фарҳанги информатсионӣ, мебошад. Дар замони муосир шакл нест, ки истифодаи интернет дар раванди таълим ва амалан истифода намудани ҳамаи имкониятҳои шабакаи умумиҷаҳонии интернет дар ҳама соҳаҳои маълумоти миёна, воситаи муҳим ва зарурият.

Метавон чунин категорияҳои асосиро дар раванди таълиму тарбияи қайд намуд:

- ҷараёни таълиму тарбия;
- корҳои беруназсинфӣ (фаъолияти баъдидарсӣ);
- корҳои роҳбарӣ;

Муфассалан, афзалиятҳои истифодаи интернетро барои ҳар як категория диди мебароем.

Ҷараёни таълиму тарбия:

- имконияти таълими фосилавӣ ҳам барои донишҷӯ ва ҳам барои омӯзгор;
- гузаронидани лоиҳаҳои телекоммуникатсионии таълимии байнифаннӣ;
- гузаронидани олимпиадаҳои фосилавӣ;
- иштирок дар телеконференсияҳо;
- иштирок дар мусобикаҳои соҳавӣ барои сохтани веб-саҳифаҳо;

Қайд кардан зарур аст, ки ҳангоми истифодаи интернет дар дарсҳо, омӯзгор ба донишҷӯён имконият медиҳад, ки маводҳои зиёде: (мақтубҳо, суратҳо, тарғиботҳои гуногун, эълонҳо ва ғайра), ки ба мавзӯи асосӣ донишҷӯён алоқаманд ҳастанд, шинос шаванд ва барои ташаккули фаҳмишу тасаввуроти донишҷӯён доир ба фарҳангу таърихи кишвари соҳиби забони мавриди омӯзишашон, сабаб мегардад.

Мутолиаи пешакӣ, дорои аҳамияти маърифатӣ мебошад ва барои фанни мавриди таваҷҷуҳ, ҳама эҷодиёти нутқӣ (китоб, мақола, ҳикоя), метавонад маводи истифода гардад. Барои чунин мутолиаи омӯзгор метавонад то вақти дарсаш, аз ҷойи дастрас вобаста ба қобилияту фаҳмиши ҳар як донишҷӯ маводи зарурӣ, диҳад. Баъдан, ба муаллим лозим аст, ки нишонаи интернетии матнҳоро диҳад ва агар имконияти пайваستшавӣ ба интернет мавҷуд набошад, омӯзгор метавонад дар шакли ҷопӣ онро ба донишҷӯён дастрас наояд.

Фаромӯш набояд кард, ки ҳангоми кор бо матнҳои барои мутолиаи омӯзишӣ пешбинӣ шуда, се шакли кор (то мутолиа, дар вақти мутолиа, баъди мутолиа), муайян шудааст. Дар ин ҳол раванди омӯзиш бо компютер камманфиат аст вақте, ки мақсади таълиму омӯзиши муосир дар нигоҳ доштани саломатии хонандагон

аст. Интернет дар ин ҳолат фақат барои омӯзгор сарчашмаи дарёфти матнҳо барои ин мутолиа метавонад бошад.

Мақсади асосии таълими забонҳои хоричӣ, ташакулли қобилияти коммуникативии хонандагон мебошад. Ҳамаи дигар ҳадафҳо (таълим тарбия, инкишоф) дар раванди амалигардонии ин мақсади асосӣ ба иҷро мерасанд.

АДАБИЁТ

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи такмили таълим ва омӯзиши забони русӣ ва англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2004 - 2014”.
2. Часовникова О.Б., Гибина Ю.И., Лисица А.Б., Гусельникова Е.В. “Использование новых информационных технологий обучения в школе”. Материалы Региональной Научно-практической конференции “Английский язык в системе “Школа – Вуз”, Новосибирск, 20 июня 2003 г.
3. Горчев А.Ю. «Лингофонный практикум по английскому языку». Иностранные языки в школе. 2/83.
4. Ушакова С. В. Компьютер на уроках английского языка. ИЯШ, №5, 1997г с. 40-41.
5. Телицина Т. Н. использование компьютерных программ на уроках английского языка. ИЯШ, №2. 2002.
6. Князев М.Н. Проблемы технологии обучения иностранному языку на современном этапе по западноевропейской методике / М.Н. Князев // Иностр. языки в школе. – 2001. – № 4. – С. 105-107.

УДК 34.01

Алиев Ф. Ш.

ФАРҲАНГИ ҲУҚУҚИИ ҶАВОНОН ВА МАСЪАЛАИ ТАШАККУЛИ ДАВЛАТИ ҲУҚУҚБУНЁД ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои асосии фарҳанги ҳуқуқи ҷавонон ва роҳҳои ташаққули давлати ҳуқуқбунёд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ гардида, таҳқиқи васеи мавзӯи фарҳанги ҳуқуқи ҷавонон, ҳам аз дидгоҳи таърихӣ ва ҳам дар шароити муосири ташкили давлати ҳуқуқбунёд дар Тоҷикистон анҷом дода шудааст. Зарурияти фарҳанги ҳуқуқи ҷавонон ва аҳамияти он дар ташкили давлати ҳуқуқбунёд низ бо тариқи возеҳ баён гардидааст.

Калидвожаҳо: давлати ҳуқуқбунёд, фарҳанги ҳуқуқӣ, фарҳанги ҳуқуқи ҷавонон, ҳуқуқи инсон, давлатдорӣ миллӣ, ҷавонон.

Алиев Ф. Ш.

ПРАВОВАЯ КУЛЬТУРА МОЛОДЕЖИ И ФОРМИРОВАНИЕ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье рассматриваются основные вопросы правовой культуры молодежи и пути построения правового государства в Республике Таджикистан и проведено исследование правовой культуре молодежи, как с исторической, так и в современном контексте становления правового государства в Таджикистане. Также четко обозначена

необходимость правовой культуре молодежи и ее важность в построении правового государства.

Ключевые слова: правовое государство, правовая культура, правовая культура молодежи, права человека, национальная государственность, молодежь.

Aliev F. Sh.

LEGAL CULTURE OF YOUTH AND FORMATION OF THE LEGAL STATE IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article discusses the main issues of the legal culture of youth and ways to build a rule of law in the Republic of Tajikistan and studies the legal culture of youth, both in the historical and in the modern context of the establishment of the rule of law in Tajikistan. The need for the legal culture of youth and its importance in building a rule of law state is also clearly indicated.

Key words: rule of law, legal culture, legal culture of youth, human rights, national statehood, youth.

Чавонон ҳамчун гурӯҳи асосии аҳолии кишвар, бевосита дар низоми давлатдорӣ миллӣ дар ҳама давра замонҳо барои рушди давлат ва миллат нақши асосиро иҷро менамоянд.

Дар марҳилаҳои гуногуни таърихӣ дар давлатдорӣ миллӣ диққати асосӣ ба чавонон дода мешуд. Асос он мебошад, ки дар ҳама давра замонҳо чавонон нерӯи асосӣ давлат ба шумор мераванд.

Давлатҳо барои аз байн нарафтани устуворӣ мондан диққати асосиро ба чавонон медиҳанд. Мақсад аз он иборат аст, ки чавонон, ҳам аз лиҳози ҷисмонӣ нисбат ба наврасону миёнасолон ва калонсолон нерӯи қавӣ доранд ва ҳам бо мақсади нигоҳ доштани тамаддун, фарҳанг, забону афкори миллатҳо хизмат намуда, мерос баранд.

Аз қадим ниёгони мо нисбати чавонон эътибори хоса медиҳанд, ба онҳо илму дониш ва малакаву кордониро меомӯхтанд. Махсусан диққати асосиро ба омодагии чавонон ба аспасворӣ, шамшерзанӣ ва маҳорати ҷанг дода, баъди супоридани санҷишҳои махсус онҳо ҳамчун чавони комил эътироф мегардиданд. Чи тавре, ки муалифи ватанӣ Холиқов А.Ғ. доир ба низоми ҳуқуқи тоҷикон қабл аз ислом менависад, ки мувофиқи Авастро дар сарзамини тоҷикон: «Қобилияти амалкунии пурраи шахс баъди ба синни 15 солагӣ расидан ба вуҷуд меомад. Дар ин вақт, маросими махсус дар ҳузури гурӯҳи бизоатмандон бо пӯшонидан ва бахшидани камарбанд ва пирохани муқаддас иҷро мешуд [1, с.71].

Аз ин расмиёт бар меояд, ки тоҷикон дар таърихи давлатдорӣ худ ба ин табақаи аҳоли яъне чавонон диққати махсус дода, маросими махсуси мустақил эътироф намудани чавононро доштаанд, ки бо одати пӯшонидани камарбанд ва бахшидани пирохани муқаддас анҷом дода мешуд, ки ин гувоҳи умед доштан ба чавонон ва тарбия намудани онҳо баҳри рушд ва эмин нигоҳ доштани давлатдорӣ миллӣ маҳсуб мегардид.

Дар Бобулистони қадим чавони болаёқатро ба корҳои арзанда таъмин намудан яке аз вазифаҳои асосӣ давлат ба ҳисоб мерафт [2, с. 36].

Донишҷӯи падидаҳои муҳими ҳуқуқӣ ва давлатӣ барои ҳудудҳои ва дар навбати дигар ташаккули давлат ва ҳуқуқ ва умуман рушди босуботи фарҳанги ҳуқуқӣ, ки аз он ҳосил мегардад аз ҷониби чавонон бе ниҳояд зарур мебошад.

Хаминтавр Фарҳанги умумии ҷомеа васеъ буда, тамоми намудҳои фарҳанг ба он дохил мешаванд. Фарҳанги ҳуқуқӣ як намуди фарҳанги умумии ҷомеи мебошад, ки дар навбати худ ба зернамудҳо ҷудо мешавад. Яке аз зер намуди он фарҳанги ҳуқуқи инсон буда, фарҳанги ҳуқуқи ҷавонон аз дохили он бар меояд.

Фарҳанги ҳуқуқӣ дар давлатҳои ҳуқуқбунёд, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ба ин гурӯҳи давлатҳо шомил мебошад - сатҳи дониши, ҳуқуқ, дарки қонунҳо қобилияти истифодабарӣ ва татбиқи онҳо дар соҳаҳои гуногуни ҳаёт мебошад. Фарҳанги ҳуқуқи ҷавонон як намуди фарҳанги ҳуқуқи инсон мебошад. Хусусиятҳои хоси фарҳанги ҳуқуқи инсон пеш аз ҳама: сатҳи дониши ҳуқуқи онҳо, донишани қонунҳои амалкунандаи кишвар, риоя, иҷро ва истифодаи ин қонунҳо мебошад. Чи тавре, ки баъзе муҳақиқон қайд менамоянд «Дар ҷомеаи шаҳрвандии рушдбанда ҳуқуқ ва озодиҳои инсон аҳамияти хоса доранд ва ба фарҳанги умумии ҷомеа ворид карда мешаванд [3, с. 180].

Мутобиқи Консепсияи сиёсати ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028 яке аз самтҳои муҳими сиёсати ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон баланд бардоштани сатҳи маърифат ва шури ҳуқуқи аҳоли, таълим ва тарбияи ҳуқуқи шаҳрвандон махсуб мешавад [4]. Дар ин замина, баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқи аҳолии кишвар дар маҷмӯъ ва махсусан фарҳанги ҳуқуқи ҷавонон ҳамчун насли нав, самти муҳими сиёсати давлатии Тоҷикистон мебошад. Мантқиқист, ки ташаккули фарҳанги ҳуқуқи аҳоли аз сиёсати ҳуқуқи давлат бевосита вобастагӣ дорад [5, с. 59], агар сатҳи фаҳмиши ҳуқуқи аҳолии кишвар баланд бошад, сиёсати ҳуқуқӣ ба таври муассир ташаккул меёбад, зеро донишани қонунҳо ва иштироки фаъоли шаҳрвандонро дар ҷорабиниҳои ҳуқуқӣ, давлатро ба қабул намудани меъёрҳои ҳуқуқи зарурӣ ва такмил додани низоми қонунгузорӣ ҳавасманд мегардонад.

Воситаи муассири мубориза бо зухуроти номатлуб ин ташаккули фарҳанги баланд дар насли наврас, алахусус фарҳанги ҳуқуқӣ мебошад. Принципҳои баланди ахлоқӣ, завқи эстетикӣ, фарҳанги сиёсии ҷавон танҳо бо роҳи донишҳои ҳуқуқӣ ва меъёрҳои ҳуқуқӣ ташаккул меёбанд ва бо ин робитаи ногусастанӣ доранд.

Муҳақиқи ватанӣ Ф. Тоҳиров дар мавзӯи «Мақоми конститутсия дар тарбияи ҳуқуқи ҷавонон» қайд менамояд, ки «Конститутсия Ҷумҳурии Тоҷикистон моҳиятан бузургтарин ҳуҷҷати миллӣ ва давлатии кишварамон буда, дорои аҳамияти сиёсӣ ҳуқуқӣ ва фарҳангӣ мебошад. Аз ин рӯ ҳудудҳои қонуни асосии давлати соҳибистиклоли Тоҷикистон барои наврасону ҷавонон, ки ояндаи пайдорию пешрафти миллату давлатанд, ҳам фарзу ҳам суннат аст. Бояд, ки наврасону ҷавонон усулҳои ғояҳои дар Конститутсия саптгардидаро хуб дарк карда, дар раванди ҳаёти ҳаррӯзаи худ онҳоро татбиқ карда тавонанд» [6, с. 29].

Ҷунин тарзи баррасии масъала аз ҷониби муҳақиқи варзидаи ватанӣ Ф.Тоҳиров. аз он шаҳодат менамояд, ки муаллиф бевосита ба ҷавонон таъкид менамояд, ки чихати баландбардоштани фарҳанги ҳуқуқиашон Конститутсия ва қонунҳои ҷориро донанд ва аз онҳо истифода намуда тавонанд. Аз андешаронии муаллиф бармеояд, ки махсусан донишани ҳуқуқу озодиҳо, конститутсӣ ва қонунҳо амалкунанда, чихати рушди давлату миллат ва пайдор мوندани онҳо барои ҷавонон ҳам фарз ва ҳам суннат аст. Ин нуқтаи назар бори дигар муҳим будани масъалаи фарҳанги ҳуқуқи ҷавононро дар раванди ташаккули давлати ҳуқуқбунёд собит намуда, мавзӯи татқиқоти алоҳида будани онро, шаҳодат медиҳад.

Робитаи фарҳанги ҳуқуқи ҷавонон ба ташаккули давлати ҳуқуқбунёд яке аз масъалаҳои муҳимтарин буда, ҳамзамон проблемаи асосии рушди давлати ҳуқуқбунёд гашта истодааст. Беҳтар кардани вазъи фарҳанги ҳуқуқи ҷавонон ва

баланд бардоштани сатҳи он ба рушди самараноки давлати ҳуқуқбунёд ва такмили ниҳодҳои ҷомеаи шахрвандӣ мусоидати беандоза мерасонад.

Сатҳи фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон аз самараноки амалишавии принципҳои умумии ҳуқуқӣ шаҳодат медиҳанд. Волоияти қонун, давлати ҳуқуқбунёд ва рушди мутаасили ҷомеаи шахрвандӣ дар асоси фарҳанги ҳуқуқӣ ташаккул меёбад. Дар ҳолати баракс, ғояи ҳуқуқуозодихоии инсон ташаккул намеёбад, эҳтироми волоияти қонун коста мегардад ва принципҳои умумии ҳуқуқӣ дар амал суст тадбиқ карда мешаванд.

Дар асоси моддаи якуми конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мо дар давлати ҳуқуқбунёд зиндагони дорем. Барое, оне ки волоияти қонун, адолат, инсондӯстӣ, иҷрои бошууроноии вазифаҳои конститутсионии ҳар шахс дар назди давлат ва эҳтироми ҳуқуқу озодиҳои асосии инсон ва шахрванд риоя гардад, сатҳи фарҳанги ҳуқуқии аҳоли махсусан ҷавонон бояд баланд бардошта шавад.

Алоқамандии фарҳанги ҳуқуқӣ ва давлати ҳуқуқбунёдро муҳақиқи ватанӣ Насурдинзода С. Э., ботариқи васеъ таҳлил намуда, қайд менамояд, ки байни фарҳанги ҳуқуқӣ ва давлати ҳуқуқбунёд алоқаи мустақобила ҷой дарад. Аз як тараф давлати ҳуқуқбунёд барои ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ шароит муҳаё менаояд аз тарафи дигар давлати ҳуқуқбунёд сатҳи баланди фарҳанги ҳуқуқиро талаб менамояд [7, с. 186].

Сангинов К. низ муҳимияти фарҳанги ҳуқуқӣ аз ҷумла фарҳанги ҳуқуқии ҷавонро барои ташкили давлати ҳуқуқбунёд баён намуда, қайд менамояд, ки “Аломати асосии тамоми давлатҳои ҳуқуқбунёд аз он иборат аст, ки дар он чун шартӣ хатмӣ сатҳи баланди фарҳанги ҳуқуқии аҳоли, алахусус ҷавонон, инчунин фарҳанги касбӣ дар касбҳои гуногун ташаккул ёфта мебошад” [8].

Муаллиф бевосита яке аз аломатҳои асосии тамоми давлатҳои ҳуқуқбунёдро, дар сатҳи фарҳанги ҳуқуқии аҳоли ва махсусан фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон мебинад.

Барои ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ муҳокимаронии Афлотун дар бораи омӯзонидани одамон барои риояи қонунҳо аз хурдсолӣ, бисёр аҳамамияти калон дорад, ба андешаи ӯ ба шарофати чунин тарбия онҳо «одат» мекунанд ба қонуният. Ҷамчунин Афлотун эътимод дошт, ки риояи қонун вобастааст ба низоми муназами таълим ва тарбия. Ӯ қайд менамояд, ки “Дар дилҳо шакли давлат мардуми соҳибмаълумоту бо тарбия муҳимтарин қонунҳоро поймол намекунанд” [9, с. 189].

Муҳақиқи дигари Юнони қадим Аристотел дар бораи аҳамияти тарбия дар амали намудани адолати судӣ чунин менависад “Ҳар як шахси мансабдор, ки дар рӯҳияи қонун тарбия ёфтааст, адолати судиро дурӯст амали менамояд” [10, с. 482-483].

Олимон, ки бо мушкилоти давлати ҳуқуқбунёд комилан саруқордоранд, қайд мекунанд, ки давлати ҳуқуқбунёд дар андозаи типологӣ як намуди мустақили давлат аст, ки дар асоси воқеияти нав дар марҳилаи муайяни рушди ҷомеа ба вучуд омадааст [11, с. 237].

Аз нуқтаи назари Б.А. Кистяковский давлати ҳуқуқбунёд ҳамчун “давлати муттасили рушдкардаи конститутсионӣ” шарҳ дода мешавад, ки дар эҳтиром кардани ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, асос ёфта, дар он инсон на танҳо объект, балки инчунин субъекти ҳокимият мебошад [12, с. 420].

Ба раванди ташаккули ҷомеаи муосири Тоҷикон бояд ҷаҳонбинии васеи ҳуқуқии ҷавонон ҳамроҳ бошад.

Ба ақидаи мо, фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон бояд ҷанбаҳои асосии ҳуқуқро инъикос намояд ва шаклҳои вазъи ояндаи фарҳанги ҳуқуқро дар муҳити ҷавонӣ баяд ташаккул дод. Фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон чун маҳаки рушди давлати

хуқуқбунёд мебошад. Рушди Фарҳанги ҳуқуқӣ ҷавонон ба рушди ниҳодҳои ҳуқуқии демократии тамаддуни муосир хидмат мекунад.

Дар айни замон, сиёсат қисми ҷудонопазири ҳаёт аст. На танҳо ба манфиатҳои калонсолон, одамони баркамол, балки ба ҷавонон низ таъсир мерасонад. Ба андешаи мо, аксар шахрвандони ҷавони кишвар нисбат ба одамони миёнасолу калон сол ба сиёсат ва масъалаҳои марбут ба ҳаёти сиёсӣ камтар таваҷҷӯҳ доранд. Дар ҳоле, ки зарур аст, ки ҷавонон сиёсати замони муосирро, ки бениҳоят дар ҳоли мураккаб ва бо суръату пуртобупеч аст сарфаҳм раванд.

Дар замони муосир дар ташаккули фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон дар шароити давлати ҳуқуқбунёд, масъалаи мубрам ин баландбардоштани дараҷаи умумии шуури ҳуқуқӣ ҷавонон, аз байн бурдани нигилизми ҳуқуқӣ дар байни ҷавонон, омӯзиши проблемаҳои пасткуандаи фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон, ҳамчунин механизми баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқии онҳо муҳим арзёби мешавад.

Имрӯз фароҳам овардани шароит барои ба таври пурра шомил кардани ҷавонон ба ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоию иқтисодӣ ва фарҳангии ҷомеа калиди инкишофи бомуваффақияти сиёсати ҷавонони Тоҷикистон мебошад. Н. А. Бердяев навиштааст, инсоният ба фарҳанг маҳкум аст [13, с. 713].

Ҳамин тариқ дар натиҷаи таҳлили мавзӯи мазкур ба хулосае омадем, ки бо мақсади баландбардоштани фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон ва ташаккул ёфтани давлати ҳуқуқбунёд дар ҚТ зарур аст, ки:

- Омӯзиши фанҳои таълимии ҳуқуқӣ дар макотиби миёна чиддӣ ба роҳмонда шуда, соатҳои онҳо зиёд карда шаванд;
- Дар мактабҳои миёна ва олии пайваста маҳфилҳои ҳуқуқӣ гузаронида шаванд;
- Дар ҷумҳури озмунҳои беҳтарин конститутсиядон, ҳуқуқшиноси ҷавон ва ба монанди инҳо тавасути телевизён ташкил карда шаванд. Мутаасифона аз фанҳои таълимии дигар гузаронида мешавад ба ҳуқуқ, ки тамоми рафтири инсонро дар замони муосир танзим менамояд ниҳоят кам эътибор дода мешавад;
- Бо мақсади самарабахш гардидани таълими ҳуқуқӣ ҷиҳати баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон дар мактабҳои олии омӯзиши фанҳои таълимии ҳуқуқи инсон новобаст аз ихтисос муҳим ва зарур мебошад;
- Ҳамчунин бахши хусусӣ ташкилотҳои ҷамъиятӣ дар соҳаи ҳуқуқӣ ва мусоидати онҳо ба раванди ташаккули фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон низ самара бахш буда, ташкили чунин ташкилотҳо барои баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқӣ мусоидат менамоянд.

АДАБИЁТ

1. Холиқов А. Ғ. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон қисми1. Душанбе 2002. - С.71.
2. В. В. Кузнецов История Вавилона- Л, 1956. – С-36
3. Снашков С.А. Правовая культура как фактор информационной безопасности // Вестник Челябинского государственного университета. – 2013. -№22 (313). – С.180.
4. Концепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028
5. Редков С.К. Реформы 19 века и их влияние на правовую культуру российского общества // Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова. – 2012. - №4. – С.59
6. Ташаккули фарҳанги сиёсии ҷавонон. Маводҳои конференси умумиҷумҳуриявӣ илмию амалӣ. Душанбе, 2005. - С.29.
7. Насурдинов Э.С. Формирование правовой культуры в Республике Таджикистан в условиях углубления культурно-цивилизационных различий: проблемы теории и практики. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. Специальность: 12.00.01. – Душанбе, 2015. – С. 186.

8. Формирование правовой культуры молодежи: Сущность и проблемы <https://cyberleninka.ru/article/v/formirovanie-pravovoy-kultury-molodezhi-suschnost-i-problemy>
9. Аристотель. Сочинения: в 4 т. Т. 4. М.: Мысль, 1983. - С. 482-483.
10. Раянов Ф.М. Гражданское общество и правовое государство: проблемы понимания и соотношения: моногр. М.: Юрлитинформ, 2015. - С. 237
11. Кистяковский Б.А. Государственное право (общее и русское): лекции // Философия и социология права. СПб., 1999. - С. 420.
12. Бердяев Н. Философия неравенства. Письмо XIII. О культуре // Судьба России. Сочинения. М.: ЭКСМО-Пресс; Харьков: Фолио, 1998. - С. 713.

УДК 373.51

Қурбонов А.А.

ХУСУСИЯТҲОИ ТАШКИЛИ ТАҲСИЛИ ФОСИЛАВӢ БАРОИ МАКТАББАЧАҒОН ДАР РАВАНДИ ОМУӢЗИШИ ТЕХНОЛОГИЯИ ИТТИЛООТӢ

Дар мақолаи мазкур ташкили таълими фосилавӣ дар раванди таълими технологияи иттилоотӣ, низоми таълими фосилавӣ дар мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурӣ, технологияҳои нави электронӣ, категорияҳои технологияи истифодашаванда дар таълими фосилавии имрӯза ва ташкили кабинетҳои технологияи иттилоотӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифта аст.

Калидвожаҳо: Таълими фосилавӣ, иттилоот, шабака, омӯзиш, технологияи иттилоотӣ, низом, электронӣ, Интернет, омил, таълим, компютер, дидактика, муаллим.

Қурбонов А.А.

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ ШКОЛЬНИКОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ ТЕХНОЛОГИИ

В данной статье рассматривается организация дистанционного обучения в области преподавания информационных технологий, система дистанционного обучения в средних школах республики, новые электронные технологии, категории технологий, используемых в современном дистанционном обучении, и создание кабинета информационных технологий.

Ключевые слова: Дистанционное обучение, информация, сеть, обучение, информационная технология, система, электронный, интернет, фактор, преподавание, компьютер, дидактика, учитель.

Kurbonov A.A.

THE FEATURES OF ORGANIZATION OF DISTANCE LEARNING OF SCHOOLCHILDREN IN THE PROCESS OF TEACHING INFORMATION TECHNOLOGY

This article discusses the organization of distance learning in the field of teaching information technology, the distance learning system in secondary schools of the republic, new

electronic technologies, the categories of technologies is use in modern distance learning, and form of information technology office.

Key words: distance learning, information, network, study, information technology, system, electronic, internet, factor, education, computer, didactics, teacher.

Рушди фаъоли чаҳони муосир ба зарурати ташаккули инсони "нав", шахсе меорад, ки қодир аст бо қарорҳои фаъоли худ ба рушди тамоми ҷомеаи башарӣ таъсир расонад. Ташаккули шахсияти "фаъол" имрӯз аз равандҳои тарбия ва таълим дар мактаб оғоз меёбад, ки мувофиқи Консепсияи таълими милли бояд ба таҳким ва ташаккули маҷмӯи салоҳиятҳо оварда расонад.

Вақтҳои охир дар адабиёти педагогӣ ба мушкилоти таълими фосолави тавачҷӯҳи зиёд зоҳир карда мешавад.

Таълими фосолави муосир дар заминаи истифодаи унсурҳои асосии зерин сохта мешавад: муҳити интиқоли иттилоот (почта, телевизион, радио, шабакаҳои иртиботи иттилоотӣ), методҳое ки аз муҳити техникаи мубодилаи иттилоот вобаста мебошанданд. Ташкили таълими фосолави дар раванди таълими технологияи иттилоотӣ имкон медиҳад:

- хароҷоти омӯзиш кам карда шавад (сарфи хароҷоти иҷораи биноҳо ва роҳҳои рафтани таълимгирандагон ва муаллимон ба маҳали таълим);
- шумораи зиёди одамон таълим дода шаванд;
- сифати таълим тавассути истифодаи асбобҳои муосир баланд бардошта шуда, китобхонаҳои электронии бузургҳаҷм ва фазои ягонаи таълимӣ омода карда шаванд.

Мо ташкили таълими фосолави дар раванди таълими фанни технологияи иттилоотӣ ҳамчун шакли нави таълим барраси менамоем ва мутаносибан таълими фосолави (ҳам натиҷа ва ҳам раванду низом)-ро низ ҳамчун шакли нави таълим медонем. Аммо аз ин ҷо бармеояд, ки ин шакли нави таълим наметавонад як низоми комилан мустақил бошад.

Низоми таълими фосолави дар мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумии ҷумҳурии мо барои талабагон, шаҳрвандон ва дигар мутахассисоне ки дар ҳама минтақаҳои ҷумҳурӣ ва хориҷи кишвар бекоранд, барои татбиқи ҳуқуқҳои инсонии худ ба таҳсил ва иттилоот имкониятҳои баробар фароҳам меорад.

Маҳз ин низом метавонад талаботи ҷомеаро ба таври мувофиқ ва осонтар қоне гардонад ва татбиқи ҳуқуқи конституционӣ ба таҳсили ҳар як шаҳрванди кишварро таъмин намояд. Ташкили таҳсили фосолави дар ҷараёни таълими фанни технологияи иттилоотӣ ба мантиқи рушди системаи маориф ва дар маҷмӯъ ҷомеа мувофиқат мекунад, ки дар он ниёзҳои ҳар як талабаи алоҳида аҳамияти аввалиндараҷа доранд.

Амалия нишон медиҳад, ки телекоммуникатсияҳои муосири компютерӣ метавонанд интиқол ва дастрасиро ба иттилооти мухталифи таълимӣ таъмин намоянд ва баъзан назар ба воситаҳои таълимии анъанавӣ хеле самараноктар бошанд. Таҷрибаҳо тасдиқ карданд, ки сифат ва сохтори курсҳои таълимӣ ва ҳамчунин таълими фосолави дар муқоиса бо шаклҳои анъанавии таълим хеле беҳтаранд.

Технологияҳои нави электронӣ аз қабилҳои дискҳои интерактивии CD-ROM, лавҳаҳои эълони электронӣ, гиперматнҳои мултимедӣ, ки тавассути интернетии глобалӣ бо истифодаи интерфейси Мозаика(Mosaic) [1] ва WWW дастрасанд, на танҳо иштироки фаъоли талабагонро дар ҷараёни таълим таъмин мекунанд, балки имкон медиҳанд, ки ин раванд дар фарқ бо аксари муҳитҳои анъанавии омӯзишӣ, идора карда шавад.

Ҷорӣ намудани таълими фосолави дар ҷараёни таълими фанни технологияи

иттилоотӣ дар мактабҳои миёна бояд барои ба даст овардани самараҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳим мусоидат кунад, ба монанди:

- баланд бардоштани самаранокии корҳои оморасозии кадрҳо, ки барои татбиқи парадигмаи муосири педагогӣ қодиранд;
- пурқувват намудани алоқаи интегративии раванди баланд бардоштани таҳассуси муаллимон дар шароити воқеии фаъолияти касбӣ;
- фароҳам овардани шароит барои рушди маҳорати касбии иттилоотӣ ва технологияи муаллимон;
- аз ҷониби муаллимон дар раванди тақмили ихтисос азхудкунии усулҳои ҳалли масъалаҳои педагогӣ бо истифодаи захираҳои фосилавӣ, усулҳои истифодаи онҳо дар ҷараёни кор.

Ба сифати омили якуми ҷорӣ намудани таълими фосилавӣ дар раванди таълими фанни технологияи иттилоотӣ дар мактабҳои миёна навъи дар раванди таълим истифодашавандаи технологияи иттилоотӣ ба ҳисоб меравад. Дар ин маврид ду ҷанбаи муҳимро бояд қайд кард.

Аввалан, чунин пайдарҳамии баррасии омилҳои маъноӣ додани афзалияти баланд ба технологияҳо дар ташкили раванди таълимро надорад. Корбурди технологӣ чи қадар пурқувват ва мукамал набошад ҳам, онҳо бояд ба мақсадҳои таълимӣ хизмат кунанд, на баръакс. Аммо аз тарафи дигар, набояд нақши технологияҳои нави иттилоотиро нодида гирифт, ки аксар вақт барои татбиқи раванди таълим имкониятҳои сифатан нав фароҳам меорад.

Дуюм, технологияҳои муосир, ки барои ҷорӣ намудани таълими фосилавӣ дар раванди таълими фанни технологияи иттилоотӣ дар мактабҳои миёна истифода карда мешаванд, маъноӣ онро надорад, ки ягон модели мушаххас бояд бо истифодаи танҳо яке аз онҳо тавсиф карда шавад. Чунин ба назар мерасад, ки равиши мултимедиа дар асоси истифодаи ҷандин технологияи ҳамдигарро тақмилдиҳандаи иттилоотӣ дар соҳаи маориф самарабахштар аст.

Технологияҳои дар таълими фосилавии имрӯза истифодашавандаро метавон ба се категорияи васеъ тақсим кард:[3]

- ғайриинтерактивӣ (маводи ҷопӣ, воситаҳои аудиовизуалӣ);
- воситаҳои таълими компютерӣ (китобҳои дарсии электронӣ, санҷиши компютерӣ ва назорати дониш, воситаҳои муосири мултимедиявӣ);
- видеоконфронсҳо - воситаҳои пешрафтаи телекоммуникатсионӣ барои каналҳои аудио, каналҳои видеоӣ ва шабакаҳои компютерӣ.

Имрӯз таҳиягарони стандартҳои нав майл доранд, ки фанни «Технологияи иттилоотӣ» дар мактабҳои миёна ҳамчун як блоки иттилоотии мафҳумҳо ва усулҳои амалии математика дохил карда шавад, ки ин имкон медиҳад мутахассиси касбии соҳаи технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ дар ҳама соҳа тайёр карда шавад.

Рушди таълим имрӯз ба баланд шудани сатҳи нерӯи иттилоотии он вобаста мебошад. Яке аз дастовардҳои ки ба ҷараёни таълим дар саросари ҷаҳон таъсири назаррас расонд, ташкили таълими фосилавӣ мебошад. Ин шакли таълим имрӯзҳо актуалӣ буда, мутахассисони соҳаи маориф онро низомии таълимии асри 21 меноманд, алалхусус таҳсилоти бисёрзабона, ки ба усулҳои ҳамгироии забонҳои хоричӣ, миллий ва русӣ дар раванди таълими пайваستاи забон асос ёфтааст.

Ҳоло ҳама мефаҳманд, ки таҳсили фосилавӣ дорои имкониятҳои бузурги иттилоотӣ ва хидматҳои таъсирбахш мебошад.

Аммо, ин ё он воситаи таълим чи гуна таркиbero доро набошад ҳам, нақши муаллим хеле муҳимтар аст. Интернет бо тамоми имконот ва захираҳои танҳо воситаи амалисозии ҳадафҳо ва вазифаҳои муаллими Технологияи иттилоотӣ дар мактабҳои

миёна мебошад.

Мутаносибан, нақши муаллими технологияи иттилоотӣ дар мактабҳои таҳсилоти умумӣ ҳангоми таълими фосолавӣ тағйир меёбад. Онҳо мушовирон ва роҳбарони гурӯҳҳои омӯзишӣ мегарданд. Бинобар ин, аз онҳо дониши амиқ ва маҳорати ташкили кор дар муҳити телекоммуникатсионӣ дар доираи вазифаҳои дидактикӣ талаб карда мешавад:

- донишҷӯи ҳадаф, хусусиятҳои сохт ва фаъолияти муҳити коммуникатсионӣ;
- донишҷӯи шартҳои нигоҳдорӣ ва интиқоли иттилоот дар дохили шабака;
- донишҷӯи захираҳои иттилоотии шабакавии асосӣ ва махсусиятҳои кор бо онҳо;
- донишҷӯи хусусиятҳои ташкил ва гузаронидани лоиҳаҳои телекоммуникатсионӣ;
- имконияти дастрасӣ ба мавод ва видеои электрониро пас аз дарс фароҳам меорад;
- дастрасӣ ва самарабахшии таълимро барои ҳама талабагонро шаҳрвандон, аз ҷумла одамони аз ҷиҳати иҷтимоӣ осебпазир ва маъҷубон таъмин менамояд;
- барои интиқоли мундариҷаи инфиродии таълим, инчунин самаранокӣ ва самарабахшии омӯзиш имконият фароҳам меорад;
- имкони интиқоли сатҳи инфиродии рушди донишҷӯро фароҳам меорад;
- фаъолияти мустақилонаи маърифатии талабагонро ҳавасманд мекунад.

Омӯзгори фанни технологияи иттилоотӣ бояд мутахассиси хуби забони русӣ ва англисӣ бошад, то ки маҳсулоти маъмули иттилоотӣ, бо таърифи ба абзори барномаҳои компютери соҳаи имло, бо забони зинда ва шавқовар навишта шаванд.

Ҳангоми ташкили таълими фосолавӣ дар чараёни таълими фанни технологияи иттилоотӣ дар мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ усулҳои зерини ҳамкориҳои самарабахши муаллим ва шогирд бояд риоя карда шаванд [2, С. 126-134]:

- ташкили бодикқати муқолаҳои дидактикӣ; тақлиди муқолаҳои дар маводҳои таълимӣ;
- ташкили дастгирии шахсии хонандагон дар давраи байни машғулиятҳои доимӣ: машваратҳо, пешниҳод намудани иттилооте ки ба талабагон шавқовар буда метавонанд (дар бораи рӯйдодҳои маҷозии дарпешистода, дар бораи гирифтани иттилооти нав дар сайт, ташкили ҷомеаҳои таълимӣ ва ғайра);
- тақсими фаъолиятҳои интерактивӣ дар таносуби муносиб бо қисми мустақилонаи талаба.

Дар раванди ташкили таълими фосолавӣ барои талабагонии мактабҳо дар чараёни омӯзиши фанни технологияи иттилоотӣ, талаба дар асоси таҷрибаи эмпирикии худ бояд маълумотро рамаҷушӣ намояд ва симои (образии) ботинии худро эҷод кунад, ки он ба нусхаи асли мувофиқ бошад. Аммо, таҷрибаи эмпирикӣ ва бисёр омилҳои дигаре ки ба раванди маърифати ҳар як фарди алоҳида таъсир мерасонанд, аз ҳамдигар хеле фарқ мекунад. Аз ин рӯ, бознамоиҳои ботинии ҳар яки онҳо қаме фарқ хоҳанд кард. Вазифаи муаллим ба мувофиқати наздиктарин расонидани ин образҳо мебошад. Ҳангоми ташкили таълими фосолавӣ дар чараёни таълими фанни технологияи иттилоотӣ дар мактабҳои маълумоти миёнаи умумӣ муаллим дар байни китобҳои дарсӣ ва талаба ҳамчун миёнарав баромад карда, контенти дар тафакқури худ инъикоснамудаашро ба талабагон пешниҳод менамояд. Ҳамин тариқ, талабаҳо донишҷӯи навро аз муаллим «дар шакли тайёр» мегиранд. Онҳо танҳо бояд ин донишҷӯи навро дар хотир доранд ва барои иҷрои машқҳои ҳалли қорҳои санҷишӣ истифода баранд. дар ҷунин системаи таълим маҳз назорати истеъдоду маҳорат нақши ҳалқунанда дорад.

Яке аз мушкилоте ки дар оғози раванди таълими фосолавӣ дар чараёни таълими фанни технологияи иттилоотӣ дар мактабҳои миёнаи маълумоти умумӣ ба миён меояд, ин аст, ки муносибати анъанавии муаллим ба муоширати васеъ, наздикшавӣ, аз байн бурдани сарҳадҳои байни ҷомеаҳои алоҳида, муқодилаи озоди афқор, ғояҳо ва иттилооти

иштирокчиёни чараёни таълим нигаронида нашудааст, ки дар робита ба он бисёр муаллимон маҷбуранд, ки на танҳо системаи таълимии худ, балки рӯҳияи худро низ тағйир диҳанд. Воқеан, муаллими муосир дигар наметавонад ба стереотипи "Ҳама чизро медонам! Ҳама корро метавонам!" мувофиқат кунад.

Чун қоида, талабагони муосир ба компютерҳо дастрасии бештар доранд, онҳо забони на танҳо компютер, балки забонҳои хоричиро низ хуб медонанд ва вобаста ба хусусиятҳои синнусолӣ бояд маълумоти воридшударо беҳтар азхуд кунанд ва коркард намоянд, ки миқдори он рӯз ба рӯз афзоиш меёбад. Муаллим акнун итминон надорад, ки вай бо тамоми паҳлӯҳои андешаҳо оид ба масъалаи мушаххас ошно аст. Дар чунин ҳолат нақши муаллим ҳамчун пешво, ҳамчун як навъ манбаи иттилоот иҷро накарда мемонад, вай танҳо метавонад ҳамоҳангсоз ва коргардон бошад.

Барои роҳандозии ин нақш тафаккури чандири қодир ба дарки дигаргунӣ ва ғояҳои нав лозим мебошад. Муаллим бояд дараҷаи кофии таҳаммулро дошта бошад, тавре ки дар муошират бо талаба ва шарикон талаб карда мешавад. Вай бояд ба омӯзиши пайваста барои рушди на танҳо малакаҳои касбии худ, балки барои васеъ кардани ҷаҳонбинии худ ниёз дошта бошад.

Ба ин мушкилӣ ихтилофот дар баҳши "Дидактика ва методикаи таълими фосилавӣ" низ саҳт алоқаманд мебошад. Системаи анъанавӣ иборат аз дарси синфӣ буда, дар он усулҳои фаҳмондадиҳӣ-тасвирӣ ва репродуктивӣ афзалият доранд, ки бо сохтори фаъолияти муаллим ва талабагон дар дарс алоқаманд аст: ворид кардани маводи нав (аз ҷониби муаллим), мустақкамкунӣ (дастури муаллим), таҷдиди (азёд кардан), татбиқ.

Хулоса, ин кор ҳадафи худро дорад - ташаккул ёфтани иҷрокунандагони итоаткор. Вазифаи муосири чараёни таълим ташаккули шахсияти озоди эҷодӣ мебошад. Ҳамин тариқ, дар чараёни таълим талаба объект не, балки субъекти фаъолияти маърифатӣ мегардад.

Имрӯз масъалаи асосии психологии таълими фосилавӣ муошират ё таъсири эҳсосоти байни муаллим ва талаба ва инчунин байни ҳуди талабагон мебошад. Дар чараёни таълими фосилавӣ, новобаста аз он ки технологияҳои нави иттилоотӣ ба имконияти вусъат додани робитаи байни одамон мусоидат мекунанд, норасоии бузурги ҳамкориҳои мутақобилаи иҷтимоӣ ва эҳсосотӣ ба назар мерасад. Воқеан, дар ҳоли ҳозир, технологияҳои нави иттилоотӣ ҷанбаҳои миқдории фаъолияти коммуникатсиониро дар таълими фосилавӣ зиёд мекунанд, аммо ҳамзамон, ҷанбаи сифатии ҳамкориҳои байни талабагон ва муаллим, инчунин байни ҳуди талабагон дар доираи гурӯҳи таълимӣ хуб нест.

Бо ташкили таълими фосилавӣ дар раванди таълими фанни технологияи иттилоотӣ дар мактабҳои миёнаи маълумоти умумӣ нақши синфҳои технологияи иттилоотӣ вақтҳои ахир хеле афзудааст.

Дар шароити муосир, утоқи технологияи иттилоотӣ ба маркази ташаккули фарҳанги иттилоотӣ, азхудкунии амиқи технологияҳои нави иттилоотӣ барои истифодаи оқилонаи онҳо дар фаъолияти таълимӣ ва касбии талабагон табдил меёбад.

Кабинети технологияи иттилоотӣ як ҷузъи таълимии мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва касбӣ буда, воситаи амалисозии Барномаи давлатии иттилоотонӣ дар системаи маълумоти миёна мебошад, ки тайёрии талабагонро ба ҳаёт дар шароити ҷомеаи ҷаҳонии иттилоотӣ ва баланд бардоштани сатҳи таълим таъмин менамояд.

Ҳангоми мучаҳҳаз кардани кабинети технологияи иттилоотӣ асосан ба стандарти давлатии таҳсилот оид ба илми технологияи иттилоотӣ, талабот ба синфҳои таълимӣ ва талаботи санитариву гигиенӣ таъяс мекунанд. Ҳамчунин машғулиятҳо дар кабинети технологияи иттилоотӣ бояд барои:

- дар талабагон ташаккул додани тасаввури иттилоотии ҷаҳони муосир;

- ташаккули малакаҳои истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ҳамчун чузъи асосии фаъолияти касбӣ дар ҷомеаи муосири иттилоотӣ;
- ташаккули дониш оид ба сохт ва фаъолияти технологияҳои компютери муосир;
- ташаккули шахсияти эҷодӣ, ташаккули тафаккури назариявӣ, хогира ва хаёлотии талабагон;
- тарбияи насли наврас, ки ба ташаккули ҳисси шаҳрвандӣ ва ахлоқи баланд равона шудааст, хидмат кунанд.

Таҷҳизоти кабинети технологияи иттилоотӣ аз синфи техникаҳои компютерӣ, воситаҳои таълимию аёнӣ, таҷҳизоти таълимӣ, таҷҳизоти маъмурӣ, мебел барои гузаронидани машғулиятҳои беруназарсӣ, ихтиёрӣ ва гурӯҳӣ иборатанд.

Дар кабинети технологияи иттилоотӣ гузаронида мешавад: машғулиятҳо аз рӯи Технологияи иттилоотӣ (курси ибтидоӣ); машғулиятҳои амалӣ; машғулиятҳои беруназарсӣ, ихтиёрӣ ва гурӯҳӣ [5, С.69-77].

Дар кабинет ҳуҷҷатҳои меъёрӣ, ки татбиқи Барномаи давлатии иттилоотониро танзим мекунад, мавҷуданд. Ин ҳуҷра бо таҷҳизоти таълимӣ, маҷмӯи таълимию методӣ ва дастурҳои таълимие ки барои татбиқи барномаи таълимии мактаб, дастрасӣ ба Интернет ва шабакаи локалии байни компютерҳои дохили идора заруранд, муҷаҳҳаз мебошанд. Комплекси таълимию методӣ ва маҷмӯи дастурҳои таълимӣ ба талаботи стандартҳои таълимӣ ва барномаҳои таълимӣ (курсҳои ибтидоӣ ва касбӣ) ҷавобгӯ мебошанд.

Кабинети технологияи иттилоотӣ бо лавҳаҳои доимӣ ва ҷойивазкунандаи таълимию иттилоотӣ оро дода шудааст. Маводи стендии кабинети технологияи иттилоотӣ иборат аст аз: тавсияҳо барои тадабагон (омодагӣ ба тест, имтиҳонҳо, семинарҳо ва ғайра); қоидаҳои бехатарии кор ва рафтор дар коргоҳ; маводи таълимӣ, ки дар ҷараёни таълим истифода мешаванд.

Оид ба риояи қоидаҳои бехатарӣ корҳо бурда мешаванд. Барои гузаронидани қоидаҳои бехатарӣ бо талабагон ҳангоми дарсҳо журнал мекушоянд. Бехатарии сӯхтор яке аз омилҳои муҳим дар қори кабинети технологияи иттилоотӣ мебошад. Овезаҳои ороиши мувофиқи қоидаҳои бехатарии сӯхтор тарҳрезӣ шудааст. Қуттичаи тиббӣ бо дорувориҳои зарурӣ мавҷуд аст.

Аз сабаби олудашавии ҳаво бо моддаҳои антропогении табиати органикӣ ва гази карбон тавсия дода мешавад, ки дар кабинети Технологияи иттилоотӣ дастгоҳи таъмин ва ихроҷи ҳаво вучуд дошта бошад, ки речаи муносиби (оптималӣ) ҳарорат ва намиро барои тамоми минтақаҳои иқлимӣ таъмин намояд.

Параметрҳои оптималӣ		Параметрҳои дуруст	
Ҳарорат, С	Намнокии нисбӣ, %	Ҳарорат, С	Намнокии нисбӣ, %
19	62	18	39
20	58	22	31
21	55	-	-

Барои самаранок ҳал намудани масъалаҳои таълимӣ дар таълими фосолавӣ як қатор технологияҳои интернетӣ истифода мешаванд.

1. Ҷамоаҳои виртуалӣ (масалан, шабақаҳои иҷтимоӣ: Facebook, Twitter, LinkedIn, Pinterest, Google Plus+, Tumblr, Instagram, ВКонтакте, Flickr, MySpace, Meetup, Tagged, Ask.fm, MeetMe, ClassMates[4]) ба муошират нигаронида шудаанд, ба рушди салоҳияти коммуникатсионӣ кӯмак мерасонанд ва имкон медиҳанд, ки оқибатҳои маҳдудкунии коммуникатсионӣ аз ҳисоби бехатарии психологӣ ва имкониятҳои сублиматсия бартараф карда шаванд.

2. Чаҳонҳои виртуалӣ (оламҳои маҷозӣ, масалан SecondLife.com, There.com, ActiveVWorlds.com) ба талаба имконият медиҳанд, ки ба ҳолате ворид карда шаванд, ки амалисозии онҳо бо сабабҳои амалӣ ё ахлоқӣ дар олами воқеӣ имконпазир нестанд. Гузашта аз ин, он чизе ки дар воқеияти виртуалӣ рух медиҳад, аз ҷониби субъект ҳамчун як ҷузъи ҷаҳони воқеӣ қабул карда мешавад. Моделсозии ба таври сунъӣ эҷодшудаи воқеят пуррагии эҳсосотию маънавӣ касб мекунад. Сохтори тафаккур аз рӯи принсипи гиперматн - воқеияти субъективӣ ба таври ғайримустақим алоқаманд ташкил карда шудааст, ки дорои шаклҳои семитикӣ-маънавӣ мебошад.

3. Бозиҳои онлайн:

✓ Бозии якнафараи нақшдор имкон медиҳад субъект ба шароитҳои дохил шаванд, ки наметавонанд ба ҳаёти воқеӣ ворид гардад, таҷрибаи нав гирад, маъно, дониш ва малакаи нав пайдо кунад;

✓ Бозии мултипликаторӣ воқеияти виртуалие мебошад, ки дар он одамон аз тамоми ҷаҳон метавонанд бо ҳамдигар муошират карда, қоидаҳои мувофиқашударо риоя намоянд ва ҳадафҳои дар бозӣ муқарраршударо пайгирӣ кунанд;

✓ Бозиҳои онлайнӣ пеш аз ҳама ба ҳамкорӣ ва муошират нигаронида шудаанд, имкон медиҳанд, ки қобилияти иҷтимоӣ-психологиро инкишоф диҳед, дар ҳалли низоъҳои гуногуни дохилӣ кӯмак кунед;

✓ Ғайр аз ин, ноил шудан ба муваффақият дар чунин бозӣ бидуни ҳамкориҳои шарикӣ бо бозигарони дигар ғайриимкон аст ва аз ин рӯ, бозиҳо барои ба даст овардани малакаҳои ҳамкорӣ мусоидат менамоянд. Бозиҳои онлайнӣ махсус таҳияшуда ё бодикват интихобшуда метавонанд талабаро дар заминаҳои мухталифи марбут ба вазифаи таълимӣ бо касби оянда ҷалб карда, шиносоии амалӣ бо фаъолияти касбӣ ва инчунин рушди касбии талабагонро пеш аз ба амалияи воқеӣ табдил додани онҳо таъмин намояд.

Дар асоси таҳлилҳои гузаронидашуда метавон хулоса кард, ки навҳои маъмултани таҳсили фосолавӣ асос дар: телевизиони интерактивӣ; шабакаҳои телекоммуникатсионии компютерӣ (минтақавӣ, глобалӣ) бо имкониятҳои гуногуни дидактикӣ вобаста ба конфигуратсияҳои истифодашаванда (файлҳои матнӣ, технологияҳои мултимедиа, видеоконфронсҳо); комбинатсияи технологияи CD ва шабакаи Интернет доранд.

Ҳамин тариқ, усулҳо ва воситаҳои таълим ба моҳияти хусусиятҳои раванди дидактикӣ мансуб доништа мешаванд. Онҳо метавонанд дар сурати мавҷуд будани заминаи моддию техникаи зарурӣ ноил шудан ба ҳадафҳои талабшударо таъмин кунанд ва ба муаллими технологияи иттилоотӣ ҳуқуқ дода шаванд, ки паҳлӯҳои ташкилии таълим, яъне шакли (ё навъи) дарсхоро интихоб кунад. Раванди таълимӣ дар ташкили таълими фосолавӣ дар чараёни таълими фанни технологияи иттилоотӣ дар мактабҳои миёнаи маълумоти умумӣ, чун қоида, аз давраҳои пайдарпайи алтернативии тамос ва вақти иртиботӣ иборат аст.

АДАБИЁТ

1. NCSA Mosaic. Материал из Википедии - свободной энциклопедии [Захираҳои электронӣ]. Речаи вуруд: https://ru.wikipedia.org/wiki/NCSA_Mosaic (Санаи мурочиат: 04.09.2019).
2. Малев В.В. Общая методика преподавания информатики: Учебное пособие. - Воронеж: ВГПУ, 2005. - 271 с.
3. Основные типы технологий, применяемых в учебных заведениях нового типа [Захираҳои электронӣ]. –Речаи вуруд: <https://sites.google.com/site/taradistedu/home/8-osnovnye-tipy-tehnologij-primenaemyh-v-ucebnyh-zavedeniah-novogo-tipa> (Санаи мурочиат: 06.08.2019).
4. Роман Судольский. 15 самых популярных социальных сетей мира [Захираҳои

электронӣ]. – Речаи вурӯд: <https://ain.ua/2014/06/09/15-samux-populyarnyx-socialnyx-setej-mira/> (Санаи мурочиат: 10.06.2019).

5. Сергиенко И.В. Дидактические принципы дистанционного обучения //Иновации в образовании. – 2006. - № 2. – С.69-77.

УДК 346.5

Наботов С.Х., Мизроев С.А.

ҲИФЗИ ҲУҚУҚИ СОҲИБКОРОНИ ИНФИРОДӢ ДАР АРБИТРАЖИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ТИҶОРАТӢ

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои илмӣ-амалӣ ва назариявӣ ҳифзи ҳуқуқи соҳикорони инфиродӣ дар Арбитражи байналмилалии тиҷоратӣ таҳлилу баррасӣ шудааст. Ҳамчунин дар мақолаи мазкур вазифаҳои ҳифзнамоии соҳикорони инфиродӣ дар Арбитражи байналмилалии тиҷоратӣ ва роҳҳои амалӣ кардани ҳуқуқҳои онҳо муайян карда шудааст.

Калидвожаҳо: Ҳифз, ҳуқуқ, соҳибкорӣ, соҳибкор, арбитраж, Ҷумҳурии Тоҷикистон, иқтисод, бозор.

Наботов С.Х., Мизроев С.А.

ЗАЩИТА ПРАВ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ В МЕЖДУНАРОДНОМ КОММЕРЧЕСКОМ АРБИТРАЖЕ

В статье рассматриваются научно-практические и теоретические проблемы защиты прав индивидуальных предпринимателей. Также в статье рассматривается проблемы защиты прав индивидуальных предпринимателей в международном коммерческом арбитраже.

Ключевые слова: охрана, право, предпринимательство, предприниматель, арбитраж, экономика, рынок.

Nabotov S.Kh., Mizroev S.A.

PROTECTION OF THE RIGHTS OF INDIVIDUAL ENTREPRENEURS IN INTERNATIONAL COMMERCIAL ARBITRATION

The article discusses the scientific, practical and theoretical problems of protecting the rights of individual entrepreneurs. The article also discusses the problems of protecting the rights of individual entrepreneurs in international commercial arbitration.

Keywords: protection, law, entrepreneurship, entrepreneur, arbitration, economics, market.

Ҳоло дар шароити ҷаҳонишавӣ ва гузариш ба иқтисодиёти бозорӣ масъалаи ҳифзи ҳуқуқи соҳибкорон нақши муҳимро дар рушди иқтисодиёти миллӣ мебозад.

Таҳлили таҷриба нишон медиҳад, ки фаъолияти соҳибкорӣ ин қисми сохтори

фаъолияти иқтисодӣ мебошад. Аз муқаррароти моддаи 12 Конституцияи ҶТ давлат фаъолияти озода иқтисодӣ, соҳибкорӣ, баробарҳуқуқӣ ва ҳифзи ҳуқуқии ҳамаи шаклҳои моликият, аз ҷумла моликияти хусусиро кафолат медиҳад [11]. КГ ҶТ бошад ба муқаррар менамояд, ки соҳибкорӣ фаъолияти мустақили ба таваккали худ амалишавандаи шахсонӣ ба чунин сифат бо тартиби муқаррар кардаи қонун ба қайд гирифта шудае мебошад, ки барои мунтазам ба даст даровардани фоида аз истифодаи молу мулк, фурӯши мол, иҷрои кор ё расонидани хизмат равона карда шудааст [7].

Тавре Маҳмадшоев Ф. қайд менамояд: соҳибкории инфиродӣ яке аз бахшҳои калидии иқтисоди миллӣ ва ҳамзамон субъекти таркибии шарикии давлат ва бахши хусусӣ ба шумор меравад, ки он ҳамеша ба ҳифз ниёз дорад [10].

Масъалаи ҳифзи ҳуқуқҳои соҳибкорони инфиродӣ ва тартиби баррасии парвандаҳои онҳо дар арбитражи байналмилалӣ тичоратӣ аҳамияти калон дорад. Зеро рушду дастгирии соҳибкорӣ дар мадди назари давлат қарор дошта, давлату уқумат ҳамеша кӯшиш ба харҷ медиҳад то дар ҳалли проблемаҳои рушди соҳибкорӣ нақши худро гузорад.

Тавре дар адабиёт қайд мегардад, дар таҷрибаи ҶТ арбитражи байналмилалӣ тичоратӣ мустақиман ташкил ёфта, ба низоми судӣ дохил намегардад. Арбитражи байналмилалӣ тичоратӣ дар Тоҷикистон ҳамчун шахси ҳуқуқӣ эътироф мегардад, ки ба таври доимоамалкунанда ё якборамалкунанда (ad hoc) фаъолиятро ба роҳ монда, барои баррасии баҳси мушаххас таъсис ёфтааст. Арбитражи мазкур аз ҷониби ташкилоти ғайритичоратӣ таъсис дода мешавад, ки ҳадафи асосии фаъолиятро кумак чихати ба амал баровардани робитаҳои берунаи иқтисодӣ бо шахсонӣ ҳуқуқӣ ва соҳибкорони инфиродӣ хоричӣ мебошад. Ба сифати чунин ташкилот Палатаи савдо ва саноати ҶТ баромад мекунад [3].

Истилоҳи «Arbitrage» аз забони фаронсавӣ пайдо шуда, қарори адолатноки судяҳоро ифода менамояд [8]. Истилоҳи «arbitre» судяҳо ва ё судяи варзиширо низ (рефер)–ро ифода менамояд, ки мақсадашон барқарор кардани адолат аст [9].

Арбитражи байналмилалӣ тичоратӣ яке аз воситаи ҳифзи ҳуқуқҳои соҳибкорон маҳсуб ёфта, таърихан дар давлатдорӣ тоҷикон ҳамчун падидаи ҳакам (амин) дар давлати Сомониён маълум буд, ки дар баробари низоми расмӣ судӣ амал менамуд. Дар марҳилаи пайдоиши таърихӣ ва ташаккули падидаи мазкур функцияҳои ҳакам (амин) на танҳо бо ин ё он ҳудуди муайян маҳдуд мегардид, балки аз ҳолат ва обрӯи судя вобастагии калон дошт [5].

Минбаъд падидаи арбитражи байналмилалӣ тичоратӣ дар замони шӯравӣ ташаккул ёфта, дар қонунгузорию граждании як қатор кишварҳои дунё ҳамчун воситаи ҳифзи ҳуқуқҳои граждани мустаҳкам ва эътироф гардид.

Бо аъзо шудани ҶТ ба якҷанд созмонҳои байналмилалӣ зарурияти қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи арбитражи байналмилалӣ тичоратӣ” ба миён омад. Мақоми ҳуқуқии арбитражи байналмилалӣ тичоратӣ танҳо соли 2015 баъди қабули санади меъёрии ҳуқуқии дахлдор муайян гардид [3].

Қонуни мазкур муносибатҳоро вобаста ба ташкил ва фаъолияти арбитражи байналмилалӣ тичоратӣ, инчунин тартиб, шартҳои эътироф ва иҷрои ҳалномаҳои арбитражи байналмилалӣ тичоратӣ дар ҳудуди ҶТ танзим ва муқаррар намуд.

Ба арбитражи байналмилалӣ тичоратӣ бо созиши тарафҳо мумкин аст бахшҳои аз муносибатҳои шартномавӣ ва дигар муносибатҳои ҳуқуқии граждани, ки ҳангоми амалисозии савдои хоричӣ ва дигар робитаҳои байналмилалӣ иқтисодӣ байни субъектҳои онҳо ба миён меоянд, супорида шаванд, агар яке аз ташкилотҳои тичоратии тарафҳо берун аз ҳудуди ҶТ воқеъ бошад. Арбитражи байналмилалӣ

тичоратӣ инчунин метавонад дигар бахсхоеро баррасӣ намояд, ки хусусияти иқтисодӣ дошта, бо созиши тарафҳо супоридани ҳалли баҳс ба арбитражи байналмилалии тичоратӣ пешбинӣ гардида, ба қонунгузори ҚТ муҳолифат нашошта бошад [12].

Ҳайати арбитражи байналмилалии тичоратии доимоамалкунанда (якборамалкунанда) таъя ба принсипи баробархукукии тарафҳо фаъолият намуда, ҳангоми баррасии баҳс бояд ба ҳар як тараф ҳамаи имкониятҳоро барои изҳори мавқеъ ва ҳифзи ҳуқуқҳояшон пешниҳод намояд. Ҳангоми риояи ҳамин принцип тарафҳо метавонанд бо салоҳдиди худ оид ба тартиби баррасии парванда аз ҷониби ҳайати арбитражи байналмилалии тичоратии доимоамалкунанда (якборамалкунанда) ба созиш оянд.

Даъвогар матлаби худро дар аризаи даъвогӣ ифода намуда, онро ба арбитражи байналмилалии тичоратӣ ирсол менамояд. Нусхаи аризаи даъвогӣ ба ҷавобгар супорида мешавад.

Дар аризаи даъвогӣ бояд инҳо дарҷ ёбанд:

- санаи аризаи даъвогӣ;
- ному макони ташкилотҳои ҷониби таҳқиқоти арбитражӣ буда; насаб, ном ва номи падар, сана ва ҷои таваллуд, ҷои истиқомат ва ҷои фаъолияти соҳибқорони инфиродӣ ва шахсоне, ки ҷонибҳои таҳқиқоти арбитражӣ мебошанд;
- созишномаи арбитражӣ ё тавзеҳи арбитражӣ дар хусусӣ ба зиммаи арбитражи байналмилалии тичоратӣ вогузоштани ҳалли баҳс;
- талаби даъвогар;
- ҳолатҳои, ки даъвогар талабхояшро ба онҳо асоснок кардааст;
- далелҳои, ки асоснокии талаботи даъворо собит менамоянд;
- қимати даъво;
- рӯйхати ҳуччатҳо ва дигар маводе, ки ба аризаи даъвогӣ замима мешаванд.

Ҷавобгар ҳақ дорад ба аризаи даъвогӣ ҷавоб гардонидани, онро ба даъвогар ва арбитражи байналмилалии тичоратӣ фиристад ва дар он норозигии худро нисбати даъво баён намояд. Агар муҳлати пешниҳоди ҷавоб ба аризаи даъвогӣ бо қоидаҳои баррасии арбитражӣ муайян карда нашуда бошад, пас он то оғози маҷлиси аввалини арбитражи байналмилалии тичоратӣ фиристода мешавад.

Даъвогар метавонад эътирози худро дар муқобили даъвои ҷавобӣ бо тартиб ва дар муҳлати пешбининамудаи қоидаҳои таҳқиқоти арбитражӣ пешниҳод намояд. Агар ҷонибҳои тартиби дигарро байни худ мувофиқа накарда бошанд, ҷавобгар ҳақ дорад мутобиқи қонунгузори граждани ҚТ, бо риояи муқаррароти дахлдори Қонун «Дар бораи арбитражи байналмилалии тичоратӣ» ба ҳисоб гирифтани талаби ҷавобиро тақозо намояд.

Ҳуччатҳо ва дигар маводҳо ба ҷонибҳои тартиби мувофиқанамудаи онҳо ва ба суроғи зикркардашон фиристода мешаванд. Агар ҷонибҳои тартиби дигарро байни худ мувофиқа накарда бошанд, пас ҳуччатҳо ва дигар мавод ба охири макони маълуми ҷойгиршавии ташкилоте, ки ҷониби таҳқиқоти арбитражӣ мебошад ё ба ҷои истиқомати соҳибқорӣ инфиродӣ ва ё шахси воқеие, ки ҷониби таҳқиқоти арбитражӣ ҳисоб меёбад, бо мактуби фармудаи дорои огоҳиномаи таҳвил ё худ ба усули дигаре, ки тасдиқи расидани ҳуччату маводи мазкурро пешбинӣ менамояд, фиристода мешаванд [1].

Арбитражи байналмилалии тичоратӣ дар мавридҳои пешбининамудаи Қонун «Дар бораи арбитражи байналмилалии тичоратӣ» бояд баррасии парвандаро мавқуф гузорад ё худ моҳиятан баррасии онро бинобар нашоштани салоҳияти дахлдор боздорад.

Арбитражи байналмилалии тичоратӣ дар мавриди доштан ё надоштани салоҳият таъиноти вачҳнок мебарорад. Агар арбитражи байналмилалии тичоратӣ ба хулоса ояд, ки баҳси мушаххасро бинобар надоштани салоҳият баррасӣ карда наметавонад, баррасии арбитражиро қатъ мегардонад.

Зимни қабули даъво арбитражи байналмилалии тичоратӣ масъалаи мавҷуд будани созишномаи арбитражӣ ва боэътибории онро дар хусуси ба баррасии арбитражи байналмилалии тичоратӣ воғузур намудани ҳалли баҳс ҳаллу фасл менамояд. Агар арбитражи байналмилалии тичоратӣ ба хулоса ояд, ки созишномаи мазкур вучуд надорад ё худ безътибор аст, бояд аз баррасии баҳс даст кашад. Дар хусусӣ даст кашидан аз баррасии парванда таъиноти вачҳнок бароварда шуда, он ба унвони ҷонибҳо ирсол мегардад. Дар ин ҳолат ба арзқунанда ҳамроҳи таъинот маводи даъво низ баргардонида мешавад[4].

Забони баргузории баррасии арбитражиро ҷонибҳои баҳс муайян мекунанд. Агар ҷонибҳо забони пешбурди таҳқиқоти арбитражиро муайян накарда мебошанд, дар ин сурат ба забони давлатӣ сурат мегирад. Ҷонибе, ки ҳуччат ва дигар маводе ба забони таҳқиқоти арбитражӣ пешниҳод накардааст, дар айни замон тарҷумаи онро ба зимма мегирад. Арбитражи байналмилалии тичоратӣ метавонад аз ҷонибҳо тарҷумаи ҳуччатҳо ва дигар маводро ба забони баррасии арбитражӣ талаб намояд.

Барои ҳар яке аз ҷонибҳо ҷихати изҳори мавқеъ ва Ҳимояи ҳуқуқи манфиатҳояшон бояд имкониятҳои баробар муҳайё карда шаванд. Агар ҷонибҳо оид ба ҳолати дигар мувофиқа накарда бошанд, баррасии арбитражӣ дар маҷлиси (маҷлисоҳои) арбитражи байналмилалии тичоратӣ бо иштироки ҷонибҳо ё намояндагони онҳо сурат мегирад. Дар хусуси вақт ва ҷои баргузории маҷлиси арбитражи байналмилалии тичоратӣ ба унвони ҷонибҳо бояд пешакӣ огоҳнома фиристода шавад.

Пешниҳод накардани ҳуччатҳо ва маводи дигар, ба маҷлиси арбитражи байналмилалии тичоратӣ ҳозир нашудани ҷонибҳо ва ё намояндагони онҳо, ки аз вақт ва ҷои маҷлиси арбитражи байналмилалии тичоратӣ ба таври зарурӣ огоҳонида шуда буданд, барои гузаронидани таҳқиқоти арбитражӣ ва қабули қарори арбитражи байналмилалии тичоратӣ монеа намегарданд, ба шарте, ки сабаби пешниҳод накардани ҳуччатҳо ва маводи дигар ё худ ба маҷлиси арбитражи байналмилалии тичоратӣ ҳозир нашудани ҷонибҳо ё намояндагони онҳо узрнок ҳисоб карда нашавад.

Асос ва тартиби рад намудани эксперт бо Дастури арбитражи байналмилалии тичоратӣ ё худ бо созишномаи ҷонибҳои баррасии арбитражи баҳси мушаххас муайян карда мешаванд.

Протоколи маҷлиси арбитражи байналмилалии тичоратӣ танҳо дар мавриди мавҷуд будани созишномаи байни ҷонибҳо ё дар мавриди тибқи Дастури арбитражи байналмилалии тичоратӣ пешбинишуда тартиб дода мешавад.

Ба протокол котиб ва ҳамаи арбитражӣ, ки дар баррасии павранда иштирок доштанд, имзо мегузоранд. Асос ва тартиби рад кардани котиб бо Дастури арбитражи байналмилалии тичоратӣ ё худ бо созишномаи ҷонибҳои баррасии арбитражӣ муайян карда мешавад [6].

Яъне онҳо бо эътиқод ва боварии худ ба арбитраж муроҷиат менамоянд ва худашон арбитражро интихоб менамояд. Дар чунин ҳолат қарори қабулнамудаи арбитраж қобили иҷро аст, зеро арбитражро худ соҳибкорон интихоб мекунанд.

Ҳамин тариқ, чунин имконият барои соҳибкории инфиродӣ мувофиқи мақсад аст, зеро онҳо чун шахсони ҳуқуқӣ ҳуқуқшинос ва ҳайати калони кадрӣ надоранд.

Бинобар ин эътиқод ва боварӣ ба арбитраж барои ҳалли баҳс, барои онҳо роҳи ҳалли мушкилот мебошад.

АДАБИЁТ

1. Баймоддина З.Х. О третейском судопроизводстве в Республике Казахстан // Право и государство 2000. С.20.
2. Зубовский Г. Б. Гражданско-правовая защита прав предпринимателей в Российской Федерации. дис. на соиск. учен. степ. к.ю.н. Спец. 12.00.03. Москва 2002. С.34.
3. Кудратов Н.А., Чабборов Ф.Н. Судҳои байналмилалӣ/ Воситаи таълимӣ. - Душанбе, 2018. - с.199-217.
4. Карабельников Б.Р. Проблема публичного порядка при приведении в исполнение решений международных коммерческих арбитражей // Журнал российского права. 2001. С.203.
5. Сафаров И. Правовая система государство Саманидов (IX-X). - Душанбе: «Ирфон», 1999. С.168-169.
6. Шонасридинов. Н. Асосҳои ҳуқуқи фаъолияти Арбитражи байналмилалӣ тичоратӣ: Воситаи таълимӣ. Душанбе, 2007. С.42-48.
7. Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2015, №3, мод. 205
8. Современный экономический словарь. Речаи дастрасӣ: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
9. Yuhniwo N. The Scope of Arbitrability: International Commercial Arbitration. Berlin, 2009., «Arbitrage» in Trésor de la Langue Française.
10. Маҳмадшоев Ф. Таъминоти ҳуқуқӣ-иҷтимоӣ фаъолияти соҳибқорони инфиродӣ. Қонунгузорӣ, Душанбе 2018, №4. С. 57-62.
11. Кудратов Н.А., Наботов С.Х. Соҳибқори инфиродӣ ҳамчун субъекти ҷиноятӣ «ҳаракати ғайриқонунӣ ҳангоми муфлисшавӣ (м. 269 КҶ ҚТ) Вестник ТГУК № 1. Душанбе, 2018. –С. 85.
12. Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Манбаи электронӣ] речаи дастрасӣ: <http://mmk.tj/> (санаи мурочиат 15.06.2020).

УДК 347.779

Боиров Ф. Ғ.

РУШДИ ҚОНУНГУЗОРӢ ДАР СОҲАИ МОЛИКИЯТИ САНОАТӢ

Дар мақолаи мазкур таърихи ташаккули қонунгузорӣ дар соҳаи объектҳои моликияти саноатӣ, моҳият ва аҳамияти онҳо, нақши Созишномаҳо, Шартномаҳо ва Конфенсияҳои байналхалқӣ дар рушди соҳаи моликияти зехнӣ, аҳамияти қонунҳои қабулшуда вобаста ба моликияти зехнӣ ва ҳифзи ҳуқуқҳои муаллифон, Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон поягузори институти моликияти зехнӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, таъсиси Муассисаи давлатии «Маркази миллии патенту иттилоот»-и Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун мақомоти салоҳиятдор барои ҳифзпазир намудани объектҳои моликияти зехнӣ, қонунҳои қабулнамудаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид моликияти зехнӣ ва инчунин камбудии дар қонунгузории соҳаи мазкур ҷойдошта мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Вожаҳои калидӣ: моликияти зеҳнӣ, Конвенсияи Париж, Конвенсияи Стокгольм, Созишномаи Мадрид, ҳуқуқи истисноӣ, ҳуқуқи зеҳнӣ, фардикунонии маҳсулот, воситаҳои фардикунонӣ, ихтироот, намунаҳои саноатӣ, Идораи патентӣ, намояндаи патентӣ.

Боиров Ф. Г.

РАЗВИТИЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В ОБЛАСТИ ПРОМЫШЛЕННОЙ СОБСТВЕННОСТИ

В данной статье рассматривается об истории становления законодательства в области промышленной собственности, его сущность и значения, роли соглашений, договоров и международных конференций в развитии интеллектуальной собственности, значении принятых законов, связанных с интеллектуальной собственностью и защитой авторских прав, Конституции Республики Таджикистан учредителем Института интеллектуальной собственности в Республике Таджикистан, создания Государственного учреждения «Национальный патентно-информационный центр» Министерства экономического развития и торговли Республики Таджикистан в качестве уполномоченный орган защита объектов интеллектуальной собственности, принятых законов Республики Таджикистан и решений Правительства Республики Таджикистан об интеллектуальной собственности, а также существующий проблемы законодательства в этой области.

Ключевые слова: интеллектуальная собственность, Парижская конвенция, Стокгольмская конвенция, Мадридское соглашение, исключительное право, права интеллектуальной собственности, персонализация продукции, средства персонализация, изобретения, промышленные образцы, Патентное ведомство, патентный поверенный.

Boirov F.G.

DEVELOPMENT LEGISLATION IN THE FIELD OF INDUSTRIAL PROPERTY

This article discusses the history of the formation of legislation in the field of industrial property, its essence and significance, the role of agreements, treaties and international conferences in the development of intellectual property, the significance of laws adopted related to intellectual property and copyright protection, the Constitution of the Republic of Tajikistan by the founder of the Institute of Intellectual Property in the Republic of Tajikistan, the creation of the State institution "National Patent Information Center" The Ministry of Economic Development and Trade of the Republic of Tajikistan as an authorized body is the protection of intellectual property, adopted laws of the Republic of Tajikistan and decisions of the Government of the Republic of Tajikistan on intellectual property, as well as existing problems of legislation in this area.

Keywords: intellectual property, the Paris Convention, the Stockholm Convention, the Madrid Agreement, exclusive rights, intellectual property rights, personalization of products, personalization tools, inventions, industrial designs, Patent office, Patent attorney.

Қабули аввалини қонунҳои муаллифӣ ва патентӣ дар маънои замонавӣ Англия ҳисоб меёбад. Танҳо дар он ҷо ханӯз соли 1623 дар давраи шохигарии Яков Стюарт

Статут [1] дар бораи монополияҳо қабул карда шуда буд. Тибқи он, новобаста аз иродаи шоҳ шахсе, ки нововарии техникиро тайёр ва татбиқ менамояд, мутлақона дар мӯҳлати 14 сол бо гирифтани фоида ва имтиёзҳо ба тариқи мустасно онро истифода бурда метавонист. Дар соли 1710 бошад, дар Англия аввалин қонуни муаллифӣ бо номи «**Статути малика Анна**» пайдо гашт, ки дар асоси он ба муаллиф барои наشري асараш ба мӯҳлати 14 сол ҳуқуқи мустасно ё худ истисноӣ аз лаҳзаи тавлиди асар ва имконияти дароз кардани ин мӯҳлат боз ба 14 соли дигар дар давраи ҳаёти муаллиф дода шуд. Пас аз Англия қонунҳои муаллифӣ ва патентӣ дар як қатор давлатҳои Аврупо ва ИМА қабул карда шуданд.

Аҳамият ва мақсади асосии ин қонунҳои аввалин дар пешгирии манфиатҳои ношир (нашркунанда) ва истехсолкунанда равона гардида буд. Зеро, одатан онҳо асарҳои муаллифони маҳсулоти зеҳнӣ офаридаро нашру паҳн мекарданд, на муаллиф. Яқбора онҳо барои фурӯши ин асарҳо яккасардори мутлақ (монополист) шудан мехостанд. Ҳуқуқи бевоситаи офарандагони маҳсулоти зеҳнӣ ноширонро танҳо бо мақсади ба даст овардан ва инҳисорӣ гардонидани онҳо ҳавасманд карда метавонисту халос. Бинобар он, пешниҳоди тарафдорони **назарияи табиӣ** барои химояи ҳуқуқи офарандагони моликияти зеҳнӣ бомаврид буд. Шубҳа надорад, ки аз ин ақида худи муаллифон бурди калон мекарданд, зеро асарҳои худро ба истифодабарандагон бегона намуда фоидаи калон ба даст меоварданд. Мафҳумҳои моликияти адабӣ (бадеӣ) ва истехсолӣ бисёр наздик буд, ки минбаъд ба мафҳуми моликияти зеҳнӣ муттаҳид карда шуд.

Равияи ҳуқуқи муаллифӣ ва патентӣ чун ҳуқуқи моликияти дар асри XIX хусусияти паҳнгардида пайдо кард. Қонунҳои муаллифӣ ва патентии баъзе давлатҳои Аврупо ҳуқуқи офарандагони асарҳои зеҳнӣро ба ҳуқуқи моликият ва баъзан бевосита ба амволи манқула дохил менамуд. **Соли 1883 Конвенсияи Париж оиди ҳифзи моликияти саноатӣ** қабул карда шуд, ки чун санади муҳими байналмилалӣ то ҳол дар соҳаи химояи ҳуқуқи саноатӣ боқӣ мондааст, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон аъзои он мебошад.

Анъанаҳои мавҷудаи муносибат ба ҳуқуқи муаллифӣ ва патентӣ то давраи муосир бисёр пурқувват омада расид. Мафҳуми «моликияти зеҳнӣ» дар амалияи қонунгузорӣ ва асарҳои илмӣ васеъ истифода бурда мешуд. Дар **соли 1967 дар Стокгольм Конвенсия дар бораи таъсиси Созмони умумҷаҳонии моликияти зеҳнӣ** имзо карда шуд, ки тибқи он объектҳои ҳифзшаванда, ки ба натиҷаҳои аниқи фаъолияти зеҳнӣ ба соҳаҳои саноатӣ, илмӣ ва адабӣ дохил мешаванд, бахшида шудааст.

Дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1994 моликияти зеҳнӣ зери химояи қонун эътироф гардидааст (моддаи 40). Дар давраи таҳия ва қабули қисми сеюми Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон (соли 2005) баҳсҳои гуногуни илмию амалӣ ба вучуд омада бошад ҳам, вале қонунгузор онро ба тариқи ҳуқуқӣ танзим ва эътироф намуд. Гарчанде, ки дар лоиҳаи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мафҳуми «моликияти зеҳнӣ» кушода нашуда бошад ҳам, вале минбаъд дар вақти таҳия ва қабули қисми сеюми Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон «**Моликияти зеҳнӣ чун ҳуқуқҳои амволӣ ва (ё) ғайриамволии шахсӣ нисбат ба натиҷаҳои фаъолияти зеҳнӣ, воситаҳои фардиқунонии иштирокчиёни аҳдҳои граждани, фардиқунонии маҳсулот, корҳо ё хизматрасонии иҷрошаванда (воситаҳои фардиқунонӣ) ва ҳамчунин объектҳои дигари ба онҳо баробаркардашуда, на худи ҳуқуқ ба оқибати объектҳо**» танзим карда шуд [2]. Ин таҷрибаи бой дар тамоми ҷаҳон паҳн гардидааст.

Мутобиқи моддаи 1225 Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқ ба оқибати моликияти зеҳнӣ ва воситаҳои фардиқунонии ба он баробар кардашуда,

хукуки зехнӣ эътироф шудааст. Дар навбати худ ин ҳуқуқҳои зехнӣ ба ҳукуки молумулкӣ, ки хусусияти комил (мутлақ, мустасно) дорад, дохил карда шудааст [3].

Пас, суоле ба миён меояд, ки чунин ҳалли қонунгузор ба чӣ оварда расонд ва қонунгузори имрӯзаи моликияти зехнӣ, аз ҷумла саноатӣ инкишоф ёфт ё на? Албатта, қонунан танзим шудани молкияти зехнӣ ва дигар объектҳои ба он баробар кардашуда, ин худ як инкишоф ва рушди соҳаро нишон медиҳад, ки ҳимояи онро кафолатнок намудааст. Дар Конститутсия нишон додани ҳимояи моликияти зехнӣ ин асос барои қабули меъёрҳои Кодекси граждани гардид, ки талаботи замони муосир аст. Вале, минбаъд дар Кодекси граждани истифодабарии мафҳумҳои ҳуқуқҳои зехнӣ ба асарҳои илмӣ, адабӣ ва санъат чун ҳукуки муаллифӣ, ба иҷроиш ва истифодабарии фонограмма ҳуқуқҳои вобаста ба он ва ҳуқуқ ба кашфиёт, ихтироот, намунаҳои саноатӣ – ҳуқуқҳои патенти дугонагии мафҳумҳои мавҷударо нишон медиҳад.

Ҳукуки комил (истисноӣ) ба натиҷаи фаъолияти зехнӣ ва воситаҳои фардиқунонии ваколатҳои амволӣ ва ғайриамволии шахсиро дар бар мегирад, ки нисбат ба объектҳои мушаххаси моликияти зехнӣ қобили истифода будани таркиби онро ҳуқуқ, бо назардошти қонунгузори граждани муайян менамояд. Аз ин рӯ, таносуби ҳуқуқҳои амволӣ ва ғайриамволиро ҷудо кардан хеле душвор мебошад. Зеро ҳуқуқҳои номбурда аз ҳам ҷудонашаванда буда, дар баъзе ҳолатҳо ҷудо кардани онҳо ғайриимкон аст. Баъзеи ин ҳуқуқҳо, ба монандӣ - ба дигар шахс гузаштани паҳн намудани асар мумкин аст. Баръакс, баъзе ҳуқуқҳои ғайриамволии объектҳои моликияти зехнӣ, мисол ҳуқуқ ба истифодаи номи фирмавӣ, ном ва ҷои истеҳсоли мол ба тариқи ҳолати оддӣ намегузарад. Аз ин лиҳоз, на тақсими ҳуқуқҳои зехнӣ ба амволӣ ва ғайриамволӣ, балки қонунан даст кашидан аз он, манфиатноктар аст. Ин танзим аз амалия пурра дур шудааст.

Бинобар он соҳиби ин ҳуқуқҳо дар баробари як қисми ҳуқуқҳои худро бегона кардан, ҳамаи ҳуқуқҳои мустасноӣ худро бояд бегона намоянд, ки ин камбудии қонунӣ ҷорӣ мебошад (моддаи 1128 КГ ҚТ). Чунин талабот дар дигар моддаҳои Кодекси граждани идома дода шудааст. Ҳатто камбудии ҷойдошта дар қисми ҷоруми Кодекси граждани Федератсияи Россия низ ислоҳи худро наёфтааст [4]. На дар ҳама сарчашмаҳо мафҳумҳои «моликияти зехнӣ», «ҳукуки зехнӣ», «ҳуқуқҳои мустасноӣ» ва ғайраҳо ба талаботи замони муосир мувофиқ аст ва қонунгузор бояд бо назардошти амалия ва бартараф намудани ин камбудии, илова ва тағйироти зарурӣ андешад. Олимони Федератсияи Россия низ чунин ақидадоранд ва зидди мафҳумҳои «моликияти зехнӣ» ва «ҳукуки зехнӣ» мебошанд. Беҳтар мебуд онро ҳукуки моликияти зехнӣ эътироф намоем.

Ҳамин тариқ, яке аз институтҳои асосии моликияти зехнӣ, ин моликияти саноатӣ ба шумор меравад, ки дар қисми сеюми Кодекси граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон танзим карда шуда, ба Конвенсияи Стокгольм дар бораи таъсиси Созмони умумиҷаҳонии моликияти зехнӣ ва Конвенсияи Париж оид ба ҳифзи моликияти саноатӣ мутобик гардонидани шуда, нисбатан ба давраи иқтисоди бозорӣ наздик карда шудааст, ки қобили қабул аст.

Дар баробари ин, бо мақсади пешбурдани сиёсати давлатӣ дар соҳаи ҳифзи объектҳои моликияти саноатӣ ва рушди минбаъдаи иттилооти илмию техникаӣ дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон ва берун аз он дар назди Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон Муассисаи давлатии «Маркази миллии патенту иттилоот» (минбаъд – Муассиса) дар асоси қарори Шӯрои Вазирони Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 майи соли 1993, №242 (бо тағйири иловаҳои минбаъда аз 01.08.2012, №393) таъсис дода шудааст.

Чихеле, ки дар боло қайд шуд, бо қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба институти моликияти зехнӣ асос гузошта шуд.

Моддаи 40 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон кафолат дод, ки ҳар шахс ҳақ дорад озодона дар ҳаёти фарҳангии ҷамъият, эҷодӣ, бадеӣ, илмӣ ва техникӣ ширкат варзад, аз дастовардҳои онҳо истифода кунад.

Сарватҳои фарҳангӣ ва маънавиро давлат ҳимоя мекунад.

Моликияти зехнӣ дар ҳимояи қонун аст [5].

Инчунин дар кишвар як қатор кодексҳо, қонунҳо ва қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон низ қабул гардидаанд, ки баъзе намудҳои фаъолияти зехнӣ ва инноватсиониро ба танзим мебароранд, **аз ҷумла:**

- Кодексҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон:
- граждони (қисмҳои 1 ва 3);
- ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ (моддаҳои 373, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 419, 554¹ ва 638);
- ҷиноятӣ (моддаҳои 156, 156¹, 209, 210, 210¹, 241, 259, 273, 275, 276, 277, 278, 294, 298, 301, 303 ва 340);
- ғумрук (боби 54);
- андоз (моддаи 157);
- Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон:
- «Дар бораи ихтироъ»;
- «Дар бораи намунаҳои саноатӣ»;
- «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқи топологияҳои микросхемаҳои интегралӣ»;
- «Дар бораи тамғаҳои молӣ ва тамғаҳои хизматрасонӣ»;
- «Дар бораи ишораҳои ҷуғрофӣ»;
- «Дар бораи ихтирооти маҳфӣ».

Қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқи зикршуда бо дарназардошти стандарт ва меъёрҳои байналмилалӣ имкон доданд, ки дар ҷумҳурӣ барои ташаккул ва фаъолияти низоми мақсаднок ва фарогирии қонунгузорӣ ҷиҳати таъмини рушди пайдарпаи моликияти саноатӣ замина ба вуҷуд оварда шавад.

Тоҷикистон ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи аҳли башарият санадҳои меъёрии ҳуқуқи байналмилалиро низ эътироф намудааст, ки ба моликияти зехнӣ ва саноатӣ бахшида шудааст, **аз ҷумла:**

- Конвенсияи таъсиси Созмони умумиҷаҳонии моликияти зехнӣ;
- Конвенсияи Париж «Оид ба ҳифзи моликияти саноатӣ»;
- Созишномаи Мадрид «Дар бораи бақайдгирии байналмилалӣ тамғаҳо»;
- Дастурамали умумӣ ба Созишномаи Мадрид «Дар бораи бақайдгирии байналмилалӣ тамғаҳо ва ба Протоколи ин созишнома»;
- Созишномаи Нис «Дар бораи таснифи байналмилалӣ молҳо ва хизматрасониҳо бо мақсади бақайдгирии тамғаҳо»;
- Созишномаи Локарно «Дар бораи таъсиси таснифи байналмилалӣ намунаҳои саноатӣ»;
- Шартнома «Дар бораи ҳамкориҳои патентӣ (РСТ)»;
- Созишномаи Страсбург «Дар бораи таснифи байналмилалӣ патентӣ»;
- Шартномаи Будапешт «Дар бораи эътирофи байналмилалӣ нигоҳдориҳои микроорганизмҳо бо мақсади тартиби гирифтани патент»;
- Шартномаи Найроби «Оид ба ҳифзи рамзи олимпӣ»;
- Конвенсияи Ташкилоти патентии Авруосиё;
- Протокол ба Созишномаи Мадрид «Дар бораи бақайдгирии байналмилалӣ тамғаҳо»;
- Санади Женевагии (1999) Созишномаи Гаага «Дар бораи бақайдгирии байналмилалӣ намунаҳои саноатӣ»;
- Созишнома «Оид ба ҷанбаҳои тичоратии ҳуқуқ ба моликияти зехнӣ» (ТРИПС);

- Созишнома «Доир ба таъмини мутақобилан нигоҳдории сирри байнидавлатӣ дар соҳаи ҳифзи ҳуқуқии ихтироъҳо»;

- Созишнома «Дар хусуси тадбирҳои огоҳкунӣ ва пешгирии истифодаи тамғаҳои қалбакии мол ва аломатҳои ҷуғрофӣ»;

- Созишнома «Дар бораи чорабиниҳо оид ба ҳифзи моликияти саноатӣ ва таъсиси Шӯрои байнидавлатӣ оид ба масъалаҳои ҳифзи моликияти саноатӣ»;

- Созишнома «Оид ба ҳамкориҳо доир ба мубориза ба ҳуқуқвайронкунӣ дар соҳаи моликияти зеҳнӣ»;

- Созишнома «Дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи ҳифзи ҳуқуқ ва Ҳимояи моликияти зеҳнӣ ва таъсиси Шӯрои байнидавлатӣ оид ба масъалаҳои ҳифзи ҳуқуқ ва Ҳимояи моликияти зеҳнӣ».

Инкишофи қонунгузорӣ бахшида ба моликияти саноатӣ торафт рушд ёфта, дар ин самт аз тарафи қонунгузор бо мақсади мутобик намудани санадҳои меъёрии ҳуқуқии соҳавӣ ба санадҳои байналмилалӣ як қатор тағйиру иловаҳо ворид карда шудаанд, ки барои рушди минбаъдаи соҳаи тақонӣ ҷиддӣ дод.

Новобаста ба ин инкишофи қонунгузорӣ дар ин ҷода идома ёфт ва дар қисми сеюми Кодекси граждани Чумҳурии Тоҷикистон боби 57 махсус ба моликияти зеҳнӣ бахшида шуд, ки аз 13 - модда иборат аст. Лекин муносибатҳои иқтисодӣ бозорӣ тақозо мекунад, ки объектҳои ҳуқуқи граждани, ки ба моликияти эҷодкорӣ зеҳнӣ бахшида шудаанд дар инкишоф буда, теъдоди он зиёд гардад. Бинобар он бо 13 - модда танзим намудани ҳуқуқи моликияти зеҳнӣ, барои ҳаматарафа баррасӣ намудани ин муносибатҳо нокифоя аст.

Хуб мешуд, агар меъёрҳои Кодекси граждани бо санадҳои меъёрии ҳуқуқии соҳавӣ пурра гардонид шуда, бо санади ягонаи кодификатсияшуда табдил дода шавад ва бо ин роҳ татбиқи танзими муносибатҳои соҳаи моликияти зеҳнӣ хубтару осонтар гардад. Ин аст, ки ба қисми сеюми Кодекси граждани (моддаҳои 1137 ва 1137) соли 2012 тағйироту иловагиҳои дахлдор ворид карда шуд.

Муаммоҳои номбурда нишон медиҳанд, ки меъёрҳои Кодекси граждани амалкунанда аз камбудӣҳо ҳолӣ нест ва тамоми муносибатҳои дар ин соҳа мавҷудбударо дар бар гирифта наметавонад.

Новобаста ба ин, ҳуди қабули санади ягонаи кодификатсияшуда (дар шакли қисми алоҳидаи Кодекси граждани), ки ба танзими ҳуқуқи соҳаи мазкур бахшида шудааст - ин инкишоф ва рушди соҳа буда, барои ҳифзи ҳуқуқии он кафолат медиҳад ва ҳамчун сарчашма ва пойдевори танзими ҳуқуқӣ баромад мекунад.

Дар баробар ин, дар қонунгузорӣ соҳаи камбудӣҳо низ ҳастанд, ки давра ба давра онҳо низ бо қабул гардидани як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, аз ҷумла: Қонунҳои Чумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи номи фирмавӣ» ва «Дар бораи намояндагони патентии Чумҳурии Тоҷикистон» ва дигар ҳалли худро меёбанд.

Ҳамчунин барои амалӣ гардидани ҳуқуқҳои шахрвандон, муаллифон, соҳибҳуқуқон ва дигар шахсони манфиатдор оид ба моликияти саноатӣ як қатор қарорҳои Ҳукумати Чумҳурии Тоҷикистон қабул карда шудаанд, **аз ҷумла:**

- қарорҳои Ҳукумати Чумҳурии Тоҷикистон:

- «Дар хусуси тасдиқи қарор дар бораи қоидаҳои назорати гумрукии интиқоли молҳои дорой объектҳои моликияти зеҳнӣ ба воситаи сарҳади гумрукӣ»;

- «Дар бораи тасдиқи Созишнома доир ба таъмини мутақобилан нигоҳдории сирри байнидавлатӣ дар соҳаи ҳифзи ҳуқуқии ихтироъҳо»;

- «Дар хусуси тасдиқи Созишнома дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи Ҳимояи ҳуқуқ ва ҳифзи моликияти зеҳнӣ ва таъсиси Шӯрои байнидавлатӣ оид ба масъалаҳои Ҳимояи ҳуқуқ ва ҳифзи моликияти зеҳнӣ»;

- «Дар бораи тасдиқи Созишномаи ҳамкорӣ оид ба пешгирӣ намудани ҳуқуқвайронкунӣ дар соҳаи моликияти зеҳнӣ»;

- «Дар хусуси тасдиқ намудани Қарори Шӯрои сарони ҳукуматҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил дар бораи Концепсияи ташаккули базаҳои иттилоотии миллӣ ва ташкили мубодилаи байнидавлатии иттилоот оид ба огоҳ кардан ва пешгирии намудани ҳуқуқвайронкунӣ дар соҳаи моликияти зеҳнӣ»;

- «Дар бораи тасдиқи номгуӣ мақомоти Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки барои иҷрои муқаррароти Созишномаи ҳамкорӣ оид ба пешгирии намудани ҳуқуқвайронкунӣ дар соҳаи моликияти зеҳнӣ масъуланд»;

- «Дар бораи тасдиқи Созишнома дар хусуси тадбирҳои огоҳкунӣ ва пешгирии истифодаи тамғаҳои қалбакии мол ва аломатҳои ҷуғрофӣ»;

- «Дар бораи муайян намудани мақоми давлатӣ оид ба ҳифзи ихтироот ва кашфиёти махфӣ»;

- «Дар бораи муайян намудани мақоми ваколатдори давлатӣ оид ба ҳифзи ихтироот, намунаҳои саноатӣ, топологияҳои микросхемаҳои интегралӣ, ишораҳои ҷуғрофӣ, тамғаҳои молӣ ва тамғаҳои хизматрасонӣ (Идораи патентии Ҷумҳурии Тоҷикистон)»;

- «Дар бораи тасдиқи Қоидаҳои пешбурди Феҳристи давлатии ихтирооти махфӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон»;

- «Дар бораи Барномаи рушди нерӯ ва моликияти зеҳнии инсон дар давраи то соли 2020»;

- «Дар бораи Стратегияи миллии рушди моликияти зеҳнии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2014-2020»;

- «Дар бораи таъсиси Шӯрои миллӣ оид ба ҳамоҳангсозӣ ва рушди соҳаи моликияти зеҳнӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон».

Инчунин барои иҷрои санадҳои қонунгузории зикргардида, санадҳои зерқонуние таҳия, қабул ва ба қайди давлатӣ гирифта шудаанд, **аз ҷумла:**

- Қоидаҳои маъруф донишмандони тамғаҳои молӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон;

- Қоидаҳои гузаронидани аттестатсия ва бақайдгирии намояндагони патентии Ҷумҳурии Тоҷикистон;

- Қоидаҳои пешбурди Феҳристи давлатии ихтирооти махфӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон;

- Қоидаҳои дароз намудани мӯҳлати амали патенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба намунаи саноатӣ;

- Қоидаҳои тартибдиҳӣ, пешниҳод ва баррасии ариза барои гирифтани патент ва нахустпатент ба намунаи саноатӣ;

- Қоидаҳои пешниҳод ва баррасии аризаи дорандаи патентдар бораи додани ҳуқуқ ба иҷозатномаи кушода, оиди бозхондани чунин ариза ва нашри маълумот дар бораи он;

- Қоидаҳои бақайдгирии шартномаҳо оид ба вогузоркунии ҳуқуқи истисноӣ ба ихтироъ, намунаи саноатӣ ва ҳуқуқи истифодабарии онҳо;

- Тартиби барқарор намудани амали патент ва нахустпатенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба намунаи саноатӣ;

- Қоидаҳои тартибдиҳӣ, пешниҳод ва баррасии ариза дар бораи бақайдгирии топологияи микросхемаи интегралӣ;

- Қоидаҳои пешниҳод, баррасӣ ва махфигардонии аризаҳо барои гирифтани патент ба ихтирооти махфӣ. Таҳти №62 бо фармониши Вазири рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз 31.05.2011 (дар Вазорати адлияи ҚТ аз 31.10.2011, №623 ба қайд гирифта шудааст).

АДАБИЁТ

1. Гражданский кодекс Российской Федерации. - Ч. I, II, III, IV. – Сибирское университетское издательство. - Новосибирск. - 2009. - С.407 - 408; Сергеев А.П. Гражданское право. - Т.3. - ВЕЛБИ. - С.104 -105.
2. Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Қ.Ш. - Душанбе. – 2005.
3. Конституция (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе. – 2003
4. Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон (Қисми III) //Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон с.2005, №3, мод.123; с.2012, №7, м.690)
5. Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон // (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2004, №12;)
6. Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон.// (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2008, №12;)
7. Юридический энциклопедический словарь. - М. - Советская энциклопедия. - 1984.

УДК 346.5

Наботов С.Х.

РЕҶАИ ҲУҚУҚӢ: МАҲҲУМ ВА АЛОМАТҲО

Дар мақолаи мазкур мафҳуми ва аломатҳои речаи ҳуқуқӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Муаллиф кӯшиш намудааст, ки дар мақола маҳуми речаро ҳамчун истилоҳи ҳуқуқӣ таҳлил намояд. Ҳамзамон истифодаи истилоҳи мазкурро муаллиф дар речаи ҳуқуқии молу мулки соҳибкорӣ пешбинӣ намудааст.

Калидвожаҳо: Реча, ҳуқуқ, мафҳум, соҳибкорӣ, қонунгузорӣ, истилоҳ.

Наботов С.Х.

ПРАВОВОЙ РЕЖИМ: ПОНЯТИЕ И ПРИЗНАКИ

В статье расмарибатется понятие и признаки правовой режим. Автор в статье анализирует понятие и правовой режим как юридический термин. А также автор использует термин правового режима в контексте предпринимательской деятельности.

Ключевые слова: режим, право, понятие, предпринимательство, законодательство, термин.

Nabotov S.Kh.

CONCEPT AND SIGNS OF LEGAL REGIME

The article discusses the concept and signs of the legal regime. The author in the article will analyze the concept and legal regime as a legal term. And the author also uses the term legal regime in the context of entrepreneurial activity.

Keywords: regime, law, concept, entrepreneurship, legislation, term.

Дар қонунгузорӣ ҳангоми танзими ҳуқуқи ин ё он намуди фаъолият ё объект, одатан чунин як категорияи ҳуқуқӣ, ба монанди «речаи ҳуқуқӣ» бисёр истифода бурда мешавад [4].

Ҳарчанд, «речаи ҳуқуқӣ» дар замони охир дар илм фаъолона истифода мегардад, вале оид ба ин масъала ҳанӯз тадқиқотҳои илмии қаноатбахш ва назаррас сурат нагирифтааст [3].

Дар қонунозории ҚТ дар бораи намудҳои реча, аз ҷумла, “речаи вазъияти фавқулода” [2], “речаи савдои озод” [6], “речаи нигоҳдорӣ” [10], “речаи гумрукӣ”, [7] “речаи миллӣ” ва ғайраҳо истифода мешаванд.

Бо вучуди истифодаи фаъоли ин категория он дар илми ҳуқуқшиносӣ ба таври кофӣ, амиқ ва пурра омӯхта нашудааст. Дар маҷмӯъ, ду роҳи асосии омӯзиши ин масъала вучуд дорад: умумӣ назариявӣ ва соҳавӣ, ки мақсади он таҳлили мафҳуми речаи ҳуқуқӣ ва муайян кардани аломатҳои он мебошад [4].

Дар омӯзиши масъалаҳои умумӣ-назариявии речаи ҳуқуқӣ олимони пеш аз ҷама ба таърифи ин мафҳум диққат медиҳанд. Ҳамин тавр, бештари онҳо аз таърифи таҳиянамудаи С.С. Алексеев иқтибос меоранд, ки: речаи ҳуқуқӣ - “қоидаҳои танзимкунанда, ки дар маҷмӯи василаҳои ҳуқуқӣ ифода карда мешаванд, ки маҷмӯи махсуси иҷозатномаҳои мутақобила, манъкуниҳо, инчунин ӯҳдадорихоӣ мусбатро тавсиф намуда, самти махсуси танзимро ба вучуд меоранд” [2]. Таърифи пешниҳодкардаи С.С. Алексеев аз ҷама ҷиҳат комил мебошад [4].

Матузова Н.И. ва Малько А.В. аломатҳои асосии речаи ҳуқуқро ҷудо менамоянд. Масалан, онҳо қайд менамоянд, ки: 1) онҳо дар қонунгузорӣ мустақкам мегарданд ва давлат онҳоро таъмин менамояд; 2) онҳо ба танзими мушаххаси соҳаҳои муносибатҳои ҷамъиятӣ, бо назардошти маҳдудиятҳои муваққатӣ вафазоии баъзе субъектҳо ва объектҳои ҳуқуқ равона шудаанд; 3) тартиби махсуси танзими ҳуқуқиро ташкил медиҳад, ки аз воситаҳои ҳуқуқӣ иборат буда, бо маҷмӯи муайяни онҳо тавсиф мешаванд; 4) дараҷаи мушаххас ва ё мусбатро барои ҷавобгӯи манфиатҳои шахсони ҳуқуқи алоҳида эҷод мекунанд [5].

Мафҳум ва аҳамияти речаи ҳуқуқӣ на танҳо дар таҳқиқоти умумии назариявӣ, балки дар асарҳои бахшида ба соҳаҳои алоҳидаи ҳуқуқ (граждани, маъмурӣ, ҳуқуқи конституционӣ ва ғайра) баррасӣ мешавад.

Ба андешаи Э.К. Утяшова дар соҳаи ҳуқуқи граждани истилоҳи речаи ҳуқуқро кам во хурдан мумкин аст [11]. Бо ин изҳорот Меликов У.А. розӣ нашуда, далелҳо меорад. Масалан дар истилоҳи “реча” дар чунин матнҳо вохурдан мумкин аст: «речаи ҳуқуқи сармоягузорӣ», «речаи ҳуқуқи бонкӣ ва тижоратӣ», «речаи объектҳои обӣ», «речаи миллӣ», «речаи ҳуқуқи минтақаи озоди иқтисодӣ», «речаи сирри тижоратӣ», «речаи дастрасӣ ба маълумот», «речаи ҳуқуқи дастрасӣ ба захираҳои иттилоотӣ», «речаи истифодаи қувваи барқ», «речаи нигоҳдорӣ», «речаи ҳуқуқи моликӣ», «речаи моликӣ муштарақ», «речаи фаъолияти муштарақ», «речаи объектҳои мероси миллию фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон» [4].

Ба андешаи Меликов У.А. олимони ҳуқуқшиносе, ки дар соҳаи ҳуқуқи граждани ва соҳибкорӣ таҳассусдоранд, ҳангоми баррасии ин масъала аз қисми умумӣ ба махсус мегузаранд. Яъне дар асоси фаҳмиши умумӣ-назарияии консепсияи речаи ҳуқуқӣ онҳо мафҳуми речаи ҳуқуқи гражданиро муайян менамоянд. Ҳамзамон дар соҳаи ҳуқуқи граждани ҳангоми таҳлили ин масъала ду равиширо метавон пайгирӣ намуд, маҳдуд ва васеъ [4].

Аксарияти олимони ҳангоми муайян кардани мафҳуми речаи граждани-ҳуқуқӣ аз усули маҳдуд (бештар мушаххас) истифода мебаранд. Онҳо речаи гражданиро асосан бо объектҳои ҳуқуқи граждани пайваст мекунанд.

Меликов У.А. қайд менамояд, ки як қатор мулликфон ин масъаларо ба таври васеъ баррасӣ намудаанд. Масалан, Р.А Машуков. дар бораи речаи ҳуқуқӣ навишта онро ҳамчун як ҷузъи методологияи ҳуқуқи граждани ҳисобидааст. Ба ин андеша рози шудан душвор аст, вақте ки вай мегӯяд, ки речаи ҳуқуқӣ ба танзими фаврӣ (муваққатӣ) –и муносибатҳои граждани, ки аз объектҳои алоҳидаи ҳуқуқи граждани бар меояд равона шудааст. Чунин ақида, эҳтимолан дар фаҳмиши речаи ҳуқуқии марбут ба “фаъолияти фавқулода” асос ёфтааст. Чунин реча воқеан фаврӣ ва муваққатӣ мебошад, аммо меъёрҳои ҳуқуқи шаҳрвандӣ одатан “устувор” мебошанд ва барои муҳлати номуайян қабул карда мешаванд. Речаҳои ҳуқуқи граждани, аз як тараф муътадиланд ва аз тарафи дигар аз ҳисоби рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ ва пайдоиши омилҳои дигар онҳо низ тағйир ёфта ва инкишоф меёбанд ва маҳз ин равиши динамикӣ, ки воқуниши мувофиқро ба мушкилоти ҳуқуқии нав таъмин менамояд [4].

Нуктаи тамоман гуногун дар робита байни категорияи "речаи ҳуқуқӣ" ва "объектҳои ҳуқуқи гражданиро" В.И. Сенчицев"[4] изҳор намудааст. Вай бар ин назар аст, ки речаи ҳуқуқӣ мавзӯи муносибатҳои ҳуқуқист. Меликов У.А. ин ақидаро баҳснок мешуморад. Зеро речаи ҳуқуқӣ ба танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ нисбат ба объекти мушаххаси ҳуқуқҳои граждани нигаронида шудааст ва ҳуди он наметавонад чунин объект бошад [4].

Речаи ҳуқуқии объекти мушаххаси ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ на танҳо санадҳои меъерии ҳуқуқиро, ки ба танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ нисбати объектҳои ҳуқуқи шаҳрвандӣ нигаронида шудаанд, балки дигар воситаҳои ҳуқуқие низ доранд, ки ба татбиқи ҳуқуқи соҳибӣ (истифода), ихтиёрдорӣ ва ихтиёрдории объекти ҳуқуқи шаҳрвандӣ мусоидат мекунанд.

Баъзан, ҳатто ба сифати чунин воситаҳои ҳуқуқӣ шартномаҳое, ки дар қонунгузорӣ пешбинӣ нашудаанд, ҳамчун воситаи ҳуқуқӣ истифода мешаванд. Тавассути шартнома, дар навбати худ, "речаи шартномавӣ" -и ин ё он молу мулк ташаккул меёбад: иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқии граждани, дар доираи меъёрҳои қонунгузорӣ, имконият доранд, ки ин ё дигар речаи ҳуқуқиро интихоб кунанд [4].

Аломати дуҷуми речаҳои ҳуқуқӣ аз он иборат аст, ки он ба танзими соҳаҳои мушаххаси муносибатҳои ҷамъиятӣ нигаронида шудааст. Дар соҳаи танзими ҳуқуқии соҳибкорӣ ин нақши калон дорад. Масалан, дар соҳаи соҳибкорӣ “речаи молу мулки соҳибкор”, “ речаи савдои озод”, “речаи гумрукӣ”, “речаи шартномавӣ”, ва ғайра зиёд ба чашм мерасад. Аммо мутаасифона ба ҳамин шева дар илми ҳуқуқ онҳо мавриди тадқиқоти илмӣ қарор дода нашудаанд.

Дар танзими ҳуқуқии муносибатҳои соҳибкорӣ тахти речаи муйян танзим намудан боиси мушаххасот мегардад. Масалан, дар соҳаи соҳибкорӣ “речаи молу мулки соҳибкор”, “ речаи савдои озод”, “речаи гумрукӣ”, “речаи шартномавӣ” ва ғайра зиёд ба чашм мерасад. Аммо мутаасифона ба ҳамин шева дар илми ҳуқуқ онҳо мавриди тадқиқоти илмӣ қарор дода нашудаанд.

Дар ин асно “речаи молу мулк”, ки метавонад марбути дилхоҳ субъект бошад дар маркази тавачҷӯх мебошад. Зеро, дар ҳуқуқи граждани соҳибкорӣ дар навбати аввал ба муносибатҳои молулкӣ аҳамият дода мешавад.

Молу мулк ҳам яке аз ибораҳои муҳими ҳуқуқи граждани соҳибкорӣ мебошад.

Тавре аз фарҳанги истиохоти ҳуқуқӣ дар қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон бар меояд, “Молу мулк (воситаҳо)- ҳар гуна дороии моддӣ ё ғайримоддӣ, манқул ё ғайриманқул новобаста аз тарзи ба даст овардани онҳо, инчунин ҳуҷҷатҳои ҳуқуқӣ ё санадҳои гуногуншакл, аз ҷумла, дар шакли электронӣ ё ададӣ, ки ҳуқуқ ба чунин

дороиҳо ва иштирок дар онҳоро тасдиқ менамояд, аз ҷумла қарзҳои бонкӣ, чекҳои роҳ, чекҳои бонкӣ, интиқоли почтавӣ, саҳмияҳо, қоғазҳои қиматнок, вомбаргҳо, векселҳо, акредитивҳо ва ғайраҳо” тавсиф ёфта аст [12].

Раҳимзода М.З. ба он ақидаанд, ки амалӣ намудани фаъолияти соҳибкорӣ бе истифодаи молумулки муайян ғайриимкон мебошад. Зеро аз нуқтаи назари муносибатҳои бозорӣ, хусусияти муҳими ҳамагуна объекти дорои қобилияти муомилот дар фаъолияти соҳибкорӣ истифода шудан, яъне имконияти ба бозор дохил шудан, объекти аҳдҳои гуногун будан ва ғайра мебошад. Ҳамин тавр истифодаи молумулк яке аз шаклҳои фаъолияти соҳибкорӣ мебошад [8].

Муаллифон Шонасридинов, Н., Нодиров, Ф.М. қайд менамоянд, ки баъзан дар ҳуқуқ ва қонунгузорӣ истилоҳи «амвол» баҳри тавсифи ҳолати молумулкии шахс истифода шуда, дар ин маъно на танҳо амвол ва ҳуқуқҳои амволӣ, балки уҳдадорҳои шахси мушаххас низ ба он дохил карда мешаванд, аз ҷумла амволи корхона, амволи меросӣ. Намудҳои алоҳидаи амволе, ки дар фаъолияти соҳибкорӣ мавриди истифода қарор дода шудаанд, ҳам дар асоси нишонаҳои иқтисодӣ ва ҳам ҳуқуқӣ тасниф карда мешаванд [13].

Д.Ш. Сангинов таъкид менамояд, ки барои ба амал баровардани фаъолияти соҳибкорӣ соҳибкор бояд молу мулк муайян дошта бошад. Ба даст овардани ғайриимкон аз истифода бурдани молу мулк яке аз шаклҳои пешбурди фаъолияти соҳибкорӣ мебошад. Доштани молу мулк шарти зарурии ба амал баровардани фаъолияти соҳибкорӣ мебошад. Доштани молу мулк мустақил яке аз шартҳои эътироф намудани таъсиси шахси ҳуқуқӣ мебошад. Истилоҳи «молу мулк» барои истифодаи ашё, аз ҷумла пул ва қоғазҳои қиматнок, инчунин ҳуқуқи молумулкӣ истифода мешавад. Ҳуқуқи молумулкӣ ҳуқуқи шахс оид ба талаб кардани додани молу мулк ё дигар неъматҳои молумулкӣ мебошад» [9].

Ақидаи В.С. Анохин ин аст, ки речаи ҳуқуқи молу мулк маънои дар доираи шаклҳои асосии ҳуқуқи қоидаҳои махсус оид ба амалигардонии соҳибҳуқуқӣ, соҳибият, истифода ва ихтиёрдорӣ молу мулкҳо дар чараёни фаъолият соҳибкориро ифода менамояд [1].

Дар ҳуқуқи граждани маънои иборати молу мулк бештар дар талаботи моддаи 140 ҚТ сарчашма мегирад. Тибқи талаботи қисми 2 моддаи зикршуда “ба неъмату молу мулкӣ (амвол) инҳо дохил мешаванд: чизу чора, пул, аз ҷумла асъори хориҷӣ, қоғазҳои қиматнок, қору хизматҳо, иттилоот, амал, натиҷаи фаъолияти зеҳнӣ, номи фирма, тамғаи мол ва воситаҳои дигари фардиқунонии маҳсулот, ҳуқуқи молу мулкӣ ва амволи дигар”. Вожаи “амвол” ва “молу мулк” дар қонунгузорӣ ҳамчун ҳаммаъно истифода мешаванд. Яъне иборати молу мулк метавонад тамоми объектҳои хусусияти молу мулкӣ доштаи ҳуқуқӣ гражданиро фаро гирад. Дар ин ҷо ҳам объектҳои моддӣ (ашё, ашёи манкул, ашёи ғайриманкул ва ғ.) ва ҳам ҳуқуқҳои молумулкӣ (ҳуқуқҳои истисноӣ, ҳуқуқи талаб қардан) метавонад ворид бошад.

Аз ҳамин сабаб тасмими мо барои он равона шудааст, ки паҳлуҳои гуногуни натавонҳои ҳуқуқҳои молу мулкӣ соҳибкор, балки имкониятҳои ҳифз ва ҳимояи онро баррасӣ намоем ва ҳадалимкон аз таҷрибаи давлатҳои пешқадам истифода бурда, тавсияҳоеро манзур намоем, ки речаи ҳуқуқи молу мулк соҳибкори инфродиро мустақкам ва қобили баҳрабардорӣ қарор диҳем. Дар ин асно ҳар як воситаи ҳуқуқиро, аз ҷумла ҳуқуқҳои молу мулкӣ, уҳдадорӣҳо, шартномаҳо, ҳуқуқҳои истисноӣ, ҳуқуқҳои афзалиятнок ва дигар воситаҳои ҳифзу ҳимояро баррасӣ намудан зарур аст. Зеро соҳибкори инфродӣ дар фарқият аз мақомоти давлатӣ ё дигар шасхони ҳуқуқӣ аз лиҳози қобилияти ҳуқуқиашро ҳимоя қардан заиф

мебошанд. Маҳз речаи ҳукукии соддакардашуда барои ӯ зарур аст, ки худро хангоми мочароҳои ҳукуқӣ ҳимоя карда тавонад.

АДАБИЁТ

1. Анохин В.С. Предпринимательское право М.: ВЛАДОС, 2003. -С. 392
2. Алексеев С. С. Теория права. — М.: Издательство БЕК, 1995. —с 74.
2. Конституционный Закон Республики Таджикистан «О правовом режиме чрезвычайного положения» от 3 ноября 1995 г., № 95 // ЦБПИ РТ Адлия. Версия 7.0 /М-во юстиции РТ. - Душанбе, 2018. 1 электрон. опт. диск (CD-ROM).
3. Лапач В.А. Система объектов гражданских прав в законодательстве России. – СПб. 2002. [Захираи электронӣ]. Манбаи дасрасӣ: <http://www.allpravo.ru/library/doc99p/instrum2232/> (санаи муроҷиат: 25.05. 2020).
4. Меликов У.А. Правовой режим объектов гражданских прав в интернете. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. Душанбе – 2018. С. 86-90
5. Матузов Н.И., Малько А.В. Правовые режимы: Вопросы теории и практики // Правоведение. -1996. - № 1. - С. 16 – 29.
6. Постановление Правительства Республики Таджикистан от 3 августа 2012 г., №400, “Об утверждении Протокола между Правительством Республики Таджикистан и Кабинетом Министров Украины об изъятиях отдельных товаров из режима свободной торговли к Соглашению между Правительством Республики Таджикистан и Кабинетом Министров Украины о свободной торговле от 6 июля 2001 г., ” // ЦБПИ РТ Адлия. Версия 7.0 /М-во юстиции РТ. - Душанбе, 2018. 1 электрон. опт. диск (CD-ROM).
7. Постановление Правительства Республики Таджикистан от 3 февраля 2000 г., № 48 "Об утверждении "Порядка перевода имущества предприятий в режим консервации" // ЦБПИ РТ Адлия. Версия 7.0 /М-во юстиции РТ. - Душанбе, 2018. 1 электрон. опт. диск (CD-ROM).
8. Раҳимзода М.З. Фаъолияти соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: назария ва танзими ҳуқуқӣ : монография. – Душанбе, 2018. – С. 230.
9. Сангинов Д.Ш. Ҳуқуқи соҳибкории Ҷумҳурии Тоҷикистон: Воситаи таълимӣ . – Душанбе: Андалеб-Р, 2014. – С. 193.
10. Таможенный кодекс Республики Таджикистан от 3 ноября 2004 г., №1209. // ЦБПИ РТ Адлия. Версия 7.0 /М-во юстиции РТ. - Душанбе, 2018. 1 электрон. опт. диск (CD-ROM).
11. Утяшов Э.К. Правовые режимы: понятие, признаки, структура, метод правового регулирования// Право и политика. 2 (170) • 2014. DOI: 10.7256/1811-9018.2014.2.7303. – С. 252-259.
12. Фарҳанги истиҳоҷоти ҳуқуқӣ дар қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон. Зери таҳрири Арбоби илм ва техникаи Тоҷикистон, доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор Раҳимзода М.З. –Душанбе-2016. –С. 98
13. Шонасридинов, Н., Нодиров, Ф.М. Ҳуқуқи соҳибкорӣ. Васоити таълимӣ. Қисми 1 -Душанбе: Погрес, 2009. -С 296.

МАЪЛУМОТ ОИД БА МУАЛЛИФОН
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

1. **Акромов Файз Махрамович** – кандидат филологических наук Таджикского государственного университета коммерции. 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Дехоти1/2. тел: 934444110, E-mail: fayz_akramov@mail.ru.
2. **Алиев Султон Махмадшарифович** – старший преподаватель кафедры языков Таджикского государственного университета коммерции. г. Душанбе, Дехоти ½, Тел: (+992) 4444130, Email: aliev_sulton@mail.ru.
3. **Алиев Фарух Шарифович** – старший преподаватель кафедры экономического права Таджикского государственного университета коммерции. Тел.: +992917375555, Email: falizoda2017@mail.ru.
4. **Амирхонов Холмурод Карахонович** – магистр 2 курса, специальности финансы и кредит во внешнеэкономической деятельности Таджикского государственного финансово-экономического университета. тел.+992917344999.
5. **Ашууров Гайрат Давлатович** - к.э.н., доцент кафедры налоги и страхование Таджикского государственного университета коммерции. Адрес: 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Дехоти 1/2. E-mail: gairat-a@mail.ru. Телефон (+992) 934444609
6. **Боиров Фарход Гафорович** - начальник отдела правового обеспечения и управления персоналом Государственного учреждения «Национальный патентно-информационный центр» Министерства экономического развития и торговли Республики Таджикистан, Тел.: +992555555851, Email: boirovf@gmail.com.
7. **Буриева Мастура Чориевна** - кандидат экономических наук, доцент, заведующая кафедрой международных финансово-кредитных отношений Таджикского государственного финансово-экономического университета, ул. Нахимова, 64/14, тел. 936009306. Электронная почта: mastura-1975@mail.ru.
8. **Газиев Мухиддин Нуридинович** – ассистент кафедры экономической теории и экономики развития Технологического университета Таджикистана E_mail: gaziev-91@mail.ru, тел: 933299747.
9. **Гафурова Хамида Шомирзоевна** - ассистент кафедры экономической теории Таджикского государственного университета коммерции. Тел.: +992934444113, Email: Namida_8585@mail.ru.
10. **Гаярова Раъно Саидмуродовна** - старший преподаватель кафедры экспертиза товаров и таможенное дело Таджикского государственного университета коммерции, Тел.+992934444107.
11. **Гулов Хуршед Рахмонович** - аспирант, Таджикского государственного университета коммерции, улица Дехоти ½, 734061 Душанбе, Республика Таджикистан. тел: (+992 918) 84 22 66 (м.), E-mail: hurshedi_rakhmon@mail.ru.
12. **Гурезов Джамшед Нурмахмадович** – кандидат филологических наук, страций преподаватель кафедры языков Таджикского государственного университета коммерции. 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Дехоти1/2. тел: 938939353, E-mail: gurezi@mail.ru.
13. **Зарипов Эмомали Шохмадович** - к.ф.-м.н., доцент кафедры бухгалтерского учета и аудита Таджикского государственного университета коммерции. Адрес: 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Дехоти ½. Телефон: (+992) 93 444-41-90.
14. **Зафарова Мадина Ангуришоевна**, – магистр 2 курса, специальности финансы и кредит во внешнеэкономической деятельности Таджикского государственного финансово-экономического университета. тел. +992501239125, Электронная почта: madina91.kadirova@mail.ru.

15. **Исломов Хасан Саъдуллоевич** – старший научный сотрудник Института экономики и демографии Академии наук Республики Таджикистан. Тел. 919391675, email: islamov_h@mail.ru.
16. **Курбанова Сайёра Мадалиевна** - старший преподаватель, Институт туризма, предпринимательства и сервиса, тел. 93-532-43-92, 91-964-53-42, Email: mam-42@mail.ru.
17. **Курбонов Азизджон Абдукодирович** – инжинер ценра тестирования, докторант PhD второго курса Бохтарский государственный университет имени Н. Хусрав. Тел: (+992)909777736, Email: Jamiko_jamik@mail.ru.
18. **Маджидов Абдулмаджид Абдуамидович** - старший преподаватель кафедры «Статистики» Таджикского национального университета. E-mail: abd.majidov@mail.ru, Телефон: 936-00-88-40.
19. **Махмудов Махмудджон Абдуджаборович** - старший преподаватель кафедры банковское дело Таджикского государственного университета коммерции. Тел.: +992933774407. Email: m_mahmud@mail.ru.
20. **Машокиров Джамшед Нёматуллоевич** - к.э.н., старший преподаватель кафедры экономической теории Таджикского государственного университета коммерции. Адрес: 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Дехоти 1/2. E-mail: jamshed.tguk@gmail.com. Телефон: +992 934313131.
21. **Мирзоев Сайали Сайвалиевич** - к.э.н., доцент, кафедры «Статистики» Таджикского национального университета. E-mail: sajali@mail.ru, Телефон: 919-00-11-02.
22. **Мирзоев Субхонали Ахтамджонович** - старший преподаватель кафедры экономического права Таджикского государственного университета коммерции. Тел.: +992918690748, email: nabotov@inbox.ru.
23. **Мукаддасода Фирдавс Мукаддас** - д.э.н., и.о. доцент кафедры мировой экономики Таджикского государственного университета коммерции тел.: (+992) 777 08 09 70, E-mail: 918202020p@Gmail.com.
24. **Набиев Умед Лакимович** - старший преподаватель кафедры экономики и предпринимательства Института экономики и торговли Таджикского государственного университета в г. Худжанде, 735700, Таджикистан, г. Худжанд, проспект И. Сомони 169. e-mail: umed8383@list.ru.
25. **Наботов Сийёуш Холмуродович** – старший преподаватель кафедры экономического права Таджикского государственного университета коммерции. Тел.: +992900015101, email: nabotov@inbox.ru.
26. **Негматов Джахонгир Саидбекович** - ассистент кафедры экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета. Тел.: +992935559044.
27. **Нидоев Парвиз Фозилович** - кандидат экономических наук, доцент., заведующий кафедры финансов и кредита Института туризма, предпринимательства и сервиса Таджикистана, Адрес: 730455 Душанбе, улица Бобарда, 48/5. Тел: (+992) 987-15-03-78. Электронное письмо. parwez_78@mail.ru
28. **Нурматов Абдурауф Рахмонович** - магистрант 2-го курса специальности финансы кредит во внешнеэкономической деятельности Таджикского государственного финансово-экономического университета, ул. Нахимова 64/14. Тел.: +992929628242. Email: abdurauf_n@mail.ru.
29. **Одинаев Джумахон Олимджонович** – докторант PhD кафедры бухгалтерского учета и аудита Таджикского государственного университета коммерции. Адрес: 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Дехоти ½. E-mail: **Одинаев** 1992tguk@mail.ru Телефон: (+992) 93 825-55-81.

30. **Одинаев Комрон Саидаброрович** - к.э.н., декан факультета бухгалтерского учета и информационной системы Института туризма, предпринимательства и сервиса Таджикистана. Тел.: (+992) 905-55-46- 46.
31. **Раджабов Олимхон Джурахонович** – старший преподаватель докторант PhD кафедры бухгалтерского учета и аудита Таджикского государственного университета коммерции, Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Дехоти ½. E-mail: rajabov89tguk@mail.ru Телефон: (+992) 918 22-20-28.
32. **Раджабов Раджаб Кучакович** - доктор экономических наук, профессор, начальник управление науки и инноваций Таджикского государственного университета коммерции. E-mail: drrajab@mail.ru; Тел.: +992934444107.
33. **Раджабова Зиёдамох Джумаевна** - ассистент кафедры финансы и кредит Технологического университета Таджикистана. E-mail: ziyda2020@mail.ru. Тел.: +9929365630800.
34. **Раджабова Нурхайт Раджабовна** - к.э.н., и.о. доцента кафедры экспертиза товаров и таможенное дело Таджикского государственного университета коммерции, Тел.+992988036546.
35. **Рахматов Сияршох Махмадшоевич** – старший преподаватель кафедры финансы и кредит Таджикского государственного университета коммерции, тел.: (+992) 918663302, E-mail: s.rahmatov@mail.ru.
36. **Рахмонкулов Мардонкул** - к.п.н., и.о., доцент кафедры языков Таджикского государственного университета коммерции. г. Душанбе, Дехоти ½, Тел: (+992) 93900120. Email: mruhmonqulov@mail.ru.
37. **Рахмонов Исмоилджон Кахорович** – старши преподаватель кафедры менеджмента экономика труда Таджикский Государственный Университет коммерции г. Душанбе ул. Дехоти ½. Тел: +992934444564, Email: Liomsi_1987@mail.ru.
38. **Рустамов Рахим Умаршохович** – Институт туризма, предпринимательства и сервиса Таджикистана старший преподаватель кафедры бухгалтерского учета анализа и аудита. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбад, 48/5. Телефон: (+992)93-510-90-60. Email: rustamovtj@mail.ru.
39. **Сангинова Шоира Элбоевна** - ассистент кафедры международные финансово-кредитные отношения Таджикского государственного финансово-экономического университета, ул. Нахимова 64/14, тел: 938838880. Email:sanginova.shoira96@mail.ru.
40. **Султонов Зоиршо Султонович** – к.э.н., и.о., доцент кафедры финансы и кредит Таджикского государственного университета коммерции. Адрес: 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Дехоти 1/2. E-mail: zoir1978@gmail.com, Телефон: +992 937266050.
41. **Тагаев Бахром Шоназарович** – старший преподаватель кафедры экономической теории Института туризма, предпринимательства и сервиса Таджикистана, Тел:(+992) 935 38 40 55. E-mail: tagoev.87@ list. ru.
42. **Толибов Кобил Косимович** - кандидат экономических наук, доцент кафедры экономики и организация бизнеса Таджикского государственного университета коммерции. E-mail: tolibov_74@mail.ru. Тел.: +992918618177.
43. **Тураева Мукаддам Турабойевна** – соискатель кафедры налоги и страхования Таджикского государственного университета коммерции Тел: (+992) 988790790, Email: muki-88@mail.ru.
44. **Хабибуллоев Мухриддин Хабибуллоевич** - Институт туризма, предпринимательства и сервиса Таджикистана, к.э.н., зав. Кафедры «Эконом - теории». Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбад, 48/5. Телефон: (+992)93-802-82-82. Email: muhriddin.050190@mail.ru.

45. **Холикова Наргиса Абдуллоевна** - ассистент кафедры менеджмент Института экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции. Тел.: +992928570979.

46. **Хушвахтзода Кобилчон Хушвахт** –д.э.н., доцент кафедры бухгалтерского учета Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Рудаки 17. E-mail: kobil_barfiyev@mail.ru Телефон: (+992) 919 16-98-64.

47. **Шахназари Худжаназари Гуломзода** - старший преподаватель кафедры таможенного дела и права Института туризма, предпринимательства и сервиса Таджикистана. Адрес: 730455 Душанбе, улица Бобарда, 48/5. Тел: (+992) 987-69-55-55. Электронное письмо. Shohnazar-88@mail.ru.

48. **Юнусова Махбуба Махмуродовна** – кандидат экономических наук, доцент кафедры экономической теории Таджикского государственного университета коммерции. Тел.:+(992)9344445499, Email: yu_yunusova@mail.ru.

МАЪЛУМОТ БАРОИ МУАЛЛИФОН	ПАМЯТКА ДЛЯ АВТОРОВ
<p>1. Маводи ба нашр пешниҳодшаванда бояд асли бода, дар дигар маҷаллаҳо нашр нагардида бошад. Мавод дар асоси адабиёти илмӣ муосир бо назардошти навгониҳои илмӣ коркард гардида бошад.</p> <p>2. Муаллиф(он) ба идораи маҷалла 2 нусхаи мақоларо ба суроғаи 734055, ш.Душанбе, к. Дехотӣ 1/2 оварда мерасонад, инчунин шакли электронии маводро ба почтаи электронии vestnik-tsuc@mail.ru мефиристад.</p> <p>3. Маълумот оид ба муаллиф(он) дар охири мақола бо забони русӣ ба таври зерин оварда мешавад: Кодиров Анвар Саидкулович – кандидат технических наук, доцент, Таджикский государственный университет коммерции, тел: (+992) 938301983, E-mail: dr.kodirov@mail.ru</p> <p>4. Насаб ва номи муаллиф (Фамилия И.О.), номи мақола, фишӯрдаи мақола (то 600 калима), вожаҳои калидӣ (7-10 калима), рӯйхати адабиёти истифодашуда (то 10 номгӯй).</p> <p>5. Ҳаҷми мақола (хуруфчинии компютерӣ) на зиёда аз 0,5 ҷ.ч. (8 саҳ.) бо назардошти шакли А4, ҷадвалҳо ва расмҳо.</p> <p>6. Мақола дар шакли MS Word, шрифти Times New Roman (TJ), андозаи 12, интервали 1. Сохти саҳифа: боло ва поён -2 см, рост -1,5 см, ҷап -3 см.</p> <p>7. Ҷадвалҳо, расмҳо ва схемаҳо бояд ғайриранга, дорои рақам ва ном бо нишондоди сарчашма, амсоли [12, с. 77] коркард шаванд.</p> <p>8. Барои ҷадвал ва расмҳо шрифти Times New Roman (TJ), андозаи 12, интервали 1 истифода бурда шаванд.</p> <p>9. Воҳидҳои ченак ба таври зайл (м, кг, сомонӣ ва ғ.), сол монанди «с.» навишта мешавад.</p> <p>10. Нохунақҳои китобӣ («») истифода бурда шаванд. Тире бошад (–) ва дефис (-) истифода шаванд.</p> <p>11. Рӯйхати адабиёт дар охири саҳифа оварда шуда, дар матни мақола истинод дода мешавад. Адабиёти аз забонҳои хориҷа истифодашударо ба забони аслиаш гузошта мешавад ё тарҷума намуда калимаи «тарҷума» илова карда мешавад.</p> <p>12. Номҳои ширкатҳои хориҷӣ, институтҳои молиявӣ бо ҳарфҳои лотинӣ, бе истифода аз нохунак ва шакли сиёҳ навишта мешавад. Баъди истифодаи насаби олимони хориҷӣ, роҳбарони ширкатҳо ҳангоми истинод надодан, дар қавс бо ҳарфҳои лотинӣ навишта мешавад.</p> <p>13. Маводҳо (мақолаҳо)-и дорои дараҷаҳои «маҳфӣ» ё «барои истифодаи хидматӣ» дар маҷалла нашр карда намешавад.</p> <p style="text-align: center;"><i>Дар ҳолати зарурӣ ҳайати таҳририя ҳуқуқ доранд, ки ҳаҷми мақоларо то андозаи даркорӣ кӯтоҳ намояд.</i></p>	<p>1. Материал, предлагаемый для публикации, должен быть оригинальным, не опубликованным ранее в других изданиях, написан в контексте современной научной литературы и содержать очевидный элемент создания нового знания.</p> <p>2. Автор(ы) присылают в редакцию 2 экземпляра статьи (подписанной автором) в печатном и в электронном виде по (электронной) почте для иногородних авторов по адресу: 734055 Душанбе, ул. Дехоти 1/2, E-mail: vestnik-tsuc@mail.ru; dr.rajab@mail.ru;</p> <p>3. Информация об авторе(ах) оформляется следующим образом: Кодиров Анвар Саидкулович – кандидат технических наук, доцент, Таджикский государственный университет коммерции, тел: (+992) 938301983, E-mail: dr.kodirov@mail.ru</p> <p>4. Фамилия и инициалы (Фамилия И.О.), название статьи, краткая аннотация статьи (до 600 печ. знаков), ключевые слова (7-10 слов), библиографический список, на который дана ссылка в тексте статьи (до 10 наименований).</p> <p>5. Объем статьи не должен превышать 0,5 п.л. (1800 п. знаков -8 стр.) компьютерного текста формата А4, включая таблицы, список литературы и рисунки (схемы).</p> <p>6. Файлы с текстом статьи и сведениями об авторе оформляются в формате MS Word, шрифт – Times New Roman, Times New Roman TJ, размер-12 пт, интервал- 1. Поля: верхнее, нижнее – 2 см, правое -1,5 см, левое – 3 см.</p> <p>7. Таблицы, рисунки и схемы должны быть: черно-белыми, пронумерованы и озаглавлены, снабжены ссылками на источники, например [12, с.77].</p> <p>8. Для оформления таблиц и рисунков необходимо использовать следующие параметры: шрифт- Times New Roman (TJ), размер – 12 пт, интервал – 1.</p> <p>9. Обозначения единиц измерения различных величин (м, кг, сомони и т.д.), сокращениями типа «г.» (год).</p> <p>10. При использовании в тексте кавычек используется типографские кавычки («»). Тире обозначается символом «–» (длинное тире); дефис «-».</p> <p>11. Библиографический список приводится в порядке упоминания в конце статьи. Ссылки на иностранные источники даются на иностранном языке и сопровождаются, в случае перевода на таджикский или русский язык, с указанием на перевод.</p> <p>12. Названия зарубежных компаний, финансовых институтов приводятся в тексте латинскими буквами без кавычек и выделений. После упоминания в тексте фамилий зарубежных ученых, руководителей компаний и т.д. на русском языке, в круглых скобках приводится написание имени и фамилии латинскими буквами, если за этим не следует ссылка на работу зарубежного автора.</p> <p>13. Материалы (статьи), содержащие информацию с грифом «Секретно» или «Для служебного пользования» не могут быть опубликованы в данном журнале.</p> <p style="text-align: center;"><i>Редакционная коллегия оставляет за собой право при необходимости сокращать объем статьи, подвергая их редакционной правке.</i></p>

<p>ҚОИДАҲОИ ҚАБУЛИ МАҚОЛАҲОИ ВОРИДШУДА БА ИДРАИ МАҶАЛЛА</p>	<p>ПОРЯДОК ПОЛУЧЕНИЯ ПОСТУПИВШИХ В РЕДАКЦИЮ МАТЕРИАЛОВ</p>
<p>Ҳангоми қабули мақола ба қайд гирифта мешавад, баъди баррасии ҳайати таҳририя барои тақриз ба мутахассиси соҳа супорида мешавад. Баъди гирифтани тағризи ғайриқаноатбахш мақола ба муаллиф барои баргараф намудани камбудиҳо баргардонида мешавад.</p> <p>Муаллиф метавонад дар муддати 15 рӯз аз ҳолати мақолаи худ тариқи телефонҳои (+992) 93 44 44 107, (+992 37) 234 85 44 ё почтаҳои электронии vestnik-tsuc@mail.ru, drrajab@mail.ru хабардор шавад.</p> <p>Дар ҳолати мақолаи бори дувум аз ҷониби муаллиф қоркардшудаи қобили қабул бошад, мақола барои чоп бори дувум қабул карда мешавад.</p>	<p>По получении статья регистрируется, рассматривается редакционной коллегией и направляется на рецензию специалистам по данной тематике. При получении отрицательных отзывов - статья передается автору для доработки.</p> <p>Автор может узнать результаты рецензирования в течение 15 дней и о судьбе своей статьи позвонив в редакцию по тел. (+992) 93 44 44 107, (+992 37) 234 85 44; или прислав запрос по электронной почте в редакцию E-mail: vestnik-tsuc@mail.ru; drrajab@mail.ru.</p> <p>Если переработанная автором с учетом принципиальных замечаний рецензента и редакции, статья удовлетворяет требования опубликования, она принимается обратно редакцией журнала.</p>

ҚОИДАҲОИ ТАҚРИЗ ШУДАНИ МАҚОЛАҲОИ ВОРИДШУДА	ПОРЯДОК РЕЦЕНЗИРОВАНИЯ РУКОПИСИ СТАТЬИ
<p><i>Ҳар як мақолае, ки ба идораи маҷаллаи «ПАЁМИ ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ТИҶОРАТИ ТОҶИКИСТОН» ворид мегардад, ҳатман тақриз мешавад. Ин раванд ба муаллифон ва барои муқарризон махфӣ боқӣ мемонад. Ба сифати муқарриз идораи маҷалла аз ҳисоби ҳайати таҳририя ва берун аз онро ҷалб менамояд. Бояд муқарриз дорои унвони илмӣ номзади илм ё доктори илми иқтисодӣ, ва дар ҳолати зарурӣ таҷрибаи баланд дар соҳиби иқтисодиёт дошта бошад.</i></p> <p>1. Баъди қабули мақола ба қайд гирифта мешавад, ҳайати таҳририя баррасӣ менамоянд, баъдан ба муқарризи соҳавӣ фиристода мешавад. Муқарриз бояд аз рӯи хусусиятҳои зерин арзёбӣ намояд:</p> <ul style="list-style-type: none"> - сатҳи илмӣ мавод; - муҳимияти масъалагузорӣ; - навгонӣ ва иттилоотӣ; - мувофиқати микдор оид ба интиҳоби мавзӯ ва талаботи таҳририя. <p>2. Мақола аз ҷониби муқарриз дар муддати 15 рӯзи қорӣ баррасӣ мегардад ва тавассути мактуб ба шакли тақриз ба идораи маҷалла бо назардошти талаботҳои зерин баргардонида мешавад:</p> <ul style="list-style-type: none"> - мавҷудияти хатогиҳо ва плагиат; - маводро ҷоп кардан мумкин аст ё не; - мавод бори дувум ба тақриз фиристода шавад ё не (бо нишондоди муқарризони мавҷуда); - мавод рад карда шавад (бо пешниҳоди раддия). <p>3. Ҳангоми ба даст овардани пешниҳоди мусбӣ «баъди қоркард нашр карда шавад...» бояд иловаҳо қайд карда шавад (қайдҳо характери пешниҳодотӣ дошта бошанд).</p> <p>4. Дар ҳолати мувофиқ набудани пешниҳоди муқарриз бо муаллиф, муаллиф метавонад ба идораи маҷалла ҷавоби аргументӣ пешниҳод намояд. Мақола бо тағйиротҳои дар асоси қайдҳо тақроран ба муқарриз фиристода мешавад. Агар дар ин ҳолат фикру андешаҳои муаллиф ва муқарриз мувофиқ ояд, мақола ба нашр пешниҳод карда мешавад.</p>	<p><i>Каждая статья, предоставленная в редакцию журнала «ВЕСТНИК ТАДЖИКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА КОММЕРЦИИ» проходит процедуру обязательного рецензирования. Эта процедура анонимна и для автора, и для рецензента. В качестве рецензентов редакция журнала привлекает членов редакционной коллегии, а также внешних экспертов из числа ученых и специалистов. Рецензент должен иметь ученую степень кандидата, либо доктора экономических наук или опыт практической работы по данному направлению.</i></p> <p>1. После получения статьи редакцией она регистрируется, рассматривается редколлегией и направляется на рецензию специалистам по соответствующему профилю. Рецензент должен оценить:</p> <ul style="list-style-type: none"> - научный уровень материала; - актуальность освещаемых вопросов; - новизну и информационность. - соответствие объема выбранной темы требованиям редакции. <p>2. В течение 15 рабочих дней статья должна быть рассмотрена рецензентом и его письменный отзыв должен быть оформлен в виде рецензии, которая должна отвечать следующим требованиям:</p> <ul style="list-style-type: none"> - замечания и недоработки, нет ли элементов плагиата - следует ли материал опубликовать; - вернуть ли автору (авторам) для доработки; - направить ли материал на дополнительное рецензирование (с указанием возможных рецензентов); - или отклонить материал как непригодный для публикации (с обоснованием мотивации отказа). <p>3. При рекомендации «опубликовать материал после доработки...» должны быть указаны замечания (требования к данному материалу), которые являются обязательными, с точки зрения рецензента, и замечания, которые могут рассматриваться, как пожелания.</p> <p>4. В случае несогласия с мнением рецензента автор статьи имеет право предоставить аргументированный ответ в редакцию журнала. Статья с изменениями на основе замечаний повторно направляется для согласования рецензенту. Если переработанная автором статья и одобренная рецензентом удовлетворяется требованиям редакционной коллегии, она публикуется в журнале.</p>

Шартнома КИЭ №56-02-2014 доир ба
ворид намудани маҷалла ба ИИБР
Шаҳодатномаи Вазорати фарҳанги ҶТ
дар бораи сабти номи ташкилоти таъбу
нашр – №0146/мҷ аз 26 майи соли 2011

Индекси обунашавӣ дар феҳрасти
«Почтаи тоҷик» - 77734

Шаҳодатнома дар бораи бақайдгирии
давлатии захираи иттилоотӣ ММП -
№1121300264 аз 10 майи соли 2013

Шакли электронии маҷала дар
сомонаи ДДТТ www.tguk.tj ҷой дода
шудааст

Договор с НЭБ №56-02-2014 о
включении журнала в РИНЦ
Свидетельство Министерства
культуры РТ о регистрации– №0146/мҷ
от 26 мая 2011 года

Индекс подписания в
«Почтаи тоҷик» - 77734

Свидетельство о государственной
регистрации информационного ресурса
НПЦ - №1121300264 от 10 мая 2013
года

Электронная версия опубликована
на сайте ТГУК www.tguk.tj

**МАСЪУЛИЯТ ОИД БА МУҲТАВО ВА САҲЕҲИЯТИ ИТТИЛООТИ ДАР
МАҚОЛАҶО ИСТИФОДАШУДАРО ДАР МАҶАЛЛАИ МАЗКУР (ПАЁМ) БА
МУАЛЛИФ ВОГУЗОР КАРДА МЕШАВАД**

**ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ОТНОСИТЕЛЬНО
СОДЕРЖАНИЯ И ДОСТОВЕРНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАННОЙ
ИНФОРМАЦИИ НЕСЕТ АВТОР СТАТЬИ В ДАННОМ ЖУРНАЛЕ (ВЕСТНИК)**

Маълумот барои тамос:

Сармуҳаррир: Фақеров Ҳамидуллоҳон Нуриддинович,
Тел./факс: (+992 37) 2-34-85-46; (+992 37) 2-34-83-46;
E-Mail: tguk@mail.ru

Ҷонишини сармуҳаррир: проф. Раҷабов Раҷаб Кучакович,
Тел./факс: (+992) 934444107; (+992 37) 2-34-85-44;
E-Mail: drrajab@mail.ru

Котиби масъул: Султонов Зоиршо Султонович,
Тел./факс: (+992 37) 2-34-05-64; (+992 37) 2-34-83-46
E-Mail: vestnik-tsuc@mail.ru

Контактная информация:

Главный редактор журнала: Фақеров Ҳамидуллоҳон Нуриддинович,
Тел./факс: (+992 37) 2-34-85-46; (+992 37) 2-34-83-46;
E-Mail: tguk@mail.ru

Зам. гл. редактора журнала: Раҷабов Раҷаб Кучакович,
тел./факс: (+992) 934444107; (+992 37) 2-34-85-44;
E-Mail: drrajab@mail.ru

Ответственный секретарь журнала: Султонов Зоиршо Султонович,
Тел./факс: (+992 37) 2-34-05-64; (+992 37) 2-34-83-46
E-Mail: vestnik-tsuc@mail.ru

Подписано в печать 30.06.2020. Бумага офсетная
Формат 60x84 1/8. Печат офсетная. Усл. печ. л. 16,31
Тираж 100 экз. Заказ №202.

«Точир»,
г. Душанбе, ул. Дехоти 1/2,
